mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

KONFLIKTUSOK ÉS KEZELÉSÜK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY

KONFLIKTUSOK ÉS KEZELÉSÜK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Technikák és hagyományok

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST
2000

Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjában

A közölt dolgozatok a TLA Közép-Európa Intézet 1999. szeptemberi
Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában címû konferenciájára készültek

Szerkesztette:
Bárdi Nándor

Technikai munkatársak:
Fedinec Csilla, Dömõk Zsuzsanna

ISBN 963 00 4244 4

© Teleki László Alapítvány

Tartalomjegyzék

I. Konfliktusok és konfliktuskezelés
Tamás Pál: Közép-európai konfliktustipológia 7

II. Nemzeti érdek, nemzeti szuverenitás és a nemzetközi hatalmi viszonyok
Bán D. András: Európa megmentése vagy Kelet-Európa „elárulása”? Az 1944 októberi „százalékegyezmény” 23
Várady Tibor: Az etnikai egyensúly és a demokrácia esélyei Kelet-Közép-Európában – széljegyzetekkel a Daytoni Egyezményrõl 37

III. Hatalmi legitimáció és az ellenzék szerepe
Hamberger Judit: A kormányzati politikák és az ellenzék viszonya Csehországban és Szlovákiában az 1990-es években 53
Szilágyi Imre: A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989-1999 között 83
Deák András: Ellenzékiség Oroszországban 1989-1999 109

IV. A nemzetállami érdekek és a regionális, szociális konfliktusok kezelése
Sonkoly Gábor: Az erdélyi identitások területi szempontú elemzése XVIII-XIX. századi példák alapján 123
Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére – A magyar elképzelések 1918-1940 137
Kovács Éva: Határváltó diskurzusok: Komárom 1918-22, 1938 181
Gyurgyík László: Asszimiláció és társadalmi mobilitás szlovák területen (1950-1991) 213
Zsinka László: A regionális problémák megoldásának nyugat-európai tapasztalatai. A területi kiegyenlítés nemzetállami politikái 1945 után 229
Illés Pál Attila: A lengyel közigazgatási reform kritikája 245

V. Konfliktuskezelés a kisebbségi nyilvánosságban

Hizsnyai Zoltán: Szunnyadó öntisztulási reflexek –
Artikulálatlan konfliktusok a szlovákiai magyar nyilvánosságban 261
Papp Z. Attila: „Konfliktuskezelés” a romániai magyar
sajtónyilvánosságban 269
Szerbhorváth György: Konfliktuskezelés – Vajdasági magyarok 275

I.
KONFLIKTUSOK ÉS KONFLIKTUSKEZELÉS

8 üres oldal

Tamás Pál

Közép-európai konfliktustipológia

A konfliktusokról a 90-es évek uralkodó magyarországi közbeszéde mint valamilyen fenyegetõ rosszról, a bajok forrásáról, esetleg megjelenési formájáról, vagy legalább is mint a kikerülhetetlen átalakulás kényszerbõl elviselendõ kísérõ lázáról beszélt. E szemléletnek némileg leegyszerûsítve két forrása emelhetõ ki. A felületen – akár akaratunkkal ellentétesen is – kimutatható egy sajátos magyar hétköznapi történelemfilozófia, amely a normalitást nagyon erõsen a kiegyenlített mozdulatlansággal azonosítja (eltérõen mondjuk a lengyeltõl, ahol a nemzeti történelem normalitását válságok sorozataként észlelik). Másfelõl létezik itt egyfajta mélyebb szemléleti probléma is. Mit tartunk a társadalom normalitásának: a változást, vagy az egyensúly képében jelentkezõ – állandóságot? Ha az elsõt észleljük olyan alapformának, amelyet tulajdonképpen csak véletlenül szakítanak meg – mindig konkrét helyi és adott idõpontban jelentkezõ okokra visszavezethetõ – „fegyverszünetek", akkor a konfliktus maga a normalitás. Ha azonban a változást – kimondva, ki nem mondva „békebontásként" éljük meg, a konfliktus természetszerûen akár maga a Rossz képét is öltheti. Felfogásunk változáspárti és úgy véljük, a konfliktus a változás elkerülhetetlen része (a korábbi alkuk érvényüket vesztik, új erõcsoportok jönnek létre, a korábbi értékrend egyes elemei eltérõ pályákra kerülnek). A konfliktus nem szükségszerûen krízis, hanem fejlõdési lehetõség. Ily módon maga a normalitás. Gondoljunk csak például Weimar mint metafora kezelési változataira az utolsó évek közbeszédében. Sokak számára negatív metaforáról van szó. Weimar a diktatúrát megelõzõ, a szélsõségeket felerõsítõ korszak képében jelentkezik. Amikor Weimarról beszél a tranzitológia, akkor a gyenge demokrácia, a parlamenti társadalomszabályozás leértékelõdése, új erõszakpárti politikai irányzatok megjelenése válik Közép-Európában itt és most fenyegetõ rémmé. Én ezzel szemben Weimar egy másik olvasatát ajánlanám a konferencia figyelmébe. Az alternatív kultúra virágzását. Azt a világot, amelyben a modern fizika vagy az új tömegkultúra megszületett, amelyben – ha szigetszerûen is (a húszas évek Berline ilyen sziget volt) – a társadalom tanulni kezdte, hogyan viselje el, ha „outsiderekbõl" a változások magjának közelébe jutó „insiderek" lesznek ha nem is az elit, de az elit közelébe jutó csoportok tagjai.

Konfliktuskezelés mint a különbözõség kezelése

Ebben a helyzetben a diverzitáskezelés alapvetõ társadalmi technológiává válik. Az ilyen típusú problémák kezelésénél a legkézenfekvõbben tulajdonképpen két hagyományra építhetünk. Számos jól begyakorolt társadalmi technikát kínál egyfelõl a multikulturális szegregáció-kohabitáció együttese (ezt hívnánk „egymásmellett-élés-

nek"), másfelõl pedig a vallási közösségek együttélési rendje. A vallási pluralizmusnak jól elhatárolható nemzeti változatai alakultak ki még Nyugat-Európában is.
A legfontosabb modellértékû változatok itt

a. a francia individualista pluralizmus,
b. a holland kommunitárius pluralizmus (a 60-as évekig) és
c. az angol „kommunitárius individualista pluralizmus" lesznek.

Ám bevezethetünk diakronisztikus felosztásokat is. Így beszélhetünk egyfelõl emancipatorikus pluralizmusról (az egyén jogain alapuló pozicionális szabadversenyrõl), másfelõl az identitások pluralizmusáról (ahol minden csoport a teljes rendszerkéntiségében jelenik meg). Ebben az összefüggésben is érdemes megkülönböztetni erõs és gyenge pluralizmusváltozatokat. Az erõs pluralizmus feltételei között mindenki, hiszen az ügy a saját identitását érinti, egyenlõ. Így az etnikailag különbözõ, illetve a vallási csoportok helyzete kiegyenlített. A gyengében is van valamilyen egyensúly vagy legalábbis nyugalmi állapot, de ott a domináns etnikai csoport, illetve vallás normái válnak központiakká. Így azután a mindenki egyenlõn túl szükségszerûen elõbukkannak „még egyenlõbbek" (a közép-európai kultúrkörben ez vallástól függetlenül annyira magától értetõdõ, hogy fel sem tûnik).

A társadalmi (etnikai, vallási) pluralizmusnak különbözõ mûködési módjait különböztethetjük meg. Ezek nem egy közös ideál különbözõ megközelítési módjai, hanem lényegében eltérõ politikai környezetekben születõ válaszok.

Az alapformák itt – a vallási pluralizmus fogalomrendszerét általánosabban értelmezve – a konkurens világkép elfogadás, a toleráció (makroszint), a közösségi hitvallási szabadság (mezzoszint), az egyéni azonosulásválasztás szabadsága (mikroszint). A pluralizmus ebben az értelemben egyfelõl vezethet nemcsak békés etnikai, vallási egymás mellett éléshez, hanem ideológiai konvergenciához is. Másfelõl eredményezhet ideológiai ütközéseket is, mert élesebbé teszi a különbségeket az egyes világképváltozatok között és a társadalmi konfliktusok ez esetben példának okáért jelentkezhetnek interkonfesszionális konfliktus formájában is.

Konfliktusfolyamatok és konfliktusszerkezetek

Az alábbiakban elõször bemutatjuk a konfliktusszerkezetek és -folyamatok egyfajta tipológiáját, majd jellemezzük korunk meghatározó folyamatainak ezekre gyakorolt hatását, végül megkíséreljük a struktúra és a funkció kapcsolatairól összefüggõ kép alkotását. Elõször is a közép-európai társadalmak kilencvenes évekbeli konfliktusait soroljuk osztályokba (az egyes osztályokat nem logikai modellezéssel, hanem korábbi vizsgálataink során gyûjtött anyag clustereiként azonosítottuk). Ezek szerint itt és most megragadhatók:

a. identitás konfliktusok (a „mi" és a „másik" meghatározásával kapcsolatos problémák),
b. elosztási konfliktusok (ezek között is megkülönböztethetünk elsõdleges és másodlagos elosztási problémákat; az elõbbiek általában a gazdasági, az utóbbiak pedig inkább a politikai versenypozíciók elosztásától fognak függeni),

c. intézménytranszfer konfliktusok (ezeknél más régiókban, például Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában kiépült intézményi megoldásokat transzplantálnak Közép- vagy Kelet-Európába; az eredeti és a beültetõ társadalmi környezet különbségébõl következõen a befogadó közeg a szûkebben vett funkcionalitáson kívül is szükségszerûen visszahat a befogadásra felajánlott intézményi megoldásra),
d. legitimációs konfliktusok (az uralmi formák elfogadottságának mértékével kapcsolatos konfliktusok),
e. centrum-periféria konfliktusok (a térbeli elmaradottság, elszigeteltség és az abból következõ dominancia hagyományos modelljei át is alakulhattak ugyan, de nem szûntek meg; a centrumoktól való távolságot, ha másként is mérjük, annak problémagerjesztõ jellege nem épült le),
f. más modernizációs (stratégiai, szövetségválasztási) konfliktusok.

Ezekre a konfliktusszerkezetekre három nagy folyamat: a szûkebben vett poszt-szocialista társadalmi környezet, a globalizációs folyamatok és a most információs társadalomnak nevezett formáció együttesen hat.

Az alakító hatások erõsségét táblázatban foglaltuk össze. A ++-ek számával a kapcsolatok intenzitását jelöltük.

Konfliktusok szerkezeti meghatározottsága, Közép-európa, 90-es évek

	(Poszt-) szocialista	Globalizációs	Információs társadalom
Identitás	++	+++	+
Elosztási	++	++	+++
Intézmény-Transzfer	+++	+++	++
Legitimációs	+++	+	+
Centrum-Periféria	+	+++	++
Más modernizációs	+	+++	++

Ezekre a kialakuló szerkezetekre különbözõ típusú reakciók, társadalmi válaszfolyamatok születnek. Ezek közül, az elõadás korlátait figyelembe véve, az alábbiakat emeljük ki:

a. etnikai rekonstrukciós programok (mint a továbbiakban bemutatjuk, az etnikai rekonstrukciók a nem etnikai egyenlõtlenségek kezelésének, az azok meghaladására irányuló erõfeszítéseknek sajátosan felértékelõdõ formáivá válnak)
b. elitkonverziós szerkezetek (az elit átalakítására, kooptálására, leváltására vagy más cirkulációs lépésre késztetõ lépések sorozata)
c. szimbolikus térhasználati konfliktusok (a továbbiakban bemutatandó ideológiai marker problémára gondolunk)

d. generációs konfliktusok (nemzedékváltási jelszavakat használó küzdelem többnyire állami vagy más nagyszervezeti pozícióért, ha a klasszikus versenyhelyzetben fontos csoportok alulmaradnak)
e. szegregációs folyamatok (ismét erõsödõ térbeli elkülönülés).

Következõ táblázatunkban azt mutatjuk be, hogy ezek a konfliktusszerkezetek és válaszreakciók milyen gyakorisággal (erõsséggel) rendezõdnek össze:

Struktúra × funkció

	Etnikai rekon.	Elit-. konv.	Szimb. tér	Gene-rációs	Szegre-gációs
Identitás	+++	+/–	++/–	+/–	+++
Elosztási	++	+++	+	+++	+++
Intézmény-Transzfer	–	++	++	++	–
Legitimációs	+/–	++	+++	+	+/–
Centrum-Periféria	++	–	–/+	–	+/–
Más moderniz.	–	+	+	+	–

Ezek a folyamatok végül belehelyezhetõk a konfliktusok eredete szerint új – régi, az erõszak konfliktusmegoldási jelenléte szerint erõszakos és nem erõszakos, valamint határjellegük szerint külsõ-belsõ pólusok mentén egy koordinátarendszerbe is. Régióbeli etnikai konfliktuspéldákkal ezek a fenomenológiai osztályok a következõk lesznek:

Fenomenológiai osztályok

Típus	Eredet	Erõszak	Határ	Példa
1.	új	nem-erõszak	belsõ	Ruszin neoidentitás keletkezése
2.	új	erõszak	belsõ	Cseh cigányügy
3.	új	erõszak	külsõ	Régió 0, de NATO-Szerbia
4.	új	nem-erõszak	külsõ	Multinacionális vállalatok terjeszkedése
5.	régi	nem-erõszak	belsõ	Romániai és szlovákiai magyar politikai mozgalmak
6.	régi	erõszak	belsõ	Szlovákiai szeparatisták-föderalisták
7.	régi	erõszak	külsõ	Régió 0, de német szerep – horvát, szlovén függetlenség
8.	régi	nem-erõszak	külsõ	Történeti lengyel-ukrán kapcsolatok újraértelmezése

Nemzet-dekonstrukciók

Ebbe a sémába beleilleszthetõk a nyolcvanas évek elején megjelenõ, s az elméleti mezõt ma is lényegében teljességgel meghatározó új nemzetelméletek is (Anderson, 1983; Hobsbawm, 1983; Gellner, 1983; Smith, 1986). E ma már klasszikus teóriák abban az értelemben konstruktivisták, hogy a nemzeti identitás esszencialista és objektivista felfogásait rendszerszerû kritikának vetik alá. Gellner (1964. 169.) meghatározása szerint a nemzetet és az abból építkezõ identitásokat a nacionalisták „tálalták fel". Smith (1986. 18.) szerint az „régi mítoszok újrafelfedezése", „a hagyomány és a történelem újra kitalálása". Végül a nemzetek, Anderson (1983) közismert meghatározás szerint is, kitalált (imagined) közösségek. Ugyanakkor Anderson (1983. 6.) azonban azt is hangsúlyozza, hogy az így létrejövõ közösségeket nem valódiságuk vagy hamisságuk, hanem azon stílusok mentén különböztethetjük meg, amelyben kitaláltattak. Ebbõl következõen a konfrontálódó kelet- vagy közép-európai nemzetek vizsgálatánál az igazi kérdés az lesz, hogyan jött létre az egyik vagy másik nemzetkoncepció, illetve, hogy egyfelõl ezek a nemzetmodellek miben térnek el egymástól (milyen eltérõ történelem modelleket és mítosz eszköztárakat használnak), másfelõl pedig, hogy a konfliktusok kezelését ily módon megjelenõ különnemûségük hogyan fogja meghatározni. Némileg elõreszaladva, s ebben a bevezetõben most a részleteket elhagyva, úgy tûnik, hogy a régióban a megfigyelhetõ különbségeket három tényezõvel magyarázhatjuk. A legalább hivatkozási alapként használható erõs „állami hagyomány" megléte vagy hiánya számít itt (ez alatt azért legtöbbször a középkori állam e vonatkozású idézhetõségét értenénk). Az etnikai együttélés során megélt társadalmi hierarchia tapasztalatok milyensége válik itt fontossá (az etnikum legfontosabb saját vonatkoztatási csoportjai a létrán lent vagy fent helyezkedtek el). Végül a második világháborús szerep (alávetettség, fenyegetettség jellege és irányultsága, megszállási tapasztalatok, gyõztes vagy vesztes oldalakhoz kötõdés) értékelõdik itt fel.

A nemzeti identitás konstrukciókat azonban igazán társadalmi csoport szinten lehetne tanulmányozni. A korábbi etnikailag átszínezett konfrontációban érintett (s különösen az ott személyesen is vesztessé vagy legalább is veszélyeztetetté váló) csoportok azután a „nemzeti" újrafogalmazásában is szerephez jutnak. E csoportok akár az egyének szintjén is megélt kudarcai sajátos mozgósító faktorrá válnak az etnikai alapon történõ politizálásnál. Példaértékû lehet itt az erdélyi arisztokraták szerepvállalása a Trianon utáni Magyarországon, a hercegovinai horvátok súlya a világháború alatt az usztasa állam elitjében, vagy a galíciai lengyel-ukrán konfrontációban mozgósító eszköztárát kialakító nyugat-ukrajnai értelmiség szerepe a késõi szovjet (és a korai posztszovjet) ukrán nemzetvitában. De legalább ilyen fontos lenne a fenti három tényezõ hatására a „nemzeti"-vel kapcsolatban radikálisan ellenkezõ válaszokat adó csoportok világa is. Gondolunk itt például a húszas évek kommunizmusának nemcsak ideológiai szinten, hanem az életpályákban is megjelenõ „nemzetköziségére", a térség fontos zsidó értelmiségi csoportjainak kötõdésére a huszadik században a csoportidentitásokat visszautasító (vagy korlátok közé szorítani kívánó) liberális világképekhez,

vagy a többnemzetiségû államok a nemzetekfelettiséget, az etnikaival szemben az állami kötõdést vállaló csoportjaira (így a jugoszláv népszámlálásoknál magukat „jugoszlávnak" vallókra, vagy a posztszovjet térség magukat „oroszNyelvûként" definiáló csoportjaira, például az orosz anyanyelvû kazahsztáni ukránokra).

Akárhogy is közelítünk a kérdéshez, a nemzeti identitás konstrukciók elõállításának meneténél három meghatározót: a személyes életpályák világát, a történelmi kódokat és a szituatív környezetet emelhetjük ki (Zolner, 1999. 4.). Ebben az értelemben a nemzeti identitás olyan közösségi identitás lesz, amelyet egyfajta társadalmilag konstruált osztályozási rendszer vállalásaként kezelhetünk, s amelyben azután életpályák is felépíthetõek. Ehhez természetesen még hozzárendelhetõ az anderseni „kitalálás" így ezt az identitást végül az is meghatározza, hogy szubjektíven kik választják majd azt.

A nemzeti identitás bizonyos értelemben elsõdlegesen a személyes életpályák világában fogalmazódik meg, hiszen ebben a térben vizsgálhatóak azok a kötõdések és bizonytalanságok, amelyeket az embereknek meg kell a maguk számára magyarázniuk. A modernizációs kudarcok, vagy a félelem a társadalmi státuszvesztéstõl, esetleg a különbségek felmutatására irányuló erõfeszítések ebben az összefüggésrendszerben értelmezhetõkké válnak. Azonban az „imagináció" sohasem elõzmény nélküli, nulláról induló és nem is kizárólag a személyes életvilágok szükségletei által meghatározott. Azoknak a közösségi határvonal meghatározóknak a kijelölése, amelyek a „mi" és „mások" csoportjait egymástól elválasztják nagy mértékben a rendelkezésre álló, már kimunkált képektõl és kódoktól fog függeni. Ezek természetesen sztereotípiákat jelentenek, az (elõ)ítéletek tárgyaival történõ személyes ismerkedés itt nem szükséges, sõt talán zavaróvá is válik. A rendelkezésre álló „történetileg kialakult" kódrendszerek használata függetlenné válhat az eredeti kötõdésektõl. Olyan országokban is használhatnak például válsághelyzetekben antiszemita világmagyarázatokat, amelyekben bûnbakként kezelhetõ zsidó csoportok lényegében már nem élnek. Ebben az értelemben beszélhetünk elérhetõ, illetve rendelkezésre álló történelmi kódrendszerekrõl, vagyis olyan használható ideákról és koncepciókról, amelyek a társadalmi aktorokat „odasegítik" a nemzeti identitás újraképzéséhez (Zolner, 1999. 5.).

Végül nem feledkezhetünk meg arról a szituatív környezetrõl sem, amelyben ennek az identitásnak az újrafogalmazására sor kerül. Ebben az esetben szituatív környezetrõl a társadalmilag meghatározott feltételek, uralkodó gondolatok és normák olyan vonatkozási rendszere kapcsán beszélünk, amely az aktorok számára egyfajta társadalmi tényként jelenik meg. Ez automatikusan ható – kulturálisan rögzült és ezért látens, de érvényes tiltások rendszereként is értelmezhetõ. A háború utáni Európában például bizonyos faji elemeket is tartalmazó beszédmód egyszerûen tilossá vált. A biológiai meghatározások egész osztályai váltak szalonképtelenné és ott is kulturális elhatárolódásokról beszélnek, ahol egyébként valamilyen most már mélyen rejtett kódban igazán biológiai determinációkról szeretnének beszélni (ha ez valamilyen módon megengedhetõ volna). A kulturális problematika nyolcvanas évek nyugat-európai vitáiban való felértékelõdését más társadalompolitikai és ideológiai témákhoz képest többek között azzal is magyarázhatjuk, hogy azt a korábbi biológiai elem kiváltására is használjuk.

A „másik" meghatározására szolgáló határkijelölõk (boundary markers) legtöbbször egyébként társadalmi státuszok rögzítésére használatosak. A nemzet-imágó azután e három elem dinamikus összjátékában születik. A történelmi kódokat természetesen nem egyszerûen reprodukálják, hanem szinte mindig újrafogalmazzák, továbbfejlesztik, hogy az életút mintákhoz és a szituatív környezethez illeszkedjenek.

A lehetséges összehasonlítás itt egyformán lehet szubnacionális (csoportok nemzeti identitásaihoz kötött), nemzeti szintû és transznacionális (abban az értelemben, hogy mondjuk összevethetjük a különbözõ környezetekben mûködõ bevándorláspárti és -ellenes, vagy asszimilációs és disszimilációs párti mozgalmakat).

A konfliktuskezelés újabb elméletei közül különösen sokat igérõnek tûnik az „új institucionalizmus", amely a komparatív politika- és politikai gazdaságtan kutatásban máris komoly eredményeket mutatott (Thelen, 1999.). Az etnikai konfliktusok kutatásánál az alkalmazást több tényezõ is korlátozza. A kollektív akciók policy kutatása tulajdonképpen azokra a problémákra tér ki, amelyek a civil társadalmon belüli egyéni cselekedeteken, piaci cserén és önkéntes kooperáción túlmutatnak. Az ilyen megközelítéseket két logikailag elkülönülõ csoportba sorolhatjuk. Ezek egyikét problémaorientált, másikát pedig interakció orientált kutatásnak nevezhetnénk (Scharpf, 1999. 10-12.). Az elsõ a policy problémákkal foglalkozik és kitüntetetten kitér az azokra kapható hatások eredményességének mérésére. A második elsõsorban az aktorok közötti kölcsönhatásokat vizsgálja és azokat a feltételeket, amelyek a játékosok számára lehetõvé teszik, hogy hatékony válaszokat építsenek ki és alkalmazzanak. Ha egy másik metszetben magukat az intézményeket is megvizsgáljuk, akkor ott is két elemet különböztethetünk meg. Az egyik perspektívából következményelemzést végzünk, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen következményekkel bírnak maguk az intézmények az intézményi megoldások az aktorokra és mozgásukra, míg a másik megoldás magát az intézményi szerkezetet, illetve annak átalakulását vizsgálja. Ha e két dimenziót összekapcsoljuk, a minket érdeklõ kutatási kérdéseket nyilvánvalóan négy cellába rendezhetjük össze. Más kutatásmódszertani megközelítések, így Thelen (1999) különbséget kíván tenni az intézmények „funkciója" és „eredete", illetve az endogén és exogén intézmények között.

A kis intézmény x policy mátrix elsõ cellájában a tisztán funkcionalista megközelítést látjuk, ahol az intézmények feladata bizonyos társadalmi vagy gazdasági problémák megoldása egy olyan perspektívába helyezve, amely a tranzakció költséggazdaságtanát is beemeli. A második cellában a kérdés fordított. Itt arra vagyunk kíváncsiak, hogy az adott intézmények létezése önmagában milyen hozzájárulást jelent adott társadalmi kérdések megoldásához, vagy ellenkezõleg, folyamatos ismételt elõbukkanásához.

A harmadik cellában a munkák arra összpontosítanak, hogy az intézmények hogyan írhatók le a „célgazdag" és az „eszközgazdag" aktorok stratégiai kölcsönhatásaként. Ebben az értelemben a célok világos felismerése és az elszántság megvalósításukra olyan szervezeti erõforrássá lép elõ, amely egy versenyhelyzetben absztrakt szinten összemérhetõvé válik az egyébként eszközgazdag, de kemény célmeghatározás nélküli intézmények lehetõségeivel is.

A negyedik cellában az interakció központú megközelítések perspektíváját jelezzük. Az intézmények itt a policy aktorok kölcsönhatásainak valamilyen elõfeltételeként értelmeztetnek. A fõ kérdéssé itt a döntéshozatali rendszerek többé vagy kevésbé hatékony válaszadási képességének megléte válik a különbözõ konfliktushelyzetekben.

Ezeket az opciókat táblázatban is összefoglaltuk:

	Intézményi megközelítés	
Policy megközelítés		
	Genetikus	konzekvenciális
problémaorientált	(1)	(2)
interakcióorintált	(3)	(4)

A különbözõ intézményegyüttesekben a policy hatásokat az egyes konfliktushelyzetekben azért is nehéz azonosítani, mert a felismerhetõ eseti hatások és az eredményeket meghatározó konstellációk bonyolultsága amúgy is eltérõ rendszerszintû. Témánk szempontjából a vizsgálandó kérdés: milyen az egyes intézményeknek az egyes konfliktusokkal kapcsolatos válaszadási képessége. A „kapacitás" mint képesség azonban csak viszonylagosan határozható meg, avagy vizsgálható adott célokhoz és aspirációkhoz, illetve a „kihívó" problémákhoz viszonyítva. A keretfeltételek változásával az elõbbi helyzetben adekvát megoldási módok hirtelen elértéktelenedhetnek. Például a sokszoros beépített vétólehetõségeket tartalmazó német politikai rendszer különlegesen stabilnak tûnik az angol rendszer egyéni döntési helyzeteibõl következõ „igen-nem" eredményváltozataival szemben. A háború utáni évtizedek gazdasági rekonstrukciós programjainál a német rendszer látszott hatékonyabbnak: olyan környezetet teremtett, amelyben a gazdasági aktorok visszanyerhették innovációs képességüket. De a kilencvenes évek világában ugyanez a rendszer már nem mûködött. S megfordítva, ameddig a brit kormányok gazdaságpolitikája keynesi mintákat követett, addig a szakszervezetek által meghatározott, fragmentált, illetve decentralizált bérrendszernek kétségtelenül volt egyfajta fékezõ, kiegyenlítõ szerepe. A thatcheri monetarizmus világában azonban a decentralizált rendszer korábbi változata egyszerûen funkcióját vesztette. Ebben a helyzetben (Scharpf, 1999) a konfliktusmegoldás stratégiáit három tényezõcsoport – a policy hagyományok (policy legacies), a társadalmi és gazdasági szerkezetek sebezhetõsége és a policy-k közvetlen környezeti változásai határozzák meg.

Az etnikai problémakezelés környezeti változásai közül különösen akuttá, vagy legalább is nehezen kezelhetõvé válnak a vegyes nemzetiségû térségekben együtt élõ etnoszok esetleges eltérõ reprodukciós rezsimjei. Ha az egyik – egyszerûen saját „demográfiai történetébõl" következõen – lényegesen bõvített újratermelési szakaszban van, míg esetleg az ott élõ már modernizáltabb etnikum egyszerû reprodukciója sincs biztosítva, akkor ebbõl a különbségbõl a két oldalon ideológiák születnek és a konfrontáció hirtelen élessé válik (lásd a koszovói és makedóniai albán és a környezõ szláv lakosság növekedési ütemkülönbségébõl következõ helyzetet).

A társadalmi szerkezetek sebezhetõségében jelentkezõ különbségekre talán jó példa lesz, ahogy a nemzetközi tõkemozgás két, egyébként sok vonatkozásban hasonló országot érint, ha az egyikben (mondjuk Dániában) a gazdaságot kis családi üzemek, a másikban (mondjuk Svédországban) pedig az országban honos nagy multinacionálissá terebélyesedett vállalatok fogják meghatározni.

Policy hagyományok alatt nem a rendszer történeti fejlõdésvonalának egészét, hanem, némileg leegyszerûsítve, a konfliktus élessé válásának pillanatában fennálló policy eszköztárban (illetve az a mögötti szerkezetekben, gyakorlatban és várakozásokban) létezõ status quo-t értenénk. Az etnikai konfliktusok kezelésénél a hagyományos kisebbségpolitikai eszköztárnál ebbõl a szempontból fontosabbnak véljük a jóléti államok adott térségben mûködõ változatainak belsõ logikájából következõ cselekvési lehetõségeket (Esping-Andersen, 1990). Ezek, persze, önmagukban is függenek, vagy éppen szoros kölcsönhatásban vannak a különbözõ termelési rendszerekkel (Soskice, 1999) és ipari-kapcsolati rendszerekkel (Golden, 1999).

Típusforgatókönyvek

A fentiekbõl is következõen végül az együttélési formáknak három alapváltozata látszik kirajzolódni.

a. A kisebbségek kényszerû vagy önkéntes gettóban rekednek. Ilyesmi következhet többségi kényszerbõl is, de igen gyakran a kisebbség belsõ reakcióiból eredne ez a stratégia. A falakon belül a kisebbségek csinálhatnak amit akarnak, de a többség odakint nem vesz róluk tudomást, ebbõl következõen – még ha jogilag ez a konstrukció védett is marad, és az érintett kisebbségnek „tetszik" is ez az állapot –, az a társadalmi folyamatok komplexitásában végül is nem lesz a többséggel egyenlõ. Bizonyos értelemben a kisebbség – mindegy, hogy milyen döntésekbõl következõen – nem lép ki az ideák, policy-k, stratégiák országos piacára. E mûködési mód vállalása vagy elutasítása jelenleg talán az a legfontosabb stratégiai dilemma, amely ezekben az években megosztja a romániai magyar politikai eliteket is. Egyik részük ki sem kíván lépni e modell önkéntes virtuális gettójából és kisebbségi oktatási, kulturális és nyelvi jogainak a lehetõséghez képest maximális biztosításán túl semmit sem akar a többségi társadalomtól. Annak általános társadalom- és gazdaságpolitikai problémáit a maga számára idegennek érzi és megoldásukban nem is kíván szervezetten, csoportként részt venni. A másik csoport ezzel szemben felismeri, hogy számtalan vonatkozásban a kisebbségi gettó falai amúgy sem léteznek, tehát a falakon belüli állapotok javításához is szükségessé válik a „kinti" általános folyamatok valamilyen mértékû befolyásolása. Másrészt a szûkebben vett s úgymond „kívülrõl kötelezõ" kisebbségi jogok megadásán túl a kisebbség és a többség egyfajta cserekapcsolatban van. Viszonyukat, tudjuk, a többségi policy hagyományok és együttélési minták egész rendszere lemerevíti. De így is egy szinten annyi többségi reformertámogatást kaphatok saját kisebbségi világom korszerûsítéséhez (vagy egyáltalán elviselhetõvé tételéhez), amennyire én is képes vagyok a számomra rendelkezésre ál-

ló eszköztárral – választói támogatással, koncepciókkal, országos szerepvállalással – az országos reformfolyamatokhoz hozzátenni.

b. Kiépíthetõek egymással egyenrangú, védett, magukat biztonságban tudó és egymással ezért biztosan kommunikáló egymás mellett elõ kistársadalmak is. A századfordulón kialakult holland vallási pluralizmus jellemzésére használt kifejezéssel ezt a világot hívhatjuk az „oszlopok" társadalmának („pillarizációnak"). Ebben a rendszerben mindenki a saját szubkultúrájában él, és az egy szinttel feljebbrõl, mondjuk a nemzeti szintrõl lejutó erõforrásokat ezen oszlopok között osztják el – valamilyen állandósított vagy ideiglenes alkukra épülõ kulcsok szerint. Volt, ahol – mint a huszadik század hetvenes éveig Hollandiában – ez a kompromisszum mûködött. Ugyanakkor egy elvben hasonló „oszlop-rendszer" Észak-Írországban katasztrofálisan nem funkcionált. Ismerünk olyan társadalmakat is (például a libanonit), ahol a hasonlóan ellensúlyozott egyensúlyi rendszert végül a különbözõ etnikai csoportok eltérõ reprodukciós rendszerei robbantották fel. Amikor a muzlim arab csoportok ily módon jelentõs túlsúlyra tettek szert a keresztény arab közösségekkel szemben, az oszlopok, minden korábbi politikai garancia ellenére is, összeomlottak.

c. Posztmodern kasztrendszer. Az életvilágok jól körülhatárolt identitásokon és „kasztokon" keresztül definiálódnak. Ezek lehetnek etnikailag vagy kulturálisan másként meghatározottak. Itt nem nagy etnikai rendszerek biztonságos elhatárolódásáról van szó. E rendszerben igen nagy a csoportszintû együttmûködés. De az az adott társadalmon belüli sajátos „külkapcsolatok" bonyolult rendszerére épül, az egyes kooperáló cellák a többiek számára kulturálisan s az életvilágokat is illetõen zártak maradnak. Itt senki nem „kültag", mindenkinek van funkciója, szerepe az egész mûködtetésében. Ám a közös érdekek és értékek lényegében néhány nagy ellátó rendszer, vagy a szélesebb értelemben vett társadalmi infrastruktúra mûködtetésében kimerülnek.

IRODALOM

Anderson, Benedict: *Imagined Communities.* Verso, London, 1983.

Bauman, Zygmunt: Entry Tickets and Exit Visas – Paradoxes of Jewish Identity. *Telos* No.77. 1988. 52-55.

Birnbaumb, Pierre (ed.): *Sociologie des nationalismes.* Presses Universitaires de France, Paris, 1997.

Boia, Lucian (ed.): *Miturile communismului românesc I-II.* Editura Universitãþii Buc., Bucureºti,1995-97.

Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban.* Kriterion, Bukarest, 1999.

Coppedge, Michael: Thickening Thin Concepts and Theories: Combining Large N and Small inj Comparative Politics. *Comparative Politics* Vol. 31. 1999. 465-476.

Esping-Andersen, Gosta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Princeton University Press, Princeton, 1990.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism.* Cornell University Press, Ithaca, 1983.

Gellner, Ernest: *Thought and Change.* Weidenfeld and Nicholson, London, 1964.

Hall, Peter A. and Rosemary C. R. Taylor: Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies* Vol. 44. 1999. 936-957.

Hall, Peter A.: The Movement from Keynesianism to Monetarism: Institutional Analysis and British Economic Policy in the 1970s. In: Sven Steinmo/Kathleen Thelen, Frank Longstreth, eds.: *Stucturing Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis.* Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 90-113.

Hobsbawm, E. – Ranger, T. (eds.): *The Invention of Tradition.* Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Laitin, David D.: The Cultural Identities of a European State. *Politics and Society*, Vol.25. No.3. September 1997. 277-302.

Levy, J. D.: *Tocqueville's Revenge. State, Society, and Economy in Contemporary France.* MA: Harvard University Press, Cambridge,1999.

Mayntz, R. and Fritz W. Scharpf: Der Ansatz des akteurzentrierten Institutionalismus. In Renate Mayntz and Fritz W. Scharpf, (eds.): *Steuerung und Selbstorganisation in staatsnahen Sektoren*. Campus, Frankfurt a. M., 1995. 39-72.

Sahlins, Peter: *Boundaries.* University of California Press, Berkeley, 1989.

Scharpf, F. W.: *The Viability of Advanced Welfare States in the International Economy. Vulnerabilities and Options.* Working Paper. Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 1999. http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de .

Schnapper, Dominique: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation.* Paris, Gallimard, 1994.

Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell, 1986.

Soskice, D.: Divergent Production Regimes: Coordinated and Uncoordinated Market Economies in the 1980s and 1990s. In Herbert Kitschalt, Peter Lange, Gary Marks and John D. Stephens, eds.: *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 101-134.

Swann, de Abram: *In Care of the State.* Oxford University Press, Oxford, 1988.

Taguieff, P. A.: L' identite nationale – un debat francais. Regards sur l'actualité. *Mars-avril* No. 209-210. 1995. 13-28.

Thelen, K.: Historical Institutionalism in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science,* 1999. 369-404.
Watkinw, Susan: *From Provinces into Nations.* Princeton University Press, Princeton, 1991.
Williamson, O. E.: *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting.* Free Press, New York, 1985.
Zolner, Mette: *Re-Imagining the Nation*. European University Institute RSC, 1999.

II.
NEMZETI ÉRDEK, NEMZETI SZUVERENITÁS ÉS A NEMZETKÖZI HATALMI VISZONYOK

22 üres oldal

Bán D. András

Európa megmentése vagy Kelet-Európa „elárulása”? Az 1944 októberi „százalékegyezmény”

1944. október 9-én késõ este a Kreml egyik termében Winston Churchill és Joszif Visszarionovics Sztálin befolyási övezetekre osztották Délkelet-Európát. A moszkvai konferencia október 9-tõl október 17-ig tartott, s az 1941-es Molotov-Eden külügyminiszteri megbeszéléseket leszámítva a legtovább tartott a három szövetséges hatalom második világháború alatti tárgyalásainak sorában. „Tolsztoj-konferencia”: a korabeli brit külügyi iratokban e fedõnévvel illették az 1944 októberi tárgyalásokat. A kilenc napig tartó, sokszor az éjszakába nyúló megbeszéléseken Lengyelország jövõje volt a fõ téma, a találkozó jelentõségét mégsem ez adta. A moszkvai kilenc nap a híres-hírhedt „százalékos megegyezés” révén vált ismertté és gyakran idézetté. A „százalékegyezmény” valódi fontossága, a létrejöttéhez vezetõ út, a Churchillt és Sztálint befolyásoló elképzelések, Roosevelt távolmaradása és az amerikai elnök, a külügyi és a katonai vezetés magatartása nemcsak októberben, hanem az egész 1944-es év során, olyan tényezõk, amelyekkel a magyar történetírás csak érintõlegesen foglalkozott, s amelyekrõl neves angol és amerikai szakemberek sem tártak még fel talán elegendõ és a megállapodás értelmezéséhez megfelelõ és elsõrendû forrást.

Magyar szempontból a konferencia rendkívüli fontos volt azért is, mert pontosan azokban a napokban tárgyalt a magyar fegyverszüneti delegáció az oroszokkal Moszkvában. Mindez a magyar történetírásban elsikkadt. Ezért van, hogy kelet- és közép-európai történészek és kutatók körében nagyjából elfogadott az a nézet, miszerint Churchill és Sztálin – az amerikaiakat kirekesztve – percek alatt befolyási övezetekre osztották Délkelet-Európát vagy legalábbis jó részét, amit azután Eden és Molotov hosszas alkudozása majd megegyezése követett. Akik így gondolják, nemcsak hogy az 1944 októberi találkozón történtek jelentõségével nincsenek teljesen tisztában, hanem valószínûleg az angol és az amerikai külpolitika mozgatórugóit sem képesek értelmezni. Pedig ez bizonyos szempontból fontosabb volt, mint mindaz, ami Moszkvában történt. Lényegében ebbõl következik a leegyszerûsített álláspont, hogy Moszkvában Churchill „eladta”, másként fogalmazva „elárulta” Kelet-Európát az oroszoknak. Leszögezhetjük, hogy nem egészen ez a helyzet.

A moszkvai találkozó terve fokozatosan érlelõdött meg Churchillben. Alapgondolatát már 1943 májusában fölvetette Washingtonban, amikor a „Szigony” fedõnevû konferencián a háború aktuális és távlati kérdéseit vitatta meg Roosevelttel. Az angol miniszterelnök régi elképzelésével állt elõ: Európát föderációkba és konföderációkba szerette volna szervezni a háború után, beleértve a balkáni és a dunai államszövetséget. Elgondolása azonban nem kapott kellõ támogatást amerikai tárgyalópartnereitõl.

Az orosz álláspont pedig egyértelmû volt, hiszen Molotov külügyminiszter 1943. június 7-én az angol kormányhoz küldött levelében szövetségese tudomására hozta, hogy „nem hajlandó elkötelezni magát" semmiféle kelet- és/vagy közép-európai föderáció mellett és „nem tartja megfelelõnek" Ausztria és Magyarország részvételét abban.[1] Az amerikai és az orosz vélemény lényegében 1944-ben sem változott, s ez egyik oka volt annak, hogy Churchillnek valami mással kellett próbálkoznia a potenciális európai orosz hegemónia elhárítására. 1943 nyarára, de legkésõbb végére nagyjából az is kiderült, hogy a Londonban emigráns kormányok által egy évvel korábban megkötött, konföderációk létrehozására irányuló lengyel-csehszlovák és görög-jugoszláv megállapodások csak papíron maradnak.

Churchill 1944. szeptember 27-én Sztálinnak küldött táviratában vetette föl, hogy örömmel utazna októberben Moszkvába, fõképp azért, hogy a Japán elleni orosz magatartásról s leginkább a Teheránban megígért katonai beavatkozás kezdetének lehetséges idõpontjáról tárgyaljanak.[2] Churchillt azonban – Roosevelttel szemben – igazából nem annyira a Japán elleni orosz hadbalépés várható idõpontja izgatta, hanem a második front megnyitásának helye és ideje, valamint különbözõ délkelet-európai ügyek: Görögország és Jugoszlávia sorsa, valamint a londoni emigráns lengyel kormány és a szovjet vezetõk közti viszony alakulása. Errõl a Sztálinhoz írt levele után két nappal be is számolt Rooseveltnek. Sztálin szeptember 30-i keltezésû, Churchillhez intézett távirata még aznap megérkezett Londonba. „Igen örülök annak, hogy októberben Moszkvába szeretne jönni. Nagy fontosságú katonai és egyéb kérdések várnak megvitatásra" – írta a marsall.[3]

Amikor tehát Churchill, Eden és kíséretük október 9-én megérkeztek Moszkvába, nem a távol-keleti lehetséges orosz beavatkozásról gondolkodtak. Emellett Churchill lázas beteg és kimerült volt, ami nagyban befolyásolta teherbíró képességét. Az elsõ találkozót – amelyen Churchill, Eden, Sztálin, Molotov, Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes, Sir Archibald Clark Kerr moszkvai angol nagykövet és a két tolmács, Pavlov valamint Birse õrnagy vettek részt – még aznap este hét órakor megtartották.[4] Ezen az angol külügyminiszter a Moszkvában tartózkodó magyar fegyverszüneti delegáció vezetõjérõl és Horthy fegyverszünetet kérõ, Sztálinhoz intézett leveléről érdeklõdött.[5] Eden azt is megkérdezte Molotovtól, vajon a németek tudtak-e a magyar küldöttség moszkvai tartózkodásáról. A szovjet politikus ezt valószínûsítette, sõt azt is feltételezte, vagy inkább csak gyanította, hogy a magyarok utazása mögött egyenesen a németek álltak, amennyiben lehetõséget kívántak adni a magyar külpolitikának a háborúból való kiválásra. Mindennek természetesen nem volt semmi alapja.

Még ugyanezen a napon – 1944. október 9-én – este tízkor a Kremlben Churchill így szólt Sztálinhoz: „Jussunk dûlõre a balkáni ügyekben. Az Önök seregei Romániában és Bulgáriában vannak. Nekünk érdekeltségeink, képviseleteink és ügynökeink vannak ott. Ne keresztezzük jelentéktelen ügyekkel egymás útját. Ami Nagy-Britanniát és Oroszországot illeti, mit szólna hozzá, ha önöknek 90 százalékos túlsúlyuk volna Romániában, nekünk ugyancsak 90 százalékunk Görögországban, Jugoszlávián pedig fele-fele arányban osztoznánk?"[6] Amíg Sztálinnak ezt fordították, tárgyalópartnere egy

papírfecnire firkanotta javaslatát, amely egészen pontosan így szólt: Románia: Oroszország 90%, a többiek 10%; Görögország: Nagy-Britannia 90% (az USA-val egyetértésben), Oroszország 10%; Jugoszlávia: 50-50%; Magyarország: 50-50%; Bulgária: Oroszország 75%, a többiek 25%.[7] A brit miniszterelnök így emlékezett a továbbiakra: „Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját, vastagon kipipálta a feljegyzést, majd visszacsúsztatta felénk. Az egész nem tartott tovább, mint amennyi idõ alatt most leírtam (...) Végül így szóltam: „Nem gondolja, hogy meglehetõsen cinikus dolog volna azt a benyomást kelteni, hogy csak úgy félvállról vesszük ezeket a több millió ember sorsát eldöntõ dolgokat? Égessük el azt a papírt!" „Ne, tartsa csak meg" – mondta Sztálin."[8] Churchill és Sztálin ezzel kölcsönösen elismerték egymás elsõségét a Földközi-, illetve a Fekete-tengeren.

Churchill „százalékos javaslata" talán kicsit készületlenül, ha nem is teljesen váratlanul érhette az oroszokat. Másnap, október 10-én, Eden és Molotov tovább tárgyaltak. Molotov azzal állt elõ, hogy Sztálin Magyarország esetében szeretné 75%-ra módosítani az orosz befolyást, mert „Magyarország mindig szomszédos lesz a Szovjetunióval" és „a Vörös Hadsereg komoly veszteségeket szenvedett Magyarországon." Az oroszoknak nincsenek területi követeléseik az országgal szemben, de biztosak akarnak lenni benne, hogy többé nem áll az agresszor mellé. Az orosz külügyminiszter 75-25%-os arányt javasolt Bulgária és Jugoszlávia esetében is, amit Eden természetesen elutasított. Ekkor Molotov a következõképpen módosította a százalékos arányokat: Magyarország esetében 75-25%, Jugoszláviában 60-40% az oroszok javára. Eden nem késett az ellenjavaslattal: 75-25% Magyarországon, 80-20% Bulgáriában és 50-50% Jugoszláviában. Molotov ez utóbbit elfogadta, de Bulgáriában 90-10%-os orosz túlsúlyt kívánt érvényre juttatni. Eden azonban hajthatatlan maradt, mire Molotov hajlandónak mutatkozott a 75-25% elfogadására Bulgáriában, ha az angolok elfogadják a 60-40%-ot Jugoszláviában.[9]

Október 11-én végül Molotov a következõ számokkal állt elõ: Bulgáriában és Magyarországon 80-20%-os orosz befolyás, Jugoszláviában pedig az eredetileg javasolt 50-50%. Eden ezt elfogadta.[10] Úgy tûnt, az angolok katasztrofális diplomáciai vereséget szenvedtek. Nem így állt a helyzet. Ne felejtsük el, hogy október 11-én Magyarország aláírta az elõzetes fegyverszüneti feltételeket, Szegedre pedig orosz csapatok vonultak be.[11]

Ugyanezen a napon Churchill levelet írt Rooseveltnek és Sztálinnak is. Az amerikai elnöknek a többi közt ezt írta: „Feltétlenül meg kell próbálnunk közös álláspontra jutni a Balkánról, nehogy több országban is polgárháború törjön ki. Ebben az esetben ugyanis mi ketten valószínûleg az egyik féllel rokonszenveznénk, J.B. [talán inkább U.J., azaz Joe bácsi, alias Sztálin – B.D.A.] pedig a másikkal. Minderrõl még folyamatosan tájékoztatom Önt, és semmit sem rendezünk véglegesen, hanem csak elõzetes megállapodásokat kötünk Britannia és Oroszország között azzal, hogy ezeket még Önnel is meg kell vitatni, mielõtt végleges formába öntenénk."[12]

Vajon mi késztette Churchillt, hogy levélben rögzítse, miként értelmezte két nappal korábban a százalékos arányokat? Hiszen visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy

az árulkodó papírdarabkát – vagy ahogyan késõbb õ maga nevezte: a „félreértésre okot adható dokumentumot" – el akarta égetni, nem kívánva semmilyen írásos nyomot hátrahagyni. A Sztálinhoz írt levélben világosan az állt, hogy szerencsétlen dolog volna, ha a megegyezés széles körben ismertté válna. „Ezek a százalékok, amelyeket leírtam, nem jelentenek többet, mint módszert a szándékainkban, hogy lássuk, mennyire bízunk egymásban és aztán majd döntsünk a végleges egyezményhez szükséges lépésekrõl. Amint mondtam, a százalékok durvának és kíméletlennek hatnának, ha a Foreign Office vagy a világ diplomatái elé kerülnének. Ezért jelenleg egyetlen nyilvános dokumentum alapjául sem szolgálhatnak. Mindazonáltal vezérfonalat jelenthetnének ügyeink további menetében."[13] Egyértelmûen látszik tehát, miként értelmezte Churchill a megállapodást, amelyben az is félreérthetetlenül benne volt, hogy hosszú távon egyik fél sem kényszerítheti rá politikai rendszerét más népekre. Csakhogy Churchill a levelet – Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövet kifejezett kérésére, aki csak október 12-én értesült róla, hogy a százalékos felosztást írásban rögzítették, hiszen nem volt jelen az október 9-i megbeszélésen – nem küldte el Sztálinnak. Harriman úgy vélte, Roosevelt és Cordell Hull külügyminiszter visszautasította volna a levél tartalmát. A diplomata közlése nem szolgálhatott különösebb újdonsággal Churchill számára, akit Roosevelthez hosszú barátság fûzött, s aki szinte ismerte az elnök gondolatait. Az amerikai nagykövet késõbb sem adott kielégítõ magyarázatot, vajon mivel vette rá a miniszterelnököt a levél visszatartására.[14] Harriman egyébként azt furcsállta a leginkább, hogy néhány hónappal késõbb Jaltában a százalékos megegyezés már nem vetõdött fel a szövetségesek között.

Október 12-én Churchill levélben minisztertársainak is beszámolt a megállapodásról. „A százalékos rendszer nem arra való, hogy a különféle balkáni országokkal foglalkozó bizottságok taglétszámát szabja meg, hanem inkább, hogy megmutassa, milyen érdeklõdést és érzelmeket [helyénvalóbb lett volna „érzéseket" fordítani – B.D.A.] tanúsít a brit és a szovjet kormány az illetõ országok problémái iránt, s hogy ennek alapján érthetõ formában hozhassák egymás tudomására elképzeléseiket. Csak afféle vezérfonalnak szántuk, amely természetesen semmilyen kötelezettséget nem jelent az Egyesült Államokra nézve, s nem akartunk vele merev befolyási övezeteket létesíteni."[15] Ugyanezen a napon Eden külügyminiszter ugyanilyen értelmû táviratot küldött Orme Sargent államtitkárnak a Foreign Office-ba. Sargent válasza figyelemre méltó volt, s jelezte, hogy az angol külügyminisztérium és a miniszterelnök gyakran járt külön utakon: közölte, hogy Stranggel [Nagy-Britannia képviselõje a Európai Tanácsadó Bizottságban – B.D.A.] együtt „kissé nyugtalanok" a százalékok elfogadása miatt. „Úgy tûnik, hogy egy ellenõrzõ bizottság orosz vagy brit tagjainak a száma sokkal kevésbé fontos, mint a feladatuk vagy a hatáskörük, amit képviselõink – jóllehet csekély számban vannak jelen – ténylegesen gyakorolhatnak. (...) Nem világos számomra hogyan alkalmazható a százalékos rendszer Jugoszlávia esetében, ahol nem lesz semmiféle ellenõrzõ bizottság. Hasznos volna megtudni, mi járt Molotov fejében, amikor Jugoszláviát egy kalap alá vette Bulgáriával és Magyarországgal."[16]

Vajon igazuk van azoknak, akik úgy vélik, hogy Churchill balek volt, akit Sztálin becsapott? Vagy azok gondolkodnak helyesen, akik szerint Churchill cinikusan viselkedett? Egyáltalában helyes-e Churchill-lel szemben cinizmust emlegetni még ha saját maga „cinikus dolognak" is tekintette a „százalékos papírt"? Éppen vele szemben, aki Franciaország eleste után kilátástalan helyzetben teljesen egyedül folytatta a harcot Hitler ellen és a német diktátor megegyezési kísérleteit következetesen elutasította? Esetleg – mint egyes szerzõk vélik – a „százalékos egyezmény" rendkívüli naivitásról árulkodott?[17] De egészen furcsa, hihetelenül hangzó magyarázatok is napvilágot láttak.[18]

Egyik magyarázat sem kielégítõ, sõt némelyik képviselõje inkább nevezhetõ cinikusnak, mint Churchill.

Mégis, mi késztette a brit miniszterelnököt arra, hogy Moszkvában egész nemzeteket engedjen orosz uralom alá? Mi állt a „félreértésre okot adható dokumentum" történetének hátterében? A válasz röviden így hangzik: Churchill meg akarta menteni az oroszoktól Délkelet-Európából azt, ami még menthetõ volt és 1944 októberében ennyit látott lehetségesnek.[19]

A „százalékegyezmény" létrejöttének megértéséhez szükséges a hozzá vezetõ út rövid felvázolása. Már az elsõ világháború alatt látható volt, hogy Európa két lehetõség elõtt áll: 1. Németország uralja az egész kontinenst; 2. Európa nyugati fele brit és francia, a keleti viszont orosz befolyás alá kerül. A kettõ között állt volna a gyenge és megosztott Németország. Tulajdonképpen erre törekedett Sztálin harminc év múlva. E második lehetõség mögött Churchill számára lényegében az a megfontolás rejlett, hogy Európa fele (és Németország fele) még mindig jobb a semminél. Mindezt sem Woodrow Wilson, sem Franklin Delano Roosevelt nem látta teljesen tisztán, s késõbb John Foster Dulles is, bár kevés meggyõzõdéssel, ellene ágállt.[20]

Az alapvetõ kérdésekben való egyetértést és a tényleges rendezést azonban külön kell választanunk. Adódott rá lehetõség, amikor a nyugati demokráciák a saját szempontjukból kedvezõbb megegyezést eszközölhettek volna ki. A legkitûnõbb alkalom furcsa módon éppen az orosz bolsevik forradalom volt, amit persze a nyugati kormányok sosem ismertek be. Lenin és társai forradalma azt jelentette, hogy az antant hatalmaknak nem kellett megosztaniuk a gyõzelmet az oroszokkal. A bolsevik uralom visszavetette a hatalmas orosz birodalom fejlõdését, amelynek következményeképpen a Szovjetunió húsz évre eltûnt Európából. A nyugati hatalmak mindezt nem használták ki. Ehelyett megalázták Németországot és szövetségeseit, de anélkül, hogy a németek katonai erejét lényegesen csökkentették volna. Lényegében semmit sem tettek azért, hogy helyrebillentsék az erõegyensúlyt Kelet-Európában, amely az erre a szerepre nagyjából alkalmas Osztrák-Magyar Monarchia eltûnése miatt felbomlott. Helyette kicsi, egymással torzsalkodó államok keletkeztek Kelet-Közép-Európában, ahol továbbra is Németország maradt a legerõsebb hatalom. Kelet-Közép-Európa egyes országairól Churchill igen eltérõ módon vélekedett. Romániát balkáni államnak tekintette, Magyarországot közép-európainak, Bulgáriával kapcsolatban pedig vegyes érzéseket táplált.[21] Gondoljunk például ar-

ra, hogy Churchill jóval a második világháború elõtt, 1932 novemberében az angol alsóházban felhívta a figyelmet, hogy bizonyos európai problémákról – Danzigot és Erdélyt említette – addig kellene tárgyalni, amíg higgadtan és békés eszközökkel lehetséges.

Húsz évvel késõbb, a második világháborúban az európai demokráciák még amerikai támogatással sem lettek volna képesek legyõzni Németországot. Ezért fizetniük kellett. Elsõsorban Nagy-Britanniának. Az ár Kelet-Közép-Európa *nagy részének* az átengedése volt.

A „százalékegyezmény" egyszerre mondható sikernek és kudarcnak. S ami a különös: Churchill a roosevelti demokráciának köszönhette a kudarcot, a sikert pedig a sztálini kommunizmusnak. A brit miniszterelnök mindenkinél jobban tudta, hogy az oroszok nem fognak Berlinig masírozni a semmiért. A Szovjetunió területi ambícióit bizonyos mértékig el kellett fogadni. Churchill megértette – és leginkább ebben különbözött a véleménye az amerikaiakétól –, hogy az orosz kívánságokat pontosan és *még idejében* meg kell határozni.[22] Az európai orosz terjeszkedés korlátozására két út volt lehetséges: politikai és katonai. Az elsõ azt jelentette, hogy meg kellene egyezni az orosz birodalom háború utáni határairól addig, ameddig az oroszok még a nyugati hatalmak és az Egyesült Államok *katonai* segítségére szorulnak. Tehát jóval a háború befejezése elõtt. A második út azt jelentette, hogy Délkelet-Európa bizonyos részeit a brit és az amerikai csapatoknak kellene megszállniuk, a leginkább Görögországot, Jugoszláviát, Ausztriát és talán még Nyugat-Magyarországot is. Churchill mindkét számítását Washingtonban húzták keresztül.

Churchill már 1943-ban többször próbálkozott a balkáni partraszállás tervének amerikai elfogadtatásával – sikertelenül. Amerikai részrõl elsõsorban Dwight D. Eisenhower tábornok (1942-43-ban az észak-afrikai és földközi-tengeri, majd 1944-45-ben az európai hadszíntéren a szövetséges haderõk fõparancsnoka) és George Marshall vezérkari fõnök utasította el próbálkozásait. Az amerikai katonai vezetõk éltek a gyanúperrel, hogy Churchill az angol birodalmi érdekeket kívánta hosszú távon érvényre juttatni, amerikai és orosz szövetségese rovására.[23]

1944-ben az angol miniszterelnök több alkalommal kétségbeesetten érvelt az olaszországi angol-amerikai elõnyomulás meggyorsításáért, a katonai vezetõkön kívül azonban Roosevelt és a State Department irányítói is elutasították javaslatait. Nagyjából azt gondolták, Churchill azt szeretné, hogy az amerikaiak kaparják ki Angliának a gesztenyét. Nem errõl volt szó.

1944 késõ tavaszára az események sok szempontból válságosra fordultak Európában. A franciaországi angol-amerikai invázió a küszöbön állt ugyan, de az orosz seregek már átlépték a lengyel határt és a Balkán kapujánál álltak. Európa nagy részén egyszerûen õk váltották volna fel a németeket.

Május 4-én Churchill az alábbiakat írta Edennek egy feljegyzésben: „Nem mondhatnám, hogy Olaszországban nagy dolgokról volna szó, általánosságban szólva azonban az a kérdés, hogy belenyugszunk-e a Balkán és talán Olaszország kommunizálódásába (...) Nem vitás, hogy közeledik az erõpróba az oroszokkal olaszországi, jugo-

szláviai és görögországi kommunista cselszövéseik miatt. Úgy látom, napról napra nehezebb szót érteni velük."[24]

Ebben a helyzetben, de még 1944 áprilisában – azaz majdnem két hónappal a normandiai partraszállás elõtt – a Foreign Office-ban javaslatot fogalmaztak meg az oroszoknak, melynek lényege azonos volt a „százalékegyezményben" szereplõ meggondolással: Romániában az oroszok, Görögországban az angolok kapjanak vezetõ szerepet a háború után. Százalékos arányokról még nem esett szó, az októberi megegyezés közvetlen elõzményei azonban idáig nyúlnak vissza. Churchill május 31-én levelet írt Rooseveltnek: „Az utóbbi idõben nyugtalanító jelei mutatkoznak annak, hogy Oroszország és köztünk politikai nézeteltérések merülnek fel a balkáni országokkal, különösképpen Görögországgal kapcsolatban. Éppen ezért javasoltuk az itteni szovjet nagykövetnek, hogy állapodjunk meg egymás között a következõkben: a szovjet kormány biztosítsa magának Románia ügyeiben a vezetést, mi pedig a görög politikai életre gyakorolunk aktív befolyást, és mindkét kormány kölcsönösen támogatja a másikat az illetõ országban. Az ilyen egyezmény természetes következménye lenne a fennálló katonai helyzetnek, mivel Románia az orosz erõk övezetébe esik, Görögország pedig a Wilson tábornok vezette földközi-tengeri szövetséges erõk zónájában helyezkedik el."[25]

Az oroszok ravaszok voltak és amerikai szövetségesükben bíztak. Legalábbis jobban bíztak bennük, mint Churchillben. Május 18-án Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövet azt mondta Edennek, hogy a javaslatot elfogadnák, de elõbb ki kell kérni az amerikaiak véleményét. Sztálin bevett trükkje volt ez. Tudta jól, hogy az idõ neki dolgozik.

Roosevelt és az amerikai külügyminisztérium, a State Department nem támogatta teljes mértékben Churchill javaslatát és vonakodtak állást foglalni. Churchill kétségbeesett és mérges volt. Egy memorandumban az „Egyesült Államok szõrszálhasogató közbeavatkozásáról" írt, ami legalábbis az õ szájából különösen hangzott.[26] Június 10-én ugyan az amerikai elnök nem mondott határozottan nemet a javaslatra, de jóvá sem hagyta. Arról értesítette Churchillt, hogy Lord Halifax washingtoni brit nagykövettel közölték a State Departmentban „az okokat, amelyek miatt a kormány vonakodik elfogadni a javasolt rendezést."[27] Churchill június 11-én válaszolt Rooseveltnek: „(...) 5. Úgy tûnik, az oroszok nagy erõkkel készülnek Románia megszállására és készek támogatni, hogy visszafoglalja Erdélyt Magyarországtól. (...) A román hadsereg súlyos veszteségeket okozott a szovjet csapatoknak és ujjongva ment a háborúba Oroszország ellen. (...) 6. Hasonlóképpen van velünk Görögországban. Régi szövetségesei vagyunk a görögöknek. Krétát nem számítva 40 000 fõs veszteségünk volt, amikor megpróbáltuk megvédeni Görögországot Hitler ellen. (...) 7. Összegezve azt javaslom, hogy a rendezés, amit 687. számú táviratomban elõterjesztettem, kapjon 3 hónap próbaidõt és azután a három hatalom újra tekintse azt át."[28]

Július 16-i üzenetében Churchill kétségbeesve írta: „Mikor és hol találkozzunk? Hamarosan találkoznunk kell, az biztos. Jó lenne, ha U. J. [Uncle Joe, azaz Sztálin – B.D.A.] is eljönne. Teljesen az Ön kezében vagyok."[29]

1944 júliusának végén Roosevelt és az amerikai külügyi vezetõk – többszöri Roosevelt-Churchill levélváltás után – végül is beleegyeztek a brit javaslatba.

Közben, július 11-én Churchill levelet írt Sztálinnak: „Szeretném megkérdezni, hogy nem egyezne-e Ön bele ennek a tervnek három hónapon át tartó kipróbálásába. Senki sem mondhatja, hogy ártalmára van Európa jövõjének vagy megosztja Európát, de így biztosíthatjuk minden területen a világos politikát, s mindig közölni fogjuk egymással, mit teszünk. Ha azonban Ön azt közli velem, hogy ez reménytelen, közlését nem fogom majd fel rossz értelemben."[30] Sztálin válasza óvatosan hangzott: „Romániát és Görögországot illetõen nem szükséges itt megismételnem azt, amit Ön londoni Nagykövetünk és Eden úr jegyzékváltásából már ismer. Egy világos elõttem, nevezetesen, hogy az Amerikai Kormánynak bizonyos aggályai vannak ebben a kérdésben, s ezért jobb, ha akkor térünk vissza rá, amikor megkeresésünkre megkaptuk az amerikai választ. Mihelyt ismerjük az Amerikai Kormány észrevételeit, feltétlenül visszatérek erre a kérdésre."[31]

A Vörös Hadsereg gyors elõnyomulása Délkelet-Európában azonban mindent megváltoztatott.[32]

Szeptember 15-re az oroszok Szófiában voltak. Ez veszélyt jelentett a balkáni brit pozíciókra, hiszen Bulgária szomszédos volt Görögországgal, Törökországgal és Jugoszláviával is. Churchill azt táviratozta Edennek Londonba, hogy Romániát ugyan minden további nélkül le lehet adni az oroszoknak, de Bulgáriát nem teljesen. Mindazonáltal az angolokat sokkolta, hogy az orosz csapatok Bulgáriában voltak, miközben a brit alakulatok még nem érték el Athént. Szeptember 21-én utasították Archibald Clark Kerrt, közölje az oroszokkal: London reméli, hogy a szovjet kormány nem kívánja átlépni a bolgár-görög határt Õfelsége Kormányának elõzetes jóváhagyása nélkül. Andrej Visinszkij külügyminiszter-helyettes megnyugtatta a nagykövetet, mondván, Moszkva tartja magát a májusi megállapodáshoz. Ez a válasz annál is fontosabb lehetett az angoloknak, mivel a brit csapatok október 4-én léptek Görögország területére és október 14-re tervezték a bevonulást Athénba. Görögország mindig is fontos tényezõ volt a brit külpolitikában.

Október 3-án Harry Hopkins, a betegeskedõ Roosevelt tanácsadója lebeszélte az elnököt, hogy olyan értelmû táviratot küldjön Churchillnek, amely úgy volna értelmezhetõ, miszerint az USA közömbös a balkáni ügyekben vagy hogy Churchill az Egyesült Államok nevében is beszélhet Moszkvában. Charles Bohlen, a State Department kelet-európai osztályának vezetõje pedig azt tanácsolta az elnöknek, hogy külön üzenetet küldjön Sztálinnak és Churchillnek, amely szerint az Egyesült Államok többé nem közömbös Délkelet-Európa iránt. Roosevelt azt is közölte szövetségeseivel, hogy fogadják Harrimant mint a saját megfigyelõjét, anélkül azonban, hogy a nagykövetnek joga volna elkötelezõ erejû nyilatkozatot tenni. Ez az üzenet igen jelentõs volt abból a szempontból, hogy megszabadította Sztálint a félelmétõl, hogy Churchill az amerikai elnök nevében is beszélhetett volna. Churchill viszont valójában úgy érezhette, hogy Roosevelt helyett is beszél majd Moszkvában.[33] Nem így volt, hiszen Roosevelt sok esetben Churchill és Sztálin között állt, egyfajta „közvetítõi" szerepkörben.

Október 4-én Roosevelt értésére adta Sztálinnak, hogy az Egyesült Államok fenntartja magának a jogot minden világméretû probléma megoldására, Nagy-Britanniával és a Szovjetunióval együtt. Az oroszoktól elvitatta ezt a jogot Nyugat-Európában, például Olaszország esetében. Ha a hidegháború kezdetét napra pontosan kellene megjelölni, akkor egyes szerzõk szerint ez volt az a nap.[34] Európa kettéosztásának a gondolata azonban helyenként már 1943-ban fölvetõdött. Gondoljunk csak azokra a brit béketervezgetésekre, amelyek szerint Kelet-Közép-Európa országaiból a világháború után két államszövetséget lehetett volna életre kelteni. Egy lengyel-cseh vezetésû északit és egy jugoszláv-görög vezetésû délit. Az elõbbi kimondatlanul is angolszász, az utóbbi pedig orosz befolyás alatt állt volna, bár Görögország révén erõs brit pozícióval.[35]

Október 11-én Harriman egyébként pontosan beszámolt az elnöknek, hogy mirõl tárgyaltak az angolok és az oroszok, de a „százalékos egyezményrõl" nem tett említést. Hull külügyminiszter – igaz, kerülõ úton – viszont már hallott a megállapodásról, hiszen Winant londoni amerikai nagykövet jelentette, hogy Edennek a Foreign Office-ba küldött táviratában bizonyos százalékok szerepelnek, amelyek jelentése egyelõre nem volt világos. Az ankarai amerikai nagykövet, Steinhardt ugyancsak hallott a százalékokról brit kollégájától. Roosevelt úgy gondolkodott, hogy Kelet-Európa országai orosz érdekszférába jutnak ugyan, de nem válnak majd kommunista államokká. Vagyis az orosz csapatok jelenlétét a régióban nem feltétlenül tartotta a kommunizmushoz vezetõ út legfõbb biztosítékának.

Churchill is remélte, hogy a Vörös Hadsereg csak ideiglenesen állomásozik majd ezekben az országokban – ebben igaza is lett, noha ez az „átmeneti állapot" majdnem ötven évig tartott –, de az amerikai elnökkel ellentétben a kommunista veszélyt sokkal nagyobbnak látta.

Mire Churchill visszatért Moszkvából Londonba a „százalékegyezménnyel", az oroszok már három balkáni fõvárost „felszabadítottak": Bukarestet, Szófiát és Belgrádot. Budapest felé nyomultak. Az angolok Athénba küldtek csapatokat.

A májusi orosz-angol megállapodásban kikötött 3 hónapos próbaidõ lejárt októberre, ezért Churchill e tekintetben is gyengébb pozícióban volt. 1944 szeptemberében a quebeci találkozón Churchill és Roosevelt nem tárgyaltak e megállapodás meghosszabításának lehetõségeirõl. A brit miniszterelnök utolsó kísérlete, hogy kieszközöljön az elnöknél egy isztriai partraszállást, kudarcot vallott. Az elképzelés fõként Eisenhower és Marshall ellenállásán bukott meg. (Churchill és Wilson angol tábornagy, a földközi-tengeri haderõk fõparancsnoka már nem sokkal a normandiai partraszállás után, Marshall tábornok londoni tárgyalásain, fölvetették ezt a tervet, de az amerikaiak akkor is nyíltan elutasították.)

A „százalékegyezmény" mégsem volt teljesen kudarc. 1944 decemberében, amikor kommunista felkelés tört ki Athénban, Churchill a többi közt az alábbiakat táviratozta Scobie tábornoknak: „*Athént tartanunk és uralnunk kell. Nagy teljesítmény volna Öntõl, ha ezt vér nélkül sikerülne elérnie, ha lehet, de ha nem lehet, érje el akár vérontás árán is*." [Churchill utólagos kiemelése – B.D.A.][36] Az ötezer fõnyi brit katona-

ság végül kegyetlenül leverte a felkelést. Sztálin és az orosz sajtó nem szólt egy szót sem, miközben Churchillt nemcsak az angol és amerikai liberális intelligencia kritizálta hevesen, hanem az amerikai külügy- és hadügyminisztérium is, sõt, közvetve maga Roosevelt. Churchillt az alsóházban és a sajtóban egyaránt támadások érték. Ám amikor az angolok és az amerikaiak – ez már Jalta és Potsdam után történt – felháborodtak azon, hogy az oroszok nem kommunista politikusokat raboltak el Romániában és késõbb Bulgáriában, Sztálin joggal mondhatta: „Szóltam egy szót is Görögország miatt? Vagy Belgium és Hollandia miatt?" Jaltában egyébként Sztálin gratulált Churchillnek, hogy milyen hamar rendet csinált Athénban, amikor leverte a kommunista felkelést.[37] Az orosz vezetõ tehát tartotta magát a „százalékegyezményhez".

Az 1944 októberi megállapodás hosszú távon sem volt teljesen kudarc. 1944 novemberében Churchill Párizsban találkozott De Gaulle-lal. A francia elnök egyebek közt ezt mondta: „Mégis – bármily méltánytalan – az Önök jelenlegi hatalmi helyzetét nagy mértékben fenyegeti a háttérbe szorulás veszélye, figyelembe véve a veszteségeiket és költségeiket, a brit nemzetközösségre ható centrifugális erõket, fõként pedig Amerika és a Szovjetunió felemelkedését, valamint Kína szerepének várható megnövekedését!" Churchill válasza: „Ami a Szovjetuniót illeti, ez olyan óriás, amely már régóta ki van éheztetve. Ma nem lehet megakadályozni az evésben, annál kevésbé, mivel az áldozatok nyájának kellõs közepéig jutott. Most arról van szó, hogy ne falja fel az egészet. Iparkodom mérsékelni Sztálint, akibõl, közbevetõleg megjegyezve, a nagy étvágy mellett a gyakorlati érzék sem hiányzik. Amikor elkövetkezik az emésztés órája, az elbóbiskolt oroszoknak nehézségei lesznek. Szent Miklós akkor talán majd fel tudja támasztani azokat a szegény gyermekeket, akiket az emberevõ óriás a sózó dézsába rakott."[38] A brit miniszterelnök ezen azt értette, hogy az oroszok képtelenek lesznek Kelet-Európa népeit megemészteni, átmenetileg azonban nem lehet megakadályozni, hogy Európa egyik felében az orosz befolyás legyen a döntõ.

Ebben a tekintetben igen figyelemre méltónak mondható Clark Kerr 1944. november 19-i memoranduma. A diplomata már az emlékirat elsõ mondataiban megjegyezte, hogy a délkelet-európai orosz katonai és gazdasági befolyásért cserébe, az oroszoknak nem lesz ellenvetésük a nyugat-európai brit behatolással szemben. Abban azonban tévedett, hogy az oroszok többé-kevésbé független államok létrehozására törekednének Délkelet-Európában. Céljukat csakis egy „katonai és gazdasági biztonsági övezet" kialakításában jelölte meg, amely lehetetlenné tenné a Szovjetunió elleni *cordon sanitaire* feléledését.[39]

A „százalékos megállapodás" kényszer volt, olyan kényszer, amelyet fõleg Roosevelt és az amerikai vezetés rövidlátása miatt kellett megkötni. Az amerikai támogatás hiánya késztette Churchillt e lépés megtételére.

Rooseveltnek az volt az álláspontja, hogy európai ügyekkel a háború végéig nem szabad foglalkozni, hiszen az Egyesült Államoknak szüksége volt az oroszok támogatására nem csak az európai hadszíntér, hanem Japán miatt is. Ez pedig döntõ tényezõ volt abban, hogy az elnök ne álljon ki egyértelmûen Churchill javaslata mellett.

Ezen túl Rooseveltnek hajlama is volt rá, hogy minden nehéz problémát elhalasszon. 1944 október elején az amerikai elnök már igen beteg és erõtlen volt, akit szinte teljesen lekötött a választási kampány. Hopkins forszírozta, hogy ne adjanak Churchillnek szabad kezet Moszkvában, mert az Egyesült Államoknak a világon mindenütt szerepet kell kapnia a háború után. Roosevelt, Stettinius, Hull és több más amerikai politikus végig gyanakodott Churchillre, nehogy valamiképpen összetûzésbe kerüljön az oroszokkal, s esetleg az Egyesült Államokra nézve hátrányos következményeket idézzen elõ a Távol-Keleten. Ezen kívül az amerikai elnök általában ellenzett mindenféle „érdekszféra-felosztást". Igaz, nem volt következetes, hiszen a Távol-Keletrõl megegyezett Sztálinnal, s 1944 áprilisában a német zónafelosztást is jóváhagyta, akkor is, ha csak átmenetinek tekintette.[40]

Végeredményben az amerikai külpolitika rövidlátónak bizonyult. Rövidlátónak, mert: 1. nemigen érdekelte Kelet-Európa sorsa a háború után; 2. félt és gyanakodott a brit érdekszféra-politika miatt.

Az amerikai elnök, a tanácsadói, a State Department meghatározó tisztviselõi és elsõsorban a katonai vezetés nem vették észre, hogy mindkét esetben jóval többrõl volt szó, mint Európa egyik felérõl vagy Churchill és az angolok egyéni ambícióiról. Erélyes és eredményes amerikai támogatással az 1944 októberi moszkvai konferenciára esetleg nem lett volna szükség, s ha Kelet-Európa orosz megszállása valószínûleg így is bekövetkezik, a régió egyes országai, beleértve Magyarországot, talán elkerülhették volna a rájuk váró közel fél évszázadot.

JEGYZET

[1] A levelet közli Juhász Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978. 158-159.

[2] Churchill távirata Sztálinnak. W. S. Churchill: *A második világháború.* 2. kötet. Európa, Budapest, 1989. 471.

[3] Uo. 474.

[4] Churchill rosszul emlékezett. Az emlékiratában említett este tíz órakor kezdõdõ találkozó a második volt és azon Harriman moszkvai amerikai nagykövet nem vett részt. Churchill pontatlan közlését lásd: Churchill: uo. 475.

[5] A tárgyalás lefolyásáról lásd: Public Record Office (a továbbiakban PRO), London, PREM3/434/2.

[6] Churchill: *i. m*. 476.

[7] A papírdarab másolata: PRO, PREM 3/66/7 és Churchill: *i. m.* 476.

[8] Uo. 476-477. Évekkel késõbb Churchill egyszer így szólt orvosához, Lord Moranhez: „Olvassa csak. Százalékos megegyezést kötöttünk Sztálinnal a háború alatt a befolyási övezetekrõl, Románia, Bulgária, Görögország stb. Itt vannak leírva. ... Eléggé cinikusnak tûnik. .... Látja, a hatalom birtokosai olyasmit is megtehetnek, amit mások nem." *Winston Churchill. The Struggle for Survival 1940-1965. Taken from the Diaries of Lord Moran.* Constable, London, 1966. 452. 1953. augusztus 16-i bejegyzés.

[9] PRO, PREM 3/434/2.

[10] Uo.

[11] Október 18-án – az angol-orosz megbeszélések már 17-én véget értek – Churchill és Sztálin külügyminisztereik és nagyköveteik társaságában a Kremlben vacsoráztak. Churchill megjegyezte, hogy Angliában és más szövetséges országokban az emberek Európa szovjetizálásától tartanak. Sztálin biztosította a miniszterelnököt, hogy a Szovjetuniónak ez nem áll szándékában, hiszen nem képes rá és nem is kívánja. PRO, PREM3/434/7.

[12] Churchill: *i. m.* 2. köt. 478.

[13] PRO, PREM 3/66/7. Idézi: Martin Gilbert: *Road to Victory. Winston S. Churchill 1941-1945*. Heinemann, London, 1986. 999.

[14] Harriman késõbb így emlékezett: „ekkor Eden lépett a hálószobába (t.i. Churchillnek szokása volt, hogy késõn kelt és az ágyából diktálta a leveleket, memorandumokat – B.D.A.) és Churchill így szólt: »Anthony, Averell úgy véli, hogy nem kellene elküldenünk a levelet Sztálinnak.«" W. Averell Harriman and Elie Abel: *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941-1946*. Hutchinson of London, 1976. 358.

[15] Churchill: *i. m.* 2. köt. 479-480.

[16] Sargent távirata Eden külügyminiszternek, 1944. október 12. PRO, PREM 3/66/7.

[17] John Charmley: Churchill: *The End of Glory. A Political Biography*. Hodder and Stoughton, London, 1993. 588.

[18] Az egyik vélemény szerint Churchill fölvetette Sztálinnak: Kína azzal a követeléssel léphet fel, hogy Nagy-Britannia mondjon le Hong Kongról. Churchill fölvetése mögött az a szándék állt, hogy ha az oroszok nem ellenzik a brit birodalom helyreállítására irányuló törekvéseket, cserébe az angolok sem ellenzik az orosz területi aspirációkat. Ezzel tulajdonképpen mindkét politikus az Egyesült Államok és személyesen Roosevelt ellen lépett volna fel, hiszen az amerikai elnök elõnyben részesítette a nacionalista Kínát a brit birodalommal szemben, miközben hivatalosan nem ismerte el az 1939-1940-es szovjet területi szerzeményeket. Lásd errõl Albert Resis: The Churchill-Stalin Secret „Percentages" Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944. *The American Historical Review* April, 1978. 373.

[19] Ezt a véleményt erõsítette meg Frank K. Roberts – akkoriban az angol külügyminisztérium közép-európai osztályának vezetõje – egyik interjújában. Roberts nyilatkozatát némi fenntartásokkal ugyan, de elfogadhatjuk: „Churchill beszélgetett Sztálinnal, és próbálta felmérni, mennyit lehet »megmenteni« a Vörös Hadsereg hódításai ellenére. Óvatos, megfontolt diplomata sohasem tett volna ilyet, Churchill azonban nem volt sem óvatos, sem megfontolt. (...) Épp nemrég olvastam, hogy soha senki sem találta meg ezt a papírt az archívumokban, így aztán semmiképpen sem tekinthetõ a brit kormány hivatalos diplomáciai javaslatának. Ne feledje, Churchillnek nem az volt a célja, hogy népeket adjon át Sztálinnak, hanem éppen az, hogy mentse, ami még menthetõ! Nem a mi országainkról volt szó, Sztálin kezében volt minden, az õ csapatai foglalták már el vagy készültek elfoglalni ezeket az országokat." „Jaltában történelmi reváns volt". Válaszol Sir Frank Roberts nyugalmazott brit diplomata. *Heti Világgazdaság,* 1995. május 6. 42. o. Kizárt dolog, hogy Roberts ne tudott volna a százalékos papírról, hiszen az már nyilatkozata elõtt sok-sok évvel elõkerült és másolata a Brit Központi Levéltárban hozzáférhetõ volt. Az eredeti Cambridge-ben van Churchill iratai között. A lényeget illetõen azonban – hogy Churchill megpróbálta menteni a menthetõt – Robertsnak igaza volt.

[20] Lásd errõl: John Lukacs: The Night Stalin and Churchill Divided Europe. *The New York Times Magazine*, 5 October 1969. 37.

[21] 1945-ben Churchill egy beszélgetésben Magyarországról szólva megjegyezte: „... a magyarok századokon keresztül megmaradtak hazájukban és mindig is Európa értékes részei voltak. Az ország orosz megszállása csak jövõbeli konfliktusok forrása lehet és egy ilyen nemzeti katasztrófa minden jó szándékú embert aggodalommal tölt el." Idézi Martin Gilbert: *Never Despair. W.S. Churchill 1945-1965*. Vol. VIII. Heinemann, London, 1988. 27.

[22] John Lukacs: *i. m.* 38.

[23] E tekintetben is megmutatkozott az amerikai vezetés kisstílûsége – legalábbis Churchillhez képest.

[24] Churchill: *i. m.* 2. köt. 425.

[25] *Churchill and Roosevelt.* The Complete Correspondence. III. Alliance Declining. Ed. with a commentary by Warren F. Kimball. Princeton University Press, New Jersey, 1984. C-687. sz. irat. 153. Idézi – Churchill emlékirata alapján – Ránki György: A második világháború. Gondolat, Budapest, 1982. 446.

[26] Lukacs: *i. m.* 40.

[27] Lásd Kimball: *i. m.* R-557. sz. irat. 177.

[28] Churchill távirata Rooseveltnek, 1944. június 11. Uo. C-700. sz. irat. 179-180.

[29] Uo. C-732. sz. irat. 249.

[30] Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfõivel 1941-1945. I-II. kötet. A Szovjetunió külügyminisztériuma, Budapest, 1958. I. köt. 284. o. Idézi Ránki: *i. m.* 447. o.

[31] Lásd uo. 286. és Ránki: 447.

[32] Vegyük például Bulgária esetét. 1941. december 13-án Bulgária csatlakozott a Tengelyhez és hadat üzent Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak. A demokratikus bolgár rezsim ugyanakkor nem üzent hadat az oroszoknak. 1944. szeptember 1-jén az orosz seregek elérték a bolgár határt. Szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának, mert Szófia nem volt hajlandó hadat üzenni Berlinnek. Moszkva alig több mint egy órával elõbb jelentette be Bulgáriának szóló hadüzenetét Washingtonban és Londonban. Szeptember 7-én a bolgár kormány végül megszakította a kapcsolatokat Németországgal és 8-án hadat üzent Berlinnek. Eközben az oroszok átlépték a bolgár határt és szeptember 9-én kommunistabarát kormány alakult Bulgáriában.

[33] Lord Moran, a miniszterelnök orvosa szerint – aki elkísérte Churchillt Moszkvába – október 9-én még a tárgyalások megkezdése elõtt Churchill így szólt Edenhez: „Meg fogom mondani, hogy az elnök és én szinte testvérek vagyunk, de nem kívánom, hogy a Szovjetunió úgy érezze, mintha csak angolszász ügyrõl volna szó. (...) Mindent rendezhetünk hármasban, ha találkozunk. Ha nem tesszük, akkor a diplomáciai civakodás és a gyanakvás évei következnek. Az elnöknek illúziói vannak Kínával kapcsolatban, Franciaország pedig nem áll azon a szinten, mint mi hárman. Azután majd megmondom, hogy van néhány kisebb ügy, ami rendezhetõ, s könnyen, ha együttmûködünk." *Winston Churchill. The Struggle for Survival 1940-1965.* Taken from the Diaries of Lord Moran 225.

[34] Albert Resis: *i. m.*

[35] Lásd errõl. *Pax Britannica*. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. Az iratokat közli, a bevezetõ tanulmányt és a jegyzeteket írta Bán D. András. Osiris, Budapest, 1996. 39.

[36] Churchill: *i. m.* 516.

[37] Ide kapcsolódik egy mulatságos kis epizód. Amikor a görög kommunisták Athénban segítségért fordultak Popov orosz ezredeshez, a fõtiszt elzavarta õket, mondván, „mi közöm van nekem magukhoz?" John Lukacs szóbeli közlése a szerzõnek.

[38] Charles de Gaulle: *Háborús emlékiratok.* 1-2. kötet. 2. kötet. Kossuth, Budapest, 1997. 201-202.

[39] Clark Kerr 1944. november 19-i memoranduma a szovjet politikáról PRO, FO 371/40 725. Az emlékirat megjelent: *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945.* Ed. with an introduction by Graham Ross. Cambridge University Press, 1984. 183-185.

[40] A zónákra osztási terv nem volt teljesen újkeletû. 1814-15-ben Párizst angol-orosz-osztrák-porosz övezetekre osztották. Ugyanez a sors várt volna Konstantinápolyra 1915-ben.

Várady Tibor

Az etnikai egyensúly és a demokrácia esélyei Kelet-Közép-Európában

– széljegyzetekkel a Daytoni Egyezményrõl –

Bevezetõ megjegyzések

Milovan Danojlic *Az elit csõdje* címû keserû írásában ezt mondja: „A vereség teljes. A gyõztes a nacionalista arcú posztkommunizmus. Amit mi ezzel szemben felmutattunk, arról kiderült, hogy langymeleg, nem meggyõzõ és elvont. Képtelenek voltunk bárhol is akár valamennyire kielégítõ választ adni azokra a fájdalmas kérdésekre, melyek Jugoszlávia szétesése következtében felmerültek. »A demokrácia mindent megold«, ezt ismételgettük állandóan és egyre kevesebb meggyõzõdéssel. De hogyan teremtsünk demokráciát egymás ellen acsarkodó törzseknek? Hogyan békítsük össze az új államok szuverenitását a kisebbségek tiszteletének elvével? És egyáltalán ki fogadná ma el a kisebbségi státuszt? Csak azok, akiknek nincsen más választásuk."[1]

Milan Danojlic korunk egyik legkiválóbb szerb írója. Politikailag elkötelezetlen maradt és az elmúlt évtized során többnyire Párizsban élt. Értelmiségiként azonban úgy érezte: õ is felelõs azért, hogy a hagyományos liberális érveken kívül mást nem sikerült felmutatni.

Összefoglalva ezeket az érveket, Kymlicka – a „liberális-pluralista" (liberal-pluralist) irányvonal egyik legkiemelkedõbb képviselõje – rámutat arra a hagyományos vélekedésre, mely szerint „... ha a demokratikus jogok és intézmények megszilárdulnának és valamennyi állampolgár számára elérhetõvé válnának, akkor az embereket többé nem lehetne etnokulturális kötõdésük alapján mozgósítani."[2] Egy másik hagyományos liberális érv szerint: „...az etnokulturális konfliktus a modernizáció és a jólét egy pótszere. Az az igazi probléma, hogy egyesek lemaradtak a modernizáció folyamatában; ha ezek eljutnának a gazdasági fejlettség egy bizonyos szintjére, és ez minden állampogár számára elérhetõvé válna, az embereket többé nem lehetne etnokulturális kötõdésük alapján mozgósítani."[3] Ezt a vélekedést nem támasztották alá az exjugoszláviai események. Hozzá kell tennünk azonban, hogy nem is cáfolták meg, mivel a modernizáció és a gazdasági jólét kívánt szintjét – mely állítólag megállítaná az etnokulturális alapon történõ mozgósítást – Jugoszlávia utódállamai nem érték el és megközelíteni sem tudták sehol. Kymlicka meglátása szerint „Nyugat-Európában a legkisebb bizonyíték sincs arra, hogy a demokrácia kiépülése, a gazdasági fellendülés és a személyes tolerancia elvezet majd az etnokulturális mozgósítás csökkenéséhez."[4] Nem valószínû, hogy Jugoszlávia vagy Kelet-Közép-Európa szolgáltatná a hiányzó bizonyítékot. Jugoszlávia elmúlt tíz évének eseményei nyilvánvalóvá tették azt az egy-

szerû tényt, miszerint azon alapvetõ intézkedések nélkül, amelyek valamilyen egyensúlyt biztosítanának az etnikai és kulturális igények között, a modernizáció folyamata egyszerûen nem kezdhet kibontakozni. Kérdéses marad, hogy a modernizáció és a gazdasági jólét egyrészt és az etnikai feszültségek csökkenése másrészt egyáltalán összefügg-e; ha így is lenne, a lépések sorrendjét valószínûleg fel kell cserélni, vagy legalábbis egy összetettebb képlet alapján váltogatni.

Fontos leszögezni, hogy a „demokrácia mindent megold" jelszó inkább a többségi igényekre igaz. Az etnokulturális semlegesség és a csoportsemleges szabályozás hívei (valamint a többségi nézõpont és/vagy ferdítés képviselõi) többnyire megelégednek az „egy ember egy szavazat" elvvel és elhiszik, hogy a liberális elvek csupán azt követelik tõlünk: bizonyosodjunk meg arról, hogy az „egy ember" valóban bárkit jelenthet (vagy legalábbis bármelyik állampolgárt), függetlenül annak etnikai, faji vagy vallási hovatartozásától. Kisebbségi nézõpontból a méltányosság és az egyenlõség követelményei további kérdésekkel szembesítenek. Egy nagyon egyszerû példával élve azt is fontos tudni, hogy *milyen nyelven (nyelveken) nyomtatják a szavazócédulákat.* Egy nehezebb kérdés vetõdik fel azokban a társadalmakban, amelyek (kisebb vagy nagyobb mértékben) az „etnikai társadalmak"[5] jegyeit viselik, vagyis olyan közegben, ahol a történelem vagy az akadálytalan eszkaláció etnikai versengést eredményezett, és ennek következtében a szavazási eredmények egyszerûen az etnikai összetételt tükrözik. Ebben az esetben a méltányosság és az egyenlõség megkövetelhet egy olyan szabályozást, amely az etnikai versengés sodrásának ellenében is biztosít egy megfelelõ (vagy legalább valamilyen) kisebbségi képviseletet.

Újdonság-e az etnokulturális igazságosság a Kelet-Közép-Európa országaiban?

Az etnokulturális igazságosságnak új nyugati modelljei vannak. Felvetõdik a kérdés, hogy vajon hozzásegítik-e ezek a modellek a posztkommunista országokat az etnikai sokszínûség demokratikus megközelítéséhez. Ebben a szövegkörnyezetben vetõdik fel az a kérdés is, hogy az etnokulturális igazságosság és a különbözõ identitások egyensúlya jelent-e fogalmi újdonságot a Kelet-Közép-Európa országaiban. Erre a kérdésre a rövid válaszom az, hogy *nem*. Különbözõ társadalmak, államok és azok utódállamai, valamint a kelet-közép-európai országok társadalmi gondolkodói, akiket az adott társadalmi kontextusban „liberálisnak" nevezhetünk, tisztában voltak azzal, hogy etnokulturális semlegességbõl nem származhat társadalmi igazságosság és harmónia. Hadd említsem példaként Jászi Oszkárt, aki az elsõ világháborút megelõzõ években (amikor Magyarországot a határain belül élõ nem-magyarok és nem a határain kívül élõ magyarok foglalkoztatták), a következõ nemzetiségi programot javasolta: „Ez a minimális nemzetiségi program röviden így foglalható össze: jó iskola, jó közigazgatás és jó bíráskodás kell a népnek. Már pediglen jó iskola, jó közigazgatás és jó bíráskodás csak egy van, amely fontosabb a népre nézve mindenféle technikai vagy intézményi tökéletességnél, s amely egyszerûen és röviden így határozható meg: *jó isko-*

la, jó közigazgatás és jó bíráskodás csak az lehet, melyet a nép a saját nyelvén kap."[6] Az ilyen irányú gondolkodás nem egyedülálló. Hozzátehetjük persze, hogy liberális szociológusok gondolatait (Kelet-Közép-Európában vagy máshol) ritkán ültették át a politikai gyakorlatba vagy akár jogi normákba. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy országok vezetõi, sõt diktátorai is tisztában voltak vele: az etnokulturális semlegesség egyszerûen nem mûködik ott, ahol a nemzeti kisebbségek a népesség jelentõs hányadát képezik. Lehetséges, hogy a politikai vezetõket nem a társadalmi igazságosság liberális gondolatai vezérelték, de tudták, hogy a csoportszemléletû hozzáállás és szabályozás hiánya aláásható a stabilitást. A lojalitás biztosítása nem könnyû feladat. *Gyakorlatilag lehetetlen azonban egy közös állammal és egy közös üggyel szembeni lojalitást elvárni azoktól a polgároktól, akiknek az identitása ki van rekesztve a közösségi képletekbõl.* Könnyebb sajátomnak tekinteni egy országot akkor, ha a saját nyelvemen beszélhetek benne, ha az országot alkotó kultúrák és nyelvek részeivé válnak a köz-szférának is. A török uralom évszázadai alatt a Balkánon a törökök elõvigyázatosan távoltartották magukat attól a kísértéstõl, hogy egy nyelvet és egy vallást tegyenek kizárólagossá. Vagy egy másik példa: Lenin gyakran ismételgette, hogy fenn kell tartani a sokszínûséget (noha ellenezte a kulturális autonómia gondolatát), érvelt az orosz hivatalos nyelv kizárólagossága ellen Oroszországban, késõbb a Szovjetunióban is. Pozitív példának Svájcot hozta fel, amely csak nyer abból, hogy nem egy, hanem három hivatalos nyelve van. Hozzátette: amíg Svájcban a lakosság 70 százaléka német, addig Oroszországban az oroszok részaránya csupán 43 százaléka.[7]

Tito szintén nagyon jól tudta, hogy egy multikulturális országban (még egypártrendszer esetében is) a stabilitás kizárólag úgy érhetõ el, ha folyamatosan szem elõtt tartják az etnikai *egyensúly* ismérveit.[8] (Tito esetében fontos hozzátenni, hogy hovatartozása leszûkítette a választható megoldások körét. A többségi dominanciára támaszkodó hatalomgyakorlás aligha volt járható út számára, hiszen õ maga nem tartozott a többségi nemzethez. Egyedüli lehetõségként az a nehéz feladat maradt számára, hogy valamiféle egyensúlyra építsen.)

Mindezzel azt szeretném leszögezni, hogy a „liberális-pluralista" gondolkodás visszhangjai aligha jelentenek meglepetést a Balkánon és a Kelet-Közép-Európa országaiban, csupán megerõsítik azt a bölcsességet, amelyet ezek az országok is követtek történelmük jobb idõszakaiban. Mindazonáltal a liberális-plurális fogalmaknak a nyugati politikai gondolkodásban tapasztalható növekvõ hatása és terjedése két különösen fontos gyakorlati következménnyel járhat a Kelet-Közép-Európa országaiban:

– egyrészt amikor Kelet-Közép-Európában a nyugatra és a nyugati elvekre egyértelmûen mint követendõ modellre tekintenek (és idõnként túlbecsülik annak tényleges elõnyeit), a klasszikus liberális tanítás, amely az etnokulturális semlegességet vallja, ugródeszkául szolgálhat a többségi igényeknek és demagógiának; liberális kánonok igazolhatják azokat az elképzeléseket, amelyek egyenlõségjelet tesznek a többség és a normalitás közé, és amelyek úgy értelmezik az egyenlõséget, hogy abból kimarad a különbözés joga. A nyugati stílusú diskurzusból építkezni tényleges retorikai elõny a történelem azon szakaszában, amikor gyakorlatilag majd minden kelet-közép-euró-

pai ország az EU és a NATO tagságot tûzte ki célul, és – ezzel az erõfeszítéssel összhangban – megpróbálnak a lehetõ leginkább „eurokonformnak" tûnni. Ezért nem mindegy, mely elvekre lehet „nyugati" vagy „liberális" alapkövetelményekként utalni.

– másrészt a „liberális-pluralista" elvek tekintélyes támaszt nyújthatnak ahhoz, hogy visszanyúljunk az etnokulturális igazságosság segítségével történõ stabilitáskeresés gyakorlati bölcsességéhez, és segíthetnek abban is, hogy felleljük a modern demokráciák keretein belül a gyakorlati kivitelezés eszközeit. A titói Jugoszláviában, annak ellenére, hogy az sok tekintetben tökéletlen volt és nem adott esélyt a valódi demokráciának, mégis kialakulhatott az etnikai identitások összehangolásának egy életképes képlete. Nem igazán értem azokat a kritikus hangokat, melyek azt hangoztatják, hogy Jugoszláviában nem oldották meg, csupán a „szõnyeg alá söpörték" az etnikai problémát. Az etnikai különbözés problémáját soha sem lehet megoldani, az állandó figyelmet igényel. Egyformán érvényes ez a szerbekre, a horvátokra, a bosnyákokra, az albánokra és a magyarokra, valamint azokra az etnikai csoportokra, amelyek Spanyolországban, Belgiumban, Svájcban, Olaszországban, Finnországban vagy Kanadában élnek. Tito megoldásának lényege a kultúra és a pártfegyelem ötvözésében rejlett (néha elegendõ volt a kultúra, néha szükség volt a párt diktátumára is). Az ország szétesése, az átmenet és a polgárháború évei során mindkét összetevõ gyakorlatilag eltûnt. Ezért van égetõ szükség egy olyan rendezési elvre, amely a korábbi eszközük nélkül is képes etnokulturális igazságosságot teremteni és amely támpontja lehet – a pártfegyelem mankója nélkül – az egymás mellett élés kultúrájának.

Az etnokulturális igazságosság három követelménye

Az etnokulturális igazságosságnak három követelménye van. Viszonylagos értékeik, elfogadottságuk és a megvalósításukat szolgáló eszközök társadalmak szerint változnak.

a/ Az elsõ a kisebbségek számára biztosított *saját tér* követelménye. Az etnokulturális igazságosság nyilvánvalóan feltételez egy olyan szférát, ahol a kisebbségek megszervezhetik a saját életüket, vagy legalábbis a kulturális intézményeiket. A kommunista társadalomfelfogás ragaszkodott a nyilvános szféra túlméretezett fogalmához, és nemigen ismert el semmilyen saját mozgásteret. Azokat a kisebbségi követeléseket, amelyek a kulturális szervezetek önszervezõdõ hálózatát vagy a kulturális autonómia más formáit célozták meg, ugyanazzal a gyanúval fogadták, mint az egyetemi autonómiára vagy egy új politikai párt szervezésére irányuló törekvéseket.

b/ A második követelmény egy *méltányos jelenlét a közszférában.* Ezen a ponton néhány közép-kelet-európai ország eredményeket mutatott fel a kommunizmus évei alatt. Példaként a volt Jugoszláviát említem, ahol az állami tevékenységek és kompetenciák széles körében több nyelvet is hivatalos nyelvként ismertek el. Többnyelvûek voltak az útjelzések és az utcanevek, több nyelven is kiállítottak dokumentumokat és el is fogadták azokat, az állam támogatta mind a többségi, mind a kisebbségi nyelven mûködõ kulturális intézményeket és médiumokat.

c/ Az etnokulturális igazságosság legnehezebb (és legellentmondásosabb) követelménye az *etnikai elõítéletek ellensúlyozása.* A cél az, hogy gátat vessünk annak a rejtett sodrásnak, amely az „egy ember egy szavazat" tisztességes elvét eltéríti és átformálja a többségnek kisebbségek felett gyakorolt etnikai monopóliumává.

Néhány további gondolat az etnikai elõítéletek ellensúlyozásáról

Amikor másodéves joghallgató voltam, egy alkotmányjogot oktató professzor elmagyarázta, hogy Jugoszláviában a „nemzetek" és a „nemzetiségek" megfelelõ képviselettel rendelkeznek az állami hivatalokban. Megkérdeztem tõle, mi az, hogy „megfelelõ". Azt válaszolta, hogy az arányos képviselet rendszerint megfelelõ, de nem szükségszerûen. Ezután azt kérdeztem tõle, hogy ez milyen eszközökkel kivitelezhetõ. Ez a kérdés politikailag hibásnak bizonyult. A fagyos válasz így hangzott: kérdezõsködésem azt bizonyítja, hogy hiányzik belõlem az optimizmus és a bizalom, és noha lehetséges, hogy szándékaim tiszták, gondolataim azonban „reakciós objektivizmust" tükröznek.

Az azóta eltelt évtizedek során sem tudtam meg, valójában mit is jelent a „reakciós objektivizmus", azonban eléggé világossá vált számomra, hogy mi volt a baj a kérdésemmel. Miután több évtizeden keresztül a második világháború utáni Jugoszláviában éltem, bõséges alkalmam adódott, hogy megfigyeljem azt az igyekezetet, amely etnikai egyensúlyt keresett a döntéshozó hivatalok minden szintjén. Jogász lévén az sem kerülhette el a figyelmemet, hogy a létrehozott ilyen vagy olyan egyensúly nem a jogszabályok következménye. Ez volt a partvonal. A Vajdasági Autonóm Tartományban elképzelhetetlen lett volna, hogy ne legyenek – a szerbek mellett – magyarok, horvátok, románok, szlovákok és rutének a vajdasági parlamentben, a helyi tanácsokban, a végrehajtó szerveknél és a kommunista párt bizottságaiban.

A Vajdaságot mindig is etnikai sokféleség jellemezte. (Valójában óvatosan kell használnom a „mindig" szót. Kelet- és Közép-Európában – és valószínûleg másutt is – a nemzeti igényeket gyakran olyan eseményekre alapozzák, amelyek több évszázaddal, vagy akár egy évezreddel korábban történtek, és én nem sokat tudok a Vajdaságnak mondjuk 900 évvel ezelõtti etnikai szerkezetérõl.) Egészen a legutóbbi idõkig a Vajdaságban nem volt olyan etnikai csoport, amelynek abszolút többsége lett volna. A szerbek lépték át elõször ezt a küszöböt 1948-ban, amikor elérték az 50,42 százalékot[9], szemben a magyarok 26,12 és a horvátok 8 százalékával. A legutolsó (1991-es) népszámlálás szerint a Vajdasági Autonóm Tartománynak 2 013 889 lakosa van. 56,8 százalékuk szerb (1 143 723), 16,9 százalékuk magyar (340 946). A harmadik csoport a jugoszlávoké[10] – 8,6% vagy 168 859 fõ. A horvátok aránya 3,7% (74 808), a szlovákoké 3,1% (63 545), a románoké pedig 1,9% (38 809).[11] Montenegróiak, cigányok, rutének, macedónok, ukránok, muzulmánok, albánok és szlovének szerepelnek még a vajdasági népességi statisztikákban. Ezenkívül két olyan kisebbség van, amelyek egykor fontos szerepet játszottak a Vajdaság gazdasági és kulturális életében, és amelyek mára gyakorlatilag eltûntek: ezek a németek, akik a harmadik legnépesebb cso-

portot alkották és a második világháború után hagyták el a Vajdaságot, illetve a zsidók, akiket a háborús évek tizedeltek meg.

Szeretném közelebb hozni a második világháborút követõ elsõ évtizedek légkörét a Vajdaságban (és Jugoszláviában), amihez felelevenítenék egy eseményt gimnáziumi éveimbõl. Szülõvárosomban úszóklubunk vezetõségét választottuk, és a szavazatok összeszámolása után kiderült, hogy valamennyi megválasztott tag szerb. Néhány idõsebb klubtag – akiknek politikai tapasztalatuk is volt – azt mondta, hogy ez az eredmény nem elfogadható. Minket, tizenéves úszókat többnyire nem igazán érdekelt, hogy ki van a vezetõségben, noha éreztük, hogy az eredmény szokatlan. Miután azonban alig vártuk az unalmas gyûlés befejezését, néhány társam megpróbálta kifejezésre juttatni, hogy a demokráciába nem kellene beleavatkozni. A klubelnök – egykori úszó és késõbbi „társadalmi-politikai munkás" – erre elmagyarázta, hogy a demokratikus választások nem feltétlenül eredményeznek demokratikus választási eredményeket. Negyven évvel késõbb Richard Holbrooke-tól hallottam vissza majdnem pontosan ugyanezeket a szavakat. Holbrooke, a háború utáni elsõ boszniai választások eredményeire várva és aggódva a lehetséges kimenetel miatt, így nyilatkozott az ITN Newsban: „Demokratikus választások nem demokratikus eredményeket is hozhatnak."[12]

Az én úszóklubomban az történt, hogy az elnök és a vezetõség majdnem mindegyik nem szerbet – jónéhány magyar, egy román és egy zsidó is volt a csapatban – megkereste és megpróbálta rávenni, hogy fogadja el a jelölést a póttagságra. A nap végére felállt a vezetõség, amely többé már nem volt egynemzetiségû.

Ebben az esetben – az úgynevezett pozitív diszkrimináció mellett – az indíték nem egy lehetséges etnikai torzítást ellensúlyozása volt. Az emberek egyszerûen úgy érezték, nem helyes (mondhatni veszélyes), ha egynemzetiségû a vezetés egy soknemzetiségû környezetben. Létezett egy felfogás a helyes és helytelen képletekrõl, és az emberek úgy érezték, a „helyes képletet" kell követni még olyan helyzetben is, ami teljesen ártalmatlan és nincs semmi jelentõsége. Az ilyen hozzáállás abban a tapasztalatban gyökerezik, hogy etnikai elõítéletek igenis léteznek. Tudtuk, hogy a mélyebb rétegekbe húzódott sodrások azonnal a felszínre kerülhetnek, ha a játszmának tétje is van, és tudtuk azt is, hogy aligha lehetséges fenntartani egy stabil soknemzetiségû társadalmat Kelet-Közép-Európában etnikai egyensúlyképletek nélkül. Az a körülmény, hogy az etnikai hovatartozás sodrása könnyen átszakíthat civilizációs gátakat, magyarázatot adhat Holbrooke váratlan szófordulatára (mely tulajdonképpen egy nyugati axiómát kérdõjelez meg); Boszniában (és nem csak itt) kézenfekvõ az a veszély, hogy a választások eredményei egyszerûen ismétlik az etnikai arányokat.

Titó Jugoszláviájában megtanultam, hogy nem a törvény szolgál legfõbb eszközül ahhoz, hogy az egyensúly-képletek a gyakorlatba is átültethetõk legyenek. Sokkal kevésbé transzparens és sokkal rugalmasabb módszerek voltak használatosak, amelyek aztán kevesebb korlátozást jelentettek azok számára, akik döntéshozó pozícióban voltak. Az egypártrendszerrel összhangban az informális „egyeztetéseknek" sokkal fontosabb szerepük volt mint a választásoknak. A kijelölt kisebbségi képviselõk nem feltétlenül azok a személyek voltak, akik az adott kisebbség bizalmát élvezték. (Ugyanez

vonatkozott gyakran a többség képviselõire is.) Hozzá kell tennem, hogy az egyensúlyi minták jelentõs mértékben egy közös kultúra részévé váltak, és a polgárok gyakran „egyeztetések" vagy megfélemlítés nélkül is követték ezeket.

Felmerülhet az a kérdés is: vajon a törvény lenne-e a legalkalmasabb eszköz arra, hogy az etnikai egyensúly mintáit átültessük a gyakorlatba? Ahhoz, hogy a problémát illusztráljam, elmondanám, hogy – bár bizonyítani nem tudom – azt tartom valószínûnek, miszerint nem szakmai, hanem etnikai mércék eredményezték a híres O. J. Simpson-perekben a bíróválasztást (a büntetõ és polgári perben is japán volt a döntnök). Az ok nyilván annak belátása, hogy feketék és fehérek közötti faji feszültségek és megosztottságok kísérte ügyben a legmegfelelõbb bíró olyan valaki, aki sem nem fehér, sem nem fekete. Ez a megoldás talán bölcs, de semmiképpen nem lehetséges általános normaként törvénybe iktatni.

Miután eltûntek Tito hatalomgyakorló és egyensúlyozó mechanizmusai, olyan évek következtek, amelyek során a politikusok nem ellensúlyozni, hanem szítani igyekeztek az etnikai elõítéleteket, amire hatalmukat alapozhatták. Most ebbõl az új helyzetbõl kell kiutat keresni. A megváltozott realitások között – kultúra és pártdiktátum híján – felértékelõdik a jog szerepe. Milosevic hatalomrajutása után az egyik elsõ nagy vita a szerb parlamentben a bírák megválasztásához kötõdött. Koszovó problémája határozta meg a vita irányát, és az etnikai hatások egyensúlyozása jogi kérdésként merült fel. A szerb képviselõk amellett érveltek, hogy a bírákat (beleértve az ülnököket is) nem helyi szinten, hanem a Szerbiai Parlamentben kell megválasztani. (A Szerbiai Parlamentben a szerbek elsöprõ etnikai többséggel rendelkeztek, ezzel szemben a koszovói helyhatósági választásokat más etnikai arányok, adott esetben a koszovói albán többség befolyásolhatta és határozhatta volna meg.) „Egyeztetésekre", „konzultációkra" nem volt lehetõség. A posztkommunista országokban a választásokat többé nem lehet tét nélküli eseménnyé redukálni.[13] Szerencsétlen módon a Szerbiai Parlament a problémára úgy tekintett mint egy szakítópróbára és az eredmény, elõre látható módon, az lett, hogy a bírák és ülnökök megválasztása, valamint felmentése a Szerbiai Parlament hatáskörébe került.[14] A lehetséges kompromisszumok – mint mondjuk a kvóták vagy esetleg többszintû választások, amelyek lehetõvé tettek volna, hogy a bírák egy részét a Szerbiai Parlament, a másikat a helyi választók válasszák meg – nem fértek bele az új gondolkodásmódba. Egy rossz minta született.

Számos eszköz létezik, melyekkel a rejtett etnikai hatások ellensúlyozhatók. Az egyik lehetõség a decentralizáció, valamint a területi és/vagy személyi autonómiák megvalósítása. Kisebbségek számára például biztosítani lehetne, hogy saját iskolákat szervezzenek. A finanszírozás is aránylag egyszerû szabályozással megoldható. Ha minden iskola magániskola lenne, a kisebbségek saját pénzükkel finanszírozhatnák iskoláikat. Ha az iskolák állami kézben vannak (ahogy Jugoszláviában is) és az adófizetõk tartják fent, a kisebbségi iskolák számára legalább annyi pénzt kellene biztosítani, amennyi arányos a kisebbségi adófizetõktõl befolyó adóbevétellel. Ezen az alapon a vajdasági magyar iskoláknak az össztámogatás 16,9 százalékát kellene megkapniuk.[15] Bizonyos kérdésekben a centralizációnak és a decentralizációnak is érvényesül-

nie kellene. Koszovói albánok védelmet kaphatnak egy messzemenõ területi autonómiával, azonban ebben az esetben a koszovói szerbeknek is szükségük van vagy egy erõs védelemre a központi szerb hatóságoktól, vagy egyfajta saját autonómiára, esetleg mindkettõre. A jogorvoslatok egy másik módja a részletes szabályozás. Megpróbálom a problémát egy példával jelezni. Az Európa Tanácsnak a Kisebbségek Védelmérõl Szóló Keretegyezménye 14 (2). cikkelye szerint :

„Nemzeti kisebbségek által hagyományosan és jelentõs számban lakott területeken, elegendõ igény esetén a Felek törekednek – a lehetõségeik szerint és az oktatási rendszerük keretein belül – arra, hogy a nemzeti kisebbség tagjainak megfelelõ lehetõsége legyen saját nyelvét tanulni, vagy ezen a nyelven oktatásban részesülni."

Ez így rendben lenne, de szinte minden értelmezés kérdése marad. Az olyan fogalmak, mint „elegendõ igény", „lehetõségeik szerint" , „megfelelõ", vagy „törekednek" aligha nyújtanak megfelelõ védelmet a részrehajlásokkal szemben. Több garanciát biztosítanak az olyan szabályok mint például az 1993. évi Magyar Nemzeti és Etnikai Kisebbségekrõl szóló Törvény 43. paragrafusa, amely leszögezi, hogy az állam köteles kisebbségi nyelven osztályt indítani és azt fenntartani abban az esetben, ha ezt nyolc vagy annál több ugyanazon nemzetiséghez tartozó szülõ kérelmezi.

Az autonómiák, a centralizáció és decentralizáció egyensúlykeresõ képletei, valamint a részletes szabályozás kétségkívül nehéz normaalkotási problémákat vetnek fel, de ezek megkerülhetetlen gondok és teendõk egy multikulturális társadalomban.

Egy elmulasztott lehetõség – a Daytoni Egyezmény

1991-ben a Szerbiai Parlament számára még új probléma volt, hogyan is lehetne etnokulturális egyensúlyt teremteni egy olyan környezetben, ahol a választások (és nem az egyeztetések és konzultációk) határozzák meg a politikai eredményeket. A nyugati liberális-plurális politikai elmélet elvei segíthettek volna, de nem voltak látókörön belül. Alig öt évvel késõbb alkalom nyílt arra, hogy Kelet-Közép-Eutópában valóra váltsák az etnokulturális igazságosság nyugati elveit. A körülmények szokatlanok és nehezen értékelhetõek voltak. Az éveken át tartó boszniai tragikus etnikai vérfürdõt a Nyugat eleinte tétovázva szemlélte, majd növekvõ, de sosem a szükséges mértékben vállalt szerepet[16] mindaddig, amíg végül megtette a döntõ lépést (ideértve a szerb állások bombázását is). Innen vezetett az út a Daytoni Egyezményhez. A hadban álló felek és a nyugati diplomaták egy amerikai bázison találkoztak, amelyet addig nem hagytak el, amíg alá nem írták az Egyezményt. A Daytoni Egyezmény IV. függeléke lett Bosznia-Hercegovina jelen alkotmánya. Az elfogadott dokumentumok terjedelme jelentõs és nem egyszerû meghatározni, kik is voltak az egyes szövegrészek szerzõi. Általános azonban az a vélekedés, hogy amerikai és nyugat-európai szakértõknek komoly szerep jutott a dokumentumok megfogalmazásában – mintahogy az is egyértelmû, hogy nyugati politikusoké volt a vezetõ szerep azok elfogadtatásában. Lehetséges, hogy a daytoni környezet nem kínált megfelelõ körülményeket a nyugati elméletek

kreatív értelmezéséhez és átültetéséhez, de kétségtelenül alkalmat teremtett a nyugati befolyás érvényesülésére.

Amennyiben valaki a Daytoni Egyezménnyel kapcsolatosan kritikai megközelítésre vállalkozik, tisztában kell lennie azzal, hogy az Egyezmény egy nagyon nehéz béke kereteit teremtette meg. Az egyensúly érzékeny és mind a mai napig ingatag. Az építmény egyes elemeinek elmozdítása – mégha javítás szándékával történik is – veszélyeztetheti a még mindig nehezen betartott tûzszünetet. A daytoni szabályokat mégis elõbb vagy utóbb tovább kell fejleszteni és ehhez szükség van a kritikai észrevételekre.

Az egyik komolyabb nehézség, amivel a Daytoni Egyezmény megalkotóinak szembe kellett nézniük: kapcsolatrendszer felállítása egyrészt az állampolgári jogok, másrészt a nemzetek és etnikai csoportok jogai között. Mind a háború, mind a béke gyökerei e kérdés mögött húzódnak. Az Alkotmányt olvasva úgy tûnik, hogy a jogalkotók olyan kultúrához tartoznak, amely inkább tagadja mintsemhogy figyelembe venné az etnikai és nyelvi *különbözés* jogi relevanciáját. Azoknak, akik az Alkotmány szabályait megfogalmazták, feltehetõleg nem sok tapasztalatuk lehetett a csoportérzékeny szabályalkotás területén; latókörükön kívül eshettek azok a struktúrák, csoportérzékeny képletek, amelyek megfelelõ képviseletet és hatalommegosztást biztosítanak egy olyan társadalomban, ahol az etnikai választóvonalakat egyszerûen nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor az Egyezmény megfogalmazóinak tudniuk kellett (és nyilvánvalóan tudták is), hogy azt az igényt, miszerint egyetlen etnikai csoport se legyen kirekesztve a döntéshozatalból, Bosznia-Hercegovinában nem lehet az „egy ember egy szavazat" elvével biztosítani. Olyan kérdésekben, mint teszem fel a hivatalos nyelvek kérdése, nem lehet többségi szavazattal dönteni. Az Alkotmány szövegezõi roppant súlyos problémával szembesültek. Az a szabályozás, ami korábban egy elfogadható movus vivendinek bizonyult Boszniában, csak kis részben volt jogi szabályozás. A megoldás lényegi részei elvesztették legfõbb tartópilléreiket: a kommunista párt domináns szerepét és a kulturális toleranciát, amit a háború semmisített meg. Az újonnan körvonalazódó helyzetben a társadalmi szabályozás területén a jognak kellett egy nagyobb és átfogóbb szerepet kapnia, összeötvözve a csoportsemleges és a csoportérzékeny normákat. Modellek csak elvétve akadtak és azok se feleltek meg teljesen. A fogalmi nehézségek (és az idõ rövidsége) miatt a szövegírók számos mentségre hivatkozhatnak. Ám ha mindezt figyelembe is vesszük, az eredmény még mindig kiábrándító marad. Egyes helyeken a problémát egyszerûen megkerülték, máshol az etnikai kötõdés durva burkolatlansággal válik rendezési elvvé. Az embernek az az érzése támad, mintha a szövegírók nem rendelkeztek volna semmiféle empátiával sem magával a problémával, sem pedig a csoportérzékeny szabályozással kapcsolatban, és ennek folytán munkájukat kényszerfeladatként kezelték. A megfogalmazott normák némelyike mintha azt az üzenetet sugallná: „ha ez az, amit akartok, hát ezt is fogjátok kapni".

Bosznia-Hercegovina Alkotmányának II. cikkelye, amely az emberi jogokról és az alapvetõ szabadságjogokról szól, egy probléma *megkerülésének* példája. Ez a cikkely világosan felsorolja a hagyományosnak felfogható egyéni emberi jogokat. Nem

tartalmaz viszont még utalást sem azokra a jogokra, amelyek a boszniai szövegkörnyezetben a sajátos megoldandó probléma: hiányoznak a kulturális jogok, a nyelvi jogok és azok a politikai jogok, amelyek az igazságos egyensúlyt céloznák Bosznia-Hercegovina etnikai csoportjai és polgárai között.

Bosznia-Hercegovina Alkotmányának preambulumában az utolsó bekezdés kimondja:

„Bosnyákok, horvátok és szerbek mint Bosznia-Hercegovinát alkotó népek (Másokkal együtt) és mint Bosznia-Hercegovina állampolgárai ezennel kinyilvánítják, hogy Bosznia-Hercegovina Alkotmánya a következõ:" (A „bosnyák" szó a daytoni terminológiában a korábbi „muzulmán" elnevezést váltotta fel. A „Mások" – az eredeti szövegben is nagy „M"-mel – azok a boszniai polgárok, akik nem tartoznak a három államalkotó nép egyikéhez sem, tehát az ukránok, magyarok, zsidók stb.)

Ez a mondat nem jogszabály a szó szoros értelemben, az is tény, hogy szónoki nagyvonalúsággal tágítja az alkotmányt alkotók körét, ugyanakkor tetten érhetõ benne a probléma lényege. Van három nemzet, amelyik igényt tart (okkal és valószínûleg joggal) egy különleges státuszra, és vannak „Mások", akiket nem szabad kihagyni a jogokból; ezzel együtt mindenki egyszersmind polgár is, tehát általános érvényû polgári jogokra tart igényt. Ezeket a jogokat és igényeket nem egyszerû összebékíteni. Ez nem is történt meg.

A „Bosznia-Hercegovinát alkotó népek" fogalma nincs tisztázva, de számos törvénycikkely elismeri a bosnyákok, szerbek és horvátok különleges csoportjogait. Teljesen kimaradt az a kísérlet azonban, amely összhangba hozná ezeket a jogokat azzal az elvvel, mely kizárja az egyenlõ állampolgárok közötti diszkriminációt. Az Alkotmány egyszerûen egymás mellé helyezett elveket és deklarációkat, amivel elért egyfajta retorikai egyensúlyt, de meg sem kísérelte a valódi rendezést. A diszkriminációt tiltó II (4). cikkely kimondja, hogy a jogok és szabadságjogok „*minden személyt megilletnek Bosznia-Hercegovinában, kizárva minden diszkriminációt nem, faj, bõrszín, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez való tartozás, tulajdon, születési vagy más státusz alapján."* Ezután azonban a IV (1). cikkely kimondja, hogy a Népek Tanácsa 15 küldöttbõl áll, és meghatározza, hogy ebbõl öt horvát, öt bosnyák és öt szerb. Az V. cikkely hasonlóan nyíltan és nyersen fogalmaz amikor leszögezi, hogy „*Bosznia-Hercegovina államelnöksége három tagból áll: egy bosnyák és egy horvát tagból, akiket közvetlenül a Federáció területérõl és egy szerb tagból, akit a Republika Srpska területérõl kell megválasztani."* Egymást kölcsönösen kizáró elvek egymás mellé helyezése azzal a veszéllyel járhat, hogy a jogi normák üres jelszavakká válnak. Hogyan hihetnénk a diszkriminációellenesség elvének, ha egy szerbnek a Federációban, egy bosnyáknak és egy horvátnak pedig a Republika Srpska területén nincs még elméleti lehetõsége sem arra, hogy beválasszák a Népek Tanácsába, vagy tagja legyen az Államelnökségnek. Hasonlóképpen azok az állampolgárok, akik nem szerbek, nem bosnyákok és nem horvátok (hanem mondjuk zsidók, magyarok, ukránok vagy romák) egyszerûen nem választhatók ezekbe a hivatalokba abban az országban, amelyiknek (elvben) egyenlõ jogú állampol-

gárai. Könnyen belátható, hogy Bosznia fennmaradása elképzelhetetlen olyan garanciák nélkül, amelyek valamilyen egyensúlyt biztosítanának a három nemzet között, melyek gerincét képezik Bosznia-Hercegovinának (és az azon belüli konfliktusoknak is). Léteznek azonban árnyaltabb eszközök, amelyek nem taposnának alkotmányos elveket, és amelyek figyelembe vennék az egyenlõ állampolgárok eszméjét. Elfogadható eredményeket hozhatna például a választókerület kijelölése (ahelyett, hogy a választások kimenetelét jelölik ki elõre). Elegendõ volna lefektetni például azt, hogy a Republika Srpska öt tagot választ a Népek Tanácsába és egy tagot az Államelnökségbe. Semmi nem indokolja azt a kikötést, hogy valamennyien csak szerbek lehetnek. Figyelembe véve a szavazók etnikai arányait és a hangulatkörnyezetet, valószínûleg szerbekre esik majd a választás. A Republika Srpskának semmilyen érdeke nem követel további garanciákat azon túl, hogy szerb többségû választótestület kezébe lesz helyezve a döntés. A Föderáció területén a helyzet valamivel bonyolultabb, mert ha egy választókerület lenne a Föderáció, ez valószínûleg nem biztosítana öt horvát képviselõt (sem pedig öt olyan képviselõt, akit a horvát lakosság akar), ám itt is van megoldás. (Például választókörzetként mûködõ bosnyák, illetve horvát többséggel rendelkezõ kantonokat lehetne létrehozni, és meg lehetne határozni a kantonok vagy kantoncsoportok számára a kívánt számú mandátumot.)

Egy másik példa: nehéz megérteni, miért volt szükséges lefektetni a VII. cikkelyben, hogy a Központi Bank Igazgató Bizottságában a Nemzetközi Valutaalap által kinevezett tagok mellé az Államelnökség három tagot jelöl, *mégpedig egy bosnyákot, egy horvátot és egy a tagot Republika Srpskából*. A „Bosznia-Hercegovinát alkotó három nép" közötti egyensúly ez esetben is elérhetõ lett volna árnyaltabb módon, például úgy, hogy lehetõvé teszik az Államelnökség minden tagjának a tagjelölést a Központi Bank irányító testületébe. Valószínû, hogy egy ideig a politikai realitások olyan választást fognak eredményezni, amely az Államelnökség etnikai összetételét tükrözi, de nincs ésszerû magyarázat arra, miért kell ezt alkotmányos normává keményíteni (ami egyértelmûen sérti a diszkriminációellenesség elvét, amelyet ugyanennek az Alkotmánynak a II. cikkelye rögzít). És talán nem is csak a *miként* árnyalásáról van szó. Nem valószínû ugyan, hogy az Államelnökség szerb tagja muzulmánt jelöl a Központi Bank Igazgató Bizottságába, a muzulmán tag pedig szerbet, de a jelen realitások talaján is elképzelhetõ már az az eshetõség, amikor az Államelnökség valamelyik tagja hajlandó egy olyan elismert szakértõt kijelölni, aki, mondjuk, a „Másokhoz" tartozik.

Néhány zárómondat

A Kelet-Közép-Eutópa országaiban a tapasztalat azt bizonyította, hogy az etnokulturális semlegesség és a csoportsemleges szabályozás nem oldhatja meg a kulturális pluralizmus problémáját, nem garantálhat stabilitást és békét az etnikai többségek és kisebbségek között. Hagyományos liberális attitûdök nem mutatnak elég empátiát a sokszínûség megõrzése iránt, és nem kínálnak megoldásokat azokban a hagyományosan multikulturális környezetekben, ahol az egyenlõség az egyéni identitás

megõrzéséhez (tehát a különbözéshez) való egyenlõ jogot is feltételezi. Amikor kényszerûen szembe kell nézni az etnikai pluralizmus és viszály kemény tényeivel, a hagyományos liberális elvek alkalmatlanok a rendezés és az együttélés modelljeinek kialakítására.

A megoldás keresését megkönnyítik az alábbi körülmények. Az etnokulturális igazságkeresésnek vannak gyökerei a Kelet-Közép-Európa országaiban. Továbbá ezekben az országokban újabban létezik egyfajta befogadókészség a nyugati eszmék és elvek irányában, ami a liberális-pluralista elvekkel szemben is nyitottságot jelent. A feladat mégis nehéz. A posztkommunista országokban zajló demokratikus folyamatok nem vezetnek el automatikusan az etnikai és kulturális sokszínûség problémájának rendezéséhez. Az új „eurokonform" struktúrák egyszerûen új lehetõségeket és új korlátokat hoznak, amelyeket figyelembe kell venni, miközben egy új politikai környezetben az etnikai egyensúly képleteit igyekszünk (újra)felfedezni.

JEGYZETEK

[1] Milovan Danojliæ: *Muka Duhu.* (A lélek kínjai) Belgrád, 1996, 404.

[2] Kymlicka, Will: *Ethnic Relations and Western Political Theory* (Kymlicka szövege – a szerzõ szövegének angol változatával együtt – egy tanulmánygyûjtemény része, ami az Oxford University Press gondozásában jelenik majd meg. A tanulmánykötet címe: *Can Liberal Pluralism be Exported?* Szerkesztõi: W. Kymlicka és M. Opalski).

[3] Kymlicka, Will: uo.

[4] Kymlicka, Will: uo.

[5] Tibor Várady: Minorities, Majorities, Law and Ethnicity: Reflections of the Yugoslav Case. *Human Rights Quaterly,* 9 (1997) 42-53.

[6] Jászi Oszkár: A *nemzetiségi kérdés és Magyarország jövõje.* A Galilei Kör 1991. január 28-i ülésén tartott elõadás, Galilei Kör, Budapest, 1911. 12.

[7] Lásd. a Lenin nemzetiségi témájú szövegeibõl készült, kommentárokkal ellátott szöveggyûjteményt. Szerk. Rehák-Várady: *V. I. Lenin* a *nemzetiségi kérdésrõl.* Újvidék (Novi Sad), 1970. 53., és különösen 66-68. (Lenin adatai a svájci és az oroszországi nemzeti struktúráról 1913-ból származnak.)

[8] Várady: Minorites, Majorites ... *i. m.* 17-23.

[9] *Vojvodina u brojkama* (A Vajdaság számokban). Novi Sad, 1985. – a Vajdasági Statisztikai Intézet kiadványa; Biacsi Antal*:. Kis délvidéki demográfia.* Szabadka, 1994. 130.

[10] A Vajdaság kétmillió lakosából mindazok, akik a népszámlálás során nyilatkoztak, jugoszláv állampolgárok. Mindenkinek lehetõsége volt arra is, hogy nemzetiséget válasszon. Korábban jelentõs számban döntöttek úgy az állampolgárok – fõleg azok, akik vegyes házasságban élnek –, hogy nemzetiség szerint is jugoszlávnak tartják magukat. Ez a trend megtorpant a kilencvenes években.

[11] Lásd Biacsi A. *i. m.* 135., és M. Luèiæ: *A kisebbségek helyzete és jogai a Vajdaságban.* Novi Sad, 1994.

[12] ITN News, 1996. szeptember 6., 7:00

[13] A Választási eredmények törvényellenes befolyásolása vagy akár nyílt meghamisítása elképzelhetõ, azonban a választások tétnélkülisége a kommunizmussal együtt megszûnt.

[14] Zakon o sudovima (Bíróságokról szóló törvény). *Slubeni glasnik Republike Srbije,* No 46/91. Lásd különösen a 3., 40. és 45. cikkelyeket.

[15] A Vajdaság területén nincsen jelentõs eltérés az etnikai csoportok között sem a gazdasági erõviszonyok, sem pedig az adófizetõi fegyelem tekintetében. Amennyiben ez nem így lenne, egy etnikai csoport lakosságon belüli százalékaránya nem lehetne egyértelmû mutatója az adott etnikai csoport adófizetõi hozzájárulásának.

[16] Lásd Várady Tibor: The Predicament of Peacekeeping in Bosnia. (A boszniai békefenntartás válsága). *Cornell International Law Journal* Vol. 28. No. 701 (1995).

50 üres oldal

III.
HATALMI LEGITIMÁCIÓ ÉS AZ ELLENZÉK SZEREPE

52 üres oldal

Hamberger Judit

A kormányzati politikák és az ellenzék viszonya Csehországban és Szlovákiában az 1990-es években

Általános jellemzõk

A címben megjelelölt téma elemzésével egyértelmûen igazolható az a tézis, hogy a térségben *hiányzik az intézményes konfliktusmegoldás hagyománya.* A cseh és szlovák példa egyúttal azt is igazolja, hogy a két társadalom a parlamentáris demokrácia konfliktuskezelési módszereit illetõen is több elemében eltérõ hagyományokkal rendelkezik, s hiányosságaik nem egyforma mértékûek. A politikai kultúrát illetõen a legrégibb szlovák tapasztalat az, hogyan lehet, hogyan kell eliminálni a hivatalos és politikai életbõl az ellenzéket. A csehek tapasztalatai ennél európaibbak, mert amellett, hogy a két háború közötti Csehszlovákia olyan köztársaság volt, amely versenyeztetõ többpárti demokráciára épült, az 1918 elõtti parlamenti tapasztalataik is demokratikusabbak voltak, mint a szlovákokéi. Míg a csehek már a századfordulón „tömegesen" vettek részt az osztrák parlament munkájában, addig a szlovákokról ez a magyar parlamentben nem volt elmondható. A két háború között Csehszlovákia alkotmányjogi síkon tisztán valósította meg a polgári alkotmányos formákra épített hatalomgyakorlást.

1989 után az intézményesített konfliktusmegoldás kiépítésének és tapasztalatszerzésének problémái a megkésettségbõl származtak; abból, hogy a modernizációt több évtizedes késéssel indították újra, és addigra a követendõ minta nagyon messzire eltávolodott a megélt hagyományoktól. A mintakövetés nemcsak hogy kényszerré vált, hanem oly mértékben fel is gyorsult, hogy erõltetett ütemûvé vált, nem a szerves belsõ fejlõdés, belülrõl építkezés eredményeként alakult ki. A szlovákok átvették a kontinentális típusú parlamentáris demokráciát, de társadalmi felépítésükben, hagyományaikban és értékeikben ezt még nem honosították meg. Ezért ennek a modellnek az alkalmazása rendkívüli erõfeszítést jelent a számukra. Hagyományaik alapján közelebb állna hozzájuk a félelnöki rendszer, ami érvényes a csehekre is. Mindkét társadalomra jellemzõ az alkotmányos konszenzus gyengesége, és a rendszerellenes ellenzék szélsõséges pártokban való parlamenti jelenléte.

Csehszlovákiában 1990-ben a parlamentarizmus kontinentális modellje, tehát a versengõ sokpártrendszer és jogállamra épülõ legitim parlamenti demokrácia jött létre, amely alkotmányba is belefoglalta az intézményes hármas hatalommegosztást. A hatalommegosztás intézményrendszere lényegileg kiépült és mûködõképes volt a szétválásig. 1993-tól e téren idõleges, de viszonylag hosszan tartó problémák jelentkeztek. Csehországban például egy évig elhúzódott az alkotmánybíróság felállítása, a kétkamarás parlament szenátusa pedig csak az 1996-os választások után állt fel. Az önálló Szlovákiában az elmúlt években folyamatosan veszélybe került a hármas ha-

talommegosztás minta után átvett intézményrendszere. A probléma mindenek elõtt a köztársasági elnök és a miniszterelnök személyes ellentétévé fajult, de veszélybe került az alkotmánybíróság intézménye is.

Az államformát és az államszerkezetet nyugati minták alapján1992 õszén foglalták külön-külön alkotmányba. A csehek a két háború közötti idõszak hagyományaira, a szlovákok pedig a cirill-metódi hagyományra hivatkoztak, amit a két nemzeti alkotmány preambuluma is tükröz.

Csehország és Szlovákia 1989 végén szalonképes politikai elit nélkül, hirtelen, szinte a semmibõl verbuválta azt az „új" politikai elitet, amelynek létre kellett hoznia és mûködtetnie kellett a konfliktusok megoldását szolgáló demokratikus intézményeket és jogállamot. Az addigi politikai elit másfajta ideológiára, jogrendszerre és intézményekre szocializálódott.

1989 után a mélyben meglévõ politikai, ideológiai és etnikai konfliktusok és különbözõségek oly nagy erõvel törtek felszínre, hogy kezelésük a félkész intézmények keretei között (amelyeket akkor még tartalommal sem töltöttek meg) szinte alig volt lehetséges. A pártosodás csak a hatalomváltás után indult el olyan protopártokkal, amelyek a konfliktusokat nem tudták azonnal és világosan artikulálni, sõt újabb konfliktusokat termeltek. 1990-tõl a felgyorsult folyamatok olyan nemzeti-etnikai konfliktusokat hoztak felszínre, amelyek politikai és pártszervezõdési tényezõvé váltak. A kialakuló cseh és szlovák pártrendszert befolyásolták regionális és etno-regionális viszonyok is. A cseheknél morva identitású, valamint regionális megoszlásban mûködõ pártok is alakultak (pl. Morvaországban a morva identitást felvállaló mozgalmak és a kereszténydemokraták voltak népszerûek, Sziléziában és a volt szudétanémet területeken a szélsõjobb és a szélsõbal szerepelt jól). Szlovákiában az etno-regionális különbségek a magyar parlamenti pártok dél-szlovákiai befolyását erõsítették, Észak-Szlovákiában pedig a szlovák nemzeti-nacionalista programoknak kedveztek. De szociális, etnikai és politikai különbségek rajzolódtak ki Szlovákia három nagy régióját, Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákiát illetõen is

A csehek és a szlovákok közötti *fõ törésvonalak* a szlovák nemzeti emancipációt, a vagyon és a jövedelem újraelosztását, a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdését, a tulajdonformát és annak megoszlását, a privatizációt és a restitúciót, az államnak a szociális biztonság biztosításában betöltendõ szerepét, azaz a gazdasági szerkezetváltást, szociális és politikai reformokat illetõen alakultak ki.

Az önálló Csehországban meglepõen mély konfliktus alakult ki a civil társadalom kialakítására vonatkozó társadalmi méretû kérdést illetõen. A konfliktus fõ személyes megjelenítõi és hordozói, s egyúttal az egymással ellentétes két koncepció szellemi atyjai a cseh köztársasági elnök, V. Havel és a cseh miniszterelnök (késõbb parlamenti elnök), V. Klaus. A köztársasági elnök a lehetõ legdifferenciáltabb, az államhatalomtól minél függetlenebb civil szervezetek létrehozását szorgalmazza, míg V. Klaus ez ellen mint fölösleges, baloldali liberális utópia ellen lép fel, és nem híve a polgár és az állam közötti bárminemû köztes szervezeteknek, civil kezdeményezéseknek sem. Ez az elvi jelentõségû vita, összecsapás összefügg a pluralista demokrácia dilemmái-

val. Ebben a civil társadalom mint autonómia kérdése, valamint az is felmerül, hogy a civil társadalom kontrollálhatja-e a hivatásos politikát. A polgári öntudat felébresztésének, ébren tartásának és erõsítésének szándékával a civil vagy polgári társadalom kiépítése az egyik fõ törésvonal a cseh politikai eliten és társadalmon belül is.

A vallási törésvonal a cseheknél az általános katolicizmus-ellenes társadalmi légkörben és kormányzati politikában érhetõ tetten, amely hagyományosan a Vatikánhoz való viszonyban, a mindennapokban pedig a katolikus egyház tulajdonának visszaadása körüli politikai problémákban nyilvánul meg. A nemzeti-etnikai és nyelvi tagoltság miatti konfliktusok a cseh-német viszonyban és az idegenekhez általában, valamint specifikusan a romákkal szembeni viszonyban és politikában érhetõk tetten. A regionális kérdéseket illetõen társadalmi és politikai konfliktust eredményez a cseheknél az a dilemma, hogy az állam továbbra is megtartsa-e erõsen központosító jellegét, vagy megengedje a regionális területi közigazgatási önszervezést.

Szlovákiában az országos politikát befolyásoló törésvonalak és konfliktusok talán a csehekénél mélyebbek. Ilyenek a fiatal ország kül- és belpolitikai irányultságát meghatározó, stratégiai jelentõségû döntések, a hatalommegosztásban a kormányfõ és a köztársasági elnök viszonya, a nemzetállam építésének mikéntje. Ez utóbbi konfliktus mindenek elõtt a nemzeti-etnikai és nyelvi viszonyok terén, a szlovákiai magyar kisebbség politikai és létfeltételeinek erõs befolyásolására irányuló törekvésekben nyilvánul meg.

Az új törésvonalak tehát a cseheknél a társadalom integrációs akarata, valamint a társadalom szervezésére vonatkozó értékrend és ideológia mentén (az EU és NATO integráció, a civil társadalom kiépítése), a szlovákoknál pedig az ország startégiai irányvonalának, értékrendi és civilizációs hovatartozásának, ezen belül pedig az állam jellegének kérdésében húzódik a társadalmon belül.

A politikai konfliktusok természetét tekintve a cseh és a szlovák kormányzati politika gyakran ideologikus, még akkor is, amikor pragmatikusnak indul. Legtöbbször a gazdasági érdekkonfliktusok sem pragmatikus megoldást nyernek, expresszívekké válnak, értékek és világnézetek vitájává fajulnak. A jobb- és baloldali politikai értékrend gazdasági és politikai keveredése inkább a szlovák, mint a cseh politikára jellemzõ. A csehek szélsõjobb és szélsõbal pártokat is támogatnak, a szlovákoknál mindenki középre vagy a baloldalra igyekszik. A szlovákoknál – nemzeti alapon – csak a Szlovák Nemzeti Párt vállalja jobboldaliságát, s a gyenge szlovák polgári jobboldal csak a legutóbbi választáson tudott, másokkal közös választási pártban indulva, parlamenti mandátumhoz jutni. Csehországban 1990 óta divat és dicsõség jobboldali polgári politikai elveket vallani vagy oda tartozónak lenni.

Demokratikus, pluralista politikai berendezkedésben az alapvetõ konszenzus körét az alkotmány rögzíti, valamint azt is, hogy a konfliktusok megvívásának mik a törvényes eljárásai és intézményes feltételei. A cseh és a szlovák kormányzati politikának szimptomatikus jegye, hogy mindkét országban olyan alaposabb alkotmánymódosításokra készülnek, amelyek befolyásolják mind a hatalommegosztást, mind a parlamenti erõviszonyokat. Csehországban a választójogi törvényt és a köztársasági elnök jog-

köreit szeretnék módosítani, Szlovákiában pedig a Meèiar harmadik kormányzásának idején (1994-1998) elkövetett alkotmányellenes törvényeket és intézkedéseket szeretnék módosítani vagy érvényteleníteni, valamint az alkotmányt használhatóbbá tenni.

A pártosodási folyamatok és az eddig kialakult pártstruktúrák

Általános jegyek

A cseh és a szlovák többpártrendszerre a mérsékelt pluralizmus jellemzõ, mert a releváns politikai pártok száma mindig kb. öt. *A cseh és a szlovák pártstruktúra kialakulását az 1990-es években négy olyan parlamenti választás formálta, amelyek szabad választásoknak tekinthetõk.* A közös Csehszlovákia idején két ilyen választást élt meg az ország lakossága: 1990-ben és 1992-ben. Az 1990-es még nem nevezhetõ standard parlamenti választásnak, inkább (mint ahogy a térségben mindenütt) az elõzõ rendszert masszívan elutasító népszavazásként értékelhetõ. Az 1992-es választás már olyan pártosodás alapján folyt le, amelyben a közös állam megmaradásának vagy szétválásának a kérdése volt a tét. A két köztársaságban a történelmi fejlõdés adta objektív politikai, gazdasági, szociális és kulturális különbözõségekbõl (és a szlovák megkésett fejlõdésbõl) adódóan a politikai erõk egymástól eltérõen oszlottak meg, s így megteremtõdtek annak feltételei, hogy a közös állam két részében eltérõ politikai és gazdasági rendszerek valósuljanak meg.

Csehországban a rendszer jobboldali és liberális jellegéért folytatott harc a gazdasági transzformáció formájára és tempójára összpontosított, így a pártosodási folyamatban kialakuló jobboldal a rendszer átalakításáért cserébe hajlandó volt feláldozni a közös államot. A cseh politikai hatalomból 1989 és 1992 között nagyobbrészt kiszorították a kommunista hatalmi elitet, miközben új politikai elit vette át a hatalmat.

Szlovákiában a pártosodási folyamatban kialakuló nemzeti baloldali-etatista, nemzeti-szociális erõk számára a saját alternatív – leginkább a harmadik úthoz hasonlító – rendszer kialakításának elõfeltételei az önálló Szlovákia létrehozásával látszottak biztosíthatónak. Szlovákiában a '68-as reformkommunisták és fõként a visszaszivárgó nómenklatúra tartotta meg a politikai hatalmat; új politikai elit nem jött létre. 1990 után a szlovák parlament képviselõinek kb. 70 százaléka volt kommunista párttag, nagy részük volt vállalatvezetõ. Az így felálló erõviszonyok fokozatosan „szétszedték" a föderációt és a két köztársaságban megerõsítették az eltérõ politikai fejlõdés lehetõségét. Az 1992-es parlamenti választások erdményeképpen az ország két önálló nemzetállammá vált.

Az önálló Csehországban 1996-ban tartottak rendes parlamenti választást. A cseh választási viszonyokat bonyolítja az, hogy a csehek alkotmányuk alapján, az 1920-as parlamenti berendezkedés hagyományára hivatkozva, kétkamarás parlamentet mûködtetnek. A szenátusi választások viszont kétévenként, és szakaszokban rendezendõk meg. Az 1996-os képviselõházi választás után a cseh belpolitikai viszonyok – többek között kormányzati politikai problémák miatt is – instabilakká váltak, ezért 1998-ban elõrehozott képviselõházi választást kellett tartaniuk. E választás

után a kialakult erõviszonyok miatt a belpolitikai helyzet folyamatosan labilis maradt, ezért valószínûsíthetõ, hogy 2000-ben újra elõrehozott képviselõházi választások elé néz a cseh társadalom.

Az önálló szlovák állam egykamarás parlamenti mûködésének feltételei között olyan pártosodási folyamatnak lehetünk tanúi, amelyre a kialakulatlanság jelzõje illik. A szlovák bel- és külpolitikai problémák nem tették lehetõvé, hogy az 1992-es választás után 1996-ban következzék el a rendes parlamenti választás, ezért a szlovákoknál 1994-ben kellett lefolytatni az elõrehozott választást. Az ennek alapján felállt erõviszonyok (azaz az ún. harmadik Meèiar-kormány idõszaka) a szlovák kormányzati és ellenzéki politikában olyan sajátos szlovák modell mûködését tették lehetõvé, ami kiváltotta a nyugati külföld többszörös tiltakozását, és több évre elõre meghatározta Szlovákia sorsát. Ez az egyedi „demokrácia-modell" kitartott négy évig, amiért is a szlovákoknál nem került sor elõrehozott választásra. 1998 szeptember végén rendes választások után történt meg a hatalomváltás.

A pártstruktúrák 1990 óta folyamatosan átalakulnak. A cseh és a szlovák pártrendszerben új pártok keletkeznek, régiek felbomlanak, átcsoportosulnak, képviselõk új pártokat hoznak létre. Csehországban 1998 elején új párt (Szabadság Unió, US) jött létre, és újabb alakulása lehetséges 2000-ben is. Egy parlamenti képviselõ kilépett frakciójából, és olyan pártba lépett be, amely egyik választás során sem került be a parlamentbe. Most ez a párt, újabb választási megmérettetés nélkül, egy képviselõvel bekerült a cseh képviselõházba. Szlovákiában jelenleg is szervezõdnek új politikai pártok (1999. december 11-én alapították meg a Smer nevû pártot), amelyek szeretnének bejutni a parlamentbe. *A pártrendszerek kialakulása tehát még mindig magán viseli az átmenetiség jegyeit.*

Az 1989. november 17-ét követõ demokratizálódási folyamat során – a nyugati demokráciákban jellemzõ pártrendszer és az ezzel összefüggõ politikai kultúra több mint 40 éves hiánya miatt – a pártosodást *mozgalmak gyors kialakulása* elõzte meg. Szervezõdésük a két köztársaságban külön-külön, de egymást támogatva ment végbe. Céljuk az volt, hogy tiltakozzanak a demonstrációk során fellépõ rendõrök beavatkozásának brutalitása, az emberi jogok megsértése és az erõszak ellen.

Csehországban a *Polgári Fórumhoz* számos független emberjogi és polgári szervezet csatlakozott. Mozgalomként a legkülönfélébb ideológiai és társadalmi irányzatokat fogta össze laza egységbe azért, hogy a politikai hatalmat a népmozgalom nyomására átadó kommunista nómenklatúrának legyen tárgyalófele. Nem politikai pártként jött létre, hanem hogy a szabad választásokig keretet biztosítson azoknak a formálódó politikai erõknek, amelyek nem a Nemzeti Frontban tömörültek.

Szlovákiában a *Nyilvánosság az Erõszak Ellen Mozgalom* hozzá kívánt járulni az erõszak megszûnéséhez és a társadalmi változások bekövetkezéséhez. Céljaik között jelölték meg a Csehszlovákia nemzetei és nemzetiségei között megromlott viszony javítását. A két mozgalom az új, polgári elvekre épülõ társadalom megszervezésére és a gazdaság átalakítására helyezte a hangsúlyt. Ezért csak a kiélezett nacionalizmussal, agresszivitással és az elmélyülõ társadalmi válsággal való összeüt-

közésben kezdték tudatosítani, hogy a cseh-szlovák viszony problémája a stabil fejlõdés kulcsa lesz.

Az 1990-es szabad választáson induló pártok, csoportosulások, mozgalmak (összesen 23) még nem rendelkeztek sem világos és kiforrott programokkal, sem struktúrával. Így az elsõ szabad választást nem lehet a nyugati értelemben vett parlamenti politikai választásnak tekinteni, hanem, mint már említettük, csupán az elõzõ totalitarisztikus rendszert elutasító népszavazásként értékelhetõ. A döntõ a két mozgalom gravitációs ereje volt, aminek eredményeként a Polgári Fórum Csehországban 50-53 százalékos gyõzelmet aratott, a Nyilvánosság Szlovákiában 30-37 százalékot kapott.

Az 1990-es választások után, amikor kiderült, hogy az ország legfontosabb problémái a szlovák önállósulási törekvés és a társadalmi-gazdasági reform, valamint a privatizáció, a restitúció, az átvilágítás és még egy sor olyan probléma, amelyek megoldásához nem elég az általános szabadság megélése, mind az integráló polgári mozgalmak, mind más mozgalmak és pártok osztódni, differenciálódni kezdtek. Ekkoriban vált világossá: a tét az, hogy milyen politikai, társadalmi és gazdasági rendszer épül ki Csehszlovákiában. A differenciálódási folyamat már nagyrészt a hatalmat éppen gyakorló parlamentekben és a kormányokon belül ment végbe. A szövetségi parlamentben a bejutott nyolc párt és mozgalom 1991 közepére 15 különféle frakciót hozott létre.

A szlovák nemzeti emancipáció és a gazdasági-politikai reform mentén végbement osztódás természetesen parlamenti és kormányválságokat okozott. A Polgári Fórum egy év alatt öt frakcióra bomlott, a Nyilvánosság kettõre. Több részre oszlott a Csehszlovák Kommunista Párt is, és kiváltak belõle a szlovák kommunisták. Folyamatosan alakultak ki a cseh és a szlovák társadalom egymástól eltérõ jellegét mindinkább tükrözõ politikai csoportosulások, pártok, mozgalmak. A problémák megoldásának két eltérõ elve, cseh oldalon a gazdasági és politikai liberalizmus, szlovák oldalon az autoritarizmus és állami paternalizmus, valamint a szlovák nemzeti emancipáció vált meghatározóvá. A különbségek abban is megnyilvánultak, hogy ki milyen gyorsan kívánta megoldani a fenti problémákat. A szlovák politikai csoportosulások a szlovák nemzeti emancipációt tartották olyannak, amit minél gyorsabban meg kell valósítani, a csehek pedig a gazdasági reformot akarták gyorsan és radikálisan véghezvinni.

Az 1990-ben kormányra került mozgalmak tömegtámogatottsága rohamosan csökkent, így a parlamenti és kormányzati erõviszonyok 1991-ben már nem fejezték ki a társadalom általi valódi támogatottságot. A (szövetségi és köztársasági) parlamentekben gyenge kormányzó pártok és erõs ellenzékiek foglaltak helyet, ülésrõl ülésre veszélyeztetve a parlament mûködését.

Csehország példája

A csehországi pártosodási folyamatra az jellemzõ, hogy a hagyományos politikai értékrend mentén formálódott, standard jobb- és baloldali pártok jöttek létre. Néhány jellegzetessége egyedivé teszi, ami nemcsak Szlovákia pártosodási folyamatától, hanem a többi posztszocialista ország pártosodási folyamatától is eltérõ jelleget ad neki. A jobboldalon több markáns párt alakult meg, amelyek erõs tömegtámogatást élvez-

tek. Ezt mutatta *a jobboldali kormánykoalíció masszív és nem ingadozó minõsített többsége.* Nem a lakosság szocializmus iránti nosztalgiáját, hanem a radikális gazdasági reform egyértelmû jobboldali támogatottságát bizonyította. Csehországban a jobboldalon sorakozott fel több olyan kisebb párt és csoport is, amelyek soha nem jutottak be a parlamentbe, ugyanakkor a parlamenti jobboldalt erõsítették kívülrõl. Ezek elsõsorban határozott és éles kommunizmus-ellenességükkel tûntek ki. Baloldali értelmiségiek ezt a jelenséget úgy jellemezték, hogy a cseheknél a „jobboldalosodás" uralkodott el; az ortodox jobboldal divatja hódít.

A cseh társadalom jobboldalisága azért nem érvényesül egyértelmûen az utóbbi választások (1996, 1998) eredményeiben és az ebbõl felálló kormányok mûködõképességében, mert a parlamenti jobboldali pártok szétszakadtak, és egyre kevésbé tudják meggyõzõen igazolni, hogy képesek úrrá lenni az ország elõtt tornyosuló nehézségeken. Ez nem is annyira a kormányzati politikák és az ellenzék viszonyában, hanem sokkal inkább a kormányzati politikákon belüli problémákban kapott kifejezést.

Csehországban a Polgári Fórumban 1990 õszén került sor a szakadásra, amikor októberben a magát jobboldali konzervatív liberálisnak deklaráló energikus szövetségi pénzügyminiszter, V. Klaus lett az elnök, aki megadta a lökést ahhoz, hogy a mozgalom jó része jobboldali irányba mozduljon el, és hogy fokozatosan párttá alakuljon. Leválasztotta a Polgári Fórumról a baloldalt (a szociáldemokratákat, a szocialistákat, a reformkommunistákat, a baloldali liberálisokat), és jobboldali pártot hozott létre (Polgári Demokrata Párt, ODS), hogy a radikális gazdasági reformhoz híveket és támogatást szerezzen. A Polgári Fórumból fokozatosan szakadtak ki a baloldali szociáldemokraták (ÈSSD), a baloldali liberális Polgári Mozgalom (OH), és a másik jobboldali párt, a Polgári Demokrata Szövetség (ODA).

A csehországi politikai színtéren 1991-tõl kialakult a blokkosodás. A jobboldali pártok blokkját a Klaus-féle *Polgári Demokrata Párt* (ODS) vezette, amely a cseh polgári jobboldal integráló és összefogó pártjaként határozott jobboldali liberális és konzervatív polgári programmal rendelkezett. Összetartó eleme a radikális gazdasági reform támogatása volt, amely a magántulajdonon alapuló piacgazdaság kialakítására törekedett. Nem ideológiai, hanem politikai érdekek pártjaként fõ céljai közé tartozott az államjogi berendezkedés megoldása, a gazdaság és a tulajdonviszonyok átalakítása. Határozottan elutasított minden harmadik utas elképzelést. Modern polgári társadalmat akart, az európai keresztény civilizáció és a fejlett Nyugat hagyományaihoz kapcsolódva. A személyes polgári felelõsségre és pragmatizmusra épített, elutasította az állami paternalizmus bármilyen formáját. Az 1992-es választáson 34 százalékot (szövetségi parlament), illetve 30 százalékot kapott. A párt e céljaihoz az 1996-os választáson is megkapta a cseh lakosság többségének támogatását (29,62 százalék), és az 1998-as választásig (27,74 százalék) kormányzati pozícióban, a legerõsebb kormányzópártként döntõen meghatározta az ország addigi sorsát és irányát.

A párt soraiban a nagy törést az 1997-es év vége hozta, amikor kiderült, hogy a cseh gazdasági csoda valójában nem létezik, hogy a cseh költségvetés többletes és kiegyensúlyozott volta nem a gazdaság teljesítményére, hanem kozmetikázott számok-

ra épül, és hogy a párt és vezetõsége súlyos korrupciós ügyekkel terhelt. Ekkor Csehországban kormányzati válság alakult ki, aminek eredményeként 1998 elejétõl az 1998-as elõrehozott választásig ügyvezetõ kormány mûködött. A Polgári Demokrata Párt ezen választás eredményeként (27,74 százalék), és amiatt, hogy nem volt képes a többi jobboldali párttal kormánykoalíciót létrehozni, történetében elõször ellenzéki parlamenti szerepre kényszerült, és ellenzékben volt 1999 végén is.

A cseh jobboldali blokk másik pártja, a *Polgári Demokrata Szövetség* (ODA) Klaus pártjának jobboldali riválisa, amelynek programja és értékrendje semmiben sem tért el a másikétól (liberális, polgári, jobboldali). Már 1989. november 17-e elõtt viszonylag szûk körû és világosan jobboldali irányultságú csoportként jött létre. 180 tagjával politikai elitklubként, kollektív tagként csatlakozott a Polgári Fórumhoz, s ott volt annak széteséséig, majd önálló politikai szubjektumként vált ki. A Polgári Demokrata Párttól elsõsorban a politikai viselkedésben, a politika felfogásában, a politikai pártok építésének mechanizmusában tértek el. Köztük a különbséget fõként a személyi ambíciók jelentették. Az ODA választási párt volt, nem volt szüksége tömeges tagságra; mindössze 300-400 taggal rendelkezett. Az 1992-es választáson a cseh parlamentbe 5,93 százaléknyi szavazattal jutott be, de a szövetségi parlamentbe nem került be. 1996-ban 6,36 százalékos eredménnyel a kormányon levõ jobboldali blokkot erõsítette. Az 1998-as elõrehozott választáson nem indult, és a frissen megalakult Szabadság Uniót erõsítette. A Polgári Demokrata Szövetség az elsõ olyan jobboldali polgári párt, amely profitált a Klaust nem kedvelõ polgári jobboldali szavazatokból. 1998 után parlamenten kívül, a Klausszal szembeni jobboldali összefogást támogatta.

A cseh jobboldali blokk kicsinyke pártja, a *Kereszténydemokrata Párt* (KDS) világnézeti alapon szervezõdött jobboldali párt volt, amely jelentéktelen támogatottsággal, 1992-ben csak a Klaus Polgári Demokrata Pártjával való választási koalícióban volt képes a parlamentbe jutni. A vallási jellegû pártoknak a cseh politikai színtéren a cseh társadalom erõsen szekularizált jellege miatt nem jut tág politikai tér. Kivételt képez a jobboldali keresztény néppártként színre lépett *Kereszténydemokrata Unió-Csehszlovák Néppárt* (KDU-ÈSL), amely az 1989 elõtti Népfrontban is létezhetett, önállóan indult az 1990-es választáson (8,69, illetve 8,42 százalékos eredménnyel) és amely történelmi pártként a kereszténységi szociális hagyományokra támaszkodik, magát jobboldali középpártként deklarálja. A többi jobboldali párttal együtt a baloldal és annak a radikális gazdasági reformot ellenzõ elvei ellen lép fel. A múlt öröksége elleni harcot és a kommunizmus elítélését tûzte programjára, amellyel 1992-ben 6,28, illetve 5,98 százaléknyi szavazattal jutott be a parlamentbe. Határozottan támogatta a radikális gazdasági reformot. Kereszténységi szociális elveit az agrártársadalom és a mezõgazdaság érdekeinek képviseletével társította. A jobboldali blokk tagjaként (1990 óta) egészen az 1998-as elõrehozott választásig kormányzati pozícióban volt. 1996-ban 8,08 százalékkal, 1998-ban 9 százalékkal szerepelt. A szociáldemokrata kormányzás óta ellenzékben politizál, és a Klausszal szembenálló jobboldali blokkot erõsíti.

Elvben a jobboldali pártok sorát gazdagította a *Csehszlovák Republikánus Párt* (SPR-RSÈ), amely a nyugati republikánus pártokra mint elõdökre hivatkozva az egyén szabadságának védelmére és a piacgazdaság elveinek támogatására szervezõdött, a gyakorlatban azonban – vezetõje, M. Sládek és támogatói miatt – inkább a jobboldali demagógia olyan pártja, amely rendszerint a baloldali ellenzékkel szavazott. A deklasszált és perifériára szorult csoportok (többek között a bõrfejûek) által kedvelt, botrányoktól övezett, szélsõségesen rasszista párt, amelynek támogatói inkább a lumpenrétegekbõl és a radikális elégedetlenkedõkbõl kerülnek ki. 1992-ben 6-7 százalékkal jutott be a cseh, illetve a szövetségi parlamentbe. Az 1996-os választáson szélsõjobboldali pártként, német- és romaellenes programmal 8 százalékos szavazati arányt ért el. Mindvégig, egészen az 1998-as választások eredményeinek kihirdetéséig felelõtlen ellenzéki pártként mûködött. Az volt róla az általános vélemény (és a felmérések is ezt mutatták), hogy az 1998-as választáson akár 20 százalékot is elérhet, ezért hatalmas volt a meglepetés, amikor a republikánusok 3,9 százalékos eredményükkel be sem tudtak jutni a parlamentbe. Így a cseh parlamentbõl az 1998-as választások eredményeként az egyik (a jobboldali) szélsõséges párt kiesett, amit az elemzõk a cseh társadalom politikai kultúrájának javulásaként értékelnek.

A cseh politikai színtéren a jobboldali blokk osztódásából és mindenekelõtt a Klaus-féle Polgári Demokrata Párt osztódásából 1998 elején létrejött a *Szabadság Unió* (US), amely a Klausszal és többéves országlásával elégedetlen jobboldali polgári politikusok lázadásából keletkezett, és az 1998-as választáson 8,6 százalékos eredménnyel jutott be a képviselõházba. A Polgári Demokrata Párt szakadása után kialakult helyzet tette lehetetlenné, hogy Klaus e választások után újra kormányfõ lehessen, így eredendõen ez lett az oka annak, hogy a Polgári Demokrata Párt most ellenzékben van, valamint annak, hogy Csehországban a szociáldemokraták (kisebbségben) kormányoznak.

A Csehországban *középpártoknak* számító pártok, a Liberális Szociális Unió (LSU) és a Morva Mozgalom (HSD-SMS) olyan programokkal rendelkeztek, amelyekben keveredtek a bal- és jobboldali elemek, mint a szociális partnerség, a szociális piacgazdaság, a magántulajdon és a gazdasági folyamatokba való állami beavatkozás. E pártok nem voltak eléggé markánsak, így a választási preferenciáik is néhány százalékkal a választási küszöb fölött mozogtak. Az 1996-os választások után kiestek a cseh parlamentbõl. Az LSU 1990-ben még nem indult, 1992-ben 6,52, illetve 5,84 százalékos szavazatarányt ért el. A Morva Mozgalom a morva területi önkormányzati igények parlamenti eszközökkel való képviseletét vállalta, de a választók számára nem tûnt eléggé meggyõzõnek, mert míg az 1990-es szabad választáson 8-10 százalékot kapott, addig 1992-ben (5,87 százalékkal) alig tudta átlépni az 5 százalékos küszöböt, 1996-ban pedig kiesett a parlamentbõl.

A csehországi baloldali pártok közül csak néhányan, és idõlegesen tömörültek blokkba. A *Polgári Mozgalom* (OH) nem volt ilyennek a tagja. A Polgári Fórumból alakult ki; a baloldali liberálisokat tömörítette, akik között ott volt az 1990 és 1992 között mûködött cseh és a szövetségi kormány több tagja és az akkori parlamenti vezetõk is. Klaus pártjával szemben õk a pártfegyelmet, pártszervezetet nem kívánó,

„szertelen", önmagukat megszervezni nem tudó baloldali liberális értelmiségiek voltak, akik 1992 júniusa után már emiatt sem kerültek be a parlamentekbe. A Klaus pártját jellemzõ céltudatosság és célratörés belõlük hiányzott. Klaus a cseh pragmatizmust magáénak valló pártot hozott létre, a Polgári Mozgalom pedig a lebegõ értelmiségiek egyfajta klubja maradt, földhözragadt céltudatosság nélkül. Alapvetõen a praktikus politika követelményeit nem ismerõ vagy el nem fogadó liberális politikusokat fogta egybe. Rájuk a baloldali világlátás volt jellemzõ. Veszteségeik oka részben a nem világos önmeghatározás, részben pedig az, hogy a politikai spektrumban mind a liberális, mind a baloldali értékeket külön-külön világosabb pártok foglalták le maguknak. Az 1992-es választások után többé nem tudtak a parlamentbe kerüléshez elegendõ szavazathoz jutni.

A Csehszlovák (késõbb Cseh) Szociáldemokrata Párt (ÈSSD): a Polgári Fórumból levált szocialista-baloldali érzelmû csoportokat és más szociáldemokratákat tömöríti, köztük a '68-as reformkommunistákat is, akik 1989 után a szociáldemokrata irányultságot választották. Az európai szociáldemokrácia értékei szerint kívánnak politizálni. Elnökük 1993-tól M. Zeman, aki mindig a radikális gazdasági reform, a részjegyes privatizáció (és a jobboldali kormányzat) határozott ellenfele és kritikusa volt. Az 1998-as választásig folyamatosan ellenzéki szerepben politizáltak. Elsõ választási megmérettetésükkor, 1992-ben 6,53, illetve 7,67 százalékos eredményt tudtak elérni. Az 1996-os választás után, amikor 26,44 százalékot értek el, a legerõsebb ellenzéki pártként (és a kormány létrehozásának lehetetlensége miatt) támogatták V. Klaus kisebbségi jobboldali kormányát. Az 1998-as választás gyõzteseként (32,2 százalék) a szociáldemokraták hozták létre a kisebbségi kormányt, a Polgári Demokrata Párt pedig szerzõdésben megállapított feltételekkel támogatja kisebbségi kormányukat.

Az 1992-es választásokra létrehozott *Baloldali Blokk* pártjai közül csak egy volt jelentõs, *Csehország és Morvaország Kommunista Pártja (KSÈM).* Az elsõ szabad parlamenti választáson 1990 júniusában még Csehszlovák Kommunista Pártként (KSÈ) indult, és mind a szövetségi, mind a két köztársasági parlamentbe mintegy 14 százalékos szavazati aránnyal jutott be. Ezt a választási eredményt minden választáson megtartotta. Kezdettõl ellenzékben politizál. Az 1990-es és 1992-es választások közötti idõszakban a cseh és a szlovák kommunista párt kettévált. A cseh kommunista párt KSÈM néven, kommunista nevét és céljait megõrizve indult az 1992-es választáson, amikor a baloldali blokk vezetõ pártjaként ismét 14 százalékot ért el. Így a KSÈM akkor a második legerõsebb párt maradt a cseh politikai színtéren. A szegények, a munkások, sõt a vállalkozók védelmezõjeként lépett fel, támadta a gazdasági reformot, a jobboldali kormánykoalíció minden lépését. Élesen bírálta a privatizáció elvét és annak gyakorlatát. *A közép-európai térségben az egyetlen kommunista párt, amely nem változtatott nevet és célokat sem, és amely nem alakult át*, s a többi (csehszlovákiai, nyugati és térségbeli) baloldali párt számára sem vált szalonképessé.

A kommunista párt a szudétanémetekkel való bárminemû tárgyalást visszautasít; e problémát arra használja, hogy a szudétanémetektõl való cseh félelmet erõsítse, saját fontosságát ezáltal is növelje, saját politikai céljaira kihasználja. A volt szudétanémet

vidék a kommunista párt biztos tömegbázisa, ami a választási térképeken nyomon követhetõ. Azon alapszik, hogy az 1945 és 1947 között kitelepített kb. hárommillió szudétanémet helyére, azok házaiba, a szudétanémet vidékre egyrészt alapvetõen a szegényeket (közöttük a szlovákiai romákat), a lumpenproletariátust, a házatlan zselléreket, a cselédeket és a különféle bûnözõket – vagyis a kommunista pártot támogató rétegeket – telepítették le, másrészt a szudétanémet tulajdonok egy részét hétvégi házakként osztották ki a lakosság között.

A csehországi kommunisták is többszörös osztódáson mentek keresztül, amelynek tétje az volt, hogy a párt átalakul-e, reformálódik-e, vagy megmarad szélsõbaloldalinak. A párttagság azonban úgy döntött, hogy a térség többi kommunista pártjával ellentétben nem alakulnak át. A baloldalon a kommunisták versenytársai a szociáldemokraták, ami fordítva is mûködik: 1998 júliusa óta, vagyis azóta, hogy a szociáldemokraták kerültek kormányra, a kormányzati politikával elégedetlen baloldali tömegek a kommunisták esélyeit javítják. Az 1999 õszén végzett közvéleménykutatás adatai szerint Csehországban a Polgári Demokrata Párt után a legmagasabb választási preferenciával (20-23 százalék) a kommunisták rendelkeznek, akik 1999 december elején nevet változtattak (a rövidítésben visszatértek az 1989 elõtti változathoz): KSÈ (Csehország Kommunista Pártja) névvel kívánják megszerezni az 1990-es évek szociális, gazdasági és politikai fejlõdésével elégedetlen, a szociáldemokraták politikáját már elutasító baloldali tömegeket.

Szlovákia példája

A szlovák pártosodási folyamatra a klasszikus jobb és baloldali formációk csak annyiban voltak hatással, amennyiben a gazdasági-társadalmi és politikai rendszer átalakításának támogatása vagy ennek ellenzése volt a központi kérdés. A széles skálájú és „színes" baloldal az állami-paternalisztikus megoldásokat részesítette elõnyben, az egyre inkább csak a liberálisokra szûkülõ jobboldal pedig a liberális minimális állam elvét tartotta fontosnak. Szlovákiában a pártosodás mérlege az állampaternalista álláspontok és programok túlsúlya felé billent el. Az állami önállósodás kérdésében az egyre súlytalanabbá váló jobb- és baloldali liberális polgári erõk a csehekkel közös államot preferálták, az állampaternalizmus és a nacionalizmus álláspontjáról ideologizálók pedig túlnyomórészt az önálló államiságot szorgalmazták. A szlovák pártosodási folyamat azt is tükrözi, hogy a szlovák társadalomnak csak kis csoportjai fogékonyak a klasszikus (jobb- és baloldali) liberális demokrácia értékei iránt. Az 1990-es választáson a szlovákiai társadalom számára a liberális polgári értékeket általánosságban megfogalmazó, a gyakorlati politikájukkal akkor még semmit nem bizonyító politikusok programjukkal csak 30-37 százalékban voltak vonzóak (ugyanakkor az ugyanilyen liberális programmal induló Polgári Fórum Csehországban 50-53 százalékot kapott), és késõbb, a gyakorlati politika tapasztalatai nyomán ez az értékrend a szlovák parlamenti politikából szinte eltûnt; 1992-ben a polgári liberálisok be sem kerültek a parlamentbe.

A szlovák társadalomban a liberális polgári értékrendnek az 1998-as választásig nem volt minõsíthetõ mértékû társadalmi bázisa (legalábbis nem olyan mértékû, hogy

parlamenti képviselettel bírhasson). Ezen értékek és rendezõelvek az 1992-es választás után olyannyira eltûntek a politikai élet színterérõl, a nemzeti-nacionalista és állampaternalista, vezérelvû értékrend olyannyira elfoglalta a szlovák politikai színteret, hogy a parlamentáris demokrácia és – a szociális követelményeket nem abszolutizáló – demokratikus értékrend képviselõi egyre bizonytalanabb és sebezhetõbb pozíciókból folytattak utóvédharcokat a parlamentben és azon kívül.

Szlovákiában a *Nyilvánosság az Erõszak Ellen* mozgalom, ugyancsak heterogén összetétele miatt, cseh testvérszervezetéhez hasonló osztódási folyamaton ment keresztül. A liberális értelmiségieken kívül e mozgalomba tömörültek a legnépszerûbb (pl. A. Dubèek) és a kevésbé népszerû '68-as reformkommunisták is, akik a szocializmus reformja folytatásának eszméjével szereztek a mozgalomnak népszerûséget és támogatást. A meghirdetett polgári liberális elvektõl eltérõ politikai elveket valló csoportok kiváltak belõle és saját pártot alapítottak, majd bekapcsolódtak abba a folyamatba, amelyben sorra alakultak a nemzeti irányultságú pártok és mozgalmak, így a szlovák politikai spektrum jelentõs része nemzeti jelleget öltött, nemzeti színekben kezdett politizálni. Közéjük tartozik a cseh kommunistáktól levált, és gyorsan nevet változtatott (SD¼) szlovák kommunista párt is, amely egyébként folyamatosan szociáldemokrata szándékokat hangoztatott. A nemzeti elkötelezettség érvényes a Kereszténydemokrata Mozgalomra (KDH) is. Az egyes pártok politikai elveiben és gyakorlatában a nacionalizmus monolit, totalitárius jellege mindinkább kiütközött.

A Nyilvánosság az Erõszak Ellen mozgalom osztódási folyamatának végén a föderalizmust és a liberális gazdasági reformot támogatóknak csak az a kis csapata maradt a mozgalomban, akik a polgári liberális elveket vallották. A mozgalmat ténylegesen az államjogi berendezkedés és a gazdasági reform kudarca, valamint a szlovák nemzeti program ügye szaggatta egymással szembenálló csoportokra.

A politikai és gazdasági rendszer, valamint a hatalom jellegére vonatkozó nézetek differenciálódása és V. Meèiar (akinek kezdett terhessé válni a Mozgalom felépítése és szabályzatai, a liberális politikus kollégák elvárásai és politikai elvei, amiket õ 1990 végétõl, a kompetencia-törvény beiktatásával aratott gyõzelme után már nem is vett figyelembe) hatalmi ambíciói miatt drámai körülmények között, hosszú viták után, 1991. március 6-án került sor a szakadásra. Ekkor jött létre a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS), amely a kormánykoalícióból kiválva önálló frakciót hozott létre, s amely a parlamentben azonnal ellenzékbe vonult. Ennek gravitációs középpontjában máig Meèiar erõs politikusi személyisége áll.

A Nyilvánosság az Erõszak Ellen mozgalom szétszakadásával a szlovák parlamenti erõviszonyok meginogtak, és szövetségellenes, valamint reformellenes irányba billentek át. A Nyilvánosság megmaradt része megtartotta magának a mozgalom nevét, és Meèiar Mozgalmával harcot vívott azért, hogy kié marad az eredeti program. A kialakult helyzet azonban arra kényszerítette õket, hogy új nevet válasszanak és a jobboldalon határozzák meg magukat. Így jött létre a Polgári Demokratikus Unió (ODU), amely az 1992-es választásokon nem jutott be sem a szlovák, sem a szövetségi parlamentbe.

Szlovákiában a pártosodási folyamatban a következõ irányzatok alakultak ki:

– a politikai és gazdasági liberalizmust vallók: Nyilvánosság az Erõszak Ellen-Polgári Demokratikus Unió (VPN-ODU), Demokrata Párt (DS), Független Magyar Kezdeményezés (MNI);

– a kereszténydemokrata doktrinérség hívei: Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH), Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (SKDH);

– az egyértelmûen, radikálisan nacionalisták: Szlovák Nemzeti Párt (SNS), Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS);

– a baloldal különféle irányzatai: Demokratikus Baloldal Pártja (SD¼), Szlovákia Szociáldemokrata Pártja (SDSS), Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS).

Két jobboldali beállítottságú magyar párt (az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom) a magyar kisebbség érdekeinek mindenek elõtti képviseletét vállalta fel.

A felsoroltak közül 1992-ben többen nem jutottak be a parlamentekbe (Független Magyar Kezdeményezés, Demokrata Párt, Szlovákia Szociáldemokrata Pártja, Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom, Polgári Demokratikus Unió).

A különbségek közöttük a nemzeti-nemzetiségi kérdés felfogásában, az államjogi berendezkedésrõl vallott nézeteikben, a társadalom és gazdaság átalakítására vonatkozó programjaikban nyilvánultak meg. A nemzeti és baloldali irányultságú pártok követelni kezdték a radikális gazdasági reform enyhítését; közéjük tartoztak a szlovák kereszténydemokraták is, akik ráadásul a szlovák kormánykoalíció tagjai voltak, így a gyakorlati politikában is sokat tettek a reform szlovákiai visszafogásáért. A radikális gazdasági reform szlovák viszonyokhoz való idomítására, azaz a radikális jelleg „enyhítésére" különösen a kompetencia-törvények elfogadása után került sor. Nem sokkal késõbb, 1991 õszétõl a gazdasági reform „cseh" forgatókönyvét is kezdték megkérdõjelezni. Eközben Szlovákia sajátosságaira és gyengébb gazdasági kiindulóhelyzetére (a nehéziparra és a vele összefüggõ szociális problémákra) hivatkoztak.

A Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) az 1990-es választáson 19 százalékos eredményt ért el Szlovákiában. A szlovák társadalomról a köztudatban túlnyomórészt a katolikus, és kis részben az evangélikus egyház hatása alatt álló, vallásos társadalom képe élt. Ezért meglepõ volt, hogy a Kereszténydemokrata Mozgalom 1992-ben már csak 9 százalékot kapott. Oka elsõsorban az, hogy a szlovák társadalom nagymértékben szekularizálódott, és vallásossága a kommunista rendszer alatt deformálódott. A Mozgalom szorosan a konfesszió alapján épült fel; szavazótábora egy részét elriasztotta az, hogy a Èarnogurský-fivérek irányították.

A kereszténydemokrácia a katolikus fundamentalizmus és liberalizmus-ellenesség alapján állt Szlovákiában. A KDH jobboldali demokratikus keresztény népi mozgalomként határozta meg magát. 1999 novemberében nevének kiegészítéseként felvette a néppárti jelzõt. Vezetõje, 1990-tõl a szlovák kormány alelnöke, késõbb 1991 áprilistól miniszterelnöke J. Èarnogurský a doktriner liberalizmus-ellenesség képviselõje és szószólója volt és maradt. Így a cseh liberalizmust a szlovák szellemi életet és fejlõdést reálisan veszélyeztetõ irányzatnak tartotta. A kereszténydemokrata liberalizmus-

ellenesség és az ilyen alapon mûködõ csehellenesség támogatásával a szlovák politikai térfél nagy része felsorakozott a cseh liberális gazdasági reformmal szemben. A Szlovákiában 1990-tõl kormányon levõ Kereszténydemokrata Mozgalom is egyre határozottabban nyilvánította ki a szlovák gazdasági, politikai és kulturális önállóság és állami elkülönülés igényét. A liberálisoktól – akik egyébként a szlovák kormánykoalícióban a partnereik voltak – eltérõen értelmezték az államjogi berendezkedés jövõjét és formáját. Õk mondták ki elõször, hogy nagyobb szerepet kell adni az államnak a gazdaság átalakításában. A szlovák kormánykoalícióban õk kérdõjelezték meg elõször a gazdasági reform radikalizmusát, és – a szlovákiai szociális következményeket látva – vissza akarták fogni annak tempóját. 1991 novemberében, a liberálisokkal együtt kormányozva, tehát hatalmi pozícióból követelték a liberális privatizációs törvény módosítását, ami gyakorlatilag a privatizáció lassítását jelentette. A kereszténydemokratáknak az önálló szlovák államiság érvényesítésében betöltött szerepét tehát úttörõnek lehet nevezni.

A Kereszténydemokrata Mozgalom sem kerülte el a bomlást és a belsõ differenciálódást. Ez 1991 végén következett be, amikor Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (SKDH) néven levált az a radikális nacionalista szárny, amely szociális értékeket hangoztatott, és az önálló szlovák állam megvalósításának gyorsaságát és jellegét illetõen eltérõ nézeteit hangsúlyozta.

A Kereszténydemokrata Mozgalom támogatta a szlovák nacionalizmus olyan mérsékeltebb megjelenési formáját, amelyrõl J. Èarnogurský azt gondolta, hogy Szlovákia fokozatos önállósításának tervében majd szabályozottan mobilizálni tudja. De ezt a tervét nem tudta megvalósítani, mert a szlovák nacionalizmus hullámainak irányítása nem az õ, hanem a kormánya ellenzékének kezében volt, így ezek a hullámok átcsaptak rajta. A KDH rendelkezik a legkiterjedtebb külföldi kapcsolatokkal. Tagja az EDU-nak, és több nemzetközi, keresztény és kereszténydemokrata jellegû társaságnak. A nyugati jobboldal és a néppártok ezzel a mozgalommal tartják a kapcsolatot, és a mozgalom elnökét olyannyira elfogadják, hogy nemzetközi szervezeteikben vezetõ posztokat is átengednek neki.

A kereszténydemokraták belsõ feszültségei bizonyos mértékig generációs problémákhoz kapcsolódó konfesszionális kérdésekbõl erednek. A mozgalmon belül van olyan irányzat, amely az eddigi pártelnök hatalmát és befolyását szeretné csökkenteni, és az elnök választásakor mindig akad, aki indul vele szemben. Az ilyen belsõ ellenzék egyik vezetõ embere M. Dzurinda is, aki az 1998 szeptemberi választás után kialakult erõviszonyoknak köszönhetõen, és mint a Demokratikus Koalíció Pártjának elnöke, most a szlovák kormány miniszterelnökeként fejthet ki (eddig eredménytelenül) politikai nyomást a mozgalomban uralkodó viszonyok átalakítása érdekében. A kereszténydemokraták régi belsõ politikai vitájának részbeni következménye az új szlovák kormányzat politikájának bizonytalansága és erõtlensége is.

A Kereszténydemokrata Mozgalom és annak elnöke képezte folyamatosan a Meèiar-ellenes ellenzéki koalíció vezérerejét, és ez a Mozgalom képezi a Demokratikus Koalíció Pártjának legerõsebb pillérét is. Ennek következménye, hogy a Mozga-

lom minden belsõ és személyi problémája lecsapódik a DKP és a jelenlegi szlovák kormány mûködésének nehézségeiben. J. Èarnogurský pedig V. Meèiar után a második legellentmondásosabb politikus személyiség a szlovák politikusok egy évtizede mûködõ csapatában. Ezért – bár közel sem olyan mértékben, mint V. Meèiar – politikai nézetei és gyakorlati politikai lépései mind a politikus kollégáknak, mind a külvilágnak gyakran okoznak fejtörést. Ide tartozik külpolitikai szempontból a ruszofil geopolitikára, belpolitikai szempontból pedig a saját kormányának programjára, valamint a V. Meèiar szerepének értékelésére vonatkozó kijelentéseinek sorozata.

A *Demokratikus Baloldal Pártja* (SD¼): A szlovák kommunisták a cseh kommunistákkal ellentétben gyorsan és határozottan tudtak dönteni saját átalakításukról. Az 1990 és 1992 közötti idõszakban nevet és programot változtattak, vezetõségüket megfiatalították, és az 1992-es választások elõtt azt hangoztatták, hogy olyan modern európai, szélsõségektõl mentes baloldali párt akarnak lenni, amely a társadalom szociáldemokratizálását tûzi ki célul. Szociáldemokrata programot készítettek, és sokáig A. Dubèeket is meg tudták nyerni maguknak. Tõle várták a segítséget a Szocialista Internacionáléba való bejutáshoz. Arra számítottak, hogy átvehetik a szociáldemokrata párt szerepét. Ez ugyan akkor nem sikerült nekik, de az 1992-es választásokon Meèiar Mozgalma (HZDS) után *a második legerõsebb parlamenti pártként* 14,7 százalékkal jutottak be a szlovák parlamentbe. A szlovák nacionalista lapok a Demokratikus Baloldal Pártját többször a nemzeti érzelmû pártok között sorolták fel. Az államjogi berendezkedés és a szlovák önállóság kérdésének megoldására az alulról építkezõ föderációt, az egyenrangú föderációt, vagy a konföderációt javasolták. Támadták Klaus szövetségi pénzügyminiszter radikális reformintézkedéseit, és Szlovákiának enyhébbeket ígértek. A szociális piacgazdaság híveinek, a parlamentáris demokrácia és jogállamiság támogatóinak deklarálták magukat; a gazdaság átalakítását szükségesnek tartották, de a szociális elviselhetõség ütemében.

1992 után, mint a második legnagyobb parlamenti párt, a mérleg nyelveként gyakran õk döntötték el a szavazások kimenetelét. Ezen szerepük tudatában sajátos parlamenti taktikát folytattak, amely abban nyilvánult meg, hogy „konstruktív ellenzékként" hol csendesen, hol pedig a nyilvánosság elõtt támogatták Meèiar politikáját, többször is megmentve õt a kormányzati hatalom elvesztésétõl. 1990 és 1992 között folyamatosan támogatták a HZDS és Meèiar minden olyan lépését, amely Szlovákia állami önállóságát segítette elõ.

A választások idején inkább a kereszténydemokratákkal versenyeztek, Meèiar Mozgalmát nem tudták utólérni. Az 1992-es választások után, az önálló szlovák állam keretei között többször kacérkodtak a Meèiar kormányaiban való részvétellel, de Meèiar uralkodási stílusa és politikai kulturálatlansága, valamint a felkínált feltételek miatt egyszer sem tudták elfogadni a közös kormányzásra vonatkozó ajánlatot.

1990-tõl mindaddig ellenzékben politizáltak, amíg az 1998-as választások eredményeképpen a demokratikus kormányzati erõk részévé váltak. V. Meèiar, mint az 1998-as választások után is gyõztesként kikerült Mozgalom elnöke, azért nem tudta továbbra is megtartani a kormányrudat, mert a Demokratikus Baloldal Pártja nem

volt hajlandó vele közösen kormányozni. A DBP inkább választotta a demokratikus ellenzéket, mint a demokratikus politikai kultúrától távol álló V. Meèiart és Mozgalmát.

Az állami vállalatokból részvénytársasági formájú holdingokat akartak kialakítani, és alkalmazotti részvényeket szerettek volna kiosztani. A mezõgazdaságban élelmiszeripari és agráripari komplexumokat látnának szívesen, ezért a kormányban a mezõgazdasági tárcát birtokolva harcolnak azért, hogy ezek a komplexumok hozzájussanak az eddigi mezõgazdasági támogatásokhoz és dotációkhoz. A Szocialista Internacionálénak 1998-ban lettek a tagjai, és a Cseh Köztársaságot tartják legfontosabb partnerüknek és szomszédjuknak. A humanista értékrendszer alapján a társadalom szervezésének európai modelljéhez csatlakoznak, a NATO-tagságról és az EU-csatlakozásról népszavazást akarnak. A kisebbségi kérdést tekintve a vegyeslakta területek kétnyelvûségét támogatják; a párt soraiban számos magyar nemzetiségû képviselõ is van.

A Demokratikus Baloldal Pártjában kétszer váltottak elnököt, és eddig két jelentõsnek mutatkozó szakadás történt. Az elsõ az 1992-es és 1994-es választás közötti idõszakban következett be, amikor a párt politikájával elégedetlen radikálisok J. ¼upták vezetésével létrehoztak egy új munkáspártot, a *Szlovákia Munkásainak Szövetségét* (ZRS), amely az 1994-es elõrehozott választáson több mint 7 százalékos eredménnyel (amit nagyrészt a Demokratikus Baloldal Pártjától vett el) bejutott a parlamentbe, majd a hírhedt novemberi (1994. november 3-ról 4-re virradó) parlamenti éjszaka politikai „próbatétele" után tagja lett annak a kormánykoalíciónak, amely Meèiar harmadik kormányához stabilan biztosította a parlamenti többséget. A DBP második jelentõsebb mozgását a legutóbb, 1999 õszén kivált egyik képviselõ, R. Fico okozta, aki 1999 decemberében új pártot (*Smer*) hozott létre, és akit, – a ki nem próbált pártok lassan hagyományossá váló magas és gyors népszerûségének reményében – várhatóan néhányan követni fognak.

A Demokratikus Baloldal Pártja 1990-tõl az 1998-as választásig ellenzékben politizált, majd a hatalomváltást biztosító demokratikus koalíció tagjaként bekerült a kormányba. Itt a második legerõsebb pártként erõs pozíciókat vívott ki magának, és néhány vezetõ politikusa (közöttük az említett R. Fico) viszonylag hosszú ideig ellent tudott annak állni, hogy a magyar pártok koalíciója is része lehessen a szlovák kormányzatnak. A magyarok kormányba vételének kérdéséről a DBP még saját küldöttgyûlését is megszavaztatta, s (meglepetésre) a közgyûlés igent mondott a magyarok kormányzati részvételére.

A *Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom* (HZDS): A Nyilvánosságból való kiválás után a V. Meèiar alapította Mozgalom magával vitte a támogatók és a tagok kétharmadát. Elitjének oszlopos tagjai az Obroda klubba tömörült '68-as reformkommunisták és a hatalomba visszaszivárgó, 1989 elõtt is hatalomban levõ kommunista nómenklatúra tagjai, fõként a nagyvállalatok vezetõi voltak. E mozgalom a szlovák állami önállóságot olyan formában tûzte ki célul, hogy választói elõtt nem tette világossá e szándékát, hanem választási programjában ennek lépéseit (szuverenitási deklaráció, önálló állami alkotmány, nemzetközi jogi szubjektivitás, és a csehekkel való megegyezés az uniós-konföderációs formáról) jelölte meg. Így fordulhatott elõ, hogy szavazói

között sokan voltak olyanok, akik azért választották e Mozgalmat, mert azt szerették volna, ha Csehszlovákia egyben marad.

A HZDS tömörítette mindazokat a reformkommunistákat, akik ellenezték a csehek által bevezetett radikális gazdasági reformot és a gyors gazdasági-társadalmi transzformációt, s azokat, akik az állam gazdasági szerepét hangsúlyozták, erõs szociális politikával. Ide csatlakoztak azok a nacionalisták is, akik a szlovák állami önállóságot olyan erõs mozgalom segítségével vélték megvalósíthatónak, amely a „vezérelvre" épül, és amely populista eszközök segítségével jobban meg tudja szólítani a tömegeket, mint a szeparatista és radikális Szlovák Nemzeti Párt. A Mozgalom gazdasági és politikai elképzelései olyan harmadik utas elképzelések voltak, amelyek a társadalmi realitás egalitarisztikus, kollektivisztikus és paternalisztikus, s egyúttal antiliberális felfogását hangsúlyozták. Állandósult problémát jelent a Mozgalomnak az, hogy politikailag hogyan határozza meg önmagát. Míg a többi szlovákiai parlamenti párt és mozgalom nagyobbik része erõs megszorításokkal ugyan, de megfelel a nyugat-európai parlamentáris demokráciák standard pártjainak, addig errõl a Mozgalomról, amely 1991 második felétõl napjainkig a legnépszerûbb, és amely az 1998-as választásig meghatározta a szlovák politikai életet, ugyanez nem mondható el.

Leginkább talán a balkáni nacionalista-szociális „barna" pártok összetételének, céljainak, politikai módszereinek a szlovákiai megfelelõje. Nem véletlen, hogy V. Meèiar még mindig nem talált sem Nyugaton, sem Közép-Európában partnerpártokat, talált viszont a szerbeknél és Oroszországban. Orosz partnere a Csernomirgyin mögött álló politikai alakulat, a Házunk Oroszország, Szerbiában pedig a legjobban Miloševiæ csapata szereti a szlovák meèiaristákat. A HZDS jobb híján széles spektrumú középmozgalomként fogalmazta meg magát, és próbálkozott a szocialista irányultságtól a liberális demokrata irányultságig minden lehetséges formációval, de Nyugaton sehol sem talált megértésre és partneri kapcsolatokra. Ezzel együtt is csak a kormányzati hatalom elvesztése után, 1999 második felében merült fel az, hogy valamilyen fajta néppárttá kellene átalakulniuk.

A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom tipikusan az a formáció, amelyet egyetlen erõs és karizmatikus személyiség akarata hozott létre és tart egyben. Ezért gyakran nevezik Meèiar Mozgalmának is. A szavazatok legnagyobb részét, és az eddigi gyõzelmeket is minden esetben Meèiar népszerûsége eredményezte. Ezért feltételezhetõ, bár nem feltétlenül igaz, hogy Meèiar bukásával vagy a színrõl való letûnésével e Mozgalom is eltûnik a szlovák politikai életbõl. Ezidáig azonban még nemcsak hogy jelen van, hanem a legtöbb szavazatot is megszerzi. 1992-ben 37 százalékos, 1994-ben 35 százalékos 1998-ban 27 százalékos szavazati arányt ért el. Az 1992-es választástól az 1998-as választásig a szlovák kormányok meghatározó erejeként vett részt a szlovák társadalom sorsának irányításában. A Mozgalom eddigi (és valószínûleg ezutáni) sorsa is nagymértékben függ a mozgalmat létrehozó Meèiartól.

Talán egyetlen szlovák parlamenti formáció sem alakult át, fogyatkozott meg annyiszor és olyan drámai következményekkel, mint éppen a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom. Ennek oka mindenekelõtt a Mozgalom elnöke, V. Meèiar politikusi és sze-

mélyiségbeli tulajdonságaiban keresendõ. Õ ugyanis súlyosan konfrontatív és konfliktusgerjesztõ egyéniségnek bizonyult, ami által végzetesen befolyásolta nemcsak a Mozgalom és a kormányok sorsát, hanem az ország és a társadalom jelenét és közeljövõjét is. A DSZM erõviszonyaira az elsõ komoly csapást az jelentette, amikor M. Kòažko addigi külügyminiszter a Meèiarral való személyes és a külpolitikára vonatkozó koncepcionális nézetkülönbség miatt 1993-ban kivált a Mozgalomból, elhagyta a parlamenti frakciót, majd a Mozgalomból késõbb kivált más politikusokkal (pl. J. Moravèíkkal, R. Kováècsal) együtt megalakította saját pártját és annak parlamenti klubját. (Belõlük alakult meg a Demokraták Szövetsége-Aliancia Demokratov, majd a *Demokratikus Unió*-Demokratická Únia). Ez nyolc képviselõ távozását jelentette a frakcióból, s emiatt megingott az a parlamenti erõegyensúly, ami addig a kormányzati többséget biztosította Meèiarnak. 1994 márciusában kisebbségbe került a kormánya, és a parlament megvonta Meèiartól a bizalmat. Az országot 1994 áprilisától ideiglenes kormány vezette, amelynek élén J. Moravèík állt.

1994 szeptemberének elején megtartották az elõrehozott választást, amelyet újfent Meèiar és Mozgalma nyert meg, a fent említett 35 százalékos arányban. Koalíciós partnernek megnyerte magának a Demokratikus Baloldal Pártjából kivált Szlovákia Munkásainak Szövetségét (ZRS) és a Szlovák Nemzeti Pártot. Ez a híres-hírhedt koalíció irányította az ország kormányzati politikáját az 1998-as választás utáni kormányváltásig, azaz 1998 októberének végéig.

Miután Meèiar és Mozgalma 1998 õszén a 27 százaléknyi eredménynek és saját addigi politikájának köszönhetõen (és annak, hogy a Munkásszövetség nem jutott be a parlamentbe, valamint hogy a Szlovák Nemzeti Párt nem kapott több mint 9 százaléknyi szavazatot) nem tudta felállítani a kormánykoalíciót, s így a demokratikus ellenzéki pártok hozhatták létre ma is mûködõ kormánykoalíciójukat. A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom, amely a legtöbb szavazatot kapta, ellenzéki szerepre kényszerült, és V. Meèiar (saját mandátumáról I. Lexa javára önként lemondva) kiszorult a parlamentbõl, s ilyen pozícióból próbálja meg befolyásolni – az új szlovák köztársasági elnök, R. Schuster segítségével – és saját javára fordítani a szlovák parlamenti erõviszonyokat.

Az alapvetõen a DSZM-et elhagyó politikusokból megalakult *Demokratikus Unió* 1993 óta részese a szlovák parlamenti politikának. Idõnként gúnyosan a „miniszterek pártjának" is nevezik, mert minden jelentõs politikusa annak idején Meèiar kormányainak minisztere, tehát Meèiar támogatója volt. (Közéjük tartozik M. Kováè is, aki 1993 márciusától 1998 márciusáig Meèiar jóvoltából, majd Meèiar ellenére Szlovákia köztársasági elnöke volt.) A DU-t a DSZM kezdettõl fõ ellenségének tekintette, annál is inkább, mert a renegátokat, a lázadókat foglalta magában. Ezért politikai támadásaik fõ céltáblái az 1994-es választás után a Demokratikus Unió politikusai (és a köztársasági elnök) lettek. Meèiar konfrontatív és bosszúálló politikája miatt 1995-ben még parlamenti helyeik, mandátumaik is veszélybe kerültek.

A DU a nemzeti liberálisok helyét foglalta el a szlovák politikai színtéren, és az 1994-es választáson 8,57 százalékos eredményt ért el. Vezetõi olyan politikusok

voltak, akik közelrõl megtapasztalták a meèiari politika és politizálási stílus minden borzalmát, ezért határozottan támogatták az ellenzéki pártok Meèiar-ellenes koalícióját és az ilyen alapú szoros együttmûködés megvalósítását. Ezt késõbb, az 1998 májusában elfogadott választójogi törvény módosítása kötelezõvé is tette a számukra. Így váltak a Meèiar-ellenes koalíciónak a Kereszténydemokrata Mozgalom után második legerõsebb tagjává, és a Demokratikus Koalíció Pártjának szoros részévé. Mint ilyenek jutottak kormányra az 1998-as választás után.

A *Szlovák Nemzeti Párt* (SNS) az egyetlen olyan történelmi párt, amely jelen van a szlovák politikai színtéren. Mind a szlovák, mind a szövetségi parlamentben (az 1990-es választás után 14, illetve 11 százalékkal, 1992-ben 8, illetve 10 százalékkal) megtestesítette és képviselte a szlovák nacionalista eszméket, értékeket és célokat. A párt határozott fellépését az új, demokratikus és közös állam elnevezésének vitája segítette elõ. A közvélemény tudatába akkor véste be magát, amikor 1990 februárjában saját kezébe vette a „kötõjel" támogatására kialakuló „spontán" demonstrációk irányítását.

Az SNS politikai identitásának 1990 és 1992 között meghatározó eleme volt az államjogi berendezkedés vitájában vallott azon következetes nézet, miszerint Szlovákiának önálló államnak kell lennie. Ezen az alapon a nemzeti elv mindenek elõtti és feletti prioritását hangoztatták. Megjelenésükkor azonnal megkérdõjelezték a közös állam berendezkedésének legitimitását. Egyértelmûen megnevezték a szlovák problémák okozóit, a szlovák érdekek ellenségeit: ezek a csehek, a magyarok és a zsidók. A külsõ ellenség keresése náluk kezdettõl összefonódott a nemzeti büszkeségre való patetikus hivatkozással, a nemzeti egység szükségességének totalitarisztikus hangsúlyozásával (amit V. Meèiar gyakran kölcsönzött tõlük), a közös szlovák érdekeknek a külsõ ellenséggel szembeni védelme nevében.

A Szlovák Nemzeti Párt 1993 novemberében, Meèiar második kormányzása idején megpróbálkozott azzal, hogy a DSZM-mel kormánykoalícióra lépjen. Ez azonban rosszul mûködött, és csõdöt is mondott. A rossz mûködés okai között volt az, hogy – a koalíció feltételei és a kormányzati politikának a párt politikusaira kiosztott szerepe miatt – egy idõ múlva a kormányban levõ nemzeti párti politikusok fellázadtak és ellentmondtak, majd a parlamentben a képviselõk mandátumának megvonására vonatkozó meèiari törvénymódosítás ellen szavaztak. A párt e kérdések miatt lassú bomlásnak indult, és 1994 januárjában belsõ puccs következtében (az addigi elnököt, a Meèiarral szembenálló, a koalíciót nem akaró ¼. Èernákot, a második Meèiar-kormány gazdasági miniszterét leváltották, a párt élére radikális nacionalistát helyeztek J. Slota személyében) kettévált. A pártban maradtak a szélsõségesek, és kiváltak belõle a mérsékeltebbek, akik egy idõ múlva betagozódtak a DSZM renegátjai által létrehozott és késõbb nemzeti liberálisnak deklarált Demokratikus Unióba. A Szlovák Nemzeti Párt szétbomlásával a parlamenti frakció is megcsappant, a 14 képviselõ közül nyolcan maradtak nemzeti pártiak, és hatan megalakították a nemzeti demokrata klubot. A párt szavazati aránya az 1994-es választáson visszaesett, mindössze 5,4 százalékos volt. Ez azonban elég volt arra, hogy a DSZM-

mel és a Szlovák Munkásszövetséggel közösen létrehozzák azt az említett kormánykoalíciót, amely négy éven át mûködött, és amelynek – éppen a Szlovák Nemzeti Párt miniszterei és elnöke jóvoltából – számos nacionalista, a magyar kisebbség elleni törvény és rendelkezés volt az eredménye. Ez volt az az idõszak, amikor Meèiar, hogy a koalíciót egyben tartsa, számos kérdésben (pl. a szlovák-magyar alapszerzõdés ratifikálásával összefüggésben a magyar kisebbséggel szemben hozott törvények és rendeletek elfogadásában) engedett az erõs nacionalista nyomásnak. A nemzeti-nacionalista érzelmû szlovák választók ezt a kormányzati politikát az 1998-as választás idején 9 százalékos szavazati aránnyal jutalmazták. Ez azonban nem volt elég ahhoz, hogy a DSZM-mel – a kiesett Munkásszövetség nélkül – kormánykoalíciót hozzon létre. A Demokratikus Baloldal Pártja pedig, amely az addigi ellenzék közül a leginkább hajlott arra, hogy a DSZM-mel koalícióra lépjen, nem fogadta el a Szlovák Nemzeti Párt nacionalizmusát, azt a jobboldali radikalizmust, amely a tisoi szlovák állam rehabilitálására törekszik.

A szlovákiai magyar pártok kialakulása és mûködése a cseh-szlovák viszonyt, a szlovák nemzeti emancipációt és az ország államjogi berendezkedését, valamint az alkotmányozási folyamatot illetõen 1990 és 1992 között nem számított döntõ tényezõnek. Az 1989. november 19-én létrejött magyar politikai mozgalom, a *Független Magyar Kezdeményezés* a Nyilvánosság az Erõszak Ellen szlovák mozgalommal folyamatosan és szorosan együttmûködött, ami a késõbbiekben a többi magyar politikai formációval állandó feszültséget eredményezett. Az FMK liberális politikai-gazdasági-társadalmi programmal rendelkezett, és liberális politikát is folytatott, aminek keretében felvállalta a csehszlovákiai magyarok érdekeinek képviseletét, de nem a közösségi autonómia, hanem a személyes szabadságjogokra épített egyéni polgári autonómia híve volt.

A magyar kisebbség politikai mozgalmai az etnikai-kisebbségi magyar érdekek képviseletének alapelvei mentén differenciálódtak, és így létrejött (az FMK-ból) a *Magyar Polgári Párt* mint liberális polgári párt, valamint az *Együttélés* polgári jobboldali politikai mozgalom, amely bár a csehszlovákiai kisebbségek érdekeit tûzte programjára, mégis szinte kizárólag a legnépesebb, azaz a magyar kisebbség szószólójává és érdekképviselõjévé vált. A *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* pedig a vallásos magyar választókat szólította meg. A Magyar Polgári Párt képviselõi FMK-ként 1990 és 1992 között részt vettek a szlovák kormánykoalícióban, de az 1992-es választások után nem kerültek be a parlamentekbe, ami a szlovákiai magyar társadalom polarizálódását és a liberalizmusban való csalódottságát is kifejezte.

A szlovákiai magyar pártok a csehszlovák és a szlovák parlamentekben rendszerint a polgári jobboldali kormányzat majd ellenzék politikai elképzeléseit támogatták, függetlenül attól, hogy a magyar érdekekre vonatkozó politikai követeléseket éppen melyik szlovák politikai csoportosulás utasította el. Szlovákia önálló államiságának kérdésében a magyar politikusok mindig visszafogottan nyilatkoztak, bár olykor megfogalmazták azon aggodalmaikat és félelmeiket is, amelyek a szlovák nacionalista térnyerésnek a szlovákiai magyarokra vonatkozó negatív hatásaira vonatkoztak. Ezzel

együtt, bár szívesen fenntartották volna a közös csehszlovák államot, a szlovák nemzet önállóságra, önálló államiságra vonatkozó igényét természetesnek és jogosnak ismerték el. Az 1993-tól fokozódó szlovák nacionalista nyomás ellen a parlamentben és a parlamenten kívül különféle akciókkal tiltakoztak, de eredménytelenül. A szlovák parlamentben folyamatosan – még az ellenzéken belül is – ellenzékben voltak, hiszen a szlovák parlamenti pártok semmiben sem voltak olyan egységesek, mint a magyar igények, javaslatok, módosítások elutasításában.

A szlovák parlamentben ellenzékben és kényszerû elkülönültségben lévõ magyar pártok – az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – általában támogatták a demokrácia védelmében összefogó ellenzéki kezdeményezéseket, és arra törekedtek, hogy a parlamentáris demokrácia elvei és szabályai ne sérüljenek. Megszavazták Meèiar két kormányának lemondatását, a bizalmatlansági indítványt, és kevés engedményért cserében kívülrõl támogatták a Moravèík-kormány zavartalan mûködését 1994-ben.

Az 1993-tól erõsödõ szlovák nacionalizmussal szembeni védekezésként a két magyar parlamenti párt (az MPP támogatásával) koalíciót kötött, és így indult az 1994-es elõrehozott választáson, ahol 10,18 százalékkal a 150 tagú parlamentbe 17 képviselõt tudott bejuttatni. 1995-tõl kezdve fokozatosan kapcsolódtak be az ellenzéki pártok együttmûködésébe, amirõl a nyilvánosság elõtt is közzétett nyilatkozat csak 1997 végére köttetett meg. Az 1998 májusában elfogadott „meèiarista" választójogi törvénymódosítás – amely elõírta, hogy választási koalícióban induló pártoknak egyenként 5-5 százalékos eredményt kell elérniük a parlamentbe jutáshoz – azt eredményezte, hogy 1998 tavaszán a magyar pártok, amelyek az 1990-es évek elején még külön-külön indultak, egyetlen közös pártba, a Magyar Koalíció Pártjába tömörültek. Ez a párt az 1998-as választáson 9,12 százaléknyi szavazatot kapott, és a 150 tagú parlamentbe 15 képviselõt tudott bejuttatni. Hosszas és fájdalmas koalíciós egyezkedések, kompromisszumok árán elérték azt, ami a szlovák parlamentarizmus rövid történetében még nem fordult elõ, hogy a magyarok 1998 õszén a szlovák kormány tagjai lettek. Ez a tény számos feszültséget okozott és okoz az amúgy is sok pártból álló kormánykoalícióban, amelyben a magyar pártok saját bevallásuk alapján és a tények tükrében is a jelenlegi szlovák kormánykoalíció legstabilabb részének, a koalíció stabilizáló tényezõjének tekinthetõk.

A szlovák pártstruktúra, a szlovák pártrendszer képlékenységét, a társadalom ide vonatkozó politikai kultúrájának hagyománytalanságát bizonyítja, hogy az 1998-as szeptemberi választás elõtt pár hónappal, 1998 februárjában létrejött politikai párt, a *Polgári Egyetértés Pártja* (SOP) „üstökösként" emelkedhetett fel. E politikai formáció gyors és szédületes karrierje (e pár hónap alatt a közvéleménykutatások nulláról 12-15 százalékra növekvõ népszerûséget mutattak ki, sõt volt olyan vélemény is, hogy a párt elérheti a 20 százalékos eredményt) viszonylagossá teszi a szlovák politikai pártstruktúra szerves fejlõdésére vonatkozó elvárásokat. A pártot, amelyet a kassai polgármester, majd 1999 májusától a szlovák köztársasági elnök R. Schuster pártjaként emlegettek, Meèiar alternatívájaként volt aposztrofálható, és több jel mutatott arra, hogy Meèiar politikai „boszorkánykonyhájában" készítették elõ. Tagjai között találunk volt

minisztereket és Meèiar által kegyelt újgazdagokat. Az 1998-as választáson a grandiózus elõrejelzésekkel szemben 8 százalékos eredményt ért el. Ennek ellenére politikusai számos kulcspozíciót megkaptak (közöttük pl. a köztársasági elnöki posztot).

Hasonlóságok és különbségek

A fent bemutatott pártstruktúra azt mutatja, hogy a két köztársaságban kezdettõl eltérõ irányú pártosodás megy végbe. Szilárd pártrendszerek még nem jöttek létre, de világosan kirajzolódik a *blokkosodás* folyamata. A politikai pártok versengése, egymás közötti harca egyszerre blokkokon belüli és blokkok közötti harc mind a szlovákoknál, mind a cseheknél. Szlovákiában a baloldali pártok versengtek és versengenek egymással, Csehországban pedig mind a jobboldali, mind a baloldali blokkon belüli verseny megfigyelhetõ. Elmondható, hogy majdnem minden parlamenti politikai párt és mozgalom volt kormányzati és ellenzéki helyzetben is. A cseh és a szlovák példa között jelentõs különbség, hogy a szlovák szélsõségesek már kormányoztak, a cseh szélsõségesek még nem. A cseh kommunisták a parlamentben rendszerellenes pártként mûködnek. Népszerûségük különösen az utóbbi idõben egyre növekszik.

Általában öt-hat párt jut be a parlamentbe, és rendszerint 2-3-4 párti koalíciók birtokolják a kormányhatalmat. A szélsõséges pártok felelõtlen ellenzéki pártokként (esetenként felelõtlen kormánypártokként) mûködnek. Csehországban a kommunisták és a republikánusok – a szélsõjobb és a szélsõbal – mivel nincs esélyük a kormányhatalom megszerzésére, a felelõtlen ígérgetések politikáját követik, Szlovákiában pedig két ilyen párt (a munkások és a nemzetiek) 1994 és 1998 között kormányhatalomban is volt.

A cseheknél jelenleg 5, az 1998-as választás elõtt 6 párt mûködött a parlamentben. A szlovák sokpártrendszer képlete bonyolultabb: több pártból álló választási koalíciós pártok jöttek létre (a Demokratikus Koalíció Pártja: 5 párt; a Magyar Koalíció Pártja: 3 párt). Most tehát 10 párt kormányoz, mert kormányzati pozícióban van a Demokratikus Baloldal Pártja és a Polgári Egyetértés Pártja is. Velük szemben a szlovák parlamentben két párt van ellenzékben (a DSZM és a SZNP). A szlovákoknál a kormánykoalíció birtokolja az alkotmányos háromötödös többséget. A cseheknél 1996 óta kisebbségi a kormányzás. 1996-tól a jobboldali pártok kormányoztak kisebbségben, 1998-tól pedig a baloldali szociáldemokraták. Mindkét kisebbségi kormányzáshoz szükséges a másik tömb támogatása.

A koalíciós kormányzás helyzeti kényszer. A szlovákok esetében kezdettõl, a csehek esetében az utóbbi években az jellemzõ, hogy a kormányzati felállások nem tartanak ki a választási ciklusok végéig. Mind a koalíciós kormányzás, mind a kisebbségi kormányzás ugyanis megköveteli az érdekegyeztetéses, koalíciós (vagy támogatási) szerzõdésen alapuló együttmûködést. Ez rontja a kormányzás hatékonyságát. Így a politikai felelõsség a választók felé bonyolultabb és nem egyértelmû. A jelenlegi szlovák helyzet azt igazolja, hogy ha a kormány túl sok érdeket reprezentál, akkor politikai és gazdasági teljesítményét tekintve nem lehet hatékony. A jelenlegi cseh helyzet viszont azt mutatja, hogy magas szintû politikai kultúra szükséges ahhoz, hogy a kisebbségi kormányzás elfogadható megoldás legyen. A cseh és a szlovák politikai kultúra között-

ti különbséget igazolja az, hogy míg a csehek már másodszor próbálkoznak a kisebbségi kormányzással (és ez általában két évig képes is tartani magát), addig a szlovákoknál ezzel még nem lehet próbálkozni, mert nem akad, akivel támogatási szerzõdést vagy egyezséget lehetne kötni.

A kormányzatok és az ellenzék viszonya

A parlamentáris demokrácia helyes mûködési elvei szerint a demokrácia fenntartásához erõs és magabiztos kormányzó pártokra és jól szervezett, magabiztos ellenzékre van szükség. A legnehezebb feladat a kettõ közötti kiegyenlítés, a helyes mérték megtalálása. A kormányzati hatalom korlátait és szabadságfokát törvények határozzák meg. A szabályok értelmében a kormányzó pártok kötelesek az ellenzéket tolerálni, nem törekedhetnek sem annak korlátozására, sem annak megszüntetésére. Az ellenzéket mint hatalmi tényezõt, mint ellensúlyozó és korlátozó legális és legitim hatalmat kell hogy elismerjék. Legfontosabb funkciója a hatalmi ellensúlyozás, a hatalomkoncentráció megakadályozása és a kormányzat ellenõrzése. Az ellenzéki és a kormánypártok együtt fejezik ki a társadalom politikai tagoltságát, ezért a modern parlamentarizmusban az ellenzék erõs legális politizálási eszközökkel rendelkezik. Helyes felfogásban az ellenzéki pozíció nem hatalomnélküliség, és a kormányzati hatalom sem jelent teljhatalmat. A kormányzati hatalom és az ellenzék viszonyát, kapcsolatát nem szabályozzák jogszabályok, ez politikai (általában íratlan) játékszabályok szerint mûködik, ami normakifejlesztõ, demokratikus politikai kultúrát igényel, így csak hosszabb távú tanulási folyamat eredménye lehet.

Mind a cseh, mind a szlovák parlamentáris rendszer azonban távol van még a fenti elvárástól. Ezt igazolja az az alább jellemzendõ viszony, ami a kormányzati politikák és ellenzékek között fennáll. A cseh és a szlovák parlamentáris demokrácia még az átmeneti és tanulási idõszak elején jár. A minta azt írja elõ, hogy a kormányzat és az ellenzék nem vonhatja kétségbe egymást. Ez azonban teljes mértékben egyik esetben sem érvényes. A szlovákoknál Meèiar harmadik kormányzása idején kormányzati pozícióból szinte azonnal megkérdõjelezte az ellenzék legitimitását, most, ellenzékben pedig megkérdõjelezi a kormányzati hatalom legitimitását. Kormányzati hatalmi pozícióból az ellenzéket több értelemben is meg akarta semmisíteni. Mind kormányzati pozícióban, mind ellenzéki szerepben illegális eszközöket is alkalmaz ellenfelei eliminálására. A cseh kormányzat és ellenzék viszonya nem volt olyan drámai és szabályellenes, mint a szlovák, de 1998-ig ott is több íratlan szabályt megszegtek.

Mivel a parlamenti politikát és döntéshozatalt a kormány-ellenzék kettõssége jellemzi, ebben a viszonyban a politikai kultúra minõségét is meghatározza az, hogy a többségi vagy a konszenzusos elvet alkalmazzák-e. A sokpártrendszerben a demokrácia stabilitása függ attól, hogy elfogadják-e a konszenzus elvét. Ehhez ugyanis a politikai közgondolkodásban fel kell adni a demokratikus döntéshozatal többségi elvét, így a választás „veszteseit” sem zárják ki a döntéshozatalból.

A hatalommegosztás és a nagykoalíció – a konszenzusos modell jellemzõi – azonban még hiányoznak a cseh és a szlovák parlamentarizmus gyakorlatából. A cseheknél a jobboldali pártok koalícióját az 1996-os választás után kisebbségi jobboldali kormány váltotta fel, majd a kormányválság után ideiglenes kormány következett. Az elõrehozott választások után egypárti, szociáldemokrata, kisebbségi kormányzás jött létre. Így tehát 1996 óta kisebbségi kormányok váltogatják egymást, amelyek a politikai instabilitás miatti félelemtõl tényleges döntéseket és kemény, fõleg gazdasági és szociális reformokat nem mernek vagy nem tudnak bevezetni. A szlovákoknál 1993 óta instabil a kormányzat, csupán 1995 és 1998 között, a harmadik Meèiar kormány idõszakában volt viszonylag stabilnak mondható.

Szlovákiában az 1998-as választás után kialakult nagykoalíció nem nevezhetõ fölös többségûnek, hiszen még az alkotmányos többség birtokában is bizonytalan a stabilitása. A csehek a nagykoalíciót azért nem hozták létre, mert a politikai elit döntõ pozícióban lévõ vezetõi parlamentáris politikai viszonyaikat úgy ítélik meg, hogy Csehországban már kialakult a kétpólusú pártrendszer, és szükség van az alternatívára.

Az 1990-es választásoktól az 1992-es választásokig, amikor a kormányzatoknak (szövetségi, cseh és szlovák) az lett volna a feladata, hogy új alkotmányt készítsenek elõ, és biztosítsák a demokratikus intézményrendszer kiépítését, stabilizálását, tartalommal megtöltését, a parlamenti erõviszonyok, és így a kormányzó pártok és az ellenzék viszonya is, folyamatosan átalakult. Az állandó képlékenység politikai instabilitást eredményezett, és a kialakuló konfliktusokat nem tudták minden fél megelégedésére rendezni. Rövid idõn belül többször elõfordult, hogy a kormánypártok (kormányzó mozgalmak) szétestek, és egyes részeik önálló politikai szubjektumokként, a parlamenten belül vagy kívül, ellenzékbe vonultak. Ezek az osztódások idõnként bonyolult belpolitikai helyzeteket, súlyos konfliktusokat eredményeztek. Ebben az idõszakban tehát a kormányzópártok és az ellenzék között nem volt éles és világos választóvonal, mert a helyzet kényszere és a stabil demokratikus politikai rendszer kialakulatlansága, valamint a konfliktusok miatt hol a kormányzó pártok egyes részei kerültek ellenzékbe, hol az ellenzék egyes pártjai kerültek kormányzati pozícióba, parlamenti választások nélkül. Az akkori törésvonalak nem egyértelmûen a kormányzati politika és az ellenzék között húzódtak.

A rendszerváltás kezdetén azonnal jelentkezõ nemzeti-etnikai, társadalmi, szociális és ideológiai, valamint gazdasági konfliktusok fõ törésvonala a csehek és a szlovákok mint két eltérõ értékrendû nemzet között húzódott, s e konfliktust a közös állam szétválasztásával oldották meg. Az államszerkezet szövetségi jellege és pontos államjogi megoldásának hiánya, valamint a jövendõ közös demokratikus jogállam politikai-gazdasági berendezkedése miatti elvi különbségekbõl adódó legfõbb konfliktust parlamenti konszenzus alapján oldották meg, a két köztársaság két önálló államra válásával. E kérdésben a konszenzus nem volt teljesnek mondható sem a parlamentekben, sem a társadalomban. A parlamentekben a közös szövetségi állam és a két önálló nemzetállam közötti választás lehetõségét a szlovák nemzeti emancipáció erõteljes követelé-

se mellett az a tény korlátozta, hogy a két köztársaság eltérõ érdekei miatt a közös állam 1992-re már szinte kormányozhatatlanná vált.

A kormányzatok és az ellenzékek közötti erõviszony az 1992-es választás után az elõzõnél stabilabbá vált. A cseh politikai színtér állandósultabb volt, mint a szlovák, s 1993-tól a két önálló államban is ugyanez volt a helyzet. A cseh és a szlovák kormányzati politikákat eltérõ idõpontban, de hasonló probléma tette instabillá. A szlovák kormányzati politikában választáson kívüli kormányváltásra 1999-ig kétszer került sor, a csehben pedig egyszer, amelyet elõrehozott választás követett 1998-ban.

A cseh parlamentáris demokrácia 1996-ig, tehát a következõ rendes választásig kibírta az önállóság politikai, társadalmi és gazdasági terheit. A felmerült konfliktusokat a demokrácia két normatív modellje alapján, azaz hol többségi elven, hol a konszenzus elve alapján rendezték. A cseh parlamenti demokráciában a kormányzat és az ellenzék viszonyában a törésvonallá erõsödött konfliktusok lényegét alapvetõen a gazdasági és szociális feladatok megoldása és a külpolitikai orientáció néhány alapkérdése jelenti. Míg a gazdasági-szociális törésvonal a jobb- és baloldal közötti klasszikus ellentétre épül, addig a külpolitikai orientáció kérdése ennél bonyolultabb törésvonalon halad (melynek taglalása túlnõne e dolgozat keretein).

A cseh parlamentáris rendszerben a kormányzat és az ellenzék viszonyának jellegzetes vonása, hogy a parlamentbe bekerült szélsõjobboldali és szélsõbaloldali pártokat (republikánusok és kommunisták) az ellenzékkel való egyeztetés minden fontos fázisából és eseményébõl kizárták. A stabilan kormányzó jobboldali blokk a konszenzus igényét csak a nem szélsõséges pártokra terjesztette ki (a szociáldemokratákra, a szociálliberálisokra, a morva mozgalomra). A cseh parlament képviselõházának házszabályba nem foglalt konszenzuális jellegû mûködési elveit a kormányzó jobboldali blokk nem tartotta magára nézve kötelezõnek, és a parlamenti intézményekben, a parlamenti bizottságokban nem érvényesítette az arányosság elvét. Jellegzetesnek mondható az is, hogy V. Havel mint cseh köztársasági elnök az 1996-os választás után a parlamentbe bejutott szélsõjobb és szélsõbal pártjainak vezetõit nem is akarta fogadni.

Kormányzat és ellenzék viszonyában Csehországban az 1996-os választás után mentek végbe gyors és határozott változások. Egyrészt azért, mert a választás eredményeként a jobboldali blokk kisebbségi kormányzásra kényszerült, amihez szüksége volt a legerõsebb ellenzéki párt (a szociáldemokraták) támogatására, másrészt azért, mert a két szélsõséges párt tekintélyes 17 százalékos arányban képviseltette magát a cseh képviselõházban. Két éven belül elõrehozott választásra került sor, s 1998-ban a kormányzás joga a jobboldaltól átkerült az addigi ellenzék, a baloldal kezébe. A gyõztes szociáldemokraták azonban nem kockáztathatták meg a szélsõballal (a kommunistákkal) való kormányzati koalíciót, így Csehországban szerzõdéses támogatáson alapuló kisebbségi baloldali kormányzat van hatalmon. Ez a kormány nemcsak kisebbségi volta, hanem baloldali jellege és politikája miatt is folyamatos bizonytalanságban mûködik, olyannyira, hogy a 2000-es költségvetést a cseh képviselõház nem fogadta el idõben, ezért az új évet a cseh társadalom költségvetési provizóriummal kezdte.

A cseh szociáldemokrata kormányzat több olyan baloldali jellegû gazdasági, szociális és politikai intézkedést foganatosít, amelyek a támogatást szerzõdésben biztosító jobboldalnak nincsenek a kedvére. Ilyenek a jelentõs mértékben deficites költségvetés, az állam és az államháztartás alapos eladósítása, a piacgazdaság körülményei között versenyképtelen vállalatok állami támogatással való talpraállítása, a Klaus reformjaival megkezdett privatizáció (különösen a bankok privatizálása) befejezésének halogatása, valamint a szociális kiadások és támogatások, a dotációk túlzott mértékû visszaállítása, az Európai Unióhoz való csatlakozás feltételeinek teljesítésére irányuló gyorsítás.

A szlovák parlamentáris demokrácia ingatagabbnak bizonyult, mint a cseh, ezért Szlovákiában már 1994-ben elõrehozott választásra került sor. Ezalatt az idõ alatt megváltoztak a parlamenti erõviszonyok, és a kormányzó párt (a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) elveszítette parlamenti többségét. Az új választásig az ellenzékben lévõ politikai erõk hoztak létre ideiglenes kormányt, de a választás eredményeként, gyõztes politikai erõként, újra a DSZM hozta létre a kormányt. 1994 és 1998 között V. Meèiar harmadik kormánya határozta meg a szlovák bel- és külpolitikát. Ez a kormányzati ciklus eltartott négy évig. Ennek köszönhetõen alakult ki az a sajátos szlovák demokrácia-modell, amelyet számos elemzõ különféle jelzõkkel illet (pl. antiliberális demokrácia), de lényeges jegye, hogy a többször visszatért kormányfõ, Meèiar demokrácia-felfogását tükrözte. Meèiar ugyanis a két demokrácia-modell közül a számára megfelelõbbet, a többségit választotta, és egyúttal hevesen elutasította a konszenzuálisat. Már 1990-ben, elsõ hatalomra kerülésekor számos jelét adta annak, hogy amennyiben kötelezõ számára a demokrácia játékszabályainak legalább látszólagos betartása, akkor arra kell törekednie, hogy a többségi modellt valósítsa meg, s azt is úgy, hogy egyetlen párt vagy mozgalom (ebben az esetben a saját mozgalma, a Nyilvánosság az Erõszak Ellen) alkothassa a parlamentben a minõsített többséget. Ez olyan erõs akarata volt, hogy hajlandó lett volna kisebbségi kormányt irányítani, csak ne kelljen senkivel megosztania a kormányzati hatalmat. A szlovák kormányválságok és parlamenti válságok okai erre a kényszerképzetre vezethetõk vissza. A hatalom megosztásától való félelme eredményezte azon konfliktusainak nagy részét is, amelyek a szlovák köztársasági elnökkel és az alkotmánybírósággal szemben robbantak ki. Ugyanerrõl a tõrõl fakadnak Meèiarnak azon konfliktusai is, amelyek az õ kormányzati politikája és a parlamenten belüli, valamint parlamenten kívüli (média, egyházak, alkotmánybíróság, majd a társadalom egy része is) ellenzékkel való szembenállásban öltöttek testet. Az a szlovák kormányzati politika, amelyet 1990 és 1998 októbere között V. Meèiar személyisége határozott meg, egyértelmûen konfrontatív politikának nevezhetõ. Konfrontációs jellemzõi miatt nemcsak a hivatásos politikát, hanem a társadalmat is két egymással szemben álló szekértáborra – azaz Meèiar-pártiakra és Meèiar-ellenesekre – osztotta, és ellentéteit minden területen, minden tekintetben a végletekig élezte, egyfajta „polgárháborúvá" fokozta. Ennek köszönhetõ, hogy a jelzett idõszakban (és sok tekintetben jelenleg is) a politikai versenybõl olyan harc lett, amelynek tétje – a ki kit gyõz le elve alapján – egyik oldalon a Meèiar-ellenesek (az-

az az ellenzék) teljes likvidálása, a másik oldalon Meèiarnak és híveinek a politikai hatalomból való kiszorítása lett.

Meèiar ezen demokrácia-felfogása, amelyet egyik politikai harcostársa úgy jellemzett, hogy a demokrácia *a többség terrorja,* azon az elven mûködik, *hogy a gyõztes visz mindent,* tehát a kisebbség, az ellenzék a hatalomból semmit nem kap, semmihez nincs joga, semmi nem jár neki.

Ilyen alapállásból természetesnek tekinthetõ, hogy a speciális szlovák meèiari parlamentáris demokrácia értelmezésében íratlan demokrácia-szabályok nem is léteznek: nem kell tehát figyelembe venni pl. a parlamenti ellenõrzõ funkciók arányos elosztásának elvét, a parlamenti funkciók arányos elosztásának lehetõségét és hasonlókat.

A speciális szlovák parlamentáris demokráciába belefér a képviselõk megfosztása mandátumuktól, az ellenzéki képviselõk kizárása a parlamenti funkciókból, a parlamenti ellenzék teljes figyelmen kívül hagyása, az alkotmánybíróság döntéseinek semmibevétele, valamint az alkotmányellenes, sõt a törvényellenes cselekedet is.

V. Meèiar demokrácia-felfogása nehezen viselte el a koalíciós kormányzás szükségességének tudatát. Ezért nehezen talált koalíciós partnereket, s akkor is keményen meg kellett dolgoznia azért, hogy õket (pl. a nemzetieket és a munkásokat) a saját ízlése szerinti politikai pártokká formálja át. Ez sikerült neki, mert 1994 és 1998 között teljes kormányzati ciklust tudott velük végigvinni. Viszont e sajátos demokrácia-felfogásnak és konfrontatív politikájának köszönheti, hogy az 1998-as választás megnyerése után senkivel sem tudta létrehozni a koalíciós kormányt.

Az ellenzék teljes likvidálására irányuló törekvései kormányra kerülésétõl kezdve tetten érhetõk. A koalícióképes parlamenti pártoknak szinte mindegyikét közvetve vagy közvetlenül megosztotta, vezetõ politikusait diszkreditálta, miközben saját Mozgalmán belül is konfrontálódott. Ezek idõvel egyre nagyobb arányban ellene fordultak, és rendszerint az ellenzék soraiban kötöttek ki. Így Meèiarnak nemcsak politikai, hanem személyes okai is voltak arra, hogy az ellenzéket likvidálja. Az ellenzék teljes kizárásának céljával olyan törvényeket is elfogadtatott, amelyek a leginkább meghatározzák e sajátos parlamentáris demokrácia jellegét: az ország területi-közigazgatási beosztásának törvényét, a választójogi törvény módosítását, valamint a köztársaságvédelmi törvényt. Végül konfrontatív kormányzati politikája eredményezte bukását.

Az 1998-as szlovák kormányváltás egyúttal politikai kurzusváltást is jelentett. Ennek lényege, hogy a szlovák kormányzati politikák és az ellenzék viszonyát meghatározó törésvonalak és konfliktusok jellege megváltozott. Míg a meèiari kormányzások nyolc éve alatt a szlovák bel- és külpolitika lényegileg az ország keleti geopolitikai, gazdasági-politikai és társadalmi-kulturális irányultságát célozta meg, addig az 1998 végi kormányváltás ennek ellenkezõjét, a nyugati orientációt tûzte ki célul. A Meèiar-kormányok ideje alatt nemcsak a társadalom, hanem a politikai elit demokratikusabban gondolkodó része is megtanult néhány leckét a parlamentáris demokrácia mûködésének szabályaiból. Az egyik mindenképpen az, hogy milyen sorsdöntõen befolyásolja a demokratikus választás egy egész ország jövõjét, és hogy a rossz választás milyen következményekkel járhat. A szlovák kormányzati politika és a szlovák ellenzék

viszonya egyúttal kemény leckéket jelent a szlovák társadalom politikai kultúrájának formálódásában is. Meg lehet tanulni belõle többek között azt, hogy egy-egy erõs politikus személyiség milyen mély nyomokat hagy a társadalom politikai kultúrájában.

Mindkét köztársaság kormányzati politikáit ugyanis a kormányzat irányítására megválasztott politikusok (jelen esetben fõként a kormányfõk) politikusi jellemvonásai és politizálási módszereik befolyásolták negatívan. A csehek esetében V. Klausról, a szlovákok esetében V. Meèiarról van szó. Mindkét politikus kettõs legitimációval került a kormányok élére. Mindkettõ legitimitását a racionális-legálison kívül a karizmatikus legitimáció is erõsítette. Elhivatottságtudatuk, sajátos személyi képességeik és a kancellári típusú rendszer erõs pozíciókat biztosítottak nekik a végrehajtó hatalom élén. Míg V. Klaus a jobboldali polgári konzervatív politikai értékrend hirdetésével, addig V. Meèiar a baloldali népi-nemzeti demagógiával szerzett magának rendkívüli népszerûséget. V. Meèiar a pozícióorientált politikusok csoportjába sorolható, V. Klaus mind a pozícióorientált, mind a programorientált típusnak megfelel. Az elsõ a hatalom, a pozíció, a közhivatal megszerzését tartja mindenek fölött való célnak, ezért mindent a választók megnyerésének, a tömegízlésnek, a tömeghangulatnak rendel alá. V. Meèiarnak a pozíció megszerzése és birtoklása örömet okoz, politikai programjait, nézeteit pedig tetszõlegesen változtatja. V. Klaus inkább a programorientált politikusok közé tartozik, aki értékorientált pártot is létrehozott. Õ belsõ elhivatottságot érez a polgári jobboldali politikai irányzat iránt.

Mindkettõjük bukását az okozta, hogy nem ismerték fel, vagy nem ismerték el a demokratikus döntéshozatal követelményét. Mindketten szembe találták magukat saját pártjuk más politikusaival, azok ellentétes akaratával, valamint a köztársasági elnöki hatalommal. Mindketten arra törekedtek, hogy egyszemélyi döntési jogukat senki és semmilyen intézményi vagy törvényi keret ne kérdõjelezze meg, és hogy az államfõvel minél kevesebb, ha lehet semmilyen végrehajtó hatalmat nem kelljen megosztaniuk. Kettejük politikai törekvései és politikai gyakorlata között vannak alapvetõ különbségek. V. Klaus például csak titokban merészkedett a törvények által elõírt intézményi kereteken kívülre, azaz bukását közvetlenül pártjának finanszírozási korrupciós botrányai okozták. V. Meèiar viszont hatalomkoncentráló törekvéseiben nemcsak az alkotmányt sértette meg nyíltan, hanem átlépte az átléphetetlent: törvényellenesen járt el.

Mind a cseh, mind a szlovák kormányzati politikát tehát politikus személyiségek erõsen meghatározták, de befolyásuk és legitimitásuk összefügg a két társadalom politikai kultúrájával, valamint saját kulturáltságukkal. Míg V. Klaus általában betartotta a jómodor és a politikai illemtan szabályait, addig V. Meèiar azokat nemcsak hogy lépten-nyomon megsértette, hanem az alpári stílus és alantas szándékok kinyilatkoztatásával hívei körében egyfajta kötelezõ „értékrendet" is kialakított.

A parlamentáris demokráciának nemcsak a konszenzuális, hanem a többségi típusa is nehezen ver gyökeret a cseh és a szlovák társadalomban és annak politikai elitjében. Azok a feladatok, konfliktusok és törésvonalak, amelyeket ezen modellek segítségével kellene megoldaniuk, olyan kihívások elé állítják õket, amelyek egyelõre meghaladják politikai kultúrájuk szintjét, konszenzusra való hajlamukat és képességeiket.

Az erre irányuló próbálkozásaik jelzik a szándékot, de pillanatnyilag hajlandóságot mutatnak arra, hogy a konfliktusokat ne a parlamenti demokrácia intézményeinek keretei között próbálják megoldani, hanem azokon kívül.

Példa erre a csehek részérõl az 1998-as választási eredmények nyomán a gyõztes szociáldemokraták és az ellenzékbe vonult polgári demokraták között parlamenti kereteken kívül megkötött „ellenzéki szerzõdés" vagy paktum, amely nagyon leszûkítette a politikai élet mozgásterét, a versenyeztetõ többpártrendszerben a politikai pártok versenyzési lehetõségeit, és amely olyan szokatlan, nem standard „nagykoalíciót" eredményezett, ahol minden politikai felelõsség a kormányon levõké, a háttérben a politikát erõsen befolyásoló ellenzéki polgári demokraták pedig az így kikényszerített döntésekért semmilyen közvetlen politikai felelõsséget nem viselnek. Emiatt a társadalomban egyre fokozódik az elégedetlenség.

A konfliktusok megoldására létrejött parlamenti demokrácia intézményi keretei közül való kilépést Szlovákiában jelenleg nem más szorgalmazza, mint maga az új köztársasági elnök, aki V. Meèiar és Mozgalmának érdekeit szem elõtt tartva azt szeretné, ha a szlovákiai parlamenti pártok a köztársasági elnök rendezésében és irányításával kerekasztalokon tárgyalnák meg a szlovák politika kérdéseit. Ez arra szolgálna, hogy a parlamenti mandátumáról önként lemondott (és így a parlamenti intézmények keretein kívül rekedt) V. Meèiar újra befolyásolási pozícióba kerülhessen. A szlovák parlamenti pártok vezetõi (ezt a szándékot felismerve) egyelõre ellenállnak a köztársasági elnök ilyenfajta kezdeményezésének. Indokaikban éppen a parlamenti intézmények konfliktuskezelõ lehetõségeire és szerepére hivatkoznak.

A cseh példa azt a reményt kelti, hogy a cseh társadalom politikai kultúrája, a szlovák példa pedig azt, hogy a szlovák politikai elit kultúrája válik fejlettebbé és demokratikusabbá.

IRODALOM

Bayer József: Konfliktus és konszenzus. In *A politikatudomány alapjai.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 77-78.

Bihari Mihály: Az állampárti diktatúráktól a versengõ többpártrendszerekig. In *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993. 9-29.

Bihari Mihály-Pokol Béla: *Politológia. Universitas.* Budapest, 1992. A politikai pártok c. fejezet, 199-240.; A parlamentarizmus modelljei c. fejezet, 278-326.; A parlamentarizmus történeti funkcióváltozásai c. fejezet, 327-342.

Hamberger Judit: A pártosodási folyamat eltérõ jellege. In *Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 96-124.

Hamberger Judit: Vladimír Meèiar demokrácia-felfogása. *Szabad Újság,* 1997. 11. sz.

Körössényi András: *Pártok és pártrendszerek.* Századvég Kiadó, Budapest, 1993.

Krejèí, Oskar: *Kniha o volbách* (Könyv a választásokról). Victoria Publishing, Praha, 1994. 353.

Kto? Preèo? Ako? Slovenské vo¾by 98. (Ki? Miért? Hogyan? Szlovák választások 98.) Szerk.: Martin Bútora, Grigorij Mesežnikov, Zora Bútorová. IVO, Bratislava, 1999. 311.

Leško, Marián: *Meèiar és a meèiarizmus.* Balassi-Kalligram, Budapest-Pozsony, 1998. 277.

Leško, Marián: Priebeh sebadiskvalifikácie favorita (A favorit önkizárásának története). In *Slovensko v šedej zóne?* (Szlovákia a szürke zónában?). Szerk.: Martin Bútora, František Šebej. IVO, Bratislava, 1998. 15-79.

Owen, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993. 30-63.

Slovensko. Vo¾by 1994. (Szlovákia. Választások 1994). Bratislava, 1994. 228.

Szomolányi, Soòa: Sociálne a politické premeny Slovenska na zaèiatku 90. rokov a scenár zmien (Szlovákia társadalmi és politikai átalakulása a 90-es évek elején és a változások forgatókönyve). In *Slovensko a jeho premeny na zaèiatku 90. rokov*. *Spoloènos-Ekonomika-Veda a technika* (Szlovákia és átalakulása a 90-es évek elején. Társadalom-Gazdaság-Tudomány és technika). Bratislava, 1994. 7-141.

Szilágyi Imre

A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989-1999 között

Bevezetés

A két ország között az elmúlt tíz évet tekintve érzékelhetõ eltérések vannak, mindenekelõtt az objektív körülmények – amin elsõsorban a geopolitikai helyzetet, a múlt jelenre gyakorolt hatását, és az intézményi kereteket értem – valamint kisebb mértékben a szubjektív feltételek – tehát a politikai kultúra szintje, a politikusok magatartása – tekintetében. Jó néhány körülmény már az indulás pillanatát is befolyásolta. Az elsõ és legfontosabb, hogy Szlovénia lakossága etnikailag homogén volt, geopolitikailag pedig szinte teljesen kívül esett a balkáni térségen. Ezért az ország egy rövid intermezzónak tekinthetõ 10 napos háború után kikerült a balkáni válságból és lehetõség volt arra, hogy a többpárti demokrácia békés, normális körülmények között fejlõdhessen. A jelentõs szerb kisebbséggel bíró, Boszniában pedig viszonylag nagy létszámú horvát diaszpórával rendelkezõ Horvátország ezzel szemben geopolitikailag is erõteljesen kötõdött a Balkánhoz. Ennek eredményeképpen már 1990-ben etnikai nyugtalanságokkal, majd 1991 márciusától 1997-ig fegyveres konfliktusokkal kellett megküzdenie. Nagyrészt ennek a különbségnek tudható be, hogy amíg Szlovéniában viszonylag rövid ideig tartott a demokratikus kibontakozást némileg gátló nemzeti homogenizáció, addig Horvátországban a külsõ fenyegetés ténye, illetve az a tény, hogy az ország egy része nem állt a legális horvát hatalom ellenõrzése alatt, hosszú ideig befolyásolta a demokratikus intézmények és a pártok mûködését.

Ugyancsak jelentõs különbség, hogy Szlovéniában a nyolcvanas évtized a lassú, de határozott liberalizálódás jegyében zajlott. Ennek megfelelõen Szlovéniában egy olyan kommunista párt készülõdött a változásokra és a választásokra, amelyik Bihari Mihály rendszerváltozásokat elemzõ kategorizálását szem elõtt tartva a magyar szocialistákkal állítható párhuzamba: azaz ez a párt is „a rendszerváltás egyik fõszereplõje, szorgalmazója és garantálója lett”, de a magyar párttal ellentétben nem esett szét. Horvátországban viszont a nyolcvanas évek végéig szinte semmi jele nem mutatkozott a változásnak, ahogy akkoriban fogalmaztak, Horvátország hallgatásba burkolódzott. A horvát kommunistákat Bihari második csoportjába sorolhatjuk, ahol „az állampárt már csak a rendszerváltás nyilvánvaló elkerülhetetlenségének felismerése utána (s nem elõtte!) vált maga is ’rendszerváltoztató’ párttá”. A Bihari által e csoportba sorolt többi párttól eltérõen azonban, a horvát állampárt egy ideig a rendszerváltás után sem szorult a politikai élet perifériájára.[1] A horvát kommunisták csak az utolsó pillanatban ébredtek föl és akkor is csak félig. A két párt eme eltérõ magatartása, mint majd látni fogjuk, komoly eltéréseket eredményezett az elsõ szabad választások idején.

Részben a két párt eltérõ magatartásával függ össze, hogy Szlovéniában a társadalom hosszabb ideje a változások állapotában volt, s ezért azok nem voltak sem túl váratlanok, sem túl radikálisak. Az ellenzéki gondolkodók, akik szabadon kifejthették véleményüket, a nyolcvanas évtized második felében a nyugati elméletírók alapján konszenzuális, konszociatív társadalmi modellben gondolkoztak (igaz ezt alapvetõen a délszláv nemzetek közötti problémák megoldására szerették volna alkalmazni),[2] és elveiket többé-kevésbé a kommunisták is magukévá tették. Így például amikor 1989. szeptember 27-én elfogadták a jogállamiság és a piacgazdaság irányába mutató szlovén alkotmánymódosításokat, akkor figyelembe vették az akkori ellenzék bizonyos szempontjait is.[3] Horvátországban a konszenzuális megfontolások a nyolcvanas években nem voltak jelen. Az egyik jeles horvát politológus megfogalmazása szerint, Horvátországban a nyolcvanas években „az intézményes horvát politika nem bocsátkozik olyan komolyabb politikai tárgyalásba az ellenzékkel – mint amilyenek például Szlovéniában voltak – hanem önállóan tevékenykedik."[4]

A pártrendszerrel kapcsolatban Duverger meghatározásával élve megállapíthatjuk, hogy mindkét országban sokpártrendszer alakult ki.[5] Ugyanakkor, amíg a Sartori-Beyme-féle kategorizálást szem elõtt tartva[6] a szlovén helyzet fenntartásokkal ugyan, de többé-kevésbé a polarizált sokpártrendszer fogalmával írható le, addig a horvát pártrendszerre inkább a „hegemón párt polarizált pluralizmusban" meghatározás érvényes. Horvátország az 1990-es választásokon hegemón helyzetbe került Horvát Demokratikus Közösség ezt a helyzetét 1999 végéig megõrizte, csak egy rövid ideig „kényszerült" koalícióra, s gyakorlatilag az ellenzéket figyelmen kívül hagyva politizálhatott. Szlovéniában az 1990-es választásokon hatalomra került DEMOS-nak meglehetõsen erõs ellenzékkel kellett szembenéznie. Igaz ugyan, hogy az 1992 tavaszán hatalomra került liberálisok 2000 áprilisáig megõrizték vezetõ helyüket a kormánykoalícióban, de ez a kormánykoalíció folyton változó volt, s liberálisoknak ugyancsak kemény küzdelmet kellett folytatniuk az ellenzékkel.

Hangsúlyozni kell, hogy a pártosodás folyamatát egyik országban sem tekinthetjük még lezártnak: a létezõ pártok átalakulnak, új pártok jönnek létre, pártok fuzionálnak stb. Részben ezzel függ össze, hogy nem alakultak ki egyértelmûen a politikai blokkok. Bizonyos jelek alapján a helyzetet meglehetõsen amorfnak tekinthetjük, más jelek a három pólus (konzervatív, liberális, szocialista) meglétére utalnak, míg bizonyos jelenségek a kétpólusú (konzervatív-jobboldali és liberális-baloldali) blokk kialakulása felé mutatnak.

Alapvetõ különbség alakult ki a demokrácia formáját illetõen. Egy 1992-ig tartó átmeneti állapot után (egy ideig mindkét köztársaságban kollektív elnökség volt) Szlovéniában parlamentáris demokrácia jött létre, közvetlenül választott, de gyenge felhatalmazásokkal bíró köztársasági elnökkel, Horvátországban viszont vegyes – félig elnöki, félig parlamenti – rendszer alakult ki. A sokáig elhúzódó háborús helyzet nem csupán erõsítette ezt a felállást, de nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rendszer bizonyos tekintélyuralmi jegyeket is felmutatott. [7]

Az alábbiakban három – többé-kevésbé a választási ciklusokhoz igazodó – részben mutatom be a fent vázolt általános jellemzõk konkrét eseményeit, összefüggéseit és sajátosságait.

I. Az 1990-1992 közötti idõszak

Az 1990-es választások eredményei

Szlovéniában az elõzõ rendszerbõl örökölt háromkamarás parlament elsõ házába arányos, a másodikba abszolút, a harmadikba relatív többségi rendszer alapján kerültek be a képviselõk.[8] Az 1990. április 8-án, 12-én és 22-én megtartott választásokon 15 párt indult, s közülük az alábbi 9 kapott mandátumot.

Liberális Demokrata Párt	LDS
Demokratikus Változások Pártja	SDP
Szlovén Népfront	SSS
Szlovén Kereszténydemokraták	SKD
Szlovén Demokrata Szövetség	SDZ
Szlovén Szociáldemokrata Szövetség	SDS (SDSS néven is)
Szlovén Parasztszövetség –Néppárt	SLS
Szlovén Zöldek	ZS
Kisiparosok Pártja–Liberális Párt	LS

A pártok egy része 1990-ben megváltoztatta a nevét, ezért a késõbbiekben használt rövidítést tüntettem fel. Hat ellenzéki párt – SKD, SDZ, SLS, SDS, ZS, LS – DEMOS néven ellenzéki koalíciót hozott létre, s így indult a választásokon. Az SDP a reformkommunisták pártja, az LDS a szlovén KISZ-bõl (ZSMS) jött létre, míg a Népfront a Szocialista Párt nevet vette föl. A magukat függetlennek deklarálók között mindkét tábornak voltak képviselõi, de erõteljesebb volt a baloldali támogatással indulók tábora. A táblázatban közéjük soroltam a nemzetiségi képviselõket is.

A szlovén választások eredménye (1. táblázat)

Pártok	1. kamara	2. kamara	3. kamara	Összesen
SDP	14	4	17	35
LDS	12	18	9	39
SLS	11	15	8	34
SKD	11	7	6	24
SDZ	8	14	5	27
ZS	8	8	1	17
SDS	6	3	8	17
SSS	5	3	5	13
LS	3	1	0	4
Függetlenek	2	7	21	30
Összesen	80	80	80	240

2. táblázat

Blokkok	1. kamara	2. kamara	3. kamara	Összesen
DEMOS	47	51	29	127
Ellenzék	31	22	30	83
Függetlenek	2	7	21	30
Öszesen	80	80	80	240

Tekintettel arra, hogy a függetlenek és a nemzetiségiek többnyire az ellenzékkel szavaztak, azt mondhatjuk, hogy a választások eredményeképpen a szlovén parlamentben a DEMOS és az ellenzék aránya kb. 55: 45% volt.[9]

Horvátországban az 1989-es évben sebtében megalakuló, de az 1971-es horvát tavasz emlékeitõl is ösztönzött, s ezért és a szerbek uralkodó horvátországi helyzete miatt nemzetileg sértett és emiatt is radikalizálódó pártokat a félig felébredt horvát kommunisták végiggondolatlan választási rendszere és ugyancsak háromkamarás szisztéma várta. A hatalom elvesztésének gondolatával már 1988 óta barátkozó szlovén kommunistáktól eltérõen, a horvát kommunisták gyõzelmük biztos tudatában olyan kétfordulós többségi rendszert alakítottak ki,[10] amely a gyakorlatban éppen ellenük fordult: az 1990. április 22-én és május 6-7-én megtartott választásokon a szavazatok 40,4 százalékát megszerzõ Horvát Demokratikus Közösség a parlamenti helyek 59,2 százalékát kapta meg. A parlamentbe bejutott pártok:

Horvát Demokratikus Közösség	HDZ
Demokratikus Változások Pártja	SDP
Nemzeti Egyetértés Koalíciója	KNS
Szerb Demokrata Párt	SDS

Az SDP a reformkommunisták pártja, a KNS öt párt koalíciója volt, amelyek közül a Horvát Szociál-liberális Unió, a HSLS érdemel említést.

A horvát választások eredménye

		1. kam.		2. kam.		3. kam.		Össz.	Össz.
Pártok	Elért %	Hely	%	Hely	%	Hely	%	Hely	%
HDZ	40,4	55	68,7	70	60,9	80	53,2	208	59,2
SDP	33,8	20	25,0	36	31,3	45	28,8	101	28,8
KNS	14,3	3	3,7	6	5,2	13	8,3	22	6,3
SDS	1,5	1	1,2	3	2,6	1	0,6	5	1,4
Függetl.	3,9	1	1,2	–	–	12	7,7	13	3,7
Egyéb	1,8	–	–	–	–	2	1,3	2	0,6
Össz.		80		115		156		351	

Szeretném (a 9. jegyzetben mondottaknak megfelelõen) mind a két köztársaságra érvényesen hangsúlyozni, hogy ha csak az elsõ kamara eredményeit vesszük figyelembe, akkor nem fogjuk megérteni a valóságos erõviszonyokat. A szlovén esetben

ilyen módon nem derülne ki, hogy a legerõsebb párt valójában az LDS, márpedig ennek a ténynek 1992 tavaszán komoly jelentõsége lett, és nem válna érthetõvé, hogy a három kamara együttes ülésén miért volt gyakran igen nehéz dolga a DEMOS-nak. Talán éppen ezen ismeretek hiányában alakulhatott ki Sonja Lichtben az a vélemény, hogy Horvátországban nincs ellenzék, Szlovéniában pedig nagyon gyenge.[11] Hasonlóan torz eredményt, és még annál is torzabb magyarázatot kaptunk a csak 1. kamarás eredmények alapján Grdešiætõl. Õ ugyanis ennek alapján azt hangsúlyozta erõteljesen, hogy a HDZ 42%-al a helyek 69%-át szerezte meg[12], ami persze a szábor egészére nézve nem igaz. A szábor egészére igaz 59,2%-os eredmény szem elõtt tartása azért fontos, mert így egyfelõl világos lesz, hogy a HDZ az elsõ három választáson nagyjából azonos eredményeket ért el, másfelõl kiderül, hogy az együttes üléseken bizonyos lehetõségei a horvát ellenzéknek is voltak, sõt Zakošek szerint az elsõ parlament erõviszonyai gyakran éppen azért vezettek döntésképtelenséghez, mert a három kamara a gyakorlatban egyenjogú volt.

A döntéshozatali mechanizmust illetõen tehát nem indokolt az a kiemelt szerep, amit például Grdešiæ tulajdonít az elsõ kamarának. Az elsõ kamarát minden jel szerint abból a megfontolásból emeli ki mindenki, mert a választók valódi akaratát ez a választás tükrözi, hiszen például a harmadik kamarába a delegációs rendszer alapján jutottak be a képviselõk. Ugyanakkor Lojze Peterle szlovén kormányfõ megítélése szerint (amely egybecseng Zakošek említett megállapításával) ennek a kamarának a képviselõi – éppen azért mert a három kamara véleményét gyakran nem együttesen, hanem kamaránként kellett figyelembe venni – többször képesek voltak megakadályozni a kormánykoalíció szándékának megvalósulását.[13]

A választásokon a volt ellenzéki erõk kerültek hatalomra, az állampárt és a hozzá kötõdõ erõk ellenzékbe szorultak. Ezt az állítást némileg árnyalni kell: Horvátországban a HDZ került kormányra, de a kommunistákon és szövetségeseiken kívül, ellenzékbe került a KNS is, holott ennek pártjai korábban éppannyira ellenzékiek voltak, mint a HDZ. Szlovéniában annyival bonyolultabb a helyzet, hogy az LDS egy igen sajátos és nehezen definiálható párt. 1989-ben és 1990 elején a volt szlovén KISZ-bõl alakult át liberális párttá, s egyfelõl kétségtelenül része volt a szocialista rendszernek, saját fizetett apparátussal, kiépített szervezetekkel stb. Másfelõl a nyolcvanas évek elejétõl egyre határozottabban állt ki az emberi szabadságjogok, a liberális elvek, a demokratikus elvek érvényesülése mellett.[14] A liberális értelmiségieken és a pártbürokratákon kívül az LDS-en belül erõteljes volt a pragmatikus-technokrata szárny is, melynek szerepe a kilencvenes évek folyamán erõsödött. Az LDS említett sajátosságai miatt Szlovéniában 1989-1990 folyamán élénk vita zajlott arról, hogy vajon két- (bal- és jobboldali) vagy hárompólusú (jobb- és baloldal, valamint a liberálisok) pártstruktúra alakult-e ki. A politikai törésvonalakat illetõen, bizonyos hasonlóság van a HDZ és a DEMOS között. A HDZ egyfajta mozgalom jellegû gyûjtõpárt volt, amelyen belül három szárny alakult ki: a nemzeti liberális „baloldal", a „jobbszárny", és a Tudjman körül csoportosuló technokraták.[15] A DEMOS-ban egyesült, a nemzeti megfontolásokat erõteljesebben hangsúlyozó hat párt közül pedig az SKD, az SLS és a LS a jobb-

oldali-konzervatív értékrend, míg a SDZ, az SDS és a ZS többé-kevésbé a liberális, baloldali megfontolások mentén szervezõdött.[16]

A választások után a pártok parlamenti mûködésére a legjellemzõbb az volt, hogy nehezen találták meg magukat az új helyzetben. Az újonnan hatalomra került pártok, amint azt saját képviselõik is elismerték, tapasztalatlanok voltak a parlamenti munkában. Az elõzõ rendszer ellenzékbe kényszerült erõi nehezen voltak képesek feldolgozni, hogy a döntés immár nem az õ kezükben van, s idõnként teljesen irreális követelésekkel álltak elõ. Igaz ugyan, hogy már lemondtak az állampárt elveirõl, a gyakorlatban azonban nemegyszer elõjöttek a régi beidegzõdések, s gyakran bizonytalan volt, hogy milyen mértékben is óhajtják megõrizni a múlt bizonyos elemeit. A múlthoz – mind a kommunista idõszakhoz, mind a korábbi történelemhez – való viszony igen gyakran meghatározta a pártok küzdelmeit. A gyõztesek viszont hajlamosak voltak úgy értelmezni az új helyzetet, hogy valójában õk a nép hiteles képviselõi, hogy az ellenzékbe került erõk nem csupán a múlthoz kötõdnek, de még mindig a múltat jelentik, s ilyen értelemben bizonyos mértékig ellenségnek tekintendõk.

Ezt a globális értékelést persze a konkrétumok szintjén árnyalni kell. A szlovénoknál például tárgyalások folytak a DEMOS és az LDS között a közös kormányalakításról. Egyesek szerint az LDS meglehetõsen vonzó ajánlatokat kapott. Dimitrij Rupel a SDZ elnöke szerint viszont ennél többet akartak, s arra hivatkozva, hogy egyenként nézve az övék a legnagyobb parlamenti párt, valamennyi fontos helyet szerették volna megszerezni (hasonlóképpen nyilatkozott errõl Lojze Peterle az SKD elnöke is), ezt azonban a DEMOS elutasította.[17] A reformkommunisták türelmetlenségét az mutatja a leginkább, hogy õk már a kormányalakítás idején bejelentették, árnyékkormányt alakítanak (ehhez hasonló elképzelések Horvátországban is felmerültek). Mivel az árnyékkormánynak általános vélekedés szerint kétpártrendszerben van létjogosultsága, ezt a vitatható magatartást Igor Lukšiè (reformkommunista) politológus azzal próbálta magyarázni, hogy még maguk a volt ellenzéki politikusok is úgy vélekedtek, hogy Szlovéniában kétpártrendszer jött létre. Túl azon, hogy Igor Lukšiè túlinterpretálta az említett politikusok nyilatkozatát, maga is elismeri, hogy Szlovéniában nem kétpártrendszerû struktúra alakult ki (bár szerinte ez csak késõbb, 1991 végén vált nyilvánvalóvá).[18] A DEMOS egyértelmûen elfogadta (s ezt Lukšiè is elismerte), hogy az ellenzék tevékenysége az új rendszer szerves része, ugyanakkor ezzel kapcsolatban elfogadhatatlan elõfeltételeket is hangoztatott. Ez a kettõsség jól érzékelhetõ a parlament új elnökének megnyitó beszédébõl is: „A parlament normális összetételûvé vált... rendelkezik immár saját belsõ ellenzékével, amely egyebek között a korrekciós mechanizmus funkcióját is ellátja. A parlamenti ellenzék tehát nem valamiféle fölösleges teher a parlamenti többség számára, hanem normális mûködésének szükséges része – még akkor is, ha súlyos teher annak szemében, aki önállóan akar dönteni...Az ellenzék persze csak akkor teljesítheti ezt a feladatát, ha konstruktív. E fogalom minden vitathatósága ellenére (még élénken él emlékezetünkben a „konstruktív kritika” fogalma), az ellenzék csak abban az esetben lehet konstruktív, ha a társadalmi fejlõdésre vonatkozó nézetei és programja nem jelentik a parlamenti többség közvetlen negációját,

ellentétét."[19] Ennél nem sokkal szerencsésebb a Népfrontból létrejött Szocialista Párt megfogalmazása sem, amely szerint: „a szocialisták pillanatnyilag oppozícióban vannak, és készek a hatalommal való konstruktív együttmûködésre, ha [annak] a munkája összhangban lesz a szlovéniai politikai színtéren elfogadott álláspontokkal."[20]

A két egymásnak feszülõ kizárólagosságra törekvés (az ellenfélnek az általunk elvárt politikai magatartásnak kell megfelelnie) ellenére – melyhez hasonló a horvát politikai színtéren is jelen volt – az álláspontok számos területen összecsiszolódtak, és az együttmûködésnek is voltak jelei. Így például az új szlovén kormányban egy reformkommunista miniszter is helyet kapott. Ez azért is említésre méltó, mert – bár Franjo Tudjman elnök is azt hangoztatta, hogy nem kívánnak a leszámolás eszközeivel élni, s olyanok is vannak, akik szerint a HDZ magába olvasztotta az õt kiszolgálni hajlandó egykori funkcionáriusokat is – az új hatalmi elitnek mind a két köztársaságban védekeznie kellett a revansizmus (tehát a leszámolásra törekvés) vádja ellen.[21] Az együttmûködés persze ennek az idõszaknak a legmarkánsabb törésvonala mentén alakult ki, tehát a szlovénok és a szövetségi rendszer, illetve a horvátok és szövetségi rendszer, valamint a horvátok és a horvátországi szerbek közötti vitában. Ezt jól mutatja például, hogy a szlovén képviselõház némi parázs vita után „nagy szavazattöbbséggel" fogadta el a szuverenitásról nyilatkozatot,[22] és hasonló volt a helyzet késõbbiekben elfogadott ilyen típusú nyilatkozatok esetében is. Ugyancsak erre utal, hogy az árnyékkormány elnökének szavai szerint nem volt túlságosan nagy ellentét a valódi és az árnyékkormány elképzelései között. Az árnyékkormány attól tartott, hogy a DEMOS párthovatartozás szerint választja meg a kádereket, hogy a társadalmi élet túlságosan klerikalizálódik, illetve mindenekelõtt azt tette szóvá, hogy az új kormány nem folytat határozottabb és kidolgozottabb politikát a szövetségi kormánynak a szlovén gazdaság számára hátrányos politikájával szemben.[23]

Még markánsabban mutatkozott meg mindez Horvátország esetében, ahol a horvátországi szerbek egyre militánsabb megnyilvánulása miatt szükség volt az egységes fellépésre. Ezt bizonyára megkönnyítette, hogy egyes pikírt értékelések szerint a horvát reformkommunisták valójában a nagytõke érdekeit képviselték, s jobbközép, a HDZ-hez közelálló párttá váltak, míg a HDZ, amely választási gyõzelmét radikalizmusának köszönhette, valójában az ellenzéki KNS programját kezdte megvalósítani.[24] Franjo Tudjman tekintélyét jól mutatja, hogy bár a HDZ-nek csak 208 (vagy 205) parlamenti képviselõje volt, elnökké választásakor 281 szavazatot kapott.[25] Az együttmûködés az új horvát alkotmány elfogadásával kapcsolatban volt a legnyilvánvalóbb. Az alkotmányt 1990 végén szövegezték meg, meglehetõsen rövid idõ alatt. A HSLS ebben tisztázatlan okok miatt nem kívánt részt venni. (Késõbbi nyilatkozatok alapján a legvalószínûbb az, hogy már akkor is ellenezték a félelnöki rendszer bevezetését).[26] Az SDP kezdetben kivonulással tiltakozott a HDZ bizonyos módszerei miatt, végül mégiscsak hajlandó volt együttmûködni a szöveg kialakításában. Az SDP tárgyalópartnerével, Zdravko Tomaccal készített interjúból, a politológusok elemzésébõl és az alkotmány szövegébõl az derül ki, hogy a feleknek sikerült ugyan kemény vitákban és kölcsönös engedményekkel elkészíteni a szöveget, ez azonban elsõsorban Tudjman el-

képzeléseinek felelt meg. Tudjman valódi törekvéseire (tehát arra, hogy még nagyobb hatalomkoncentrációra törekedett) viszont az utal, hogy Tomac azt állította, az alkotmány ugyan nem ideális, de az elért eredmények messze felülmúlták várakozásait.

Bár az SDP tisztán parlamentáris rendszert szeretett volna létrehozni, amelyben az államelnöknek csak reprezentatív funkciója van, az alkotmány végül olyan rendszert hozott létre, amelyet – 1986-ban megjelent cikkében – M. Duverger félelnöki rendszernek, G. Brunner pedig vegyes – parlamentáris-prezidenciális – rendszernek nevez.[27] Ennek értelmezése körül a horvát politikusok, politológusok és értelmiségiek között éles ellentét van. Tudjman ellenfelei szerint, s ezek között szép számmal vannak nyugati politikusok és politikai elemzõk is, a Horvát Köztársaság elnöke, aki egyben a Horvát Demokratikus Közösség elnöke is, autoriter, sõt autokratikus módon gyakorolta a hatalmát. Ezt részben az alkotmány, részben késõbbi fejlemények tették számára lehetõvé. Az alkotmány szerint egyebek között õ nevezi ki, illetve õ menti fel a kormány elnökét, aki a köztársasági elnöknek és a parlamentnek felelõs. Az elnök, ha akarja, összehívja a kormányt, és napirendre tûzheti az általa meghatározott kérdést. Az alkotmány védelmezõi szerint az ott lefektetettek megfelelnek a francia alkotmány félelnöki rendszerre vonatkozó elõírásainak, Tudjmannak tehát nincs több hatalma, mint a külföld szemében is demokratikusnak tekintett francia elnöknek. A horvát elnök, mondják, az általa kinevezett kormányon keresztül közvetve felelõs a parlamentnek. Hatalmát tehát csak akkor gyakorolhatja, ha konszenzus van közte és a kormány, közte és a parlamenti többség, illetve a kormány és a parlamenti többség között. Azt azonban a rendszer védelmezõi is elismerték, hogy abban az esetben, amikor mindezen feltételek meg vannak, a köztársasági elnöknek igen nagy hatalma, és politikai ereje van. Amint erre más politikai elemzõk rámutatnak ezt az erõt az alkotmányon túl mindenekelõtt Tudjmannak a HDZ-n belül betöltött helyzete biztosította. Az SDP-nek ugyanis nem sikerült elérnie, hogy a köztársasági elnök ne lehessen egyúttal pártjának elnöke is. Emiatt figyelembe kell venni, hogy a HDZ alapszabálya igen komoly felhatalmazásokat adott Tudjmannak, s ezeknek birtokában szinte teljes mértékben tetszése szerint irányíthatta párt életét. Ennek megfelelõen pedig a HDZ sokszínûsége ellenére is biztosíthatta, a közte és a kormánypárti többség közötti konszenzust. Az itt említett három tényezõnek – az alkotmány által biztosított elnöki jogkörök, a parlamenti többség megléte, és az elnöknek a többséghez viszonyított helyzete – Duverger is kiemelt jelentõséget tulajdonított. Ráadásul az 1991 nyarán kirobbant horvátországi háború miatt a köztársasági elnököt – aki már amúgy is adott ki hadirendeleteket – 1991 decemberében arra is felhatalmazták, hogy törvényerejû rendeleteket hozzon. Mindehhez járult még az a tény, hogy az alkotmány szövege egyéb tekintetben is olyan laza megfogalmazásokat tartalmazott, amely lehetõvé tette, hogy az erõs kormánypárt saját belátása szerint cselekedjen. Ezen kívül az is elõfordult, hogy a kormánypárt figyelmen kívül hagyta az ellenzék azon figyelmeztetését, hogy bizonyos törvényeket az alkotmány szerint csak kétharmados többséggel lehet meghozni.

Ami Tudjmant illeti benne mind az akarat, mind a képesség meg volt arra, hogy autoriter módon cselekedjen. Tudjman képes volt arra, hogy a rendkívül heterogén

összetételû, mozgalom jellegû Horvát Demokratikus Közösséget 1999 végéig összetartsa. Egyrészt azzal, hogy olyan nemzeti célt, az önálló horvát állam megteremtését tûzte ki célul, amit nem csupán pártja, de még az ellenzék is elfogadott. Ehhez járult az az objektív tényezõ, hogy Horvátországban az 1991-92-es függetlenségi háború után 1996-ig egyfajta felszabadító háború zajlott, s ez a helyzet ugyancsak kedvezett az autoriter megoldásoknak. Egyes horvát politológusok állítása szerint a HDZ választói között a legmagasabb az autoriter megoldások elfogadóinak aránya, sõt vannak akik úgy vélik, hogy Horvátországban történetileg is igen erõs hagyományai vannak az autoriter politizálásnak. Tekintettel a parlamentben kialakult erõviszonyokra, a horvát politológusok egy része a számos párt jelenléte ellenére is úgy ítélte meg, hogy 1990-91-ben gyakorlatilag kétpártrendszer alakult ki (a HDZ és a többiek), míg mások a HDZ és az SDP fentiekben vázolt magatartását, s a többi párt jelentéktelenségét szem elõtt tartva Duverger alapján másfél pártrendszernek tekintették a horvátországi politikai gyakorlatot.[28]

Ez utóbbi álláspontot támasztja alá az is, hogy a HSLS alelnöke szerint az ellenzék azért vett részt 1991 augusztusában a háború miatt létrehozott Demokratikus Egységkormányban, hogy megakadályozza az elnök autokratikus hatalmának kialakítását.[29] A három legfontosabb párt képviselõi különbözõképpen értékelték az egységkormányban való közremûködést. Dražen Budiša a HSLS elnöke hangsúlyozta, hogy benne vannak a kormányban és így részben felelõsséget viselnek annak politikájáért. Ugyanakkor megjegyezte, hogy nem viselhetnek felelõsséget a köztársasági elnök és a Legfelsõbb Államtanács döntéseiért, hiszen ez utóbbiban nincsenek is képviselve. Ivica Raèan az SDP elnöke elutasította azt az állítást, hogy õk hatalmon lennének, illetve, hogy a kormányban való részvételük azt jelentené, hogy koalícióban lennének a HDZ-vel. A HDZ-ben kétféle értékelés is elhangzott. A szábor elnöke, Žarko Domljan szerint valójában nincs is ellenzék, hiszen mindenki benne van a kormányban. Šime Đodan viszont, akit a HDZ szélsõségesei között tartottak számon, azt kifogásolta, hogy az ellenzéki pártok egyszerre voltak benn a hatalomban és ellenzékben.[30] Ettõl az 1991 július és 1992 márciusa közötti idõszaktól eltekintve, amikor az említett nemzeti egységkormány mûködött, 1999 végéig a HDZ egyedül vezette az országot. Ennek az idõszaknak legfõbb jellemzõje, hogy a politikai életet az elnök intézményes hatalomkoncentrációja, karizmatikus ereje, a parlamentivel szemben a végrehajtó hatalomban összpontosuló politikai rendszer és az illiberális politikai gyakorlat uralta.[31] Tudjman elnök ezt világosan megfogalmazta egy 1993-ban adott interjújában: „Én döntök el mindent".[32]

Más volt a helyzet Szlovéniában. A kollektív elnökség rendszere ott 1992 végéig megmaradt, de a berendezkedés már addig is parlamentáris demokrácia volt. Ugyanakkor a szlovéniai folyamatok furán-ellentmondásosan alakultak. Elõször is azért, mert egyfelõl folyamatos volt a kormányváltás, mégis van benne bizonyos állandóság. 1992 tavasza óta, amikor is a liberális demokraták parlamenten belüli mozgások következtében átvették a kormány vezetését, 2000 áprilisáig egyfolytában õk adták a kormánykoalíciók vezetõ erejét, csak a koalíciós partnereik változtak. Másod-

szor azért, mert a koalíciók vezetõinek mind koalíciós partnereikkel, mind a többnyire erõs ellenzékkel is komoly küzdelmet kell folytatnia. Harmadszor azért, mert bár általában valóban megvan a konszenzuskeresés igénye (sõt a kényszere is), az ellenfelek nem egyszer igen keményen, néha-néha már durván lépnek fel egymás ellen. Negyedszer azért, mert a politikai törésvonalak különbözõ okok miatt gyakran nem ott húzódnak, ahol ideológiai alapon gondolnánk, s ezt nem csupán a már említett DEMOS-ellenzék viszony bizonyítja, de a késõbbi parlamentek mûködése is. Az elsõ parlament mûködésénél maradva megállapítható, hogy az idõnként kíméletlen összeütközések ellenére meglehetõsen jól mûködött. Ezt a politikusok éppúgy állították, mint a politológusok. A pártok között – akárcsak Horvátországban – konszenzus volt azt illetõen, hogy a gyakorlatban is ki kell alakítani a többpárti parlamentáris demokráciát és a piacgazdaságot.

Mindkét fél tapasztalatlanságára utalt az is, hogy az ellenzék azt szerette volna elérni, hogy minden kérdésben a teljes konszenzus alapján döntsenek, míg a kormány a számára fontos kérdésekben gyakran mindenáron keresztül akarta vinni az akaratát. Az ellenzék viszont joggal tette szóvá, hogy a kormány néha akkor sem fogadja el érveit, ha azok nem törnék meg a kormány javaslatainak konzisztenciáját. Az ellenzék és a kormánypártok egymás elleni szemrehányásai ellenére a pártok között egyetértés alakult ki a parlamenti játékszabályokat illetõen, s az ellenzék végül tudomásul vette, hogy ebbe az is beletartozik, hogy a többség élhet a parlamenti leszavazási jogával. Sõt egy idõ múlva azt is elismerte, hogy a demokratikus tradíció hiánya miatt az új kormányzat kedvezõtlenebb körülmények látja el feladatát, mint a begyakorlott demokráciákban. Az ellenzék mind a formális eljárásokban, mind az informális tárgyalásokon – ahol közölte, hogy milyen feltételek esetén támogatja a kormány számára fontos törvények elfogadását – meglehetõsen aktívan vett részt a parlament munkájában.[33]

A parlamenti vitákban komoly problémát jelentett, hogy a három kamara együttmûködését nem mindig sikerült biztosítani. Ez részben összefüggött azzal, hogy az egyes kamarákban (akárcsak Horvátországban) eltérõ volt a pártok aránya. Voltak ugyan viták az önállóság jellegének és elérésének miként jérõl, de az igazi összecsapásokat nem ez, hanem a tulajdonviszonyok átalakítása és az alkotmány körüli viták jelentették. E téren olyan mértékû volt az ellentét, hogy hosszú ideig nem sikerült kompromisszumra jutni. Sõt mindenekelõtt a tulajdon kérdése volt az, amiben a DEMOS-on belül amúgy is meglévõ viták kiélezõdtek. Elõbb a DEMOS egyik domináns pártján belül, a SDZ-ben került sor szakításra, ekkor jött létre a Demokrata Párt (DS), majd 1991 végén a DEMOS felbomlott. Figyelemreméltó, hogy 1991 novemberében-decemberében az alkotmány ügyében mindennek ellenére sikerült kompromisszumot kötni és az új alkotmányt 1991. december 23-án elfogadta a szlovén parlament. Ez a kompromisszum egyebek mellett azért is jelentõs, mert a vitában a klerikalizmussal vádolt SKD engedett, s ennek eredményeképpen az alkotmányba nem került bele az az ellenzék által kifogásolt passzus, mely megtiltotta volna az abortuszt. Az alkotmány így azt mondja ki, hogy gyermekei megszületésérõl mindenki szabadon dönthet.[34]

A kormány a DEMOS felbomlása után egy ideig még a helyén maradt, de már világos volt, hogy az erõviszonyok átrendezõdtek. A kormány megbuktatásához a konstruktív bizalmatlansági inditvány sikerére volt szükség. A fordulathoz nagymértékben hozzájárult, hogy az egykori DEMOS „baloldali" politikusainak egy része attól félt, hogy Peterle túlságosan is jobbfelé viszi az országot és túlságosan nagy engedményeket tesz az egyháznak.[35] A Peterle kormány megbuktatása a harmadik kisérletre 1992. április 22-én az LDS-nek sikerült, a DEMOS balszárnyának és az ellenzéknek a segítségével. Ez is azt mutatja, hogy a valóságos erõviszonyokat csak a három kamara együttes vizsgálatával érthetjük meg, illetve, hogy a parlament vezetõ ellenzéki ereje az LDS volt. Az új kormányt az addigi ellenzék, valamint a DEMOS „baloldalának" pártjaiból 1992. május 14-én sikerült összeállítania Janez Drnovšeknek,[36] az LDS frissen megválasztott elnökének. Janez Drnovšek liberális-balközép kormánya az év végéig maradt fenn, az új alkotmány értelmében ugyanis egy éven belül új választásokat kellett tartani. Drnovšek eme kormányának legnagyobb érdeme az 1992. november 11-én elfogadott, a korábbi elképzeléseket kompromisszummal egybekötõ privatizációs törvény volt. Hozzá kell tenni, hogy Drnovšeknek ekkor kényelmes helyzete volt, hiszen csak a DEMOS jobbszárnya maradt ellenzékben. Az emiatti feszültséget részben a privatizációs törvény kompromisszumos megoldása enyhítette, részben az, hogy Drnovšek hajlandónak mutatkozott arra, hogy rendezzék az egyházi vagyon kérdését, valamint az, hogy az LDS és az SKD között az õsz folyamán tárgyalások zajlottak a választások utáni esetleges koalícióról.[37]

Az 1992 és 1996 közötti idõszak

1992-ben mindkét országban az új alkotmánynak megfelelõ struktúráju kétkamarás parlamentbe választották meg a képviselõket.[38] Erre az idõszakra vonatkozóan mind Horvátország, mind pedig Szlovénia esetében csak az alsóházi választások eredményét ismertetem, mivel a felsõházi választásoknak témánk szempontjából nincs igazi jelentõsége. Amíg a szlovén alkotmány 80. szakasza egyértelmûen meghatározza, hogy a szlovén Országgyûlésnek 90 tagja van, addig a horvát alkotmány 71. szakasza szerint „a Képviselõháznak legalább 100 és legfeljebb 160 képviselõje van."

A Horvátországban 1992 augusztusában megtartott képviselõházi választások eredménye.[39]

Újabb önálló parlamenti pártok:	
Horvát Jogpárt	HSP
Horvát Néppárt	HNS
Regionális pártok	IDS/DA/RiDS
Horvát Parasztpárt	HSS
Szerb Nemzeti Párt	SNS

Pártok	Szavazatok: %	Képviselõk száma	Parlamenti hely: %
HDZ	43,7	85	61,6
HSLS	17,3	14	10,1
HSP	6,9	5	3,6
HNS	6,6	6	4,3
SDP	5,4	6	4,3
IDS/DA/RiDS	3,1	6	4,3
HSS	4,2	3	2,2
SNS	1,1	3	2,2
Etnikai kisebbségek	–	4	2,9
Függetl. Szerb képvis.	–	5	3,6

Az új, vegyes választási rendszert a HDZ az arányos rendszert követelõ ellenzék tiltakozása ellenére fogadta el: 60 képviselõt arányosan választottak meg az úgynevezett Nemzeti Listán, 60-at többségi alapon, a Képviselõház létszámát pedig 138-ra csökkentették. A horvátországi szerbeknek 13 helyet tartottak fönn a többi kisebbségnek pedig 5 helyet biztosítottak. Az elnökválasztáson Franjo Tudjman nagy fölénnyel gyõzött.[40]

Tudjman elnök kihasználta azt a pszichológiai elõnyt, amit az ország függetlenségének elérése jelentett, és az ellenzéket is meglepve írta ki a választásokat. HDZ pedig mind a szavazótábort figyelembe véve, mind a parlamenti helyek számát tekintve kissé jobb eredményt ért el, mint 1990-ben. A korábbi kétpárti (másfélpárti) jelleg helyett a parlamentet HDZ dominanciája jellemezte, igaz lassan formálódott a mérsékelt pluralista jelleg.[41] A parlament így még az elõzõ ciklusnál is stabilabban mûködhetett. Ennek ellenére a HDZ-n belül feszültségek voltak. Ezek nagyságát jellemzi, hogy 1994 tavaszán a párt több tekintélyes vezetõje, elégedetlen lévén Tudjman politikai módszereivel (Mesiæ totalitáriusnak nevezte Tudjman bizonyos módszereit), kilépett és Független Horvát Demokraták (HND) néven új pártot hozott létre, amely frakcióval rendelkezett a parlamentben is. A döntés következtében megváltoztak a parlamenti arányok és a HDZ ezért tárgyalásokat kezdett az ellenzékkel. Manoliæ és Mesiæ kilépése következtében, illetve a tárgyalások eredményeképpen az ellenzék fontos parlamenti pozíciókhoz jutott volna. A HDZ-n belüli viták miatt, illetve azért, mert az ellenzék képtelen volt egymás között megegyezésre jutni a megüresedett helyeket illetõen, a megállapodás végül nem lépett érvénybe. Emiatt viszont az ellenzék mintegy 5 hónapig bojkottálta a parlament üléseit.[42] A HDZ azonban még így is domináns maradt a parlamentben. Ez, és egyéb események azt mutatják, hogy a parlamenti pártok programjaikat és ideológiájukat tekintve kialakulatlanok voltak, az ellenzék ideológiai okokból és személyes ellentétek miatt nem volt képes egységes fellépésre. A pártrendszer instabil és fragmentált volt, a HDZ-ben, a HSP-ben és a HSS-ben inkább a tradicionalista elemek, a többi pártnál inkább a modernista elemek domináltak.[43] Az ellenzéki pártok egy része annak ellenére sem volt hajlandó koalícióra lépni az SDP-vel, hogy nyilvánvaló volt, a HDZ legyõzésére csak az egyesült ellenzék lehet képes. Sõt

az 1995 tavaszán formálódó ellenzéki együttmûködést látva Tudjman az ellenzéki politikusok egy részét átcsábította a HDZ-be (nem vet jó fényt a politikai kultúrára, hogy ezek engedtek a csábításnak).

1995 októberében újabb elõrehozott választásra került sor, mert Tudjman elnök úgy ítélte meg, hogy az év folyamán elért hadisikerek kedvezõ eredményt hozhatnak pártja számára. Az elért sikereknek valóban volt pszichológiai hatása, ezek tudatában a HSLS több politikusa úgy vélte, hogy az ellenzék helyzete már reménytelen és átlépett a HDZ-be. A HDZ az ellenzék tiltakozása ellenére ismét megváltoztatta a választási rendszert. Ezúttal 28 helyet lehetett a többségi, és 80 helyet az arányos választási rendszer szerint megszerezni. Egészen új és sokat vitatott megoldás volt, hogy a horvát diaszpóra 12 képviselõt választhatott a zágrábi képviselõházban. A boszniai horvátok támogatásával a HDZ mind a 12 helyet megszerezte. Az 1995. október 29-én megtartott horvátországi választások eredményérõl a Keesing által közölt lista[44] nem mutatja meg a teljes parlamenti berendezkedést. Zakošek a következõ táblázatot állítja föl (A koalíció a HSS-IDS-HNS-HKDU-SBSH) összefogását jelenti)[45]:

Újabb pártok:

Horvát Kereszténydemokrata Párt	HKDU
Szlavóniai-baranyai Horvát Párt	SBSH

Pártok	Szavazatok %	Képviselõk száma	Parlamenti hely %
HDZ	45,2	72	59,1
KOALÍCIÓ	18,3	–	–
HSLS	11,6	12	9,4
HSS	–	10	7,9
SDP	8,9	10	7,9
HSP	5,0	4	3,1
IDS	–	4	3,1
HNS	–	2	1,6
HKDU	–	1	0,8
HND	3,0	1	0,8
SBSH	–	1	0,8
Nemzeti kisebbségek	–	4	3,1
Szerb kisebbség	–	3	2,4

A HDZ tehát immár harmadszor ért el nagyjából azonos eredményt. Ennek az idõszaknak egyik legjellemzõbb összecsapása volt 1995-ben a zágrábi helyhatósági választások körül kialakult helyzet, s igen jellemzõ Tudjman ezzel kapcsolatos magatartása. Zágrábban ugyanis az ellenzék szerzett többséget, de Tudjman a törvények sajátos értelmezésével (az alkotmány értelmében õ nevezte ki a megválasztott polgármestert, de erre nem volt kötelezhetõ, s ezért ezt nem is tette meg),[46] végül saját pártjának biztosította a polgármesteri tisztséget. A reformkommunistákat hosszú idõn keresztül izolálni tudta

azzal, hogy jugokommunistának, szerbbarátnak és hazaárulónak nevezte õket. Ezeket a jelzõket megkaphatták más ellenzékiek és a szociális feszültségekre rámutató, a munkavállalók tiltakozását felvállaló szakszervezeti vezetõk is. Amíg tehát Tudjman, mert kormányzati politikák esetében alapvetõen róla kell beszélni, teljesen megértette Horvátország aktuális politikai és pszichológiai helyzetét, s pártja hatalma érdekében igen ügyesen élt, néha visszaélt a rendelkezésére álló eszközökkel, addig az ellenzék nem volt képes megfelelõ ellenlépéseket találni. Ráadásul a horvát függetlenség kivívásában és a megszállt területek visszaszerzésében Tudjmannak mindenki fontos szerepet tulajdonított, ezért 1995 végéig az elnök komoly tekintéllyel rendelkezett.

Ettõl eltérõ gyakorlat alakult ki Szlovéniában, ami mint látni fogjuk részben az 1991 végén elfogadott szlovén alkotmánynak köszönhetõ.

Az 1992 december 6-án megtartott szlovéniai választások eredménye:[47]

Újabb, illetve új névvel fellépõ parlamenti pártok:

Demokrata Párt:	DS
Szlovén Nemzeti Párt	SNS
Szociáldemokraták Egyesült Listája	ZLSD

Pártok	Szavazatok %-ban	Képviselõk száma	Parlamenti hely %
LDS	21,83	22	24,4
SKD	13,49	15	16,6
ZLSD	11,59	14	15,5
SNS	9,32	12	13,3
SLS	8,08	10	11,1
DS	4,66	6	6,6
ZS	3,44	5	5,5
SDS	3,10	5	5,5
Nemzetiség		2	2,2

Az alkotmány értelmében az olasz és a magyar kisebbség 1-1 képviselõvel mindenképpen képviseltetheti magát a képviselõházban, nekik tehát nem kell megvívniuk a szlovén jelöltekkel.

A már említett alkotmány két fontos területen jelent eltérését a horvát helyzettõl. Elõször is abban, hogy a közvetlenül megválasztott köztársasági elnöknek gyakorlatilag semmiféle intézményes hatalma nincs. Helyzete nagyjából a Duverger által látszat félelnöki rendszernek nevezett modellel írható le.[48] Ezért õt még akkor is kihagyhatjuk a vizsgálódásból, ha radikális politikai ellenfelei szerint Kuèan elnök, aki a kommunista pártban betöltött funkciójáról még 1989-ben lemondott, a gazdasági, politikai és közigazgatási posztokat õrzõ régi kommunistákból kialakított informális hálózattal valójában ma is komoly hatalommal, ha tetszik kapcsolati tõkével rendelkezik. A kapcsolati tõkére vonatkozó elképzelésben mindenképpen van igazság, de Kuèannak a konkrét politikai döntéshozatalra nincs befolyása. A horvát berendezkedéshez képest másik fontos különbség, hogy Szlovéniában a parlamentnek igen széles az illetékessé-

gi köre. Így például számos végrehajtói természetû ügyben a parlament dönt, a parlament választja a bírókat, a parlament választja meg a minisztereket. Ugyancsak széles felhatalmazásai vannak az ellenzéknek. Az alkotmány és a házszabály rendelkezéseinek megfelelõen a képviselõk egyharmada kikényszerítheti törvényhozói referendum kiírását, követelheti a törvények alkotmánybírósági ellenõrzését, illetve parlamenti vizsgálóbizottság felállítását, megakadályozhatja a törvényhozói folyamat lerövidítését. Sõt azzal, hogy elhúzza a vitákat, hogy tanácskozási szünet elrendelését kéri, illetve nyílt obstrukcióval blokkolhatja a parlament mûködését. Mivel 1993 eleje óta a kormánykoalíció illetve az ellenzék nem programok és ideológiák mentén, hanem a választási eredmények és politikai megfontolások alapján alakult ki, a viták nem csupán a hatalom és az ellenzék között zajlanak, de a kormánykoalíción belül, illetve az ellenzéki pártok között is. Mindez tovább nehezítette a konszenzus kialakítását, mindenekelõtt a házszabály ügyében. Ezek miatt a parlament mûködése idõnként olyan alacsony hatékonyságú volt, hogy azt az 1997 júliusában közzétett Agenda 2000 is szóvá tette.[49]

Pedig ebben a ciklusban – amikor a parlamentbe bejutott az idegengyûlöletre építõ SNS (Szlovén Nemzeti Párt) – a kormánykoalíció és az ellenzék aránya (62: 38%) elvileg kedvezõ lehetõséget teremtett a gyors törvényalkotásra. A kormánykoalíciót Drnovšek az SKD-val, a ZLSD-vel és az SDS-el együtt hozta létre: mivel az SKD nem volt hajlandó formálisan is koalícióra lépni a ZLSD-vel, az LDS különkülön kötött koalíciós megállapodást a két párttal, az SDS-t pedig az SKD követelésére vonta be a kormányzásba. Az LDS-t, bizonyos elvi hasonlóságokon túl, mindenekelõtt a konzervatív jobboldal megfékezésének vágya kötötte az ZLSD-hez, a gyors EU integrálódás, a gazdaság átalakításnak igénye, s az egyházzal kialakítandó jó viszonyra törekvés fûzte az SKD-hoz. Az SKD-tól az iskolai vallásoktatás kérdése és a volt egyházi nagybirtok visszaadásának problémája távolította el, a ZLSD-tõl pedig a szociális kérdésekben meglévõ nézeteltérések. A kormány és ellenzék említett aránya miatt többen aggódtak, hogy a kormány túlhatalomra tesz szert. Ez az aggodalom csak tovább erõsödött, amikor 1994. március 12-én a DS csatlakozott az LDS-hez, s így a kormánykoalíció súlya tovább nõtt. Az aggodalom némileg csökkent, amikor egy botrány után 1994 tavaszán az SDS kilépett a kormányból, ugyanakkor ennek a pártnak a mûködése csak még konfliktusosabbá tette a parlament mûködését. A politikai programjában bal-, gyakorlatában azonban számos területen inkább jobboldalinak tekinthetõ SDS kilépése a koalícióból, vezetõjének, az erõteljesen antikommunista beállítottságú és a konfliktusteremtés nagymesterének bizonyuló Janez Janšának volt köszönhetõ. Igaz ugyan, hogy Janša gyakran pozitív katalizátorként tevékenykedett, de sok fölösleges politikai konfliktus is az õ nevéhez fûzõdik. Janša a reformkommunistákat és a liberálisok egy részét nem egyszerûen politikai ellenfélnek tartotta, hanem a demokrácia ellenségeinek, és ezért ellenségként is kezelte õket. Egyik legnegatívabb cselekedete volt, amikor 1996-ban a ZLSD lejáratása érdekében tájékoztatót küldött a szociáldemokrata pártoknak, s ebben igen sötét színekkel festette le a szlovéniai állapotokat.[50] 1996 elején vetette föl, hogy az addigi arányos választási rendszert kétfordulós többségi szisztémával kellene fölváltani. Ezzel azt kívánta

kierõszakolni, hogy a parlamenti pártok kényszerûen két blokkba tömörüljenek: a szerinte összetartozó liberálisok és a ZLSD legyenek kénytelenek összefogni, míg a másik oldalon összekényszerülne az SLS, az SKD és az SDS, vagyis a „szlovén tavasz" pártjai. Az ekörül kialakult vita egészen 2000 tavaszáig erõsen rányomta a bélyegét a parlament munkájára. Annál is inkább, mert a jobboldali pártok összefogása – vagy ha úgy tetszik az egykori DEMOS antikommunista megfontolású erõinek együttmûködése – a parlamenti ciklus egész idõszaka alatt napirenden volt.[51] Az a tény, hogy az SKD az SDS kilépése után is a koalíció része maradt komoly feszültségekhez vezetett a két párt között, s az SKD ilyen (felelõs) magatartása nehezítette a jobboldal összefogását, amit egyébként az SKD erõteljesen szorgalmazott. Az SKD egyfelõl azt szerette volna elérni, hogy a koalícióba vonják be az SLS-t és szabaduljanak meg a ZLSD-tõl, másfelõl a legszívesebben a jobboldali pártokkal együtt lett volna hatalmon, de az adott parlamenti viszonyok ezt nem tették lehetõvé. Ilyen módon az SKD néha úgy viselkedett, mintha ellenzékben lenne, illetve az ellenzéki SLS-el közös akciókban vett részt. Az SLS viszont elzárkózott az SKD azon számos alkalommal megfogalmazott igénye elõl, hogy a két párt egyesüljön. Másfelõl az SKD-ben úgy vélték, hogy az LDS visszaél a helyzettel és még partnereivel szemben is erõszakosan lép fel, ultimátumszerûen közölve akaratát. Lojze Peterle 1994 õszén épp egy ilyen LDS akció miatti tiltakozásként mondott le külügyminszteri posztjáról, ráadásul bizonyos külpolitikai kérdésekben nézeteltérés volt Drnovšek és Peterle között. Az elmondottak miatt ebben a ciklusban komoly személyes ellentét alakult ki egyfelõl Drnovšek, másfelõl Janša és Peterle között. A koalíció pártjai közül az LDS és az SKD között idõnként a szakítás veszélyével fenyegetõ nézeteltérésre került sor, a koalícióból azonban mégsem az SKD lépett ki, hanem a kormány szociális magatartásával elégedetlen ZLSD, 1996 elején. A kormány a helyén maradt ugyan, de már májusban komoly koalíciós válság alakult ki. Ebben a ciklusban megmutatkozott, hogy Drnovšek rendkívül ügyes pragmatikus politikus. Ugyanakkor egyre többen vetették föl, hogy ez a pragmatizmus gyakran már a teljes elvtelenséggel párosult. Lehet ugyan találni ilyen elemeket ebben (és a következõ) a parlamenti ciklusban, de ezt a magatartást legalább annyira lehet a parlamenti stabilitás fenntartása érdekében megvalósított cselekedetnek is minõsíteni. Drnovšek 2000 elejéig a kompromiszszumkötések és a kompromisszumok fenntartásának nagymesterének bizonyult. Az viszont már ebben a ciklusban is látszott, hogy a konszenzuális demokrácia mûködtetése komoly nehézségekbe ütközik. Annál is inkább, mert az egész ciklusban a legkülkönbözõbb típusú botrányok rázták meg a politikai életet, s ezekben számos politikus rendkívül felelõtlenül viselkedett.

Az 1997-tõl 1999-ig tartó idõszak, kitekintéssel a 2000-ik évre

Az 1996 november 10-én megtartott szlovéniai parlamenti választások eredménye[52]:

Új párt: Nyugdíjasok Pártja DeSUS

Pártok	Szavazatok: %	Képviselõk száma	Parlamenti hely: %
LDS	27,01	25	27,77
SLS	19,38	19	21,11
SDS	16,03	16	21,11
SKD	9,62	10	11,11
ZLSD	9,03	9	10,00
DeSUS	4,32	5	5,55
SNS	3,22	4	4,44
Nemzetiség		2	2,22

A választások következtében patthelyzet alakult ki a jobboldal és a baloldal pártjai között: az elõbbiek 45 képviselõvel rendelkeztek, az utóbbiak pedig a velük együtt szavazó nemzetiségiekkel együtt ugyancsak 45 szavazattal. A hónapokig tartó kormányalakítási vitát az oldotta fel, hogy a kereszténydemokraták egyik képviselõje a patthelyzet feloldása érdekében hajlandó volt Drnovšek miniszterelnökké jelölését támogatni. Egyetlen kivételes alkalommal tehát hasonló jelenség történt, mint amilyen a Tudjman által vezetett Horvátországban többször is elõfordult. Az SKD és az SDS ezután amoralitással vádolta Drnovšeket, neki azonban az új helyzetben sikerült megegyeznie az SLS-el és a DeSUS-sal. Ez a teljesen pragmatikus alapokon létrejött koalíció egyfelõl ismét elvi lehetõséget adott arra, hogy a kormány minél kevesebbet foglalkozzon ideológiai kérdésekkel, másfelõl kiszámítható volt, hogy a koalíció mûködése nem lesz mentes a konfliktusoktól és a parlamenti élet instabillá válhat.[53] Ez egyben azt is jelentette, hogy ismét elmaradt a jobboldali pártok összefogása, s az ellenzék és a koalíció megint nem programok és ideológiák mentén alakult ki.

A csekély kormánytöbbség – a kormánykoalíció és az ellenzék aránya 54,4: 45,6% volt – és a parlament már említett problémái miatt a kormánykoalíció pártjai szerették volna megváltoztatni a parlamenti házszabályt. Az volt ugyanis a véleményük, hogy az ellenzék a házszabály nem megfelelõ rendelkezéseit kihasználva nehezíti az EU csatalkozást és hozzájárul ahhoz, hogy csökken a parlament tekintélye. Az ellenzék szerint viszont az alacsony hatékonyság a kormány gyenge munkájának, az elõkészítetlen törvényjavaslatoknak köszönhetõ. Az ellenzék épp ezek miatt és az egyes miniszterek nem megfelelõ munkája miatt kényszerül arra, hogy az alkotmánybírósághoz forduljon, illetve hogy interpellációkat nyújtson be egyes miniszterek ellen. (ha a miniszter válaszát a ház nem fogadja el, a miniszter megbukott). Az ellenzék azt is kifogásolta, hogy a koalíció nem veszi figyelembe az ellentétes szakmai véleményeket illetve az ellenzék érveit. A koalíció és az ellenzék a viták ellenére képes volt számos olyan törvényt illetve parlamenti nyilatkozatot elfogadni, amelyek az euroatlanti csatlakozás érdekében fontosak voltak.[54] Komoly vita alakult ki az LDS-en belül is. A realisták, élükön Drnovšekkel, hajlandók lennének elfogadni a Szlovénia és a Vatikán között megkötendõ egyezményt és tudomásul vették volna, hogy a proporcionális helyett többségi választási szisztéma alakuljon ki. Az elvhûek azonban élesen ellenzték ezeket a kompromisszumokat. Hozzá kell tenni, hogy az alkotmánybíró-

ság 1998-ban állást foglalt a választási rendszer kérdésében. Úgy vélte, hogy az ezügyben 1996-ban megtartott, s az alacsony részvétel miatt érvénytelennek tekintett népszavazás végeredményét mégis csak el kell fogadni, s ennek megfelelõen a többségi választási rendszert kell bevezetni. A kérdésben a parlamentnek kellett volna meghoznia a végsõ határozatot, az LDS (és a ZLSD) elvhû képviselõi azonban a képviselõ szabad akaratára hivatkozva nem akartak az alkotmánybíróság határozatának megfelelõen szavazni, s emiatt komoly nézeteltérés alakult ki köztük és a jobboldal között. Tekintettel arra, hogy a kormánynak épp csak elegendõ volt a többsége, az ellenzék az egész ciklus alatt úgy vélte, hogy lehetõség van a kormány megbuktatására és elõrehozott választások kiírására. Ezért egész idõ alatt interpellációkat intézett a miniszterek ellen, s két ízben is ún. alkotmányos vádat szeretett volna indítani a miniszterelnök ellen. Az amúgy is labilis kormány helyzetét nem csupán az ellenzék ilyen magatartása veszélyeztette, de a két kormányzópárt közötti feszültségek, valamint a különféle botrányok is. Ezek közül a kormányzatot mindenekelõtt az SLS két pénzügyi botránya érintette. Az SLS népszerûsége ugyanis nagyrészt ezek következtében erõteljesen csökkent, és a párt egyre nehezebben tudott ellenállni annak az SKD és az SDS részérõl felmerülõ követelésnek, hogy a jobboldali pártok alakítsanak ki szoros választási együttmûködést, sõt lehetõleg valamilyen formában egyesüljenek. Az SLS ugyanis egyedül így menekülhetett meg a marginalizálódástól.

E törekvés eredményeképpen 2000 elején elõbb az SKD és az SDS kötött egymással választási koalíciót, majd az SLS állapodott meg az SKD-val abban, hogy a két párt egyesül. Az egyesülés feltétele az volt, hogy az SLS lépjen ki a koalícióból. A jobboldal Drnovšek mielõbbi és bármi áron történõ távozását, valamint a többségi választási törvény megszavazását kívánta elérni. A baloldali ellenzék azt remélte, hogy a kormány általa is támogatott bukása következtében kikényszeríthetõ elõrehozott választást még a régi választási rendszer alapján tartják meg. A miniszterelnök azt remélte, hogy az ellenzék az ország érdekében – Szlovéniának ugyanis az euroatlanti csatalkozás érdekében folytatandó tárgyalások miatt rendkívül fontos lett volna, hogy stabil viszonyok uralkodjanak – hajlandó vágyait még egy ideig mérsékelni. Az SLS kilpésének március 15-ei bejelentése arra kényszerítette az LDS-t, hogy kormányátalakítással kísérletezzen. Mivel ezt a parlamenti képviselõk annak ellenére nem támogatták, hogy a miniszterjelöltek szakmai felkészültségéhez nem férhetett kétség Drnovšek kormánya 2000. április 7-én, illetve egészen pontosan május 3-án, az új miniszterelnök megválasztásakor,[55] félévvel az amúgy is esedékes parlamenti választások elõtt megbukott. Ezt az tette lehetõvé, hogy a jobboldal megszerezte a másik tábor két képviselõjének (egy SNS-es, illetve egy DeSUS-os képviselõnek) a támogatását. A jobboldal így revansot vett az 1997 elején történt, már említett csábításért. Mindezek után azonban egyáltalán nem jött létre az immár hatalomra került jobboldali pártok egysége. Az ellentétek továbbra sem csupán a kormánykoalíció és az ellenzék között húzódtak – ebben az idõszakban mindenekelõtt a választási rendszer átalakításának, illetve az új kormány mohó zsákmányszerzõ magatartása[56] miatt, hanem az immár ideológiailag egységesnek mondható kormánykoalíción belül is. Ennek az lett az ereménye, hogy az SLS, félve a konfliktuste-

remtõ és nyíltan diktálni kívánó Janšától, a választási rendszer kérdésében az ellenzék mellé állt. A 2000 õszén megrendezendõ parlamenti választás, az alkotmány vonatkozó részének megváltoztatásával a javított arányos választási rendszer alapján zajlik majd.[57] A kormány a koalíciós válság ellenére a helyén maradt, az azonban e sorok írásakor – 2000. augusztus 21-én – még nem látható, hogy milyen hatása lesz mindennek a pártok választási taktikájára. Igaz ugyan, hogy az egymással túl gyakran konfliktusba kerülõ sok párt bizonytalanná tette a szlovén parlamenti életet és megnehezített a konszenzus kialakítását, s az is igaz, hogy a Janša által szorgalmazott többségi választási rendszer elvileg javíthatná a parlament hatékonyságát,[58] ezt a modellt azonban a Janša-féle erõszakos politikai módszerekkel Szlovéniában jelenleg nem lehetett létrehozni. Az egyéb kérdésekben gyakran gyermeteg módon viselkedõ SLS végül is inkább a konszenzusos megoldás mellett állt ki.

Horvátországban a zágrábi önkormányzati választások körüli vita csak 1997 tavaszán jutott nyugvópontra, de akkor is csak úgy, hogy Tudjman kihasználta az ellenzéki politikusok megalkuvó magatartását. Az ellenzéki Globus újságírójának megállapítása szerint: „Tudjman, és ezt legfõbb ellenfelei is kénytelenek elismerni, két kemoterápiás kezelés között is nagyobb bátorsággal, határozottsággal és energiával lépett föl, mint a nagyobb ellenzéki pártok elnökei együttvéve."[59] Az ellenzék ilyen elvtelen magatartása még akkor is meglepõ, ha kiderült, hogy a HDZ tudatosan megoszlást szított az ellenzéki pártokban.[60] Akár ennek, akár a párton belül meglévõ feszültségnek volt köszönhetõ, tény, hogy az akkor legerõsebb ellenzéki párt, a HSLS, 1997 júniusában Gotovac és Budiša vitája eredményeképpen két pártra szakadt,[61] s így jött létre a Liberális Párt (LS). Az ellenzéki pártok csak igen lassan ismerték fel, hogy együtt kell mûködniük a HDZ leváltása érdekében. Így 1998-ban elõbb az SDP és a HSLS kötött együttmûködési megállapodást,[62] majd az ellenzék négy pártja (HSS, HNS, LS, IDS) állapodott meg egymással. Tekintettel arra, hogy az ellenzék egyes pártjai helyi szinten gyakran léptek koalícióra a HDZ helyi szervezeteivel, illetve, hogy idõnként elfogadták Tudjman olyan ajánlatait, amely megosztotta az ellenzéket, nagy jelentõsége volt annak, hogy az ellenzék pártjai abban is megegyeztek, hogy semmiképpen sem hajlandók koalícióra lépni a HDZ-vel. Ahhoz azonban még így is a külföld nyomására volt szükség, hogy a HDZ bizonyos kérdésekben, mindenekelõtt a választási törvény ügyében hajlandó legyen a kompromisszumra. Franjo Tudjman halála, az ellenzék gyõzelme 2000 elején mindenképpen új helyzetet termetett.

A 2000. január 3-án megtartott horvát parlamenti választások hivatalos végeredményét képtelen voltam fellelni. A Vjesnik címû horvát napilapban közölt ideiglenes adatok alapján az SDP és a HSLS kettõse együtt 71, a HDZ 40, a négypárti választási koalíció 24, a HSP és HKDU kettõse 5, a kisebbség ugyancsak 5 szavazatot kapott, s nem világos, hogy ki szerezte meg a diaszpora szavazók 5 helyét.[63] A kormánykoalíciót az SDP és a HSL kettõse a négypárti koalícióval együtt hozta létre. A 2000 februárjában megtartott elnökválasztáson a négypárti koalíció jelöltje Stipe Mesiæ a bizonytalankodók és a HDZ szavazók egy részének támogatásával szerezte meg a gyõzelmet.[64] A HDZ egyértelmû veresége azonban nem jelenti azt, hogy a gyõzte-

seknek könnyû a dolga. Az elmúlt néhány hónap nem annyira a konszenzuális demokrácia meglétérõl, mint inkább a parlamenti keretek között folyó „mindenki harca mindenki ellen" állapotáról tanúskodik. Azt, hogy a kormánykoalíció komoly küzdelmet folytatott a HDZ jelentõs gazdasági és társadalmi pozíciókat birtokló – nem egyszer a bûnüldözõ szervekre tartozó cselekedeteket is elkövetõ – tagjai ellen, s a HDZ õket védelmezõ parlamenti képviselõivel szemben, természetesnek tarthatjuk. Komolyabb probléma, hogy a mindenki által csökkentendõnek tartott elnöki felhatalmazások ügyében nézeteltérés alakult ki Mesiæ és a kormány között. De komoly feszültségek voltak és vannak az SDP és a HSLS között is, a négyes koalíció három tagja pedig az kormányból való kivonulással is fenyegetõzött. A HDZ pedig a koalíció problémáit érzékelve együttmûködést ajánlott a HSLS-nek.[65] Jelenleg tehát a konfliktusok legalább olyan erõsek, mint a konszenzusra törekvés, de egyelõre a HDZ-vel való szembenállás és az euroatlanti integráció lehetõsége összetartó erõt jelent.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a konszenzusos modell mûködtetése mind Horvátországban, mind Szlovéniában komoly nehézségekbe ütközik, de igazán komoly, a demokráciát veszélyeztetõ konfliktusok, néhány erre irányuló kísérlettõl eltekintve nem voltak.

JEGYZETEK

[1] Bihari Mihály: Az állampárti diktatúráktól a versengõ többpártrendszerekig. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992*. Kossuth, Budapest, 1993. 22-23.

[2] Peter Jambrek: *Ustavna demokracija*. (Alkotmányos demokrácia.) Državna založba, Ljubljana, 1992. 189-191.

[3] Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998. 87.

[4] Mirjana Kasapoviæ: *Strukturna i dinamièka obilježja politièkog prostora i izbori.* (A politikai tér strukturális és dinamikus jellemzõi és a választások.) In Ivan Grdešiæ-Mirjana Kasapoviæ-Ivan Šiber-Nenad Zakošek: *Hrvatska u izborima '90.* (Horvátország a '90-es választásokon), Naprijed, Zagreb, 1991. 33.

[5] Rathmanné Túry Mária: *Pártok és pártrendszer Ausztriában.* Mûhelytanulmány, MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 1991. 30.

[6] Uo. 32.; Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek.* Századvég, Budapest, 1993. 121.

[7] Bayer József: *A politikatudomány alapjai.* Napvilág, Budapest, 1999. 110-115.; Patrick Moore: Issues in Croatian Politics. *RFE/RL Research Report*, 1992. november 6. 10.

[8] Franc Grad: *Volitve v politiènem pluralizmu.* (Választások a politikai pluralizmusban.) Inštitut za javno upravo pri pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 1990. 22-23; 55-57.

[9] Ugyanilyen arányról szól Drago Zajc: Politièna modernizacija in transformacija slovenskega parlamenta (A politikai modernizáció és szlovén parlament politikai transzformációja) In Stane Kranjc-Berni Strmènik (szerk.): *Parlamentarizem: Dileme in perspektive. Slovensko politološko društvo.* Ljubljana, 1991. 162. Ezzel összefüggésben szeretném kiemelni, hogy a magyar nyelven megjelent szakirodalom [Pándi Lajos (összeáll.): *A kelet-európai diktatú-*

rák bukása 1985-1990. Pándi Lajos magánkiadása, Szeged, 1993. 311-313.; Juhász József: A többpártrendszer kialakulása Jugoszláviában. In Bihari Mihály (szerk.) *i. m*. 465.; Ivan Grdesic (sic!): Horvátország: Átalakulás választások útján uo., 474.] mind a szlovén mind a horvát választások esetében csak az elsõ kamara eredményeit ismerteti. Ennek részben az az oka, hogy az illetõ országok szakíróinak egy része ugyanígy cselekszik, másrészt az, hogy a politológusok és egyéb politikai szakírók egymásnak ellentmondó adatokat közölnek. Szlovéniára vonatkozóan lásd: *Volitve '90. Prispevki za politološko analizo.* (Választások '90. Tanulmányok a politolgiai elemzéshez.) Slovensko politološko društvo FSPN, Ljubljana, 1990.91.; *Slovenija 1990*, Založništvo Slovenske knjige, Ljubljana, 1991. 79-81.; Independent Slovenia 1991, *Information from Slovenia* 63/64, june 24, 1991, 10.; Horvátországra vonatkozóan lásd: Milan Janjanoviæ: Kakav predznak demokraciji ? (Miféle elõjel ez a demokrácia számára?) *Danas*, 1990. május 1. 7-9.; uõ: Odgovornost pobijednika. (A gyõztes felelõssége), uo., 1990. május 15. 7-9.; Grdešiæ-Kasapoviæ-Šiber-Zakošek *i. m.* 207.; Nenad Zakošek: *The Emergence of a New Parliament in an Unfavourable Environment: Croatian Parliament 1990-1996.* Ljubljana, June 1996., kézirat. Ez az írás nyomtatásban is megjelent, ehhez a változathoz azonban nem tudtam hozzáférni: Lawrence G. Longley-Drago Zajc (eds.): *Working Papers on Comparative Legislative Studies III: The New Democratic Parliaments: The First Years*. RCLS, IPCA Lawrence University, Appleton, Wisconsin, USA, 1998. 101-111. Ezért a választási táblázatokat a fenti anyagok felhasználásával alakítottam ki, Horvátország esetében Zakošek tanulmányát tekintem mérvadónak, bár ebben az esetben is több probléma van. A legfeltûnõbb ellentmondás, hogy amíg Zakošeknél az összes parlamenti helyek száma 351, s ebbõl a nyertes párt (HDZ) 208 helyet szerzett magának, addig a parlamentbe bejutott pártokat Zakošeknél részletesebben felsoroló Grdešiæ és társai , valamint a *Keesing's Record of Word Events* 1990. május 37463 szerint a parlamenti helyek száma 356, s a HDZ ebbõl 205-öt szerzett. Meg kell jegyezni, hogy Grdešiæék táblázata szerint a 205 helyen kívül volt négy olyan képvislõi mandátum, amit a HDZ más pártokkal összefogva szerzett. Zakošek eltérõ adatát minden jel szerint az magyarázza, hogy õ nem az elméletileg rendelkezésre álló parlamenti helyek számából indult ki, hanem abból a ténybõl, hogy a horvátországi szerbek egy incidensre hivatkozva nem jelentek meg a szábor elsõ ülésén – lásd: Nagy érdeklõdés. A többpárti Horvát Szábor alakuló ülése, *Magyar Szó*, 1990. május 31. – és a továbbiakban is bojkottálták a szábor munkáját. Az adatok közötti ellentmondások oka részben az, hogy menet közben egyes politikusok más pártokhoz csatlakoztak, s egyes politológusok nem a választás pillanatát, hanem az éppen aktuális állapotot vették figyelembe, illetve az, hogy egyes politikusok két párt támogatásával indultak, de persze csak az egyiknél lehetett õket figyelembe venni.

[10] Nenad Zakošek: The Emergence *i. m.*

[11] Túl késõ? *Beszélõ,* 1991. augusztus 17. 21.

[12] Ivan Grdesic: Horvátország: Átalakulás választások útján *i. m*. 474.

[13] Leon Marc: *Kristjani za demokracijo. Deset let Slovenskih kršèanskih demokratov.* (Keresztények a demokráciáért. A szlovén kereszténydemokraták tíz éve.) Ljubljana, 1999. http://www.skd.si/desetlet/index.html

[14] *Kompendij za bivše in bodoèe politike*. (Kompendium egykori és jövõbeni politikusok számára.) Èasopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1989. 232.

[15] Navracsics Tibor: A HDZ útja a mozgalomtól a pártig. In *Konfliktus, konszenzus, kooperáció,* II. Országos Politológus Vándorgyûlés, Pécs, 1996-1997. 315-322.

[16] *voliti ?! Programi politiènih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji.* (Kit válasszunk?! A tavaszi szlovéniai választásokon induló politikai pártok és listák programjai.) Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, Ljubljana, 1990, 222.; Janko Prunk: *Nova slovenska samozavest. Pogovori s slovenskimi politièni*mi *prvaki.* (Új szlovén öntudat. Beszélgetés a szlovén pártvezetõkkel.) Lumi, Panatal, Ljubljana, 1990. 167.

[17] Dimitrij Rupel: *Skrivnost države.* (Az állam titka.) Založba Delo-Novice, Ljubljana, 1992. 53.; Leon Marc: *i. m.*

[18] Igor Lukšiè: *Opozicija in vlada v senci.* (Az ellenzék és az árnyékkormány.) In: Drago Zajc (szerk.): *Slovenski parlament v procesu politiène modernizacije.* Državni zbor Republike Slovenije, Ljubljana, 1993. 137-158. Tonèi Kuzmaniæ ugyancsak úgy véli, hogy a Demos a politikai tér duális átalakítására törekedett, szerinte azonban a két kollektivista felfogással (kommunisták és a Demos) szemben az egyénre támaszkodó LDS a trialisztikus berendezkedés mellett állt ki. Tonèi Kuzmaniæ: Meta-parlamentarno na Slovenskem ali o defenestraciji.(Meta-parlamentárisan Szlovéniában, avagy a defenesztrációról.) In Stane Kranjc: *Parlamentarizem: dileme in perspektive.* Slovensko politološko društvo, Ljubljana, 1991. 172-181.

[19] France Buèar: *Prehod èez rdeèe morje*. (Átkelés a vörös tengeren.) Mihelaè, Ljubljana, 1993. 13-14.

[20] Június 9-én. A Szlovén Szocialista Párt kongresszusa, *Magyar Szó,* 1990. május 26.

[21] Az eddigiekre lásd a horvát *Danas* és a szlovén *Mladina* 1990. május-júniusi számait.

[22] Napirenden az alkotmánymódosítás. A Szlovén Képviselõház együttes üléséről. *Magyar Szó*, 1990. július 3.; Nyilatkozat Szlovénia szuverenitásról. *Magyar Szó*, 1990. július 4.

[23] Emil Milan Pintar: Tri toèke zaoštravanja. (Az ellenségeskedés három pontja) *Danas*, 1990. szeptember 4.

[24] Zoran Ostriæ: Kdo je kdo ali kaj v Hrvaški. (Ki kicsoda vagy micsoda Horvátországban.) *Mladina,* 1990. június 20.

[25] Lenard J. Cohen: Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition. In Karin Dawisha-Bruce Parrott (eds.): *Politics, power and the Struggle for Democracy in South-East Europe*. University Press, 1997. 80.

[26] Jelena Lovriæ: Intervju: Dražen Budiša. Previše je laži. (Interjú Dražen Budišával. Túl sok a hazugság.), *Danas,* 1992. április 28.

[27] *Ustav Republike Hrvatske.* (A Horvát Köztársaság alkotmánya.) Informator, Zagreb, 1992. 24-26.; Georg Brunner: Az új demokráciák Kelet-Európában. *Politikatudományi Szemle,* 1993.1. sz. 131-136.; Maurice Duverger: A félelnöki rendszer koncepciója. In Haskó Katalin-Szénási Éva (vál. és szerk.): *Válogatás a francia politikatudományból.* Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadidõ Alapítvány, Budapest, 1998. 87-99.

[28] Intervju: Zdravko Tomac. Izbora nije bilo. (Interjú Zdravko Tomaccal. Nem volt választás.) *Danas,* 1990. december 26. ; Dejan Joviæ: Parlament, predsednik i moæ. (Parlament, elnök és hatalom.) In Kranjc-Strmènik (szerk.) *i. m.* 1991, 206-225.; Marinko Èuliæ: Ustav u ratnoj klopci. (Alkotmány harci saruban.) és Temeljac policijske države. (A rendõrállam alapja.) *Danas*, 1992. január 7.; Boris Jež: Hrvaška ’92. Vojna ali mir? (Horvátország ’92. Háború vagy béke.) *Delo*, 1992. május 23.; Lenard. J. Cohen: *i. m.* 69-121.; Smiljko Sokol: Hrvatska kao demokratska ustavna država. (Horvátország, mint alkotmányos demokrácia.) *Politièka misao,* 1998. 3., 112-119.; Vlasta Ilišin: Strukturna dinamika hrvatskog parlamenta. (A horvát parlament strukturális dinamikája.), uo., 1999. 3., 153.

[29] Želimir Žanko: Božo Kovaèeviæ, dopredsednik HSLS. Skupna samostalnost. (Božo Kovaèeviæ a HSLS alelnöke. Közös önállóság.) *Hrvatski tjednik*, 1991. december 30.

[30] Zoran Batušiæ: Intervju: Dražen Budiša. Sloboda ili rat lažna dilema. (Interjú Dražen Budišával. Szabadság vagy háború, hamis dilemma.) *Danas,* 1991. okóber 15.; Zavadi pa vladaj (Oszd meg és uralkodj), uo., 1991 december 31.; Boris Jež: *i. m.* 1992. május 23.

[31] Cohen: 1997. *i. m.* 84-85.

[32] Jens Reuter: Kroatien. In Werner Wiedenfeld (hrsg.): *Demokratie und Marktwirtschaft, Bundeszentrale für politische Bildung.* Bonn, 1995. 313.

[33] Slavko Fras-Štefan Kališnik-Zdenko Roter: Soglasje ne odpravlja politiène razliènosti. Pogovor z Milanom Kuèanom. (Az egyetértés nem szünteti meg a politikai különbségeket.) *Naši razgledi*, 1991. január 11.; Drago Zajc: Uèinkovitost slovenskega parlamenta v „prehodnem" obdobju. (A szlovén parlament hatékonysága az „átmeneti" idõszakban.) uo., 1991. január 25. ; uõ: *Politièna modernizacija* 1991. *... i. m.*, 157-161.

[34] Matija Grah: Kronika privatizacijskih konfliktov. (A privatizációs konfliktusok kronológiája.) *Mladina*, 1991. november 5.; Skupšèina je razglasila prvo ustavo samostojne Slovenije. (A parlament kihirdette az önálló Szlovénia elsõ alkotmányát.) *Delo*, 1991. december 24.

[35] Spomenka Hribar: Zaustaviti desnico. (Állítsuk meg a jobboldalt.) *Delo,* 1992. április 18.

[36] Parlament izvolil in prisegel novo vlado. (A parlament megválasztotta és feleskette az új kormányt.) *Delo,* 1992. május 15.

[37] M. J. Lesjak: Ozadje obrata v lastninskem maratonu. Približevanje SKD in LDS? (A tulajdonátalakítási maraton háttere. Az SKD és az LDS közeledése?) *Delo,* 1992. szeptember 18.; M. Peèauer: Kaj bodo prinesle volitve? (Mit hoznak a választások?) uo., 1992. november 14.

[38] *Ustav Republike Hrvatske.* (Horvátország alkotmánya.) Informator, Zagreb, 1992. 20-22.; *A Szlovén Köztársaság Alkotmánya.* Èasopisni zavod Uradni list Republike Slovenije. Ljubljana, 1992. 34-39.

[39] Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.* Ettõl kissé eltérõ adatsort közöl: Dejan Joviæ: Party System Development from a Parliamentary Perspective in Croatia. In Attila Ágh-Gabriella Ilonszki (eds.): *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*. Hungarian Centre for Democracy Studies, Budapest, 1996. 412.

[40] Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.* Dejan Joviæ: *i. m.* 399.

[41] Vlasta Ilišin: 1999. *i. m.* 153.

[42] Dejan Joviæ: Party System Developments from a Parlamentary Perspective in Croatia. In Attila Ágh and Gabriella Ilonszki (eds.): *Parliaments and Organized Interest i. m*. 405-409.

[43] Nenad Zakošek : *The Emergence i. m.,* Cohen, 1997. *i. m.* 93-99.; *Vlasta Ilišin* 1999. 3., 153.

[44] Croatia. Final election results. *Keesing's Record of Word Events*, 1995. november, 40832.

Pártok	Szavazatok %	Mandátumok száma
HDZ	45.23	42
Koalíció	18.26	16
HSLS	11.55	10
SDP	8.93	8
Egyéb	11.02	0

[45] Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.* Ehhez rendkívül hasonló adatsort közöl: Elections Comission of the the Republic of Croatia. Result of 1995 Parliamentary Election http://www.sabor.hr/izbori/docs/index.html. Itt azonban az összeállításkor éppen érvényes mandátumokat közölték, s ezért például a HDZ képviselõinek száma 76, parlamenti helyük aránya 59.85%

[46] Cohen, 1996. *i. m.* 107-109.

[47] Jana Taškar: Volilna komisija je objavila uradne rezultate volitev. (A választási bizottság megjelentette választások eredményét.) *Delo*, 1992. december 16.; Igor Lukšiè: Zmagovalci in poraženci volitev 1992. (Az 1992-es választások gyõztesei és vesztesei.) és Samo Koprivnik: Struktura in teritorialna porazdeljenost izidov volitev v državni zbor leta 1992. (Az 1992-es országgyûlési választások eredményeinek struktúrája és területi megoszlása.) In *Zbornik volitve in politika po slovensko.* Znanstveno in publicistièni središèe, Ljubljana, 1993, 13-28.; 29-52. Lukšiè kissé eltérõ adatokat közöl a parlamenti helyek százalékaira vonatkozóan, õ ugyanis itt nem veszi figyelembe a nemzetiségieket. Szerintem azonban, tekintettel arra, hogy ezek szavazata is teljes értékû, ezt is figyelembe kell venni.

[48] *A Szlovén Köztársaság alkotmánya.* Èasopisni zavod Uradni list Republike Slovenije. Ljubljana, 1992. 42-44.; Szilágyi Imre: Az Államtanács és a köztársasági elnök szerepe Szlovéniában. In *Politológus vándorgyûlés Szeged, 1995*. Konferenciakötet, Szeged, 1996. 175-184.

[49] Ciril Ribièiè: Med hitrostjo in kakovostjo. (A gyorsaság és a minõség között.) In Drago Zajc (szerk.): *Parlamentarno vodenje*. Oddelek Državnega zbora Republike Slovenije za informiranje, Ljubljana, 1999. 97-100.

[50] Reklamna akcija SDS. (Az SDS reklámakciója.) *Mladina*, 1996. szeptember 10.

[51] Leon Marc: *i. m*.

[52] Jana Taškar: Volilna komisija razglasila izid volitev v državni zbor. (A válsztási bizottság kihirdette a parlamenti választások végeredményét.) *Delo*, 1996. november 19.

[53] Tonèi Kuzmaniæ: Zgodovinski kompromis, novi primitivizem, in/ali liberalna kmeèkost na Slovenskem. (Történelmi kompromisszum, új primitivizmus és/vagy liberális kisgazdásodás Szlovéniában.) In Marjan Brezovšek (szerk.): *Demokracija – Vladanje in uprava v Sloveniji*. Slovensko politološko društvo, Ljubljana, 1997. 104-109.

[54] Ribièiè: *i. m.* 99-101.

[55] Andrej Bajuk je novi predsednik vlade. (Andrej Bajuk a kormány új elnöke.) *Delo*, 2000. május 4.

[56] Max Weber: *A politika mint hivatás.* Medvetánc füzetek, 1989. 53-54.

[57] Podpora izhodišèem za ustavni zakon. (Az alkotmány-törvény támogatása.) *Delo*, 2000. július 15. Uroš Matoš: Razkol v koaliciji. (Szakadás a koalícióban.) *Mladina*, 2000. július 17., 17-18.

[58] Bayer: *i. m.* 216-218.

[59] Davor Butkoviæ: Kapitulacija oporbe – SDP prihvaæa HDZ-ova gradonaèelnika Zagreba. (Az ellenzék kapitulációja – az SDP elfogadja a HDZ zágrábi polgármester jelöltjét.), *Globus*, 1997. április 18.

[60] Zlatko Canjuga: Planski smo posvaðali Gotovca i Budišu te Raèana i Tomca... (Tervszerûen összeveszítettük egymással Gotovacot és Budišát, valamint Raèant és Tomacot...) *Globus*, 1997. május 23.

[61] Davor Butkoviæ: Raspad HSLS-a. (A HSLS szétesése.) *Globus,* 1997. június 27.

[62] Dražen Budiša: Skupio sam s Raèanom povijesni kompromis. (Raèannal történelmi megállapodást kötöttem.) *Globus*, 1998. augusztus 14.

[63] http://www.vjesnik.hr/Izbori_2000/ Egy szlovén értesülés ezt úgy pontosította, hogy a HDZ 46 helyet szerzett a 151 parlamenti helybõl. http://www.eon.si/novice 25. januar 2000.

[64] Èime je Mesiæ pobjedio Budišu. (Mivel gyõzte le Mesiæ Budišát.) *Globus*, 2000. március 11., 6-7.

[65] Stipe Mesiæ, predsednik Republike Hrvatske, odgovara na optužbe da po svojim državnièkim manirama sve više podsjeæa na bivšega Franju Tudjmana. Vlada se prema meni uopæe ne ponaša korektno. (Stipe Mesiæ a Horvát Köztársaság elnöke válaszol azokra vádakra, hogy államfõi manírjaival mind inkább az egykori elnökre Franjo Tudjmanra hasonlít. A kormány egyáltalán nem viselkedik velem korrekt módon.) *Globus*, 2000. március 31., 13-15.; Koalicije HSLS-a s HDZ-om neæe biti. (Nem lesz koalíció a HSLS és a HDZ között.) *Globus,* 2000. június 31., 4-5.; Je li uistinu moguæe raspad šestorke? (Tényleg lehetséges a hatpárti koalíció szétesése?) *Globus,* 2000. július 7., 4-5.; SDP više ne želi trpjeti HSLS-ove pritiske. (Az SDP tovább nem akarja tolerálni a HSLS nyomásgyakorlását.) *Globus*, 2000. július 14., 4-5.

108 üres oldal

Deák András

Ellenzékiség Oroszországban 1989-1999

Az 1990-es évek végének Oroszországában a politikai ellenzék nem játszik perdöntõ szerepet. A hatalom-ellenzék dualitás nem vált az orosz belpolitika lényegi folyamatait meghatározó síkká, a parlamenti padsorok pedig nem a mindenkori kormányzat alternatívájának megjelenési és az új elitek rekrutációs zónái. Az orosz belpolitika viszonylag sûrûn pergõ eseménysorozatának a pártok és a törvényhozás csak passzív, a fejleményekre reagáló mellékszereplõi, a konfliktusok nem, vagy csak részlegesen vezethetõk vissza ideológiai ellentéteikre. A közélet meghatározó személyiségei továbbra sem az eszmeileg elkötelezett parlamenti politikusok, sokkal inkább a különbözõ adminisztratív, állami vagy félállami struktúrákból kiemelkedett szereplõk. A pártok – ha nem szociokulturális társadalmi enklávéik foglyai – egy-egy választásra kívülrõl összeeszkábált tekintélyelvû konstrukciók, amelyek a színfalak mögött már körvonalazódott erõviszonyokat a politikai élet ezen síkjára vetítik le. Ilyen körülmények között az orosz ellenzékiség – a korlátozott lehetõségek mellett intézményesült – jelenléte ellenére sem nevezhetõ a mindenkori hatalom kizárólagos ellenpólusának. Ugyan döntésképes résztvevõje az orosz belpolitikának, de hatáskörében, tevékenységében, mûködési feltételeiben és jelentõségében még két, a hatalomhoz szorosan kapcsolódó, de azzal nem egybemosható döntési síkkal kell rivalizálnia: az államapparátus jogilag a Kremltõl sok tekintetben már független, de azzal tevõleges kapcsolatot fenntartó terével, illetve a ’90-es évek frissen kiemelkedett, oligarchikus, magántulajdonosi klánképzõdményeivel.

A mai orosz vezetõ elitet szovjet elõdjével való személyes és mentalitásbeli kontinuitása ellenére sem lehet azzal azonosnak tekinteni. Egyfelõl a korábbi szovjet nómenklatúra pozícióinak átmentése, orosszá vedlése valóban konfliktusmentesen és gördülékenyen zajlott le. O. Kristanovszkoj 1994-es számításai szerint az elnök környezetének 75, a kormányzat 74, a parlament 60, a pártvezetések 58, a regionális elit 83, míg az üzleti élet képviselõinek 41%-át adja a korábbi népgazdasági-párt-állami apparátus[1]. Ezen számításokból is jól kitûnik, hogy a végrehajtó hatalmi ágban, az adminisztrációban a személyi folytonosság meghatározóbb, mint a pártok vagy a gazdaság területén. Azonban mind sikerkritériumaiban, mind önállóságában a mai orosz bürokrata megváltozott, nem összehasonlítható szovjet õsképével. A mai orosz köztisztviselõk mozgástere a moszkvai központi hatalom megroppanásával, a korlátozott demokratizálódással párhuzamosan hallatlanul megnõtt. A demokratikus intézmények manipulatív használatával, a Moszkvából delegált hatáskörök öncélú felhasználásával sikerült saját szuverenitásukat körülbástyázniuk, tekintélyelvû rendszereiket megerõsíteniük. Ez a belpolitika államigazgatási síkját sokpólusúvá tette. Míg az önállósult csinovnyikok sok tekintetben szabadon mozoghatnak az összorosz politikai élet sztyep-

péin, addig a Kreml nem képes érdemben befolyásolni tevékenységüket. Ugyanakkor ezen csoportok számára a politika frissen kialakult alrendszerei pótlólagos karrierlehetõségeket kínálnak. A meghatározó végrehajtó hatalmi ágból való kihullás a szovjet korszakkal ellentétben ma már nem feltétlenül jelenti pályafutásuk végét. Mint a leváltott miniszterelnökök és a kibukott liberális politikusok példája is mutatja, a funkciójuktól megfosztott, de kapcsolataikat megtartó, népszerûségüket kamatoztatni képes személyiségek – politikai értelemben ellenzékivé válva – képesek az államigazgatásnak a Kreml által már nem uralt belsõ perifériáját saját támogatásukra megszervezni. Ebbõl a szempontból a hagyományos ellenzéki térnek nemcsak a nómenklaturális érdekérvényesítésnek egy konkurens, õt háttérbe szorító szintjét kell elviselnie. Szembesülnie kell azzal a ténnyel is, hogy a hatalomból kibukott politikusok az ellenzékiséget már a kezdetektõl fogva az elveszett pozíciók visszaszerzésének ugródeszkájául, amolyan kisegítõ eszközként használják[2]. A „politikus" így sok esetben a kibukott csinovnyik pótegzisztenciájává vált.

Az orosz közélet hagyományosan bürokratizálódott jellege mellett a '90-es évek közepétõl feltûnt egy új vonása is: végrehajtó hatalom csomópontjainak közelében kibontakozó új magántulajdonosi csoportok egyre magabiztosabb érdekérvényesítõ tevékenysége. Ennek képviselõi a privatizálással párhuzamosan az orosz állam és társadalom szempontjából vitális pontokat foglaltak el. Kezükbe került a média fölötti politikailag egyáltalán nem semleges irányítás, a szovjet ipar latifundiumai, annak leginkább profitábilis és a költségvetés szempontjából kulcsfontosságú nyersanyagexportõr szektorai, illetve a pénzforgalom meghatározó része. Az orosz tõke így már kialakulásától kezdõdõen, születésének révén is részese a belpolitikának. Erre sarkallja eszközeinek lenyûgözõ dominanciája, terjeszkedésének a végrehajtó hatalomtól függõ volta, de a labilis orosz jogviszonyok közt megmaradásának bizonytalan perspektívája is. Ekképp az új magántulajdonosok állami beágyazódásaik növelésére törekednek, politikai preferenciáikat a korszak folyamán rendszeresen érvényesítik. Ezt azonban ismét csak nem az ellenzékiség kínálta repertoár felhasználásával, sokkal inkább bizantinus módon, saját személyes kapcsolataik aktivizálásával érték el. És ugyan az 1998-as augusztusi válság éppen ezen újfajta tulajdonosi klánokat érintette a legérzékenyebben, a vészhelyzetben ezek a csoportok épphogy a meghatározóbb apparátcsikok felé közeledtek, semmint a pártok képezte nem túl befolyásos struktúrák irányában mozdultak volna el.

Így az orosz belpolitika ezen három síkja – a nómenklaturális, a magántulajdonosi és a politikai – egymástól viszonylag elszigetelten, sugarasan kapcsolódik a végrehajtó hatalomhoz. A köztük lévõ átfedések viszonylag ritkák, esetlegesek, külön-külön folytatnak párbeszédet az elnöki hatalommal. Egy-egy politikai erõ mindhárom dimenzióban történõ horizontális megszervezõdése általában a túlerõ jele. Így Luzskov, a népszerûsége révén többször megválasztott moszkvai fõpolgármester képes volt a hagyományos államigazgatásban híveket szerezni magának, majd a média és a pénzügyi pozíciók jelentõs részét is meghódítani. Végül pedig túllépve az oligarcha fogalmi lehatárolásán megszervezte saját politikai pártját, a konzervatív ideológiai pólus

legjavát felölelõ „Otyecsesztvót". Ez a kis példa jól mutatja, hogy a mai orosz közéleti személyiségeknek elõdjeiknél markánsabb ideológiai elkötelezettséget kell mutatniuk, jobban meg kell határozódniuk a nyilvánosság terében. Ugyanakkor jellemzõ a politikai beállítódás ilyen kései pártosodása, annak lenyomat jellege, mintegy a körülményekhez és az értelmetlennek tartott játékszabályokhoz való kelletlen alkalmazkodás. Luzskovék csak azt rakták ki a kirakatba, amivel amúgy is rendelkeztek. A mindent eldöntõ választásokon azonban ezt az eszközt is be kell vetni a biztos sikerért. A pártok efféle konstruált volta jól kidomborítja függõ jellegüket, a tekintélyelvû vezetõ hatalmának enyészetével párhuzamosan bomlásra hajlamos természetüket.

Mindazonáltal az elmúlt évtized folyamán az orosz társadalom ideológiai elhatárolódása nem volt ennyire jelentõségét vesztett. Sõt, a társadalmi aktivitás csúcspontján, a '80-as évek vége és 1993 októbere között ez a dimenzió meghatározó volt. Ebben az idõszakban a közélet mozgalmi jellege, az újszerû nyilvánosság megnövekedett befolyása, a régi nómenklaturális kulisszák jelentõs részének kitárulkozása, a pozíciókból eredeztetett tekintély hanyatlása háttérbe szorította a szovjet jellegû csinovnyik-politikát és az eszmei, világnézeti kérdéseket emelte a belpolitika reflektorfényébe. A peresztrojka leszálló ágában és az új Oroszország elsõ éveiben épp az ideológiai törésvonal feneketlen mélysége volt az a tényezõ, amely sok tekintetben elõrevetítette annak késõbbi eljelentéktelenedését. A modern orosz ellenzékiség ezen korszakának jellegzetességei, gyermekbetegségei nélkül nem érthetõ meg a régi típusú államigazgatási reflexeknek a '90-es évek közepén történõ újbóli térnyerése, sõt, ennek konszolidálódásként való elkönyvelése sem. Érthetetlen marad a pártoktól és a törvényhozástól való mai viszolygás, az azoknak alkotmányos térnyerését elutasító attitûd, a közéleti, a hatalmi konfliktusok politizálódásától való félelem, az ellenzéket csak mint a kormányzat vakbelét, azt csak kényszerûen megtûrt, de inkább felesleges problémahordozóként bemutató, annak szerepét mindössze a külföld felé a demokratikus Oroszország képét sugallni hivatott Patyomkin-intézményre korlátozó beállítódás.

A peresztrojka korszakába az orosz társadalom és annak politikai elitje a nyilvános politikai konfliktuskezelés emlékezete nélkül, demokratikus hagyományok híjján jutott el. A századelõ rövid „parlamenttel is ellátott" korszaka[3] nem hagyott hátra érdemi, a nemzet szociokulturális hagyatékát gazdagító tradíciót. A Dumákban folytatott viták, amelyeknek célja gyakran épp annak életben tartása, semmint az autokrácia által delegált felelõs hatáskörök rendeltetésszerû használata volt, nem eredményezték a pártok álláspontjainak olyan stabil, letisztult és az orosz körülményekhez idomított rendszerét, amelybõl a '80-as évek proto-pártocskái meríthettek volna. Így a peresztrojka kései korszakának elõbukkanó ideológiai mozgalmai túlnyomó részt radikális, érzelmi alapon viszonyultak a közéleti kérdésekhez. Éppen ezért nem voltak képesek és nem is akarták a korábban elfojtott tömeg rendszerellenes attítûdjét mérsékelni, a hirtelen támadt szabadságok végletekig való kihasználását megakadályozni. Ez ugyan látványos, a civil szférából kiemelkedõ irányzatok legitimitását igazoló jelenségekhez vezetett, de a hatalommal való együttmûködést eleve kizárta. Ennyiben a friss politikai osztály demokratikus tradícióinak hiánya

nagy mértékben hozzájárult a korszak társadalmi aktivizálódásához, anélkül, hogy afölött érdemi kontrollal bírt volna.

A szovjet idõszak mindazonáltal megteremtette a népképviseleti szerveket, amelyek ugyan funkcionálisan csak kiegészítõi voltak a párthatalomnak és rendszeresen a monolit egység szellemében mûködtek, de legalább léteztek. A legitimitást biztosító pszeudo-intézményrendszer léte késõbbi megelevenedése révén ha nem is döntõen, de hozzájárult az átmenet viszonylag sima, békés jellegéhez. Egyfelõl a gorbacsovi vezetés a talaját vesztett rendszert szocialista szellemben támogató fórum létrejöttében bízva önként vállalta a törvényhozás érdemi intézményi megújítását[4]. És ugyan a szülemény az akkori hatalom szempontjából – a biztonsági fékek beépítése mellett – jócskán félresikerült, elfogadta annak létét. A demokraták megszállta szervnek[5] az ex lex állapot ellenére nem a létezési jogát vitatták, hanem sokkal inkább a befolyását: az elszigetelésére törekedtek. Másfelõl a szovjet népképviseleti szervek életre keltése ha korlátozottan is, de elvonta az utcáról a demokratákat. A pulzív politikai feszültségek egy jelentõs része lecsapolódhatott ezeken az intézményi szelepeken. Gorbacsov ellenzéke nem ragadt meg a jelszavak szintjén, követeléseit képes volt a parlamenti padsorokból strukturáltabban, egy-egy problémakörre jobban koncentrálva elõadni. Így ha az egyik oldalról az utca, a tömegek, a másik részrõl az erõszakszervezetek, a hatalmi szó nem is szûnt meg valós fenyegetés lenni, a szovjet árnyékképviseletek újszerû feltámasztása, azok mûködtetése mindkét fél számára fontos volt. Ezen szervek léte mintegy fémjelezte a rendszerváltást, annak népképviseleti jellegét. Nem véletlen, hogy azokat az 1991 augusztusi puccsig nem kísérelték meg feloszlatni, és egészen 1993 októberéig nem alkalmaztak erõszakot ellenük.

Ugyancsak a szovjet modernizáció veti meg az ipari társadalom technikai, kulturális, civilizációs szükségleteinek az alapjait. Ellentétben a századelõ feudalizálódott, roncsoltan polgárosodott, perifériás paraszttársadalmával, 70%-os analfabetizmusával, a Szovjetunió, és azon belül kiváltképp Oroszország lakossága a ’80-as évek elejére áteresett a mûveltségi alapkiképzésen. 1989-ben a 15 évesnél idõsebb népesség 10%-a rendelkezett egyetemi vagy fõiskolai diplomával, több mint háromnegyede elvégezte a tíz osztályt[6]. A családok többsége rendszeresen járatott napilapot, nézhette a televíziót, hallgathatta a rádiót. Az információs terjeszkedés ugyan egyirányú volt, a tömegközlõ szervek hitelessége alacsony, de mégis kiterjesztette az összszovjet politkai horizontot, híréhséget teremtett a lakosság jelentõs részében, napi, közéleti kérdésekrõl pletykálkodó, okoskodó társaságoknak vetette meg az alapját[7]. A nyilvánosság infrastruktúrája tette lehetõvé a peresztrojka sajtójának érdemi felfutását, vezetõ lapjainak példányszáma ekképp érhette el a csúcsot jelentõ 20-30 milliós szintet. Ez a társadalom nemcsak igényelte, de lehetõvé is tette a peresztrojkát és az azt követõ, az általános szociális deklasszálódás ellenére a még mindig viszonylag kulturált politikai konfliktuskezelést.

Mindazonáltal az orosz átmenet tanulmányozásánál mindvégig az egyik leginkább szembeötlõ jellegzetesség a politikai erõk közötti minimális konszenzus hiánya. Oroszországban nem jött létre kerekasztal. A kormányzat-ellenzék viszony tárgyalásos

kezelésére tett kísérletek rendszeresen a szövetségi szintek, vagy a hatalmi ágak közötti hatásköri vitákká alakultak. Ezek a Jelcin-Gorbacsov, illetve Haszbulatov-Jelcin párbajok[8] ugyan ideológiai bevonattal rendelkeztek, de az átmenet érdemi kérdései pillanatok alatt kilúgozódtak belõlük[9]. Ugyancsak nem volt megegyezés a rendszerváltás stratégiai lépéseinek szükségességében. A privatizációval, az állam-társadalom viszonnyal, Oroszország nemzetközi jogalanyiságával, az ideológia társadalmi szerepével, az ár- és kereskedelem-liberalizációval, a domináns tulajdon jellegével kapcsolatos problémák mind eldöntendõ kérdésekként merültek fel. Nem fokozati, taktikai kontextusban közelítették meg ezeket a problematikákat, hanem azok létérõl, szükségességérõl folyt a politikai diskurzus. Nem véletlen az sem, hogy Kelet-Európában egyetlenként Oroszország „büszkélkedhetett" a rendszerváltás folyamán végrehajtott véres belpolitikai leszámolással: a mintegy másfélszáz halálos áldozatot követelõ 1993 októberi jelcini puccsal.

Az egyetlen kivétel a külpolitika alapvetõ irányvonalát övezõ, a '90-es évek közepére kiformálódó közmegegyezés. Azonban ez sem a létezõ koncepciók egymáshoz igazítása, szinkronba hozatala révén valósult meg. Ezek az elképzelések, az orosz államiság megteremtésekor felvázolt, annak világpolitikai jellegére, feladataira és szerepére vonatkozó víziók ugyanis összetörtek, idejüket vesztetté váltak a Kreml potenciáljának az évtized alatt bekövetkezõ elillanása miatt. Így sem a nyugati világrendszerbe való akár alárendelt beilleszkedés, sem az orosz jellegzetességek megõrzése és a poszt-szovjet tér feletti dominancia megtartása mellett kialakítandó független pólus szerepe nem vált képviselhetõ célkitûzéssé az évtized közepére. A folyamatot csak felgyorsították a nyugati országok nem feltétlenül oroszellenes, de Moszkvát hátrányosan érintõ stratégiai lépései, a NATO bõvítése, a jugoszláviai bombázás, a Washingtonnal folytatott nukleáris dialógus egyre aszimmetrikusabb, annak szükségességét megkérdõjelezõ jellege. Így a Primakov képviselte közmegegyezéshez közeli irányvonal sokkal inkább a világpolitikai ellehetetlenülés, az összetört víziókból egybegyúrt tarka, de koncepciózus stratégia, mintsem meglévõ törekvések összhangba hozatalának eredménye.

A markáns belpolitikai diszenzus azonban mélyebb okokra vezethetõ vissza, semmint a kelet-európai rendszerváltások kiinduló állapotához képest rosszabb viszonyok, a demokratikus hagyományok vagy a konszenzusteremtéshez minimálisan szükséges idõ hiánya. A jelenség talán meghatározó kiváltó oka a társadalom mélyrétegeiben meglévõ, az orosz modernizáció, a nemzeti mintakövetés kezdete óta rendszeresen jelentkezõ ideológiai cezúra. A „szociokulturális raszkol"[10] ha nem is sorsszerû adottságként, de mint a társadalmi elvárások és beidegzõdések szintjén kétségkívül létezõ, osztály- és hagyományos politológiai törésvonalaktól független jelenség, legkésõbb a XIX. század értelmiségi kenyértörésétõl kezdõdõen nyomon követhetõ. A modernizáció megkésett volta, a perifériális világgazdasági integrálódás ellentmondásai, az állam mint a társadalom funkcióit átvevõ, annak önmagában konfliktusos jellegét elnyomni, de nem kezelni kívánó történelmi alany léte és jelentõsége mind összefüggésbe hozható ezen jelenséggel. Így ez a társadalmi cezúra ebbõl a szempontból nem is

annyira a konfliktusok kialakulásának és szerkezetének magyarázó oka, hanem sokkal inkább azok struktúrálatlan, intézményhiányos kezelésének leíró elmélete.

A közmegegyezéses átmenet hiányának szemléltetésekor érdemes megnézni pár – Oroszország esetében nem túl megbízható metodológiai hátterû, de mindenképpen emblematikus – közvéleménykutatást a rendszerváltó társadalom preferenciáiról. Jellemzõ, hogy már 1991 júliusában, tehát a nagy gazdasági visszaesésnek és szociális deklasszálódásnak csak a hajnalán, a megkérdezettek 52%-a elutasította az 1985 óta bekövetkezett fejleményeket, míg 23%-uk üdvözölte azokat[11]. 1992-re ez az igencsak viszonylagos optimizmus is jócskán alábbhagyott: a lakosság 66%-a nem bízott életviszonyainak javulásában[12]. A közügyektõl való ilyen mértékû elfordulás, a reformok társadalmi ellenzése tehát már a kezdetektõl fogva meghaladta a magyar szintet. Magyarországon 1991-ben az emberek 40, 1994-ben 51, 1995-ben 54%-a tartotta az új rendszert rosszabbnak a réginél, miközben 31, 26, illetve 27%-a fordított ítéletet hozott[13]. Azonban ez a jelenség még magyarázható lenne a kiinduló körülmények eleve kedvezõtlenebb voltával. Sokkal inkább jelképes az Oroszország jövõbeni berendezkedésére vonatkozó elvárások szórt állapota. Az 1996 májusában – tehát már viszonylag konszolidálódott körülmények között – végzett többopciós kérdõív a következõ attitûdöket mutatta ki[14]: az 1519 megkérdezett 52%-a támogatta, hogy az ország erõforrásait állampolgárai jólétének biztosítására fordítsa, 41%-uk a piacgazdaság, a demokratikus jogok tiszteletben tartása mellett érvelt, míg 35%-uk az egyenlõ nemzetek többnemzetiségû állama rubrikát is beikszelte. Azonban emellett 21%-uk az erõs katonai nagyhatalomhoz fûzõdõ elvárását is kifejezte, 19%-uk a volt szovjet tagköztársaságok baráti szövetségében képzelte el hazája jövõjét és 16%-uk az orosz nép államaként jellemezte országát. Kevesebb, de még mindig jelentõs mennyiségû szavazatot kapott a keresztény-pravoszláv ország (13%), a szocialista rendszer visszaállítását számonkérõ (12%) és a katonai nagyhatalom a Szovjetunió formájában (7%) rubrika. Jóllehet ezek a kissé elmosódott, jelszavas kategóriák rengeteg átfedést takarnak[15], jól megmutatják, hogy konkrét kérdésekben mennyire nem együtt vélekedik az ország lakossága[16]. Így például az orosz politikai elit azon ritka kísérletei, amikor konfliktusait népszavazás útján gondolta eldönteni, rendre kudarcba fulladtak. Amikor az 1993 áprilisi, az addigi átmenetet mintegy értékelõ, Jelcin és a végrehajtó hatalom küzdelmét megoldani hivatott, a jövõbeli államformát közvetve meghatározó referendumra sor került, az érdemi eredmény nélkül végzõdött. A négykérdéses szavazáson 64%-os részvétel mellett sem a népképviselõk, sem az elnök újraválasztását nem igényelték[17]. Ekképp közvetve a társadalmi patthelyzet, a preferenciák artikulálatlansága, illetve egymást kioltó jellege is hozzájárult a konfliktus 1993 októberi eszkalálódásához.

Nyilvánvaló, hogy a társadalom ilyen permanensen megosztott jellege, a vesztesek-nyertesek markáns kettéválása és a köztük lévõ egzisztenciális szakadék, az állami struktúrák ilyen feltételek mellett bekövetkezõ rohamos leépülése, a kormányzati szuverenitás erodálódása nem képeztek kedvezõ környezetet az ellenzékiség intézményi kereteinek megszilárdulása számára. Mindazonáltal a korszak ideológiai áramlatai a gyermekbetegségek megléte és szûkülõ mozgásterük ellenére a konszolidálódás bi-

zonyos jeleit mutatják. Egyik szembetûnõ jelenség, hogy a világnézeti pártoknak stabilizálódott a vezetõ elitje. A '90-es évek elejének mozgalmi hátterébõl kilépõ egyéniségek ugyanis vajmi kevés azonosságot mutattak a korábbi idõszak rendkívül szûk, de mégiscsak létezõ disszidens értelmiségi táborával. Sem a '70-es évek liberális-emberjogi, sem a pártot belülrõl kritikusan támadó szociáldemokrata ellenzék képviselõi nem találhatók meg a mai orosz politikai színtéren. És ez nem írható egyszerûen az elitváltás elmaradásának számlájára. A régi nomenklatúra jégmezején épp ezen alulról kiemelkedett csoportok ütöttek némi léket. Azonban még ezen kis, ideológiailag elkötelezett frakciókban is végbement egy jelentõs generációváltás már a lényegi reformok beindulása elõtt. A liberális gondolatot a névtelenségbõl elõpattant fiatal reformközgaszdászok képviselték, míg a kommunista eszmeiséget viszonylag késõn, a korábbi nómenklatúra harmadik sorából elõlépõ vezetõk vitték tovább.

Ennél is érdekesebb az évtized kezdetének ideológiai kiforratlansága, illetve annak viszonylag gyors módosulása a pártosodás korszakában. A modern orosz liberalizmus – szakítva mind a századelõ, mind a szovjet emberjogi mozgalom hagyományaival – egyfajta államnihilista, gazdaságcentrikus formában jelentkezett az évtized kezdetén. A gajdari reformcsomag[18] nem egyszerûen a liberális irányzat gazdaságpolitikája volt, hanem tulajdonképpen az képezte a demokrata program magvát. Ebbõl a szempontból az államberendezkedés kérdése, a Szovjetunió felbomlásának idején annak teljes pszichológiai, nemzetiségi problémakomplexuma, a külpolitika nem-nyugati relációi, a társadalom egyes rétegeinek szociális helyzete és közérzete a háttérbe szorultak, vagy azokat érzelmi, emocionális alapon közelítették meg az adott eszmerendszer képviselõi. Ugyanakkor az állam iránti nagymérvû gyanakvás jellemezte az évtized fordulójának szabadelvû gondolkodóit. Azt mint a társadalom civil szervezõdését elnyomó, eleve rossz és lebontandó építményt kezelték, amelynek lerombolása szerintük politikai értelemben 1991 végére nagyjából befejezõdött, de gazdasági pozícióit a visszarendezõdés megakadályozása végett még meg kell semmisíteni.

Mindkét jellemvonás, a gazdasági dimenzióra való túlzott összpontosítás és az Oroszország addigi történelme során meghatározó államiság kétségbe vonása, idegen vonás a modern orosz liberalizmus palettáján. A századelõ szabadelvû gondolkodói – az irányzat kontinentális hagyományainak megfelelõen – sokkal inkább a polgári átalakulás szociális, illetve jogi kérdéseire fektettek hangsúlyt, többé-kevésbé annak függvényeként, illetve automatizmusként kezelve a demokratikus jogállamiság gazdasági kondícióinak kialakulását. Ugyanakkor érzékelték, hogy sem a cár nemesi környezete, sem az ahhoz közelálló, szûk és valóban klasszikus burzsoá jellemvonásokat mutató tõkés csoportok nem válhatnak a polgári átalakulás motorjává. Ennyiben felismerték az általuk kívánt átalakulás értelmiségi bázisának szûkös voltát. Ekképp az irányzat centruma tagadta a cári autokráciát, romboló jellege miatt – egyre kisebb elszántsággal ugyan, de – elutasította a forradalmat ám elfogadta az orosz államot mint átmeneti szükségszerûséget, mint a felvilágosult reformok végrehajtó alanyát.

Az „antikommunizmus ideológiájának" ezen két különös vonása mára ha nem is veszett el teljesen, de halványulóban van. A liberális gazdasági program, a „ha van tu-

lajdon, lesz polgárság is" elve nem volt keresztülvihetõ az orosz körülmények között, és nem valósult meg a képviselõi által elképzelt módon sem. Bár az állami tulajdon 10%-ának vócseres felosztása és a '94-ben felgyorsított privatizáció a tulajdon puszta megteremtésének, és nem a hatékonyságjavítás, az állami bevételek emelésének céljával játszódott le, az orosz tõke nem vált a reform ügyének, illetve annak hordózói lekötelezettjévé. Így a mai orosz liberalizmusnak újra szembesülnie kell társadalmi, elitbeli bázisának korlátozott voltával. Mára a megmaradt liberális pártok szakítottak a rendszerváltás kezdetén hirdetett programjaikkal, elfogadják az államnak a reformok terén szánt központi szerepét, szociális érzékenységük nõtt.

A lényegében hatalom-ellenzék vonal mentén megosztott liberális mozgalomhoz képest sokkal inkább szétaprózodott a poszt-kommunista ideológiai skála. Esetükben az elhatárolódási pontokat az SZKP-hoz való viszony, a politikai küzdelmek módjára vonatkozó, a választásokon való részvétel kérdése, az új rendszer legitimitásába vetett hit jelentették[19]. Ez az államjogi diskurzus, mozgalmi retorika azonban döntõen különbözött a liberális hangvételtõl. A korszak kommunista pártjai számára mind a jelcini rendszer, mind az azt kezdetben feltétlenül támogató és azzal gyakran egybemosott demokrata irányzat amolyan antipólusként hatott. Ekképp ezen ideológiai szegmens vállalta fel az adott körülmények között konzervatívnak számító társadalmi értékek legjavát, a nemzeti – jelen esetben orosz, illetve szovjet – eszmeiséget, a hagyományos szociális rendszer szétesése miatti sérelmeket, a gazdasági visszaesésbõl és a jövedelmi, regionális különbségek ugrásszerû növekedésébõl fakadó aggodalmakat. Ebbõl a szempontból a korai Oroszország két markáns ideológiai áramlata nemcsak céljaiban, az alapvetõ kérdések megítélésében, percepcióikban különbözött egymástól, hanem a Közép-Európában tapasztaltnál lényegesen nagyobb mértékben elhatárolódott a diskurzusok szintjén is. Egyes vélemények szerint az orosz belpolitikát éppen ez a jellegzetessége óvta meg a '17-eshez hasonló robbanástól[20].

Az 1992-tõl kezdõdõ szociális deklasszálódás duzzasztotta fel nagy mértékben a kommunista ellenzék támogatottságát. Csak 1992 folyamán az átlagos reálbér a felére csökkent (1996-ra az 1991-es szint 30%-ára) a jövedelmi különbségek ugrásszerû növekedése mellett[21]. Így ugyanaz a társadalmi tolóerõ, amely 1991 elõtt a demokratákat magasba emelte, a gajdari sokkterápiát követõen a viszonylag késõn induló kommunista ellenzéket erõsítette[22]. A vesztesek táborának ilyen ugrásszerû kibõvülése jócskán aláásta az új rendszer legitimitását, megnövelte az azt tagadók népszerûségét. Éppen ezért ebben az idõszakban nem volt meg a felekben sem a hajlandóság, sem a szükségesség tudata, hogy elfogadják a jelcini rendszer igencsak szûkre szabott és korántsem egyenlõ játékszabályait, illetve valamilyen egységet képezzenek a „megszálló idegen rezsim" ellen. Az új, orosz körülményeket hallgatólagosan elfogadó, Zjuganov vezette KPRF képezte kommunista egység csak az orosz ellenzékiség már hanyatló ágában, 1993 októberét követõen jött létre.

Az októberi jelcini puccs, a Fehér Ház lövetése két tekintetben is leszámolást jelentett a korábbi idõszak demokrata-kommunista dualitással jellemezhetõ politikai rendszerével. Egyfelõl bebizonyította, hogy véget ért az a korszak, amikor nagy töme-

geket lehetett mozgósítani egy-egy politikai célkitûzés érdekében. A véres leszámolás hallgatag és néptelen moszkvai és oroszországi utcái, az 1993 decemberi oktrojált alkotmány népszavazással való szentesítése egyértelmûen a társadalmi aktivitás befejezõdésének jelképei. Az állami és a társadalmi tevékenység újabb szétválása nyilvánvalóan a legitimitásukat rendszeresen alulról igazolni kényszerülõ pártok számára a leginkább kedvezõtlen. Ugyanakkor épp az elõzményekbõl kifolyólag az új alkotmány a már korántsem omnipotens állami struktúrák közt a törvényhozásnak és a pártoknak a lehetõ legkisebb helyet metszette ki. Így a kommunisták azt kapták büntetésbõl, amit a demokraták jutalomból. A mai feltételek mellett részt vehetnek, és befolyásuk megõrzése érdekében részt is kell venniük a hivatalos politikai életben, ugyanakkor népszerûségük megtartása céljából nem kompromittálódhatnak a kormányzatban, meg kell õrizniük hiteles ellenzékiségüket. A Gajdar vezette liberális mozgalom sorsa, a retorikájában igencsak kritikus de gyakorlati tevékenységében minden esetben a kormányzatot támogató Zsirinovszkij féle LDPR és az újonnan erodálódó KPRF esete mind példaértékû ebbõl a szempontból.

Ugyanakkor 1993 óta a korábban két pólus körül tömörülõ ideológiai térben megjelent egy harmadik, amolyan „konzervatív" pont is. Ezek a struktúrák legtöbbször a törvényhozásba mintegy kívülrõl becsempészett „hatalom pártjai". Hagyományosan ide sorolható a Csernomirgyin fémjelezte „Házunk Oroszország", illetve valószínû, hogy ebbe a kategóriába kerül az „Otyecsesztvo" választási szövetség is. Ezek alapvetõen elfogadják a kialakult struktúrákat, a tevékenységük korlátozott mértékû újításokban és a törvényhozás mûködésének a hatalom szempontjából olajozottabbá tételében merül ki. Mindazonáltal éppen ez az a meghatározó irányzat, amely az elmúlt 4-5 évben markánsan tért nyert az orosz pártpalettán.

Összességében azonban az orosz ellenzékiség számára valószínûleg nem érdekérvényesítési pozícióinak gyengesége, a tekintélyelvû politikusi attitûd térnyerése, meghatározó kormányzati befolyásának ellehetetlenülése jelenti a legnagyobb kihívást. Ezen kétségkívül létezõ veszélyeknél hosszabb távon sokkal nagyobb fenyegetés a társadalom utóbbi tíz évben bekövetkezõ degenerálódása, a gazdasági teljesítmény mintegy 50%-os visszaesése, a dezindusztrializáció, a világgazdasági perifériázálódás, a demokratikus intézmények mûködtetésére vonatkozó artikulált társadalmi igény csökkenése. Mindezek a folyamatok éppen azon – a szovjet modernizáció idején megteremtett – szociokulturális vívmányokat fenyegetik, amelyek az utóbbi 15 év ellenzékiségének tradícióteremtõ korszakát, a rendszer rugalmasságát, az események vértelen lefolyását lehetõvé tették. Az alapok ilyen mérvû megroppanása, a mûveltségi szint jelenleg megfigyelhetõ hanyatlása, a folyamatok állami befolyásolási lehetõségének drasztikus csökkenése a konjunkturális autoriter reflexeknél sokkal nagyobb mértékben növeli a már meglévõ demokratikus struktúrák törékenységét, a cezurális történeti fejlõdés valószínûségét. Ez a páratlan hanyatlás egyformán érinti a Szilágyi Ákos által felvázolt ideológia törésvonal mindkét oldalát[23]: a mai orosz politikai mozgalmak kommunista-nacionalista-fasiszta tömbjének a társadalmi fejlõdésre vonatkozó modern vízióját, illetve a posztmodern átalakulást sürgetõ liberális-demokrata erõk lehe-

tõségeit. A szükséges polgári-értelmiségi rétegek híján nemcsak a nemzetállam kiépítésének modern – és meglehetõsen kései – kísérlete, hanem posztmodern globalizált, információs társadalommá való átalakulás ötlete is értelmét veszti. Ennyiben a „konzervatív" gondolat, a „fontolva maradás" egyre gyarapodó politikai tábora válik az egyetlen, ha nem is túl perspektivikus vízióvá, marginalizálva az utóbbi idõszak mindkét meghatározó ideológiai mozgalmát.

JEGYZETEK

[1] Idézi Rabotjazsev (1998), 47-48. Az ilyen számításoknál hagyományosan gondot okoz a nómenklatúra fogalmának számszerû lehatárolása, 500 ezertõl hárommillióig terjednek a meghatározások.

[2] E tekintetben épp Jelcin volt a formabontó, aki a hagyományos szovjet bürokratikus lépcsõfokokról lebucskázva társult a demokrata ellenzékhez, és kívülrõl volt képes visszajutni oda, ahova korábban nómenklaturális módszerekkel nem sikerült.

[3] A parlamentáris engedmények, kísérletek korszaka 1905-tõl 1918-ig tart, ha jóhiszemûen hozzáveszük az 1918 januári egynapos Alkotmányozó Nemzetgyûlést is. Jellemzõ, hogy az öt törvényhozásból hármat oszlatnak fel idõ elõtt, és az igencsak cárbarát III. és IV. Duma is csak lényegi korlátozások, párnapos „kényszerszünetek" mellett mûködhetett.

[4] Az 1988. júniusi 19.-i SZKP pártkonferencián döntöttek a többes jelölés bevezetésérõl és a Szovjetunió Legfelsõbb Tanácsát (554 fõ) megválasztó Népi Küldöttek Kongresszusának (2250 fõ) megalakításáról. Ennek 1989-es megválasztása a peresztrojka leszálló ágának kezdete, a Gorbacsovot támadó kritika állandósulásának idõszaka.

[5] Igazából a Népképviselõk Kongresszusának nemzeti szintû, illetve orosz párjai lettek az ellenzék melegágyaivá. Az 1990 márciusi választások után megalakuló oroszországi Kongresszus Jelcint választja meg elnökéül, akinek ez az 1987-es pártvezetésbõl való kibukását követõ nagy visszatérése.

[6] *Összehasonlító Politológia* (1992), 474.

[7] Ugyanakkor helytálló Szolzsenyicin kritikája is, miszerint a homo sovieticus, annak többségében mûszaki értelmisége csak torzképe az igazi, a nyilvánosságot és a közügyeket felelõsen értékelni és használni képes mûvelt osztálynak. Az *obrazovscsina*, a kiképzett, de társadalmi szinten passzív diplomás tömeg nem akar és nem is tud építõ szerepet betölteni Oroszországban. Szolzsenyicin (1997).

[8] 1991 végéig Jelcin orosz és Gorbacsov szovjet elnök, a késõbbiekben a Haszbulatov fémjelezte törvényhozás és a jelcini végrehajtó hatalom között feszültek a belpolitikát meghatározó alapvetõ feszültségek.

[9] Ezt az elemet emeli ki Szilágyi Ákos is, amikor tagadva az átmenet konfliktusainak ideológiai jellegét, azokat az államháború fogalmával jellemzi. Ebben az értelmezésben az orosz mozgalmiság képtelen pártokká, a nyugatról ismert civil társadalmi formákká alakulni, csak állami köntösben, nómenklaturális elemekkel felhígulva, képes részt venni a politikai küzdelmekben. Ez az orosz történelem fordulópontjaikor gyakorta jelentkezõ „kettõs hatalom" magyarázata, amely jelen esetben az elsõ nagy jelcini mimikri, a demokrata Oroszország – kommunista Szovjetunió ellenállásban manifesztálódott. Szilágyi (1999) 246.

[10] A. Ahiézer által bevezetett fogalom, aki az orosz történelmi fejlõdés sajátos voltát vezette le ebbõl a fogalomból. Lásd Ahiézer (1995).

[11] Az eredeti kérdés így hangzott: „Ha 1985-ben tudta volna, hova vezetnek a változások, támogatta-e volna azokat?" 52% nem, 25% nem tudta, 23% igen. *Rosszija u kriticseszkoj cserti* (1997), 11.

[12] „Osztja-e Borisz Jelcin véleményét, hogy 1992 végére a gazdaság stabilizálódik és javul az emberek életkörülménye?" 2% igen, 12% részben, 19% majd kiderül, 66% kételkedik. Uo. 14.

[13] Romsics (1999), 568.

[14] Russzkije idei (1997).

[15] Például a piacgazdaságot és demokratikus jogállamot hirdetõknek (41%) csak 27%-a tartja azt a nyugati módon megvalósíthatónak, míg 47%-uk attól eltérõ, orosz útban gondolkodott.

[16] Hasonló felmérés alapján a „Milyen államban szeretne élni?" kérdésre 1996-ban a következõ válaszok születtek: monarchia, birodalom mint 1905 és 1917 között – 6,9%; szocialista állam, kommunista ideológia mint a Szovjetunió – 24,4%; piacgazdaság, demokrácia mint a nyugati országok – 33,7%; sajátos berendezkedésû és fejlõdésû állam – 24,5%; a többi nem válaszolt. In Zubov (1997), 33.

[17] A következõ eredmények születtek: „Megbízik-e Ön Borisz Jelcinben, az OF elnökében?" – a résztvevõk 58,5%-a igen; „Támogatja-e a kormányzat és az elnök 1992 óta folytatott szociális politikáját?" – 52,9%; „Szükségesnek tartja-e elõrehozott elnöki választások megtartását?" – 32,4%, érvénytelen; „Szükségesnek tartja-e a népképviselõk elõrehozott megválasztását?" – 41,4%, érvénytelen.

[18] Az 1992 január elsejével kezdõdõ reformcsomag egy év alatt hajtotta volna végre a fõ rendszerváltó lépéseket. Az eredeti elképzelés szerint három lépése – az ár-, a kereskedelem-liberalizáció és a privatizáció –, megteremtette volna a piacgazdaság intézményrendszeri alapjait Oroszországban. Az orosz lakosság többsége számára keserves 1992-es év – a reformcsomag gyors elhalása mellett – a 2900%-os inflációról és a termelés mintegy 20%-os eséséről vált emlékezetessé.

[19] Míg például az Anpilov vezette „Dolgozó Oroszország" megtagadta az opportunista SZKP-t, rendszeresen utcai tüntetéseket szervezett és nem vett részt az 1993 decemberi választásokon, addig a Zjuganov fémjelezte KPRF bár bírói úton eltörölte az 1991 augusztusi puccs után az SZKP alapszervezeteit felszámoló jelcini rendelkezést, hallgatólagosan elfogadta az új „orosz" játékszabályokat, részt vett a választásokon.

[20] Szilágyi (1996), 21.

[21] Rosszija u kriticseszkoj cserti (1997), 71.

[22] A hivatalos pártmozgalomból való kiszakadást nagyban nehezítette mind az egységbe vetett doktrinális hit, mind az a tény, hogy Oroszországnak – a 15 tagköztársaság közül egyedüliként – nem volt saját kommunista pártja. Az OSZSZK KP megalakítására csak Gorbacsov aktív ellenkezése mellett, rendkívül késõn, 1990. júniusában került sor.

[23] Szilágyi (1999), 79.

IRODALOM

Ahiézer, A.: Oroszország: megosztott civilizáció? *Replika,* 1995. 19-20. köt.
Gelman, V.: Demokratyicseszkaja oppozicija v posztszovjetszkoj Rosszii. *Na putyjah polityicseszkoj transzformacii,* Moszkva, 1997.
Kljamkin, I.- Kutkovec, T.: Russzkije idei. *Nyezaviszimaja Gazeta,* Szcenarii, 1997. 01. 16.
Malinova, J.: *Liberalizm v polityicseszkom szpektre Rosszii.* Moszkva, 1998.
Markov, Sz.: Kommuniszticseszkoje dvizsenyije v posztszovjetszkoj Rosszii 1990-95. *Na putyjah polityicseszkoj transzformacii*, Moszkva, 1997.
Rabotjazsev, N.: K voproszu o genezisze i szuscsnosztyi nomenklaturnovo kapitalizma. *Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnije otnosenyija*, (2) 1998.
Szilágyi, Á.: Mit ér a szuverenitás, ha orosz? *2000,* 1996. 9. sz.
Szilágyi, Á.: *Oroszország elrablása.* Budapest, 1999.
Szolzsenyicin, A.: Általanultak. In *Az „orosz kérdés" a XX. század végén.* Budapest, 1997.
Zubov, A.: Szovremennoje ruszkoje obscsesztvo i civil society: granyici nalozsenyija. *Pro et Contra*, (2) 1997.
Rosszija u krityicseszkoj cserti. Moszkva, 1997.
Vlaszty i oppozicija. Moszkva, 1995.

IV.
A NEMZETÁLLAMI ÉRDEKEK ÉS A REGIONÁLIS, SZOCIÁLIS KONFLIKTUSOK KEZELÉSE

122 üres lap

Sonkoly Gábor

Az erdélyi identitások területi szempontú elemzése XVIII-XIX. századi példák alapján

1. Bevezetés

A társadalom különbözõ szintjein folyó egyezkedések és erõpróbálgatások, a társadalomtörténetben napjainkban meghonosodó kifejezéssel élve – társadalmi játszmák gyakran jelennek meg területi viták formájában. A társadalmi vagy történeti szereplõ identitásának fontos része az a terület, ahol él, illetve ahonnan származik. A területi identitások értelmezése ugyanakkor gyakran eltér még azok között is, akik egyazon területen laknak, mivel érdekeik és társadalmi meghatározottságuk szerint más-más interpretációval szolgálnak ugyanarra a városra, megyére vagy régióra vonatkozóan. A területértelmezésekbõl származó konfliktusok tovább erõsödnek, ha területidegen, azaz nem a kérdéses területen élõ társadalmi szereplõk próbálják ráerõltetni saját interpretációjukat a helyiekre. Ez utóbbi esetre jellemzõ példa a nemzetállam központjából érkezõ közigazgatási, ideológiai vagy kulturális diktátum, amely a helyi-regionális területi identitásokat próbálja meghatározni.

A tanulmányban olyan történelmi helyzetekrõl szeretnénk írni a XVIII-XIX. századi Erdély példáján, amikor a társadalmi játszmák a térben jelennek meg, miközben a társadalmi identitás a térhez való viszonyon vagy a területiség egyik formáján keresztül fejezõdik ki.

Az elemzés egy olyan idõszakot érint, amikor az Erdélyi Fejedelemségben a rendi kiváltságok igen összetett rendszere fokozatosan átadta a helyét egy modern társadalmi formációnak. Ez az átmenet természetesen nem mehetett végbe konfliktusmentesen, hiszen a társadalmi szereplõknek nemcsak az új viszonyokat kellett megismerniük, de a sikeres alkalmazkodás elõfeltétele volt, hogy a rendi viszonyok között használt jognyelv helyett elsajátítsák a modern kor hivatalos nyelvének tekinthetõ szociológiai-statisztikai nyelvet.[1]

A tanulmány terjedelmi kötöttsége nem teszi lehetõvé, hogy részletesen elemezzem ezt a problémát, ezért csak a társadalom területi szervezõdéseinek két szintjére térek ki. E két szintet a közös területi megnevezés, a *haza* kifejezés köti össze. Egy korábbi tanulmányomban már hivatkoztam arra az 1824-es kolozsvári formanyomtatványra, amelyen a nemzetiség az állampolgárságot, a *haza* pedig a lakóhelyet, a felettes joghatóságot jelentette. Ekkor tehát a haza hivatalos értelemben a kiváltságos közösség legkisebb területi egysége. Nemesek esetében ez a vármegye, a szabad székelyeknél és szászoknál a szék, a kiváltságos polgároknak pedig a város. A kiváltságosok közvetlen felettes joghatóságánál nagyobb egységre utal a haza szó azon jelentése, amely az egységes Magyar Királyság felbomlását követõen Magyarországra, illetve

Erdélyre vonatkozik. A két politikai entitás közjogi egységéért folytatott küzdelem során a nemzeti egységet kifejezõ „két testvérhaza” vagy „két magyar haza” kifejezés toposszá válik.[2] A haza szó alkalmazható Erdély egészére is, amikor a XVI-XIX. század folyamán közjogi realitásként a helyi rendi társadalom kis hazáinak összességét, a nagy hazát jelentette. A „két haza” kifejezés ugyanakkor arra utal, hogy volt egy ennél is tágabb értelmezés, amely egybefoglalta az egykor egységes Magyar Királyság részeit. Kövessük végig, hogy a nagy haza (Erdély) és a számos kis haza közül egy (az erdélyi kiváltságos város) hogyan válik politikai és közigazgatási játszmák tétjévé! E játszmák során a társadalmi szereplõk újrafogalmazzák területfelfogásukat, ami értékes adalék a szereplõk identitásában végbemenõ változások kutatásához.

2. Erdély mint terület

Erdély területként való felfogásának két típusát különböztethetjük meg. Az elsõ szerint Erdély „zárt”, önmagában értelmezhetõ egység, melyet a kert, vagy tündérkert metafora ír le a legjobban. Itt Erdély lakói a szomszédos területeken lakóktól különböznek, egységet képeznek, területi identitásukat az összetartozás és a közös jegyek határozzák meg. A második értelmezés szerint Erdély egy ún. határon átnyúló régió (région *transfrontalière*[3]), mely abban különbözik a határon átnyúló régióktól (mint Katalónia, Baszkföld, Tirol stb.), hogy Erdélyt nem politikai hatások osztják több részre, hanem – matematikai hasonlattal élve – két halmaz metszeteként adódik ki. Ennél az értelmezésnél az erdélyiek szorosabban kötõdnek a határokon átnyúló területekhez, területi identitásuk szempontjából a regionális összetartozásnál fontosabb a szomszédos területekhez való kötõdés. E két térértelmezés egyszerre volt jelen Erdély újkori történelmében. Az események függvényében egy adott társadalmi csoportnál hol egyik, hol másik felfogás került elõtérbe.

A XVI. század során kialakult független Erdélyi Fejedelemség az erdélyi kert intézményesített formájaként is felfogható, legalábbis mindenképp az volt a kor társadalmának azon része számára, amely képviseleti joggal bírt az országgyûlésben. Az erdélyi rendi állam létét belülrõl ugyanis a három natio uniója biztosította. E három natio területi kiterjedéssel rendelkezett. Ez a földrajzi szempont pedig jogi meghatározottságot is jelentett. Konfliktusok épp akkor jelentkeztek, amikor a központi hatalom a natiok területi kiterjedését és jogi fennhatóságuk hatókörét egyaránt megpróbálta megreformálni. Ennek példája a megyésítés lassú folyamata, ami Erdély esetében körülbelül egy évszázadig tartott, és véglegessé csak a Magyarországgal való 1867-es egyesülés után, az 1870-es években vált[4].

3. A rendi közigazgatás racionalizálása

A területi síkon megnyilvánuló társadalmi konfliktus kiváló példája a központi hatalom közigazgatási intézkedései és a helyiek reakciója. Bécs olyan közigazgatási és adórendszert akart, amely bürokratái számára világosan átlátható, ezzel szemben

az „erdélyi Karok és Rendek” fennmaradásuk zálogát a hagyományos közigazgatás fenntartásában látták. A megyésítés sikere, illetve kudarca a két fél közötti erõviszonyok alakulását mutatja.

A három nemzet uniója területi kiterjedéssel megfeleltetett jogi egységekkel fedte le Erdély területét. Ezen egységek a feudális nemzetek tagjai számára megfelelõ igazgatási és jogszolgáltatási hierarchiát jelentettek. Ez a rend akkor kérdõjelezõdött meg, amikor a feudális nemzetfelfogás mellett a modern, nyelvi-kulturális alapú nemzetfelfogás is normává kezdett válni. A nyelvi-kulturális egységet jelentõ nemzet területi kiterjedést kívánt magának, ami a hagyományos területi felosztás riválisa lett.

A hagyományos közigazgatási rendszert tehát a társadalom több szereplõje is meg kívánta változtatni a XVIII-XIX. század folyamán. 1750 és 1867 között a bécsi hivatalnokok több új adó- és közigazgatási reformot dolgoztak ki, melyek heves ellenállást váltottak ki számos erdélyi részérõl. Tekintsük át most röviden Erdély megyésítésének[5] lépéseit!

Az 1750-es adóösszeírás

Az osztrák örökösödési háború során a Habsburg Birodalom elvesztette egyik legértékesebb tartományát – Sziléziát. A Birodalom egyre növekvõ költségvetési hiányát belsõ forrásokból kellett pótolni, ami arra ösztönözte a bécsi hivatalnokokat, hogy korszerûsítsék a tartományok egymástól eltérõ adórendszerét. Ebben az idõszakban született meg Erdély egységes, az adózók lakóhelyétõl és a társadalmi státuszától függõ adórendszerének terve, ami az 1750-es adóösszeírás[6] eredményei alapján öltött konkrét formát az 1748/49-es ún. *classificatio*ban[7]. A kidolgozott adórendszer sosem valósult meg, ám a késõbbi adóreformok alapját jelentette. Vizsgálatunk szempontjából azért fontos, mert ez az elsõ olyan terv, amelyben Erdély új, egységes területi felosztását dolgozzák ki.[8] A rendek természetesen tiltakoztak az egységes adórendszer bevezetése ellen, mivel az sértette a joghatóságok szerinti adómegszavazás rendszerét.

A határõrvidék felállítása

Az erdélyi határõrvidék megszervezése volt a második lépés a központi hatalom részérõl, mellyel megsértette a három nemzet területi autonómiáját. Az 1763-64-es véres események híven mutatják a konfliktus komolyságát. A székely nemzet területén megszervezett ezredek beékelõdnek az addig egységes székek területébe, ezzel „polgári” és „katonai” részre osztva a lakosságot. A magyar megyék területén létrehozott román katonai ezredek pedig egy addig kiváltsággal nem rendelkezõ csoportot juttatnak területhez. Ezzel a felettes joghatóság és a területiség között fennálló feltétlen kapcsolat megszûnik.

A II. József-féle megyereform

A három nemzet területi leképezése elsõ alkalommal az 1780-as években szûnik meg a II. József-féle megyereform bevezetése következtében. 1784-ben Erdélyt – a te-

rületi egyenlõség elvét követve, ám függetlenül a korábbi megyék és székek szerinti beosztástól – tizenegy megyére osztják. Két évvel késõbb három nagy kerületet is meghatároznak Kolozsvár, Nagyszeben és Fogaras székhellyel. A székhelyek kiválasztása is mutatja, hogy a józsefi reform nem követte a három nemzet szerinti felosztást a nagyobb területi egységek kialakításánál. A területfelfogás szempontjából ez a reform igen közel áll az egyébként kortárs francia megyésítéshez. A Nemzetgyûlés Franciaországban egy év alatt, a 1790-es viták során határozta meg azt a területi egyenlõség elvén alapuló megyerendszert, mely lényegében napjainkig Franciaország közigazgatási beosztását képezi.[9]

Visszatérés a privilégiumokhoz

A modern megyerendszer bevezetése csak rövid epizód marad az autonóm Erdély történetében. Az 1790-1791-es, illetve 1810-1811-es privilégium-tisztázó országgyûlések iratai híven mutatják, mennyire fontos a rendi joghatóságok szerinti területi berendezkedés fenntartása a rendek számára. A megyeszékhelyek kijelölése (1790-1791) és az igazságszolgáltatás kerületeinek meghatározása (1810-1811) szigorúan a kiváltságok alapján történik meg.[10]

Az 1850-es években bekövetkezõ megyésítés

Az 1848-49-es szabadságharc bukását követõen a Habsburg bürokrácia Erdélyben is új közigazgatási rendszert határoz meg, mely alapján 1854-ben tíz kerületre osztja a magyar megyék és a szász, illetve székely székek helyén. Ezzel párhuzamosan megszûnik a katonai határõrvidék és a szász jogi Universitas különállása. A városok pedig – Nagyszeben fõváros kivételével – a megyék fennhatósága alá kerülnek. Ez a megyerendszer – a józsefihez hasonlóan – csak addig áll fenn, míg hatalmon marad az a politikai rezsim, amelyik létrehozta. Az 1861-es országgyûlés elsõ intézkedései között szerepel a megyerendszer felszámolása és az eredeti vármegyék, székek és kiváltságos városok státuszának visszaállítása. Az autonóm Erdély korában a rendek tehát sikeresen õrzik a számos kishaza egységébõl összeálló területnek a jogi kiváltságok alapján álló beosztását.

Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül a kis egységekben végbemenõ társadalmi változásokat sem, melyek együttjárnak a területfelfogás változásával. Vizsgáljuk most meg közelebbrõl az egyik ilyen kishaza, az erdélyi kiváltságos város átalakulását a megyésítésre tett kísérletek korszakában.

4. Az egyik kishaza: az erdélyi kiváltságos város

Erdély közjogi különállásából adódik, hogy az erdélyi város önálló közigazgatási definíciót igényel, ami nem feltétlenül felel meg a magyar, a román vagy a német városénak. Az Erdélyt alkotó három feudális nemzetet alapul véve megkülönböztethetünk (erdélyi) *magyar, székely és szász várost.* Ám további tipológiák felállításánál valószínûleg helyesebb, ha abból indulunk ki, hogy ezek a városok egyéni statutummal,

alkotmánnyal rendelkeztek, ami lehetõvé tette, hogy mindegyikük egy jogilag meghatározott külön világot hozzon létre.

A kiváltságos közösségek az országgyûlésen való megjelenéssel biztosították joguk mindenkori gyakorlását. A XVIII. századi országgyûlési követi névsorok alapján kiderül, hogy a városok kétféleképpen: egyéni alapon vagy székükkel együtt képviseltették magukat.[11] Az 1743/44-es országgyûlésen egyénileg képviseltették magukat a magyar városok[12] és Marosvásárhely, míg székükkel említik a szász és székely városokat. 1790-ig ugyanez a helyzet a XVIII. század minden országgyûlésén. Az 1790/91-es kolozsvári országgyûlés alkalmával a „nemes Karok és Rendek" a II. József kiváltságokat eltörlõ uralkodása okozta rendellenes viszonyokat kívánták helyreállítani. Az 1790/91-es országgyûlés követeinek felsorolása már sokkal részletesebb, és itt valóban az történik, hogy a szász városok székükkel együtt, míg a székely városok – a magyarokhoz hasonlóan – külön szerepelnek[13].

Az 1790/91-es, az 1794-es, valamint az 1810/11-es országgyûléseken sorra veszik és tisztázzák az összes kiváltságot, amellyel kapcsolatban kétség vagy probléma merült fel. A józsefi intézkedések erre jócskán szolgáltattak okot.[14] A jogsérelmek orvoslásának eredményeként születik meg 1791-ben „Erdély késõ feudális, rendi alkotmánya".[15] A királyi elõterjesztés által megkívánt megyei- és országgyûlési rendtartás, jobbágy-, adó- és bírósági reform helyett az országgyûlés a sérelmek orvoslásával foglalkozik, és mindent a privilégiumok tekintetében, azaz az idõben visszafelé tekintve vizsgál. A XIX. század elsõ felének országgyûlési vitáit hasonló szellem hatja át. Ha meg is jelenik a liberális szellem, a privilégium ereje dönt.

A korszak erdélyi városának megértése szempontjából fontos az 1810/11-es vita és törvény a „vármegyebeli törvényszékekrõl és a vármegyék kebelében fekvõ szabad városok és helységek fórumáról"[16], mivel ez a közigazgatási reformtervezet megpróbálta elválasztani a közigazgatást és a bíráskodást.[17] A rendek természetesen ádázul ellenkeztek a józsefi megyerendszert felidézõ mindenfajta közigazgatási reform ellen, és végül – a magyarok földjén fekvõ városok jogi *classisokba* sorolása után – a reformot sikerült megakadályozniuk. Az osztályok megállapításánál minden egyes kiváltságos hely privilégiumát a legapróbb részletekig áttekintették, és e vizsgálat alapján határozták meg a közigazgatási és bíráskodási rendszert, szigorúan ragaszkodva a rögzített viszonyokhoz.[18] A székely székek esetében megpróbálják arányosan felosztani az igazságszolgáltatási kerületeket, ám mivel minden új beosztás eltér a hagyományos széki kerettõl, így az eleve sérti a székely rendek érdekeit, akik természetesen tiltakoznak. A székely városok nem kerülnek külön említésre, azokat a bíráskodás szempontjából a székkel egybetartozónak tekintik. Bár az 1830-as évek két országgyûlésén már felléptek a reformerõk, a közigazgatás reformjára 1848-ig nem került sor. Az adott korszakban tehát a városi kiváltságok megszabta keretek végig meghatározóak voltak városaink számára.

Az erdélyi városok országgyûlési képviseletét a magyarországi városok is példaként állították a városi reformot sürgetõ 1844-es országgyûlés rendjei elé. A követek megpróbálták megakadályozni képviseletük arányának csökkentését az országgyûlés-

ben, s ezt – rendi érvelésüknek nemzeti színezetet adva – a két magyar haza uniójának gátjaként tüntették fel. „Ha a' városokat illetõ szavazati jog csonkítást szenvedne, akkor Erdély és Magyarország összekapcsolásáról álmodni sem lehet; mert az erdélyi városok, mellyeknek eddig az erdélyi országgyûléseken mindig igazi praepondiumok volt, – látván, mi a' városokkal Magyarországban történt, az összekapcsoltatásban soha meg nem egyeznek, sõt minden összeköttetést hátrálni és akadályoztatni fognak."[19] Pest város követének érveléséből kitûnik, hogy idealizált képet fest az erdélyi városok parlamenti képviseletérõl, amit számokkal is bizonyít: „t.i. Erdélyben a' nemesség, melly 16,000 személybõl áll, az országgyûlésen 25 megyei municipium által képviseltetvén, 25 szavazattal bír, – a' polgárság mind a' városokban, mind a taxalis helyekben 135,000 fõre rug, és 28 municipium által képviseltetvén, ugyanannyi szavazattal bír; – de ezen méltányos arány nem csak Erdélyben, hanem széles e' világon mindenütt létezik, a' hol egy nemzet, vagy repraesentatív, vagy országrendi alkotmánnyal el van látva; így Angliában (...) Bajorországban (...) Szászországban (...) Badenben."[20] Az erdélyi városoknak természetesen sosem volt „praepondiumuk" a többi rend felett, különösen nem a XIX. század elsõ felében, amikor a Gubernium által kinevezett hivatalnokok erõs túlsúlyban voltak a rendi követekkel szemben, és nagyobb számarányukat az 1790 óta érvényben lévõ személyi szavazással érvényesíteni is tudták.[21] A pesti követ érveléséből az tûnik ki, hogy a magyarországi állapotokat vetíti ki az erdélyi rendi viszonyokra, hiszen szerinte a polgárságot a városok mellett a taxális helyek képviselik, holott a taxális helyeknek csak egy részében éltek polgárok. Meg sem említi ugyanakkor a szász székeket, ahol a falvakban és szabad szászokkal, erdélyi rendi értelemben polgárokkal találkozunk. Az erdélyi városok helyzete a valóságban korántsem volt ilyen ideális, és különösen nem, ha egy friss privilégium megerõsítésérõl volt szó. Az 1790/91-es országgyûlés – a kiváltságok tisztázása hevében – megkérdõjelezte a két örmény szabad királyi város (Erzsébetváros és Szamosújvár) II. József által adományozott és az országgyûlés által soha jóvá nem hagyott jogi státuszát.[22] A két örmény város felvétele ellen a székely nemzet és a többi szabad királyi város ágált a leginkább, mivel tartottak attól, hogy az örmények új jogaikat egyébként is igen jelentõs kereskedelmi pozícióik erõsítésére fogják felhasználni a hagyományos városok rovására, illetve attól féltek, hogy a föderációt megbontva negyedik nemzetté akarnak majd válni. A két örmény város természetesen biztosította õket, hogy a magyar nemzet részének tekintik magukat, hiszen annak területén fekszenek. Számos korlátozás beiktatásával, de végül felvette az országgyûlés a két várost a szabad királyi városok közé.

A „két magyar haza" rendi viszonyai a városok és a polgárság tekintetében tehát igen csak eltérõek. Ezt a megfigyelésünket támasztja alá az 1848-as unió során megállapított képviseleti rendszer eltérõ volta a magyarországi és az erdélyi városok tekintetében.[23] Míg a magyar városok népességszámuk alapján, az elõre meghatározott küszöbértékek szerint küldhetnek követeket, addig az erdélyi magyar és székely kiváltságos városok jogi státuszuk szerint tehetik meg ugyanezt. A képviselet szempontjából az erdélyi magyar és székely városok *egyenlõbbek* a magyarországi városoknál. Így fordulhat elõ, hogy az alig több mint kétezer lakosú Erzsébetváros – az erdélyi sza-

bad királyi városok egyikeként – éppúgy két követet küldhet az országgyûlésbe, mint Buda vagy Pozsony.[24] A szász városok – a jogfolytonosságot megõrizve – székükkel együtt képviseltetik magukat. A pesti követ 1844-es érvelése az 1848-as városi képviseletnél is igazolódik részben, hiszen – ha a városok nem is dominálnak az erdélyi követek között – a képviselõk számának a többi törvényhatósághoz viszonyított aránya több mint kétszerese a magyarországi városokénak, pedig ebben a számításban nincsenek benne a szász városok képviselõi.[25]

Hangsúlyoztuk és számos példával illusztráltuk az erdélyi város igen erõs rendi jellegét a vizsgált korszakban. Indokolt tehát a városokat (feudális) *nemzeti hovatartozásuk* és *eredetük* szerint magyar, szász és székely városokra osztani. Ezek a típusok a vidékükhöz való kapcsolat alapján eltérnek egymástól, ezért épp ez az adminisztratív térszervezési elv egyik legfontosabb ismérve. A három típust annak alapján lehet elkülöníteni, hogy országgyûlési képviseletük, illetve a bíráskodás a székkel/megyével együtt vagy külön történik, egy ideáltípust feltételezve, amihez képest természetesen lehetnek eseti eltérések. A három típust a következõképp foglalhatjuk össze:

	városstípus:		
	magyar	székely	szász
képviselet	külön	külön	együtt
bíráskodás	külön	együtt	együtt

Amint látjuk, a magyar és a szász városstípus élesen eltér egymástól, a székely város pedig a kettõ közötti átmenetet példázza.

A szász városok igazi határa – a városfal ellenére – a szék határával, azaz bíráskodási hatáskörükkel esik egybe. E bíráskodás pedig érinthetetlen, hiszen a szász város legfontosabb ismérvét – a stabilitást biztosítja. A szász városok jellegüket tekintve a királyság hatókörén kívül létrejött városokhoz hasonlítanak[26], mivel alapító privilégiumuk testületileg tette õket kiváltságossá és belsõ ügyeikbe a XVIII. század második feléig egyáltalán nem, utána is az 1850-es évekig csak igen kevéssé szólt bele a központi hatalom. A szász város korszakunkban is a Mack Walker által *inkubátorként* jellemzett német birodalmi városhoz (*home town, Heimatstadt*) hasonlít.[27] Az inkubátor-város eltér mind középkori elõdjétõl, mind iparosodó utódjától. Walker szerint ez az 1648-1848 közötti két évszázad jellegzetes várostípusa a Német-Római Birodalom azon részén, mely nem állt Poroszország és Ausztria fennhatósága alatt. Az itt lakó kiváltságos *Bürger*t nevezi Wilhelm Heinrich Riehl bigottnak, mivel mindent elvet, ami modern, ami a központi hatalomtól jön, ami megzavarná a stabilitást.[28] Hasonlóképp írja le Szekfû Gyula a kortárs szász polgárt, amikor „teljességgel nyárspolgáriasodó szász városokról”[29] beszél.

Walker, mindenfajta értékítélet nélkül, egyszerû történeti szükségszerûségnek tartja a *home townok* kialakulását és mûködését: „A rendszer rugalmassága abban rejlett, hogy képes volt az államhatalom beavatkozását az alatt a küszöbérték alatt tartani, amelynél nagyobb hatás már felborította volna a rendszer egyensúlyát. Egyéni aka-

ratokat állított szolgálatába úgy, hogy azok lerontsák egymást. Logikája körkörös volt."[30] A városok gazdasága megpróbált a leginkább függetlenedni a piaci viszonyoktól, mivel azok lehetõséget teremtettek volna a külsõ beavatkozásra. Ez persze koránt-sem jelenti azt, hogy a *home town* gazdasági berendezkedése kezdetleges lett volna, csak akkor látszott annak, ha a nagy tételben termelõ manufaktúraiparral és a távolsá-gi kereskedelemmel hasonlítják össze. A maga szintjén egy igen kifinomult, magasan szervezett önellátásra berendezkedett gazdasági szervezõdésrõl van itt szó, melyet a(z egyre) szigorú(bb) céhszabályok biztosítottak. A szász szék ideális terület volt egy ilyen típusú fejlõdés számára. A *home town* nem a vidék és a város folytonosságának félútján fekszik, hanem mindkettõtõl eltérõ entitás. Erre utal a településnagyság és a helyben születettek aránya közötti összefüggés:

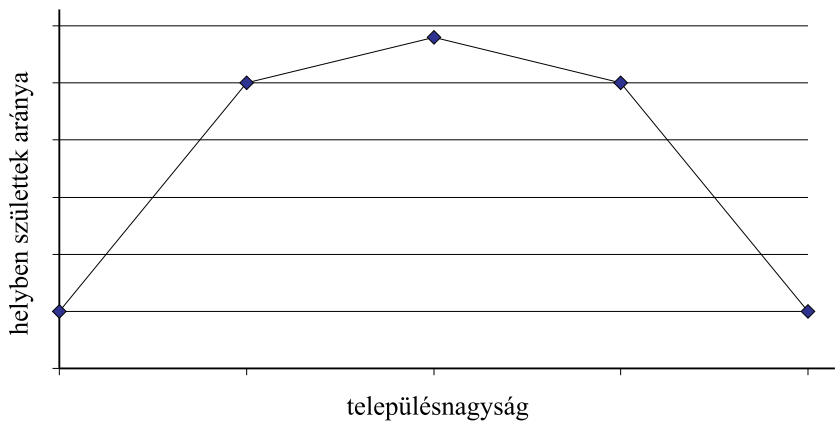

Eszerint e középvárosokban a legnagyobb a helyben születettek aránya, tehát itt a leginkább állandó a népesség. A *home town* polgára mindenesetre ellenzi a beköltözést, és mindent el is követ ellene, hiszen a nagy népességnövekedés otthonát, *individualisiertes Land*ját teheti tönkre. Walker véleménye szerint a *home town* mérete 750 és 10.000 fõ között van és legfeljebb 15.000 fõ lehet. Ennél nagyobb város már más módon szervezõdik meg. A vizsgált korszakban négy erdélyi város éri el, illetve lépi túl a 10.000-es lakosságszámot, valószínûleg mind a négy átéli a változásból adódó konfliktusokat.[31] Ha elfogadjuk Walker hipotézisét, akkor egy új városi rend kialakítása Brassóban a XVIII. század második harmadában, Nagyszebenben a század utolsó harmadában, Kolozsvárott az 1780-as és az 1830-as évek között történhetett meg. Ezeket az évtizedeket tekinthetjük az adott város szempontjából a *zárt városból nyitott városba* való átmenet idõszakának.

„A város területén a polgár a jogok birtokosa. Övé az aktív és passzív választói jog. Élvezi a vámmentességet és egyéb szabadalmakat, szabadon végrendelkezik, kereskedik ... csak bírója elõtt tartozik megjelenni, gazdálkodhatik saját birtokán."[32] Csizmadia Andor a középkori magyar polgárra vonatkozó leírását alkalmazhatjuk korszakunk erdélyi polgárának ideáltípusára. A felsorolt jogok ugyanis a privilégiumok

alapján változatlanul érvényben voltak. A polgár meghatározása szempontjából az *Eigentum*, a birtok volt a döntõ. Ez a birtok azonban nem csak házat vagy földet jelentett, hanem a társadalmi ént, a polgár azonosságtudatát is meghatározta, hiszen ez jelentette számára a közösséghez tartozást. Idegennek nem lehett *Eigentum*a a városban, a konfliktus akkor kezdõdött, amikor idegen birtokosok, nemesek, kereskedõk jelentek meg és birtokhoz jutottak. Nem véletlen, hogy épp a szász városok közül legkorábban elmagyarosodó és elrománosodó Szászváros szabályozta igen szigorúan a ruhaviseletet, egyes ruhákat csak az elõkelõk és a tanácsurak számára engedélyezve még 1723-ban is[33]. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, amikor nagyobb tömegben kezdtek nem polgári elemek birtokhoz jutni, mind a birtok, mind az általa meghatározott (városi) polgár fogalma változni kezdett.

Elõbb a nagyvárosokban, majd az egyre intenzívebbé váló betelepülés következtében a kisebb városokban is megnõtt azoknak a csoportoknak az aránya, melyek nem rendelkeztek kiváltsággal, nem tartoztak a privilegizált polgárság körébe, így a város vagy szász szék esetében a szék jogi-területi egysége rájuk nem vonatkozott. A kisháza belsõ egysége így megszûnt, a betelepülõk egyes csoportjai a területiség új formáit igényelték.

5. Kishaza és édes haza

Az Erdély különállása során sikerrel fenntartott közigazgatási rendszer Magyarország és Erdély unióját követõen szûnik meg az 1870-es évek közigazgatási reformjaival. A rendi vármegyék, székek és rendi nemzeti területi egységek eltûnésével Erdély mint intézményesített kert is megszûnt létezni. A rendi konföderáció nem volt képes felvenni a versenyt a határai mentén kialakuló nemzetállamokkal. Igaz az etnikai többséget képezõ románság elõbb a rendi keretbe próbált betagolódni, ám amikor ezen próbálkozásai sorra kudarcot vallottak, felerõsítette a határokon túl nyúló kapcsolatait.

Az Erdélyi Nagyfejedelemség autonómiája végleg 1867-ben szûnik meg. A dualizmus kori Magyarország hivatalos nyelvébõl még az Erdély szó is eltûnik, a közigazgatás a semlegesen hangzó Királyhágóntúl kifejezést használja, de a korszak földrajztudósai részérõl a még semlegesebb Dél-Keleti Felvidék[34] (Horvátország lett volna a Dél-Nyugati) javaslat is felvetõdik. Erdély tehát – látszólag nyomtalanul – betagolódik a Kárpát-medence földrajzi és történeti egységébe. A Kárpát-medence pedig nem más, mint az 1867-es egyesüléssel létrejött egységes magyar haza földrajzilag megragadható megnyilvánulása.

A bevezetõben említett kolozsvári forrásegyüttesben[35] találtam rá a haza szó egy másik jelentésére 1848 januárjából. Ekkor a helyi „barna hangászok”, azaz cigányzenészek kérik a várost, hogy ne engedje fiaikat besoroztatni, mivel õk „édes hazánknak ezen elsõ Magyar fõvárosában” mûvelik a hangászatot, ami a magyar kultúrának fontos része. Ebben az esetben a haza egy jóval nagyobb egységet jelöl, összekapcsolódik a(z etnikai) nemzet fogalmával, hiszen a barna hangászok valószínûleg nem a feudális

nemzeti kultúra képviseletére gondoltak, hiszen annak õk nyilvánvalóan nem lehettek részesei.

A haza szó két eltérõ jelentése nem egy ellentétre utal, hanem a szó kettõs jelentésére. A haza, akárcsak a latin *patria,* egyszerre jelenti a szûkebb lakhelyet és a nagy közösséget. Latinul ez a kettõsség a *patria propria* és a *patria communis* megkülönböztetéssel ragadható meg, és a Római Birodalom óta létezik az európai jogban.[36]

E két kifejezés területi tartalma azonban jelentõs változásokon ment át a Római Birodalom bukása óta eltelt évszázadok során. A patria communis a Római Birodalom utolsó századaiban a Birodalom polgárát jelentette, aki csak helyi kötõdésén és polgárjogán (patria propria) keresztül lehetett a Római Birodalom polgára. A kereszténység korai századaiban a patria communis a mennyekbe került, s annak tagja lett minden üdvözült keresztény. A fogalom újabb konkrét területi jelentést a keresztes háború során nyert, amikor a Szentföld konkretizálódott. A Szentföld elvesztése pedig arra sarkallta a feudális királyokat, hogy saját államuk területét avassák szentté. Erre a legjobb példát Fülöp Ágost szolgáltatta azzal, hogy a Francia Királyságot tekintette a földreszállt mennyei patria communisnak, amelyet – mint ilyet – meg kellett tisztítani az oda nem illõ elemektõl (például az eretnekektõl és a zsidóktól), teret engedve ezzel – szó szerint és képletesen – a homogén, késõbb nemzeti tér kialakulásának.[37]

A magyar haza, édes haza – akárcsak a többi modern nemzet ezen területi aspektusa – bizonyos homogenitást kíván. Míg azonban Franciaországban az État-nation és az État-patrie egybeesik, addig a magyar haza és Magyarország között jelentõs eltérés figyelhetõ meg.[38] Ennek kezelése persze a politikai és közjogi viszonyoktól függõen eltér. A dualizmus korában az Erdély szó – de a Székelyföld kifejezés is –, megszûnt a Magyarország kifejezés riválisa lenni, illetve háttérbe szorult. Ugyanakkor nem véletlen, hogy az Erdély kifejezés Trianon után az egész Romániához csatolt területre rákerült.

A patria másik jelentése, a patria propria kevésbé látványos, de a társadalmi szereplõk világát legalább a patria communis változásaival hasonló mértékben megszabó módon változott meg. A rendi Erdélyben patria propriának tekintem a közösségi privilégiummal rendelkezõ legkisebb területi egységeket, azaz a kiváltságos városokat, a székely és szász székeket, illetve a nemesek számára a vármegyét. Ezek a rendi értelemben vett patria propriák inkubátorként mûködtek, azaz az egység zártságát (jogi, gazdasági, kulturális stb.) egyenlõség erõltetésével, a fejlõdés meggátlásával és a központi intézkedések végrehajtásának ellehetetlenítésével biztosították igen sikeresen. A patria propriák Erdélyben jóval számosabb és sokszínûbb formában voltak jelen, mint például Magyarországon. Ez magyarázza, hogy miután az 1870-es évekre elvesztették jogi, majd területi keretüket, a társadalmi szereplõk fegyvertárában a hozzájuk fûzõdõ identitás és *know-how* élénken megmaradt, gyakran belsõ konfliktusokat is gerjesztve.

Elemzésem nem terjedt ki a kis- és nagyhazák XX. századi történetére. Köztudott, hogy a megyésítés az elsõ világháború után létrejött államokban is folytatódott, sõt napjainkig megtaláljuk a központi hatalomnak a nemkívánatos helyi szervezõdések

elfojtására szolgáló eszköztárában.[39] Erdély esetében például a Hargita megye 1968-as létrehozását követõ elégedetlenségek mutatják, hogy a korábbi patria propriák területi realitásuk elvesztése után is megjelennek egyes társadalmi csoportok hivatkozási állományában. A két korábbi székely szék, majd megye (Udvarhely és Csík) 1968-ban kényszerült elõször közös középszintû közigazgatási egységbe, ami óhatatlanul együtt járt azzal, hogy a két korábbi megyeszékhely (Székelyudvarhely és Csíkszereda) egyike elveszítse a közigazgatási hierarchiában betöltött rangját. A Bukarestbõl diktált egyesítés így ellentétet szított a két korábbi szék és a két város lakói között, ami – a központi hatalom érdekeit szolgálva – a székelyek egységét is gyengítette. A feszültség közepette létrejött, történeti hagyományokkal nem rendelkezõ Hargita megyének a társadalmi szereplõkkel való elfogadtatása napjainkig nehéz feladatot jelent.[40]

Összegzésül erdélyi példáink alapján elmondhatjuk, hogy a haza (vagy patria) szó kettõs jelentése azután is megmaradt, hogy a patria propria és a patria communis a modern nemzetállam kialakulása során elvesztette a rendi társadalomban jogilag pontosan meghatározott jellegét. A patria communis (a magyarok esetében) a magyar haza a magyar nemzet fogalmának területi formája konkrét határok nélkül, ahogy azt Zempléni András[41] kiváló tanulmányában bemutatta.[42] A kishaza vagy patria propria ugyanakkor még nem talált XX. századi megfelelõre a Kárpát-medencében. A társadalmi szereplõk hivatkozáskészletében éppúgy szerepel, mint az „édes haza", ám területi megnyilvánulását sem Magyarországon, sem a francia megyésítés modelljét meghonosító más európai országokban, így Romániában sem találjuk.

Az Európai Közösség NUTS IV. (legkisebb közigazgatási egységek) szintje, és az az elképzelés, hogy ez a helyiek szervezõdése és választása alapján nyeri majd el területét, arra utal, hogy a brüsszeli döntéshozók Európát ismét – a rendi társadalom korához hasonlóan – a patria propria egységeként képzelik el. A konfliktuskezelésben a patria propria-szerû területi egységeknek igen fontos szerepük lehet. Ez a patria propria azonban nem lehet a központi hatalom által – homogén és uniformizáló térfelfogással – megszabott járás vagy városi egyentanács. Fontos, hogy a társadalmi szereplõk által meghatározott területi egységek jelenjenek meg, amelyek akár a hajdani privilégiumok sokszínûségével is rendelkezhetnek saját berkeiken belül.

A tanulmány során többször hivatkozott újkori német birodalmi város inkubátorként több mint kétszáz évig tudott fennmaradni. Ezek a kis egységek a nagyhatalmi vákuumnak és a külsõ hatásokra azonnal reagáló belsõ szerkezetüknek köszönhették sikerüket. Az autonóm Erdélynek a három nemzet föderációján nyugvó létét az újkorban szintén ez a két ismérv biztosította. Érdemes tehát a kis, történeti hagyományokkal rendelkezõ területi egységek, a patria propria érvényesülését egyengetni, mivel sokszor a kishazákban dõl el, hogy a nagy közösséghez, a hazához való tartozás milyen szerepet játszik a társadalmi szereplõk identitásában.

JEGYZET

[1] Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztény polgáriasodás”. In *Századvég,* 1991. 2-3. 84.

[2] Lásd többek között Bölöni Farkas Sándor Széchenyi Istvánhoz írt levelében „a két Magyar Haza” kifejezést. Paszlavszky Sándor: Gr. Széchenyi István aranytolla. *Hazánk.* 1888. 78-79.

[3] Ricq, Charles: La région, espace institutionnel et espace d’identité. In *Espaces et Sociétés*, 1983. 42. 65-78.

[4] Balás Gábor: Az erdélyi városok keletkezése, szervezetük fejlõdése a 19. századig. In *Jogtudományi Közlöny,* 1980. X. 670.

[5] A megyésítés a francia *départementalisation* kifejezés fordítása, ami arra a folyamatra utal, amelynek során a rendi-feudális területi egységeket központi döntés alapján egy többé-kevésbé megegyezõ területû egységekbõl álló közigazgatási rendszer váltja fel. A francia megyerendszer kialakulását Marie-Vic Ozouf-Marignier mutatja be a francia Nemzetgyûlés vitáit elemzõ munkájában. Lásd. Ozouf-Marignier, Marie-Vic: *La formation des départements*, Paris, 1989.

[6] Magyar Országos Levéltár F 50. Erdély 1750-es összeírása.

[7] Magyar Országos Levéltár A 108. Az 1748/49. évi classificatio.

[8] Az 1750-es adóreform-tervezetnek a térfelfogásra gyakorolt hatását lásd.: Sonkoly Gábor: Rendi/nemzeti – regionális/globális. Fogalomtörténet a XIX. századi Erdély példáján. In *Globalizáció és nemzetépítés.* Szerk. Bárdi Nándor, Bp., Teleki László Alapítvány 1999. 186-188.

[9] Ozouf-Marignier, Marie-Vic: *i. m.*

[10] *Az erdélyi három nemes nemzetekbõl álló tekintetes rendeknek 1790. december 12-re Kolozsvárra hirdetett gyûléseiken tett végzéseknek és foglalatosságoknak jegyzõkönyve...* Kolozsvár, 1795.

[11] Incze József: *Nemes Erdélyország Nagyfejedelemségének újabb országgyûlési végzései, 1744-1811*. Kolozsvár, 1845.

[12] A magyar városok a követek felsorolása alapján: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Vízakna és Abrudbánya. Incze József: *i. m.* 1845. 36., *Az erdélyi három nemzetnek* .... 1834.

[13] Magyar városok a követek felsorolása alapján: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Abrudbánya, Vízakna, Vajdahunyad, Hátszeg, Szék, Zilah és Kolozs. Székely városok külön követtel: Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Illyefalva, Bereck, Szentegyházasfalu, Zetelaka és Csíkszereda. Incze József: *i. m.* 1845. 78., *Az erdélyi három nemzetnek ... i. m.* 1834.

[14] Kutschera, Rolf: *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869*. Köln-Wien, 1985., Trócsányi Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez.* Budapest, 1978., Trócsányi Zsolt: Erdély története 1711-1830. In: *Erdély története I-III.* (szerk.: Köpeczi Béla), Budapest, 1986.

[15] Trócsányi Zsolt: *i. m.* 1986. 1115.

[16] *Az erdélyi nemes ... i. m.* 1810/11.1834. 146-147.

[17] Trócsányi Zsolt: *i. m.* 1986. 1128-1129.

[18] A elsõ osztályba, az önálló igazgatással és törvényhatósággal rendelkezõ városok sorába tartozik: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Szék, Kolozs, Vízakna és Zilah. Szamosújvár és Erzsébetváros függõben. Abrudbánya az Approbaták alapján lesz majd besorolva. Fogarast átültetik a taxás helyek közé. A második classisba, az önálló ítélõszékkel rendelkezõ, de egyéb ügyeit a megyével intézõ városok közé veszik Tordát, Dést, Nagyenyedet és Vajdahunyadot.

Körösbánya privilégiumait nem mutatta be, ezért ide nem vétetik fel. Az ott tartózkodó katonaság állapotának rendezésétõl függ Gyéres, Egerbegy és Hátszeg besorolása. A harmadik classisba tartoznak a más törvényhatóság alá sorolt, „mégis külön Forumot tartó" városok. Ezek: Szászrégen, mely Beszterce magisztrátusánál fellebezhet; Dévát – a városnak aligha tekinthetõ, de privilégiumával élni akaró Bolhács, Sidve, Mártontelke és Mártonfalva falvaihoz hasonlóan – nem tekintetik kiváltságos helységnek érvényes privilégium híján. In *Az erdélyi nemes* ... 1810/11.1834. 146-147.

[19] *Magyarország közgyûléseinek naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél.* Pozsony, 1844. 95-96.

[20] *Magyarország közgyûléseinek* ... 1844. 98.

[21] Trócsányi Zsolt: *i. m.* 1986. 1112-1118.

[22] Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790-91-es erdélyi országgyûlésen. In: *Világtörténet,* 1995. õsz-tél, 19-22.

[23] Csizmadia Andor: *A magyar választási rendszer 1848-49-ben.* Budapest, 1963. 311-325.

[24] A két vagy több képviselõt küldõ városok Magyarországon és Erdélyben az 1848:V. törvénycikk szerint:

képviselõk száma:	2	3	5
Magyarország	Buda, Kecskemét, Miskolc, Pozsony, Szabadka, Szeged	Debrecen,	Pest,
Erdély	Erzsébetváros, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szamosújvár		

[25] Magyarország esetében 377 képviselõbõl 60 (16%), míg Erdélynél 73 képviselõbõl 23 (32%) városi.

[26] Fox, E.W.: *History in Geographic Perspective.* Toronto, 1971.

[27] Walker, Mack: *German Home Towns – Community, State and General Estates (1648-1871).* London, 1971. 11-33.

[28] Riehl, Wilhelm Heinrich: *Land und Leute*. Stuttgart, 1855. 99-118.

[29] Szekfû Gyula: *Magyar történet V.* Budapest, 1936. 119-120.

[30] Walker, Mack: *i. m.* 1971. 13.

[31] A négy legnagyobb erdélyi város lakossága 1750-1857 között:

Év	Brassó	Kolozsvár	Marosvásárhely	Nagyszeben
1750	12190	8579	3381	10999
1786	17671	13928	5934	14066
1830	22476	18133	7804	17716
1838	22886	24387	7926	17890
1844	24144	24865	8361	18873
1850	25434	19346	9127	16268
1857	27039	20615	11217	18588

[32] Csizmadia Andor: *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban.* Kolozsvár, 1943. 44.

[33] Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790-1848)*. Budapest, 1963. 39.

[34] Hunfalvy János: *A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Budapest, 1886. 641.

[35] Kolozsvári Városi Levéltár. Primăria Municipiului Cluj: Acte Anul 1791 ... 1851.

[36] Kantorowicz, Ernst: Mourir pour la patrie (Pro Patria Mori) dans la pensée politique médiévale. In *Mourir pour la patrie.* Paris, 1984. 105-141. Uõ.: La royauté fondée sur la politia: corpus mysticum. In *Les deux corps du roi*. Paris, 1957. 145-200.

[37] A téma nagyszerû összefoglalását lásd. Iognat-Prat, Dominique: *La sacralisation de la patria capétienne (987-1297)*, 1997. (elõadás)

[38] Zempléni András: Les manques de la nation – Sur quelques propriétés de la „patrie" et de la „nation" en Hongrie contemporaine. In: *L'Europe entre cultures et nations* (szerk.: Daniel Fabre), Paris, 1993.

[39] Erre példa az 1996-os szlovák közigazgatási reform, mely a magyar többségû községeket több járás között osztja fel, hogy gyengítse kapcsolatukat. Lásd Sebõk László: Regionális változások vizsgálata térinformatikai rendszerek segítségével – Példák a Kárpát-medencébõl. In *Globalizáció és nemzetépítés* (szerk.: Bárdi Nándor), Budapest, 1999. 256-257.

[40] Bíró A. Zoltán-Bodó Julianna: La pratique d'édification culturelle d'une région. In *Experiments*, Vol. 1., 1993. 71-84.

[41] Zempléni András: *Les manques de la nation i. m.*

[42] Zempléni András: uo.

Bárdi Nándor

Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére

– A magyar elképzelések 1918-1940 –

E dolgozat értelmezésében az erdélyi kérdés kifejezés három nagyobb problémakört fed le: 1. Erdély[1] állami hovatartozásának kérdését (Románia vagy Magyarország része, avagy önálló). 2. Erdély mint régió közigazgatási, gazdaságpolitikai helyzete egy-egy adott államalakulaton belül. 3. Az Erdélyben élõ etnikai csoportok egymás közti viszonyai, a nemzetiségi problémák kezelése.

A kutatás célja a különbözõ tervezetek összegyûjtésén (és bemutatásán túl) a régióra vonatkozó nemzetiségpolitikai stratégiák és jövõképek modellszerû elkülönítése volt.[2]

A tanulmány elsõ részében fogalomértelmezést, tipologizálást, korszakoló áttekintést adok. Ezt követõen a két világháború közti tervezeteket mutatom be. Alapkérdésem arra irányult, hogy a különbözõ kisebbségpolitikai helyzetekben milyen technikákat dolgoztak ki a konfliktusok enyhítésére.

I.

Az értelmezés keretei

Az erdélyi kérdést történetileg meghatározza, hogy két egymás mellett párhuzamosan mûködõ, nemzet- illetve államépítési folyamatnak egyaránt részét képezi.

Tovább bonyolítja az erdélyi problematikát, hogy a nemzetépítõ elitek (az erdélyi román, magyar, német elit) a (nemzet)állami centrumaiktól eltérõ, saját stratégiákkal bíró regionális csoportok is egyben. A románok 1918 elõtt, a magyarok azt követõen mint kisebbségi elit saját külön nemzetépítésükkel[3] léptek fel a magyar illet román állami törekvésekkel szemben.

Az utóbbi évtized kutatásai azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a román és a magyar nemzetépítési folyamat 30-40 éves szinkroneltolódásban van.[4] De a két nemzetépítés társadalmi következményei, demokratikus élménnyé válása is különbözik.[5]

Ha az erdélyi regionális etnikai/nemzeti elitek egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, jól látszik, hogy ebben mindig meghatározó szerepe volt a nemzetállami centrumoknak. Pontosabban: egyik csoport sem szállt szembe a saját nemzetállami központjának törekvéseivel más erdélyi közösségek érdekében, az etnikai törésvonalon túllépõ közös regionális identitás jegyében (a lokális többség intézményesüléseként). Így alapvetõen az erdélyi román-magyar viszonyt az utóbbi két évszázadban mindvégig a versenyhelyzet és nem a kompromisszumok sora avagy

a kooperáció határozta meg. A középkori Erdély sokféle partikuláris érdeket magában hordozó mozaik szerkezetének felbomlásával a régiót a mai napig a különbözõ centrumok (Budapest, Bukarest) próbálják felülrõl összeszervezni. S itt talán nem is az az igazi kérdés, hogy miért nem alakulhatott ki a különbözõ kultúrák között egyfajta konszociális modell[6], hanem az, hogy az állami integráció kényszerével szemben (Unió, megyésítés, majd Nagyrománia egységesítése), miként fejlõdik a nemzeti autonómia gondolata mint jövõkép, a rendi különállás hagyományának megõrzésétõl a modern kulturális autonómia igényéig.

Visszakanyarodva a regionális viszonyokba való beavatkozáshoz: a magyar függetlenségi és nemzetépítési érdekek érvényesítése szakította meg az 1840-es évek román-magyar közeledését, az 1860-as évek autonóm Erdély berendezkedését, és Tisza István 1910-es években kezdeményezett román-magyar megegyezési kísérletét.[7] A román nemzetállam építése folyamatában az 1918-19-es impériumváltás körülményei, az 1923-as alkotmány, az 1929-30-as decentralizációs kísérlet sikertelensége tette lehetetlenné a sajátos erdélyi viszonyoknak megfelelõ közigazgatási berendezkedés létrehozását.[8]

A megközelítések rendszerezése

Az erdélyi kérdés rendezésére kidolgozott terveket két nagyobb körben lehet elkülöníteni aszerint, hogy azok *határváltoztatással* vagy anélkül valósíthatók meg.[9]

Az elõbbi csoportba a következõ megoldások tartoznak: 1. Erdély Magyarországon belül (autonómiájának biztosításával vagy anélkül), 2. Erdély Románián belül (autonómiájának biztosításával vagy anélkül), 3. önálló erdélyi állam (kantonális közigazgatással vagy anélkül), 4. Erdély területének megosztása Románia és Magyarország között (lakosságcserével vagy anélkül). 5. Erdély mint a Habsburg Birodalom vagy a Szovjetunió koronatartománya/tagköztársasága.[10]

A *határváltoztatást nem igénylõ kezelési módok:* 1. lakosságcsere[11], 2. kivándoroltatás,[12] 3. homogenizációs-asszimilációs program,[13] 4. etnikailag nem semleges modernizációs programok,[14] 5. nemzetiségi törvény, törvénytervezetek,[15] 6. nemzeti autonómia – a) személyi/kulturális autonómia, b) területi autonómia c) székely autonómia – biztosítása.[16]

A feldolgozott dokumentumok *célkitûzéseiket* tekintve: 1. határváltoztatási elképzelések, 2. Erdély függetlenségére vagy egy államon belüli autonómiájára vonatkozó tervek, 3. kisebbségi törvénytervezetek, 4. nemzeti (szász-német, magyar, székely) autonómiatervek.

A programok keletkezésének korszakolása

1. *1791-1868* A Supplex Libellus Valachorumtól az 1868-as nemzetiségi törvényig. Ebben az idõszakban az erdélyi román törekvések központi gondolata a románság beemelése a rendi politikai szerkezetbe egyházi és etnikai alapon. Az 1848-ban az unió elutasítása és az önálló egyházi és politikai intézményekhez való jog biztosítása került elõtérbe. Magyar részrõl a francia mintájú nemzetfelfo-

gásra épülõ magyar államiság megteremtése, a két haza egyesítése, s ezzel az erdélyi magyar rendek pozícióinak megõrzése állt a középpontban. 1868-ra a nemzetiségek nyelvhasználatában, az anyanyelvû elemi oktatás biztosításában és az egyházi egyenragúság terén tettek bizonyos engedményeket, fenntartva és fejlesztve a magyar nemzetállami koncepciót.

2. *1868-1918* Az erdélyi román politika 1905-ig egyértelmûen Erdély autonómiájának visszaállítását tûzte ki célul. Majd ezt követõen már a román nép államalkotó személyiségének, külön nemzeti státusának, intézményépítésének elismertetéséért lépett fel. Ugyanekkor, a század második évtizedére az erdélyi nemzetiségi viszonyok, az ott élõ románság helyzete nemzetközi kérdéssé vált elõbb a szûkebb Bécs-Budapest-Bukarest háromszögben, majd a Balkán-háborúk után az alakuló európai szövetségi rendszerek alkuiban is. A századfordulótól az erdélyi magyar politikai elit számára az addig belügyi, nyelvhasználati kérdésként kezelt román nemzetiségi törekvések nemzetközi üggyé válása mellett, a külterjes állattartás válsága, a birtokállomány csökkenése (román paraszti tulajdonba kerülése) miatt a regionális gazdasági válság jelentette a legnagyobb problémát. Mindkét kérdésben az erdélyi magyar politikai elit jelentõs állami támogatást igényelt (etnikai és történelmi alapon) domináns szerepének megõrzése érdekében. Az erõs magyar nemzeti államban látták a pozícióõrzés biztosítékát.

3. *1918-1940* közti idõszak stratégiai alaphelyzetével késõbb bõvebben foglalkozom. Magyarország részérõl a revíziós jövõkép, Románia esetében az új ország egyesítése/egységesítése volt Erdély kérdésében a meghatározó. De épp ekkor jelentkeztek legmarkánsabban a regionális eliteknek a nemzetállami központokkal szembeni különérdekei is, amelyeket pártjaik révén (Országos Magyar Párt, Erdélyi Román Nemzeti Párt – majd Nemzeti Parasztpárt) képviselni is tudtak.

Ebben a korszakban készült a legtöbb és legrészletesebb tervezet az erdélyi kérdés rendezésére. A dokumentumok *keletkezését* tekintve három nagyobb alkorszakot különíthetünk el: a) az impériumváltás idõszakát (1918-1920). Ebben a periódusban a román-magyar területi/nemzeti aspirációk révén elsõsorban határrendezési és decentralizációs tervek születtek; b) 1928-1931 között Romániában a Nemzeti Parasztpárt volt kormányzati pozícióban, és megpróbálkozott az ország közigazgatásának decentralizálásával. Ennek kapcsán helyezte kilátásba Iuliu Maniu miniszterelnök egy kisebbségi törvény kidolgozását 1930 tavaszára. Ebben a helyzetben a romániai Országos Magyar Párt szakértõi különbözõ vitákat folytattak a kisebbségi szerzõdésrõl és konkrét javaslatokat is kidolgoztak a magyar pártvezetõk számára. A Nemzeti Parasztpárt képviselõi pedig a kormányuk bukása után újból decentralizációs, regionalista elképzeléseikben látták a kiutat; c). A harmincas évek végére megváltozott nemzetközi erõviszonyok, Németország és Olaszország súlyának megnövekedésével az érintett térségben újból elõtérbe került a határrevízió programja, amelyet a román kormányzat különbözõ politikai intézkedésekkel próbált ellensúlyozni.

A tervezetekhez kapcsolódó politikai folyamatok szereplõi egyrészt az erdélyi nemzeti közösségek (románok, magyarok, németek), másrészt az ezek révén érdekelt államok (Románia, Magyarország, Németország). Az egész kérdés ebben az összefüggésrendszerben a nemzetközi erõviszonyok átalakulásának függvényévé vált.

4. *1940-1944* A második bécsi döntés utáni idõszak azt igazolta, hogy Erdély megosztása és a hagyományos szupremácia harc megvívása nem lehet az erdélyi kérdés tartós kezelési módja. Az erdélyi magyarság részérõl megmaradt az igény a regionális intézmények védelmére, pl. a külön pártalakulat fenntartására. Nemzetiségpolitikai szempontból az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztésében gondolkodtak a párt szakértõi, de már 1940 októberétõl lehetetlenné tette ennek megvalósítását a viszonosságon alapuló észak-erdélyi magyar és a dél-erdélyi román nemzetiségpolitika. Román részrõl a trianoni határok visszaállítása vált kulcskérdéssé. 1942-ig Maniu a revíziós mozgalom szervezésén túl, kereste a kapcsolatokat az erdélyi magyar elit regionális önállóságot és németellenességet képviselõ részével. De a háborús események fordultával a régió magyarságától való megszabadulás szándéka került Maniu környezetében elõtérbe.

5. *1944-1948* Ezt az idõszakot két zsákutcás kényszerhelyzet határozta meg. A román politikai vezetést, a királlyal az élen a Szovjetunió és a román baloldal Erdély esetleges elvesztésével zsarolta, amennyiben nem fogadják el a baloldali befolyást a kormányzásban. A magyar kisebbségi politikusok csak a román baloldalban találhattak szövetségesekre, hisz a polgári oldal bûnösnek tekintette a magyarságot, akitõl szeretett volna megszabadulni, illetve az addigi nemzetiségi jogokat a nemzeti homogenizáció érdekében tovább korlátozni. Csakhogy a baloldali szövetség és a szovjet típusú társadalmi berendezkedés paradox módon épp a kisebbségi különérdekek, intézmények megsemmisüléséhez vezetett. Az ekkor született megoldási tervek közül a Márton Áron köré csoportosuló polgári szakértõi kör és a budapesti kormányzat terveiben jelent meg a határrevízió. Az elképzelések döntõ többsége nemzetiségi törvény vagy kisebbségvédelmi intézkedés volt. A nemzeti-kulturális autonómia már csak a székely autonómia tervekben jelentkezett.[17]

6. *1948-1989* Ebben a négy évtizedben az erdélyi kérdés kikerült a nyilvánosságból és az erdélyi magyar kisebbség megszûnt önálló politikai közösségként létezni. A korszak elsõ két évtizede az önálló magyar intézmények (Bolyai Egyetem, Magyar Autonóm Tartomány) belsõ átalakulásáról, majd megszûnésérõl szólt. Az egyetem ebben a román homogenizációs magyarságpolitikában szocializációs szereppel bírt. A Magyar Autonóm Tartomány funkciója pedig elsõsorban az lehetett, hogy a nagy társadalmi átalakulás során (pl. kollektivizálás) a konfliktusok nem alakultak át etnikai összeütközésekké, hiszen a hatalmi akarat végrehajtói is a magyar közösséghez tartoztak és az anyanyelv használata is biztosított volt.

A következõ alkorszak – 1965/68-1972/74 – egy új elsõsorban Ceauºescuhoz és Bukaresthez kötõdõ új magyar politikai elitet új, kulturális intézményekkel emelt a hatalomba, szemben, a régi erdélyi baloldali hagyományokban szocializá-

lódott addigi magyar kommunistákkal. Majd a hetvenes évek közepétõl ez a Domokos Géza, Sütõ András, Király Károly meghatározta elit megpróbál szembefordulni a bukaresti homogenizációs politikával, a magyar kisebbség kulturális érdekeit képviselve. Ebben az esetben nem csupán arról van szó, hogy nemzeti kulturális értékeik fontosabbak számukra mint a pártideológia, hanem kiderült a magyar kisebbségi baloldaliak számára is, hogy a szocializmus nem tudta megfelelõen kezelni a kérdést. Egy újabb értelmiségi nemzedék a hetvenes évek második felétõl már a külön stratégia megteremtésén dolgozik és nemcsak szamizdat kiadására került sor, hanem 1982-ben újból a kulturális autonómiáról dolgoznak ki memorandumot.[18]

7. *1989 után* az erdélyi román és magyar elit párhuzamos politikai létezése megint intézményesült. Az utóbbi egy konszociális modellben gondolkozva a társnemzeti státuszt, a nemzeti autonómia megteremtését dolgozta ki jövõképként. Az erdélyi román politika intézményesülése a kilencvenes évek elején pozícióinak, a szupremácia megerõsítésében vált érdekeltté és épp ehhez várta a központ segítségét. Miután az RMDSZ önkormányzati stratégiája a kormánykoalícióba való részvétellel háttérbe szorult, 1998-tól az erdélyi regionális érdekek képviselete került elõtérbe. A jövõ nagy kérdése: hogyan lehet az etnikai törésvonalat átlépve a regionális külön érdekek képviseletéhez illetve a föderációs elképzelésekhez erdélyi román partnereket találni? [19]

II.

Magyar törekvések és elképzelések az impériumváltásig

Az elsõ világháború elõtti, az erdélyi magyar szupremácia megõrzéséért folytatott szervezõdések (Székely Társaságok Szövetsége, Erdélyi Szövetség) tevékenységét és Bethlen István álláspontjának alakulását Romsics Ignác dolgozta fel.[20] Ugyancsak õ tárta fel a legrészletesebben az elsõ világháború utáni magyar kormányzatok Erdély-politikáját.[21] Az erdélyi magyar kisebbség stratégiai útkeresését K. Lengyel Zsolt monográfiája mutatta be, s jómagam ezt más szempontból egy régebbi tanulmányomban vázoltam.[22] Ezért ezekkel részletesebben nem foglalkozom.

A századfordulótól néhány, a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakértõ (Beksics Gusztáv, Bartha Miklós, Moldován Gergely, Jancsó Elemér, Barabás Endre) próbálta tudatosítani a magyar közvéleményben, hogy az erdélyi román nemzeti mozgalom a régión belüli szupremáciát a terület Romániához való csatolásával akarja elérni.

Ez a tény, összekapcsolódva a századvég modernizációjában lemaradt belsõ erdélyi, illetve székelyföldi terület gazdasági problémáival és a románság egyre dinamikusabb földbirtokszerzésével, a magyar birtokosállomány meggyengülésével, veszélyeztetettségérzetet teremtett az erdélyi magyar politikai elitben. A kialakult helyzet kezelésére a század elsõ évtizedében komoly terveket dolgoztak ki,

amelyek állami beavatkozást feltételeztek az erdélyi magyarság gazdasági megsegítésére. A kiutat a magyar településterület székelyföldi népfölösleggel történõ megerõsítésében látták (Beksics Gusztáv mezõségi telepítési terve, Darányi Ignác birtokparcellázási programja és Bethlen István birtokpolitikai koncepciója).

A korszakot meghatározó politikus, Tisza István azonban nem pártolta a nemzetiségi tiltakozást kiváltó telepítési és nemzeti támogatási programot. Szabadelvû értékrendjétõl távol állt a nemzetiségi viszonyokba való ilyen mértékû beavatkozás, másrészt – és valószínûleg ez volt a döntõ – a Monarchia nagypolitikai érdekeit helyezte elõtérbe, és igyekezett az erdélyi román nemzeti mozgalom képviselõivel – ahogy a szászokkal is – kiegyezni, Románia Hármasszövetséghez kapcsolódásának megõrzése érdekében.

A nemzeti kérdésben külön pólust képviselõ Jászi Oszkár a tízes évek elsõ felében az ország általános demokratizálásában látta a megoldást, elutasította a nemzeti szupremácia õrzésének gondolatát, és egyáltalán nem tartotta a román nemzeti mozgalmat az ország integritása szempontjából veszélyesnek.[23]

Az erdélyi magyarság részérõl kétféle elképzelés körvonalazódott. Egyrészt megjelentek az Erdély különállását, sajátos nemzetiségi viszonyait a terület saját autonóm intézményei által kezelhetõnek vélt társadalmi, értelmiségi törekvések. A tízes évek új erdélyi folyóiratai indították el az ezzel kapcsolatos vitákat, amelybõl majd a húszas években a transzilvanizmus mint önazonosság-diskurzus fejlõdött ki (*Haladás,* 1911, Kolozsvár; *Kalotaszeg,* szerkesztõje Kós Károly, 1912, Sztána; *Erdélyi Figyelõ,* 1914, Dés; *Erdélyi Szemle,* 1915, Kolozsvár; *Új Erdély,* szerkesztõje Szentimrei Jenõ, 1918, Kolozsvár). Náluk politikailag sokkal jelentõsebbek voltak a századfordulótól kezdõdõen létrejövõ, az erdélyi magyar szupremáciát védõ politikai nyomásgyakorló csoportok. Az 1900-ban alapított Székely Társaság 1902-ben rendezett tusnádi kongresszusán már a Székelyföld valamennyi problémáját megvitatták,[24] 1904-ben pedig Marosvásárhelyen megalakult a Székely Társaságok Szövetsége. 1903-ban jött létre az Országos Magyar Szövetség, amely a nemzetiségi törekvések megfigyelése és kezelése érdekében politikai tanácsadó szerepkörre törekedett. Az intézmény tényleges irányítója Jancsó Benedek volt. Sándor József, az EMKE elnöke 1904-ben ebben a körben tett javaslatot Erdély részleges autonómiájának visszaállítására.[25] A szövetség társelnökévé 1912-ben a lassan legelismertebb erdélyi politikussá váló Bethlen Istvánt választották meg. Õ szorgalmazta egy pártok feletti erdélyi nyomásgyakorló csoport létrehozását. Elõbb a Székely Társaságok Szövetségét (1907-1908), majd az erdélyi képviselõk marosvásárhelyi választójogi értekezletét (1910) felhasználva, ezt követõen pedig az agrárius birtokpolitikai tervek melletti erdélyi egységes kiállással (1912-1913) akarta ezt létrehozni. A Munkapárt, az Alkotmánypárt és az Erdélyi Függetlenségi Párt képviselõi között azonban a közjogi és gazdaságpolitikai kérdésekben oly nagyok voltak a különbségek, hogy akkor nem tudtak közös platformot kialakítani. Tisza István 1913 végén újra tárgyalásokat kezdett a románság vezetõivel, s ennek az ellenzék részérõl történõ elutasítása, Erdély veszélyeztetettsé-

gének érzete, az erdélyi magyar szupremáciához való ragaszkodás megteremtette az együttmûködés alapjait. Apáthy István és Kemény Árpád kezdeményezésére az erdélyi ellenzéki pártok 1913. december 7-én Kolozsváron megalakították az Erdélyi Szövetséget, amelynek munkatervét a következõ év júniusában fogadták el Marosvásárhelyen. A szervezet célja „az egységes magyar állam keretében, a politikai szervezkedés és mozgalomkeltés eszközeivel megoldani azokat az általános politikai, közgazdasági, közigazgatási, közmûvelõdési és társadalompolitikai föladatokat, melyeknek megoldását Erdélynek különleges viszonyai megkövetelik."[26] A programtervezet késõbbi tételei: 1. Erdély katonai védelmének „kikövetelése". 2. A választójogi sérelmek orvoslása. 3. Tiltakoztak a román többségû választókerületek kikerekítése, a román képviselõk számának kontingentálása (elõre megszabása) és az országosnál kisebb lélekszámú román választókerületek ellen. Törekedtek arra, hogy az erdélyi választókerületek képviselõi mandátumait az erdélyi közélet vezetõi szerezzék meg. 4. Szükségesnek tartották a törvényhatósági önkormányzatok hatáskörének növelését, a magyar befolyás erõsítését. 5. A nemzetiségi kérdésben a teljes állampolgári egyenlõség alapján állva (nemzetiségi) különjogokat nem fogadtak el. Alapelvük „A nemzetiségbõl mint ilyenbõl folyó semmiféle követelések el nem ismerése. Magyarországon az állami jogoknak egyedi forrása az egységes magyar nemzeti államhoz tartozása lévén az emberi jogok mindenkit egyénileg, emberi volta és nem nemzetisége alapján illetnek meg."[27] Épp ezért elutasítottak mindenféle paktumot, nem fogadták el a nemzetiségeket a magyar állam tárgyalófeleként. Az egyéni sérelmek orvoslását azonban, mint írták, ha jogos, teljesíteni kell. 6. A közigazgatásban olyan légkört szeretnének, amely „Erdély unióját az anyaországgal a lelkekben és az állami intézményekben egyaránt megvalósítja".[28] Ennek a kulcsa, hogy a közigazgatás (és az azt megtestesítõ közjegyzõ) ne csak mint követelõ, végrehajtó, hanem elsõsorban mint segítõ, támogatóként jelenjen meg a helyi közösség elõtt. Ezzel együtt kérték, hogy a tudatos nemzetiségi politikát lehetetlenné tevõ pártpolitikát vonják ki a közigazgatásból. 7. A közgazdasági szempontoknál a mezõgazdaság korszerûsítésén kívül a magyar földbirtokállomány csorbítatlan megõrzését tûzték ki célul. Ennek érdekében szükséges „egy erdélyi altruista jellegû földhitelintézet, egy erdélyi nemzeti bank megalkotása, amelynek a földbirtok-politikával kapcsolatos pénzügyi mûveletek lebonyolítása, az ingó és ingatlan jelzáloghitel ügyének szervezése és a hiteligények tisztességes kielégítése, továbbá a szövetkezés elõsegítése lenne a hivatása."[29] A szövetség ugyanakkor Erdélyt Magyarország ipari központjává kívánta tenni. Ezt a vámpolitika, a szakoktatás és az infrastruktúra megújítása mellett elsõsorban az erdélyi földgáz helyi felhasználásával kívánták elérni. Ettõl az iparfejlesztéssel járó életszínvonal-emelkedéstõl a nemzetiségek hatékonyabb egyéni integrálását remélték. 8. A közmûvelõdés tekintetében az államnyelv elsajátítását vélték kulcskérdésnek. Feladatként az jelölték meg, hogy a népiskolák negyedik osztályának elvégzése után már minden gyermek szóban és írásban tudja használni az államnyelvet. Amelyik iskola pedig nem teljesíti e célt, ne

kapjon állami támogatást, illetve ezek helyébe állami népiskolák felállítását javasolták. A papok és tanítók állami segélyét egyénileg utalják ki, ne pedig fölöttes szerveiken keresztül. Ezzel is ellenõrizhetõbbé akarták tenni a román értelmiséget. Ugyanebben a dokumentumban jelent meg a javaslat az erdélyi állami mûegyetem létesítésére. A program részletes ismertetését – a következõ, 1917-es tervezettel együtt – azért tartom fontosnak, mert kézenfekvõ hasonlóságot mutat Maniu 1924-es programjával[30] és az erdélyi románság 1918 utáni törekvéseivel, illetve összehasonlítási lehetõséget nyújt az impériumváltás utáni, megváltozott pozícióból született erdélyi magyar elképzelésekkel.

Az 1916-os román támadás visszaverése után az erdélyi magyar szupremácia megõrzésére törekvõ Bethlen István 1917. március 3-i beszédében egyrészt az erdélyi helyreállítási munkálatokat és hosszabb távú regionális fejlesztést irányító kormányzati intézmény felállítását sürgette, másrészt a Romániával készülõ békeszerzõdésbe kárpótlásként be akart foglaltatni területi igényeket. Az így kapott településekre az akkori határ menti románságot telepítették volna ki, helyükre pedig Moldvából csángókat, valamint háborús katonákat hozattak volna.[31] E részletesen ki nem munkált terv helyett a békeszerzõdés (1918. május 7.) csak katonai szempontokból módosította a határt, kis mértékben (5 ezer km^2) Magyarország javára, de a megváltozott hadi körülmények között ezt már nem hajtották végre.[32]

1917 nyarán, amikor az Erdélyért folytatott román-magyar helyezkedésben az utóbbi volt nyerõ pozícióban, a tartalmából és stílusából következtethetõen az Erdélyi Szövetség köréhez tartozó ismeretlen szerzõ által készített, a Bethlenénél részletesebb terv *Az erdélyi kérdés*-rõl.[33] Ez a gyökeres és hosszú távú megoldást elsõrendû és halaszthatatlan politikai feladatnak tekinti: „az erdélyi magyarságnak és a vele azonos érdekû, feltétlenül államhû németségnek etnikai túlsúlyra juttatásán sarkallik. ... Az erdélyi probléma megoldása nem más mint a preventív honvédelem nagy kérdése. Ennek céltudatos és szerves intézésére – ami pedig az eredményes munka nélkülözhetetlen elõfeltétele – okvetlenül külön kormányzati akció és külön erre hívatott kormányzati szerv felállítása szükséges."[34] A javasolt intézkedések egyik része az erdélyi románságra vonatkozott, amelynek értelmisége magyar állami szempontból megbízhatatlannak bizonyult. A nemzetiségi mozgalom társadalmi, gazdasági, kulturális elkülönüléséről pedig úgy vélte, hogy nem a védekezést szolgálta, hanem a romániai irredenta törekvéseket. Az intézkedések másik része „az erdélyi magyarság faji megerõsítésére vonatkozik új magyar elemek betelepítésével"[35], a magyar elvándorlás megakadályozásával, a természetes szaporodás és a magyarságba való természetes beolvadás elõsegítésével, a magyar nyelvszigetek beolvadás elleni védelmével, az erdélyi románság Romániába történõ kivándorlásának tervszerû elõsegítésével. A „programszerû követelés" a *gazdaságpolitika terén:* A két ország határán magyar határõrvidék létrehozása. Nagyszabású mezõgazdasági telepítési akció beindítása a székelyföldi tömbmagyar területnek a Mezõségen, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs megyéken keresztül az alföldi magyarsággal való összekapcsolása érdekében. Ezért a bé-

kekötés utáni két évre állami elõvásárlási jogot kért azon birtokokra, amelyeket a háború kitörése óta részvény- vagy közkereseti társaságokon keresztül vásároltak meg, illetve amelyek parcellázással kerülnek eladásra. Birtokpolitikai törvény elfogadását javasolja az elõbbiekben ismertetett 1914-es program részletezésével, kiegészítve a kivándorolt magyarok hazatelepítésének, az alföldi, dunántúli magyar, államilag kötött nagybirtokoknak a románok lakta határszélekre történõ áthelyezése igényével. A magyar városok megerõsítése érdekében iparfejlesztést, a földgázkincs kihasználása érdekében a bányatörvények módosítását s a vasúti hálózat és a Maros völgy útjának fejlesztését kérték. *Nemzetiségi vonatkozásban:* a nemzetiségi alapon álló pénzintézetek alapításának megakadályozását, a már létezõk számára pedig szoros felügyeletet követelt a program. Ugyanígy az „ipari, kereskedelmi, mezõgazdasági egyesületek, szövetkezetek, valamint közkereseti társaságok és munkásegyesületek faji alapon való alapításának törvényes megtiltását és csupán községi, vagy szakmai alapon való engedélyezését."[36] Az *oktatásügy és az egyházi élet körében* követelték a görög katolikus és görögkeleti iskolák és a tanítóképzés államosítását, azzal, hogy a gyermekeket anyanyelvükön is meg kell tanítani írni és olvasni. Javasolták: a román középiskolák, a lelkészképzés, a különbözõ nemzetiségi alapok, társadalmi szervezetek szigorú állami felügyeletét; az erdélyi magyar görög katolikusok és magyar görögkeletiek kivonását külön magyar egyházközségekbe; az utóbbiak számára külön püspökség szervezését; a román felekezetekbõl való áttérések megkönnyítését. A görög katolikusok és a görögkeletiek számára is a Gergely-naptár behozatalát. A kötelezõ állami óvodák létrehozását egész Erdélyben. A *közigazgatásban követelték:* az erdélyi vármegyék határainak megváltoztatását annak érdekében, hogy a magyarság és a németség számszerû többségbe kerüljön, a közigazgatás újjászervezését megbízható elemek intézményes támogatásával. A közigazgatásból kizárandó pártpolitikai szempontokon túl azt kérte a terv, hogy az „oláh anyanyelvûek bármely állami kinevezés alá esõ állásra csakis magyar vidékekre, elsõsorban az Alföld és Dunántúlra nevezhetõk ki."[37] A tervezet további sorsáról, hatásáról nincs tudomásom.

A kormányzati politika az 1916-os betörés után megtorló intézkedéseket hozott a gyanúsnak minõsített román nemzetiségû személyek ellen. Tisza István 1917 májusi lemondását követõen júniusban megalakult új kormány belügyminisztere, Ugron Gábor bejelentette, hogy Erdély újjáépítését az Erdélyi Szövetség 1914-es programja alapján tervezi.[38] Mezõsy Béla földmûvelésügyi miniszter az ingatlanforgalom állami ellenõrzésérõl akart benyújtani törvényjavaslatot.[39] Apponyi Albert pedig, aki vallás- és közoktatási miniszter volt az Esterházy Móric vezette kormányban, „hozzákezdett a Romániával határos peremterületeken az ún. kultúrzóna felállításához, ahol az összes román felekezeti iskolák helyét állami iskolák vennék át, s csupán 15-18 olyan tanintézetet akartak meghagyni a román ortodox egyház birtokában, melyhez régi közmûvelõdési hagyományok fûzõdtek. Terve szerint 4-5 év leforgása alatt, több mint 80 millió korona beruházással, 1600 elemi iskola és 800 óvoda létesült volna. Miután ez az érintett vidéken

az önálló nemzeti szellemû román anyanyelvû oktatás végét jelentette volna, a nagyszebeni érsek elkeseredetten védelmezte iskoláit, részben pedig a végrehajtással megbízott kormánybiztosságnál próbált a felállítandó állami iskolákban a hittan mellett a román nyelv tanításának is helyet szorítani. 1918 júniusával a VKM megszüntette a zónában 311 román felekezeti iskola 477 tanítójának mindennemû államsegélyét."[40] Az Erdélyi Szövetség programjából a harmadik Wekerle kormány (1917. augusztus 20-1918. október 30.) az ingatlanforgalmazás korlátozását vezette be. Bürokratikus módon megnehezítették a románság számára a birtokvásárlást, minden ingatlaneladáshoz, illetve tartós bérbe adáshoz szükség volt a kolozsvári Ingatlanforgalmi Bizottság engedélyére: egy év alatt mintegy 10 ezer holdra vonatkozóan tagadták meg a vásárlási engedélyt.[41] 1918 márciusában Ugron Gábort erdélyi királybiztossá nevezték ki; az Erdélyi Szövetség felvállalt programját azonban a háborús körülmények között nem tudta megvalósítani.

Az elõbb áttekintett tervek, kormányzati technikák késõbb, 1918 után Nagyrománia kisebbségpolitikájában köszöntek vissza. A háború elõtti magyar és az impériumváltás utáni román hivatkozás egyaránt az államegység féltésébõl indult ki. Mindkét helyzetben a hatalmon belüli csoport a másik felet irredentának tartotta és elsõdleges feladatának tekintette saját befolyásának erõsítését. Legplasztikusabban C. A. Macartney angol elemzõ fogalmazta meg ezt a szupremácia-problémát: „Mi hát Erdély utóbbi tizenöt évének mérlege? Mint láttuk, ezeknek az éveknek a története nagyrészt egyszerû szerepcserébõl állt. 1914-ben Erdélyt magyarok uralták a magyarok érdekében, a románok nélkül és nagyrészt ellenükre, míg a szászok egyfajta középpozíciót foglaltak el. Ma románok uralják a románok érdekében, a magyarok ellen, a németek még mindig középsõ, kulturálisan jobb, társadalmilag és gazdaságilag rosszabb helyzetével. Ahol korábban magyarok bírták a politikai hatalmat, ott ma a románok birtokolják. Régebben magyar és néhány német hivatalnok volt, román egy sem, hamarosan románok lesznek, néhány német, magyar egy sem. Államilag támogatott magyar oktatás, küszködõ román és német iskolák helyett most államilag támogatott román oktatás van, míg a magyarok (és ismét a németek) küzdelemre kényszerülnek, hogy iskoláikat fenntartsák. Ahol korábban a magyar ipar és mezõgazdaság kapott könnyen hitelt, most románok kapják, és így tovább."[42]

1918 õszére a román-magyar viszonyban fordult a kocka, és ebben a (vákuum)helyzetben új megközelítések váltak szükségessé. Az *Erdélyi Szövetség* vezetõi (Apáthy István, Kemény Árpád, Bethlen István) *új javaslatokkal fordultak* Károlyi Mihályhoz: 1. A nemzetiségi kérdésben nélkülük ne kötelezze el magát. 2. Az eljövendõ béketárgyalásokon nem szabad Magyarország belsõ egységét feláldozni, vagy az ország megcsonkítását elfogadni. 3. „A horvátokat sorsukra kell bízni." 4. A föderalizálás helyett a nemzetiségek egyházi, közmûvelõdési, gazdasági önkormányzatát lehetne biztosítani. A felekezeti iskolák számára „szabad rendelkezésre adjuk a Magyarország költségvetésében tanügyi célokra fölvett összegnek azt a hányadát, amely az õ adózási hányaduknak megfelel."[43] 5. Az oktatás-

ügyben: az elemi iskolák a nép anyanyelvén mûködnének és azon a nyelven tanítanák a magyar nyelvet is. A középfokú oktatásban a nemzetiségek igényeiknek megfelelõ számú intézményt létesítenének. 6. A hivatalos nyelvhasználat terén: a nemzetiségek lakta járásokban az önkormányzatokat kétnyelvûvé tennék. A közigazgatásban: a föderalizálás helyett a megyék határainak nemzetiségi szempontú kikerekítése, az önkormányzatok kétnyelvûvé alakítása lenne helyénvaló. Az önkormányzatokban a néppel érintkezõ tisztviselõknek tökéletesen kell beszélniük a lakosság nyelvét. Ezt a nemzetiségek által kiküldött bizalmi tanács is ellenõrizhetné. Minden nemzetiség számára külön ügyosztályt vagy államtitkárságot biztosítanának. Maximum odáig mennének el, hogy minden, az ország lakosságának több mint 10%-át adó nemzetiségnek külön minisztere lehetne. Erdély autonómiáját azzal az indoklással utasította el a javaslatot, hogy ott a magyarság és a németség együtt számbelileg majdnem azonos a románsággal, de gazdaságilag és kulturálisan sokszorosan a fölött áll, tehát az önkormányzó Erdélyen belül úgyis túlsúlyban lesz. Szerintük Erdély autonómiájának felvetése csak Erdély elszakítását készíti elõ. Az elõbbiekben felsorolt jogokat csak úgy adhatják meg, ha a szomszéd államok lemondanak az irredenta törekvéseikrõl. Ha pedig ez megtörténik végképp semmi értelme az erdélyi autonómiának.

Teljesen más nézõpontból közelítette meg a helyzetet a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának vezetõje, Jászi Oszkár. 1918 tavaszán írt munkája *– A Monarchia jövõje – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok –* egy demokratikusan létrehozott Duna-táji államszövetség tervére épül.[44] Az öt „valóságos nemzeti államembrió" – magyar, német, cseh, lengyel, horvát-szerb – szövetséget alkotna. Az itt élõ nemzetiségeket hatékony védelemben kívánta részesíteni. Mindezt egy nagyobb európai integrációs folyamatban helyezte el. A terv a történelmi Magyarország területi épségének megõrzésével számolt. Napjainkból visszatekintve – nem tulajdonított kellõ súlyt az anyaországgal is rendelkezõ nemzetiségek (szerbek, románok) elszakadási törekvéseinek.

A magyarországi nemzetiségi elitek kiválási törekvéseit azonban Jászi miniszterként 1918 õszén már nem hagyhatta figyelmen kívül. Elsõdleges célja ekkor az volt, hogy a békekonferenciáig megteremtse a magyarországi nemzetiségi kérdés kezelésének intézményes alapjait, anélkül, hogy a nemzetiségek és a szomszédos hatalmak az országhatárok kérdését elõre eldöntenék. A *Román Központi Nemzeti Tanács* 1918. november 9-i *ultimátumában* követelte a budapesti Nemzeti Tanácstól 26 kelet-magyarországi vármegyének a nagyszebeni román nemzeti kormány alá rendelését. Az ezt követõ *aradi tárgyalásokon* november 13-án Jászi ajánlata a következõ volt: 1. A vármegyei keretek mellõzésével, járásokat vagy kisebb egységeket alapul véve, lehetõleg homogén nemzeti blokkokat hoznának létre Kelet-Magyarországon. Ezeknek a nemzetiségi területeknek a kijelölését nemzetközi bizottság ellenõrizné. 2. A románság ezekben a kantonokban maga mûködtetné a közigazgatást és az államhatósági ügyeket, a hadügy és a külügy kivételével. 3. Az erdélyi románság képviselõi részt vehetnének a békekonferencián, ahol a vég-

leges határokról döntenek. A kantonális felosztásban magyar impérium alá esne: Háromszék, Brassó, Udvarhely, Nagy- és Kisküküllõ megye, Maros-Torda alsó fele, Torda-Aranyos középsõ része, Kolozs megye középsõ része Kolozsvárral, Bánffyhunyaddal, Nagysármásig, a Szamos völgye Désig, Bethlennel. A román nemzeti terület határa „Orsovától indulna ki (Orsova még magyar terület lenne, Fehértemplom és Versec is), Temes- és Arad megyén át vonulna végig Radna és Nagyhalmágy mellett, Gyulánál elkanyarodnék Tenkéig, azután a cséfai járásig, Nagyváradtól Élesdig, Szilágysomlyóig és Zilahig, magában foglalná Szatmár megye erdõdi járását, aztán elkanyarodnék Nagybánya és Felsõbánya alatt, Máramarossziget magyar terület maradna, a Visó völgye a határig román lenne."[45] A román területeken belül egyes városok magyar autonómiát kapnának: Petrozsény vidéke, Déva, Vajdahunyad vidéke, Resica, Szászváros vidéke, Lugos vidéke, Beszterce vidéke, Stájerlak vidéke, Belényes vidéke. A magyar területeken belül autonómiát kapna: Alibunár vidéke Torontálban, az avasi járás és a radnóti járás.

Ezzel szemben a román vezetõk már csak a Román Királyságon belül tudták elképzelni Erdély autonómiáját. Maniu teljes szuverenitást kért a románság számára egész Kelet-Magyarországon és nem provizórikus, hanem végleges megoldást kívánt a béketárgyalások elõtt. A következõ napon *Jászi egy újabb 11 pontból álló javaslattal* állt elõ. A legfontosabb pontok: román impérium mindenütt, ahol román többség van (1.); a román impérium küldöttje helyet foglal a magyar kormányban minden közös érdekû ügy intézésénél (2.); a nemzeti kisebbségeknek kölcsönösen biztosítják az 1868-as nemzetiségi törvényben biztosított védelmet (5.); a provizórikus román impérium a román királyság katonai erejét nem veheti igénybe (7.); a magyar kormány és a román komité kormánybizottságot szervez az új rend életbe léptetésére (8.). A javaslatokat azonban Aurel Lazar azzal utasította el, hogy ez sem adja meg a román nemzetnek „a végrehajtó hatalmat". S ebbõl adódóan a rendet sem garantálhatja a Román Nemzeti Tanács.

Néhány nappal késõbbrõl Somló Bódog, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács tagjának kézírásával került a nemzetiségi minisztérium irattárába az úgynevezett „Keleti *Svájc"-tervezet*[46]*:* Magyarországot XIV kerületre vagy kantonra osztotta fel. Az I-III. kerület a felföldi részeken szervezõdött volna. A IV. kerület rutén, magyar és román községekkel Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyéket foglalta magába, Beregszász vagy Máramarossziget központtal. Az V., dési kerületet Szilágy, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód megyéket és Kolozs északnyugati részét alkotta, Dés központtal. VI. kerülethez Maros-Torda, Csík, Háromszék, Udvarhely, Brassó, Torda-Aranyos és Kolozs vármegyék tartoztak Marosvásárhely vagy Kolozsvár központtal. A VII. nagyszebeni, szász kerületbe sorolták Kis- és Nagyküküllõ, Fogaras, Szeben, Alsó-Fehér vármegyéket Nagyszeben központtal. A VIII. dévai román kerülethez tartoztak Hunyad, Krassó-Szörény, Arad keleti része, Bihar déli része, Torda megye gyalui járása, Déva központtal. A IX., németszerb-bunyevác kerületbe Temesvár székhellyel Temes, Torontál, Bács-Bodrog vármegyét osztotta be. X. magyar, néhány román községgel kialakított kerülethez

Csongrád, Békés megyék, Arad és Bihar megye nyugati, Bács-Bodrog megye északkeleti része került, Szeged központtal. A XI., döntõen magyar, román községekkel kialakított kerülethez Szolnok, Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Bihar nagy része tartozott Debrecen székhellyel. Egy-egy kerület élén a kormány által kinevezett fõispán állna (akinek a jelölésére vagy a kerület, vagy a kormányzat tenne többes ajánlatot). A kerület hatáskörébe tartozna a közigazgatás, a közegészségügy, a földmûvelésügy, a népjólét, illetve az országos törvényeken belül az oktatásügy és az igazságszolgáltatás. A kerület hivatalos nyelve a többségi lakosságé, a külsõ érintkezésben azonban a magyar nyelv. A tervezet szerint a közoktatást államosítanák. A népiskolákban anyanyelvû oktatás folyna, 35-40 kisebbségi tanuló esetén a szülõk kérésére számukra külön iskolát kellene felállítani. A magyar nyelv oktatása minden elemi iskola 4. osztályában és a középiskolák I. osztályától kötelezõ volna. Az ipari szakképzés és lehetõleg a tanoncképzés is magyarul folyna. A kerület az autonómiával járó költségeket maga fedezné. Ez a koncepció inkább a politikai szándék és a nyilatkozatok szintjén létezett, nem volt részletesen kidolgozva. Eljutott a nemzeti autonómiák elfogadásáig, de még nem szerepel benne a nemzetiségek össz- vagy csúcsszervének intézménye, amely a területi és intézményi különállást vezetné. Ez jön létre a gyulafehérvári nagygyûlés után (Kormányzótanács), ezzel próbálkozik néhány hétig a Kelet-Magyarországi Fõkormánybiztosság és ez a külön intézményesült nemzeti központ jelen van a – kantonizációs koncepció román elutasításával párhuzamosan elõtérbe került – székely köztársaság elképzelésekben is.

1918. november 9-én Budapesten Gaál Sándor, 13-án pedig Kolozsváron Sándor József vezetésével megalakult a Székely Nemzeti Tanács. A fõvárosban a szervezet vezetését rövidesen Jancsó Benedek, Sebess Dénes, Ugron Gábor vették át. November 17-én, néhány nappal a belgrádi szerzõdés aláírása és a sikertelen aradi tárgyalások után nagygyûlést tartottak Budapesten, ahol állást foglaltak Magyarország területi integritása mellett, a nemzetek szabad fejlõdését biztosító kantonális szervezet híveiként. Arra az esetre ha a békekonferencia nem fogadná el az integritás megõrzésének elvét, elhatározták az önálló székely köztársaság etnikai alapon történõ megszervezését. Követelték azt is, hogy a székelység a békekonferencián külön meghívottként vagy a Magyar Népköztársaság küldöttségében képviselve legyen.[47] Ezeket a javaslatokat Jászi Oszkár is támogatta. A budapesti nagygyûlés után két nappal Marosvásárhelyen, Bethlen István háttérmunkája nyomán, bizottság alakult a Székely Nemzeti Tanács megszervezése érdekében és november 28-ra nagygyûlést hívtak össze. Az elõkészítés során napvilágot látott sajtóhírek szerint az SZNT végsõ célja a független székely köztársaság létrehozása a wilsoni önrendelkezés alapján. A külön székely politikai entitás tételezésekor a magyarság más közösségeitõl eltérõ gondolkodásmódra, mentalitásra, a történeti hagyományokra (székely – magyar különérdekek, az 1848 elõtti külön székely natio) hivatkoztak. A köztársaság területe Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda, Torda-Aranyos megyékbõl, valamint Moldva csángók lakta vidékébõl és

Brassó, Kis- és Nagyküküllõ, Beszterce-Naszód megyék magyarlakta településeibõl alakult volna ki. Összesen 1,3 millió fõnyi lakosságából 666 ezer fõ magyar, 460 ezer román és 150 ezer szász. Így a magyaroknak és a szászoknak kétszeres számbeli fölényük lett volna a románsággal szemben. Marosvásárhelyen azonban a székely köztársaság kikiáltása helyett az Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot választották meg, amelynek feladatául az erdélyi magyar területek magyarságának védelmét szabták meg. A nagygyûlés résztvevõi állást foglaltak amellett, hogy az erdélyi nemzetiségi problémákat a területi integritás fenntartásával oldják meg és kérték a román betörés ellen megfelelõ katonai intézkedések megtételét. A székelység megszervezésére pedig Székelyföldi Nemzeti Tanács létrehozását kezdeményezték.[48] Mindez azonban a román csapatok néhány nap múlva bekövetkezett bevonulása miatt különösebb következmények nélkül maradt. Regionális hatalmi szerepet a budapesti kormányzat az Apáthy István vezette kolozsvári Kelet-Magyarországi Fõkormánybiztosságnak kívánt adni, de ehhez már nem álltak rendelkezésre megfelelõ eszközök.

A belgrádi szerzõdés alapján az antant nevében megszállt területeken a wilsoni önrendelkezés elvébõl kiindulva tovább élt a székely köztársaság létrehozásának eszméje. Paál Árpád tett erre javaslatot december 8-án a székelyudvarhelyi *Székely Közélet*-ben.[49] December 22-én, amikor a székelyudvarhelyi tisztviselõk felvették a kapcsolatot a nagyszebeni román Kormányzótanáccsal, Romul Boilanak felvetették az önálló székely köztársaság eszméjét is; õ ezt elutasította azzal, hogy a gyulafehérvári határozatok idejétmúlttá tették a dolgot. 1919. január 2-án a székelyudvarhelyi tisztviselõi értekezleten megállapodás született arról, hogy a fegyverszüneti szerzõdést és a megszállást elismerése mellett is ki kell kiáltani a független semleges székely államot. Január 9-én Paál Árpád helyettes alispán már úgy tétette le az esküt a tisztviselõkkel a Magyar Népköztársaságra, hogy amennyiben Udvarhely megyében megszûnik a magyar államiság, az eskü a székely önkormányzatiságra továbbra is érvényes maradjon.[50] Másnap a román hatóságok Paált házi õrizetbe vették. Itt írta meg késõbb a megyében illegálisan terjesztett *Emlékirat a semleges független államról* c. dolgozatát.[51] Ez az írás: válsághelyzetben készült utópikus társadalomszervezési vízió. A köztársasághoz Brassó, Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda megyék és Torda-Aranyos egy része tartoznának. Gazdasági alapját a köztársasági tulajdonná tett erdõk, az állami monopóliumokkal ellátott állattenyésztés és az államosított altalajkincsek képeznék. Az export-import haszon is az államot illetné. A magántulajdonban maradt szántók, földek, rétek, szõlõk csak családi szükségletek kielégítésére szolgálnának. Az államigazgatás szervezetéhez tartozna a köztársasági elnök (reprezentáció és fõfelügyelet), a külügyminiszter (külügy, pénzügy), a belügyminiszter (közigazgatás, népjólét, oktatás, vallás, törvénykezés, milícia fenntartása, a közgazdasági miniszter (földmûvelés, iparügy, közlekedés, bányaügy, belkereskedelem). A törvényhozást hatévente választanák, amely a legfõbb bíróság elnökét is megválasztaná. A terv a székely köztársaságot nemzetközi viszonyok tekintetében Romá-

nia és Magyarország között, gazdasági szövetségi rendszerben helyezné el, vámuniókkal. A köztársaság a román-magyar viszony és a „kommunista társadalmi harcok szempontjából" semleges terület lehetne. Ezt a semlegességet Paál szerint a balkáni államoknak, a nagyhatalmaknak, illetve Romániának és Magyarországnak is garantálniuk kellene.

A székely köztársaság eszméje néhány hónap múlva újra felmerült egy a szegedi francia csapatoknak átadott ajánlatban.[52] A nem azonosítható javaslattevõ (Geza Cuska de Haro) mintegy 100 ezres székely hadsereget ajánlott fel a Vörös Hadsereg elleni küzdelemhez egy *önálló „Székely Köztársaság" antanttámogatása ellenében.* De a francia közvetítõ az Erdélyi Régiók Független Köztársaságának kikiáltása szándékát továbbította. Ez nem lehet elírás, mert a „magyar kormányzat alá" veendõ megyéket is felsorolták: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda, Kis-Küküllõ, Nagy-Küküllõ, Kolozs, Torda-Aranyos, valamint kérték Brassó, Alsó-Fehér, Szolnok-Doboka, Fogaras, Bihar és Szilágy magyarok lakta részét. Tehát itt már elmozdulásról van szó. A javaslattevõk feltehetõen tudtak a Vix, jegyzékrõl (1919 március 20.) s arról, hogy Magyarország a partiumi területeit is elveszti. Ezért az egész elcsatolandó országrész összmagyarsága számára akartak önálló nemzeti területet kialakítani.

Székelyföldrõl e vonatkozásban, az impériumváltás idõszakából még két említésre méltó dokumentumot találtam. 1920 májusában a *Háromszék és Udvarhely megyei tisztviselõk kérdésekkel fordultak a magyarországi kormányzathoz,* hogy tisztázódjanak az állam velük kapcsolatos céljai. Abban az esetben, ha államilag lemondanak róluk, „akkor határozottan követeljük a magyar kormány útján a teljes jogokkal felruházott önálló municipiális autonómiát, értve ezt úgy, hogy csupán a fõispán képviselné a román kormányt, – egyebekben, az alispántól kezdve a közigazgatás minden ágában magyar tisztviselõk vennék át a szolgálatot, mert csak így biztosítható a székely-magyarság kompakt egysége."[53] A békeszerzõdés aláírása után, 1920 szeptemberében az akkor újságíróként dolgozó Paál Árpád a Székelyföldre utazott, és megszervezte *40 település azonos szövegû beadványát* a román törvényhozáshoz és a Népszövetséghez. Ezekben a békeszerzõdés 47. §-ára hivatkozva a magyarság és a székelység számára nemzeti önkormányzatot kértek. „A nemzeti önkormányzatnak legyen külön rendelkezési joga a Székelyföld, a brassó megyei magyarok lakta területek és a kis-küküllõ megyei magyar medencébõl illetve Marostorda megye mezõségi felsõ határából kinyúló és Aranyostorda, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy megyéken átvonuló összekötõ terület, s a Királyhágón túli magyarság földje felett."[54] Ezen a területen a közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási, gazdasági és a „helyvédelmi" hatásköröket és az ezekre vonatkozó törvényhozási jogot igényeltek a magyar önkormányzat számára. Az elõbb ismertetett területen kívül élõ magyarságról „lajstrom" készítését kérték, hogy azok is tagjai lehessenek a nemzeti autonómiának, s e kataszter alapján adhassák le szavazatukat a nemzeti önkormányzatra és az állami törvényhozásra. A kérés további sorsára vonatkozóan eddig forrásokat nem találtam. Ez a doku-

mentum célkitûzésében tartalmazza a szászoknál egy éve már deklarált[55] nemzeti autonómia keretet, amelyben az erdélyi magyar (kisebbségi) elit 1920-ban biztosítva látta volna jövõjét Romániában belül.

Visszatérve az 1918 végi fordulóponthoz, a kantonizálás és a székely köztársaság koncepciók mellett az 1918. december 23-i *kolozsvári nagygyûlésen* (a gyulafehérvári nagygyûlés ellensúlyozására szervezett demonstráción) az erdélyi nemzetek közös önrendelkezési igénye (a területi integritás megõrzését hangsúlyozva) állt a beszédek középpontjában;[56] és a nagyszebeni Kormányzótanáccsal szemben a kolozsvári Kelet-Magyarországi Kormányfõbiztosságnak próbáltak legitimitást adni. Mindez azonban a román csapatok kolozsvári bevonulása miatt sem lehetett eredményes. Eközben a legkülönbözõbb tervek láttak napvilágot Erdélyben. 1919 elsõ napjaiban a román katonai cenzúra engedélyével jelent meg Csáky György *Megváltó* c. röpirata, amely azt javasolta: Magyarországon írjanak ki népszavazást arról, hogy a népek önrendelkezési jogának alkalmazási lehetõségei közül a kormány melyiket képviselje a béketárgyalásokon.[57] Négy alternatívát sorolt fel: 1. a nemzeti autonómiák elve (Magyarország közjogi integritásának megszüntetése), 2. nemzetiségi kantonrendszer felállítása (Magyarország nemzeti integritásának megszüntetése), 3. a nemzetiségek elszakadása (Magyarország megszûnése), 4. Magyarország integritásának megõrzése a nemzetiségi jogok megadásával.

A fenti lehetõségek között nem szerepelt a Vasile Goldis által részlegesnek és idõlegesnek tervezett[58], a Kelet-Magyarországi Kormányfõbiztosság által kényszerûségbõl sugallt stratégia: az önálló Erdély létrehozásának alternatívája. Ennek elsõ lépcsõfoka a Magyarországgal szövetséges Erdély elképzelése. Erre vonatkozólag Budapesten Békési András dolgozott ki tervet *Erdély megmentése. A megvalósítható magyar-román-szász impérium* címû röpiratában.[59] Békési az autonóm Erdély és a független erdélyi gubernium visszaállításából indult ki. Az erdélyi nemzetek együttmûködése mellett szól gazdasági egymásrautaltságuk, néprajzi elhelyezkedésük, az a földrajzi tény, hogy a régiót hegyek választják el Romániától, s nem utolsósorban az a szempont, hogy, ha az erdélyi nemzetiségek egymással viszálykodnak, abba valamennyien tönkremennek. Ezért önálló és független erdélyi népszövetség megalakítását javasolta a románság által kívánt vármegyékben addig a néprajzi határig, amelyen tényleg a románok laknak. Ez az alakulat nem Romániával egyesülne, hanem lakói alkotmányos szövetséget alkotnának, majd a nemzetek önrendelkezési joga alapján önállóan alakíthatnának ki szövetségi viszonyt Magyarországgal. A terület egyenlõ jogú, a nemzetiségi településterületeket elhatároló kantonokból állna. Ahol ezt nem lehet megoldani, ott a nyelvszigetek külön autonómiát kapnának, és a hozzájuk legközelebbi azonos nyelvû kantonhoz tartoznának. A régió állama élén kormányzó állna, akit 3 évente más-más nemzetiségbõl választanának. A 9 szakminiszter közül 3-3 tartozna az egyes nemzetiségekhez. A nemzetgyûlésbe általános és titkos választások útján kerülnének a képviselõk. A vármegyék élén az ott élõk többségi nemzetiségébõl választott fõispán áll-

na, de az alispánt és a fõjegyzõt a kisebbségbõl választanák meg, finom helyi egyensúlyt teremtve. Magyarországgal közös volna a posta-, a közlekedés-, a hadügy, pénzügy és a külügy. Jövedelme és adója fölött maga Erdély határozna, és e területeken Magyarországtól függetlenül fejlõdhetne. Tehát a szövetség döntõen gazdasági jellegû volna, hiszen Erdély Magyarország mezõgazdasági termékeire, míg az utóbbi a régió bányáira, fájára, földgázra szorul. A Károlyi szakértõi köréhez tartozó Békési a legnagyobb problémát az erdélyi nemzetek széthúzásában-szétfejlõdésében látta, és figyelmeztette az eliteket, hogy ha Romániába is megérkezik a forradalom, Budapesthez hasonlóan elhanyagolják Erdélyt, illetve az esetleges egyesülés balkáni irredentizmust fog teremteni Magyarországon és csak a békétlenség szításának iránya változna meg.

Az erdélyi nemzetek történelmi összefogását vette alapul az önálló erdélyi államiságot javasló Gyárfás Elemér Kis-Küküllõ megye volt fõispánja, majd a megyei nemzeti tanács elnöke, késõbb a romániai magyar közélet meghatározó politikusa: 1919. március végén készítette el memorandumát *Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei* címmel.[60] A wilsoni elveket és a történelmi Erdély alkotmányát egyeztetõ terv szerint a régió további békés, demokratikus fejlõdése érdekében az ottani magyar, szász, román nemzet „fölbonthatatlan uniót és szövetséget köt egymással". A Nagyrománia és Magyarország közti érdekharcot Erdélyért, amely szembeállította az erdélyi nemzeti közösségeket, külpolitikai kérdéssé kell tenni. Szintén külpolitikai kérdésnek tekinti, hogy milyen területek tartoznak majdan „Erdélyországhoz". (Csupán a történeti Erdély vagy a megszállt kelet-magyarországi területek.) Az önálló Erdélyt az Erdélyi Kormányzótanács irányíthatná 10 magyar, 10 román és 4 szász taggal, döntéseiket egyhangúlag vagy – bizonyos döntések esetében – 2/3-os többséggel hoznák meg. A kormányzótanács feladata volna különbözõ törvényjavaslatok kidolgozása: agrárreform, választójog, a vármegyék nyelvhatár szerinti kiigazítása, a büntetõtörvénykönyv – nemzetiségi szempontú – módosítása. Az Erdélyi Országgyûlést a régi választójog alapján hívnák össze. Mindezt egy 7-10 tagú magyar csoport (püspökök, tekintélyes volt parlamenti képviselõk, fõispánok) indíthatná meg a Magyar Nemzeti Tanács és a Kormányzótanács között. A memorandumra a Kormányzótanácstól nem érkezett válasz. A következõ két évben, amikor a magyarországi kormányzat intenzív tárgyalásokat kezdeményezett a veszteségek csökkentése érdekében, õk döntõen Erdély közjogi különállását szerették volna elérni.

1919 májusában Rugonfalvy Kiss István egyetemi tanár dolgozott ki memorandumot egy a szláv fenyegetettséggel szemben létrehozandó *román-magyar perszonálunióról:* ebben nem szólt Erdély közjogi különállásáról, de utalt arra, hogy az erdélyi magyarság helyzetének alakulásától függ az együttmûködés lehetõsége.[61] Ugyanez az elképzelés jelentkezett – és itt már nem egyoldalú emlékirat-készítésrõl volt szó – az *1919. júniusi bécsi tárgyalásokon* a román kormányzat és a magyar emigráció között. A bukaresti fél mindvégig arra törekedett, hogy még a béketárgyalások elõtt olyan határokat fogadtasson el a magyar féllel,

amely az 1916-os szerzõdésben kijelöltekre minél inkább emlékeztet, míg a bécsi emigráció, majd a budapesti kormányzat Erdély és a magyar kisebbség közjogi különállásának, kisebbségvédelmének biztosítására törekedett. 1919 augusztusának végén, szeptemberének elején egy *olasz-román-magyar összefogásról tárgyalva* mindkét fél konkrétan is megfogalmazta elképzeléseit. A román követelések egyrészt a számukra is megfelelõ kormány alakítására, a szláv és német orientációról s az irredenta politikáról való lemondásra vonatkoztak. Ezeket a magyar fél elfogadta. A további követelések problematikusabbak voltak: a Habsburg-restauráció kizárásának kérésére a magyar fél kitérõ választ adott, a béketárgyalások elõtti megegyezést az eljövendõ román-magyar határ ügyében pedig elutasította. Számunkra azonban most igazából az az érdekes, hogy a követelések elfogadása esetében mit ajánlott a magyar félnek Ion Erdélyi és Constantin Diamandi a román kormányzat részérõl. Egyrészt gazdasági együttmûködést és segítségnyújtást, másrészt a magyar lakosság számára jogainak gyakorlását az átengedett területeken. Ez utóbbi alatt értendõ: teljes jogegyenlõség, magyar közoktatás minden szinten – beleértve a magyar egyetemet is –, a magyar nyelvhasználat biztosítása a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, vagy területi autonómia a magyar megyéknek, vagy a Renner-féle „népkataszter elvének" alkalmazása, valamint a teljes vallásszabadság garantálása. Ezzel szemben Magyarország elõterjesztéseinek egy része a fegyverszüneti feltételek visszavonására, a román csapatoknak a demarkációs vonalra történõ visszavonására, a háborús jóvátételrõl való lemondásra, az államadósság arányos részének átvállalására, a szabad közforgalom biztosítására vonatkoztak; a többi pedig a rekvirálások leállítására, a lefoglalt javak visszaadására, a magyar sérelmek (politikai zaklatások, iskolabezárások, állami nyugdíjasok ügye) orvoslására az elfoglalt területeken. Végezetül a Romániának átengedett területek autonómiáját kérték. Erdélyben, Románián belüli autonómiája révén (az Osztrák-Magyar Monarchia mintájára), közös maradna az uralkodó személye, a hadsereg (az erdélyi hadtest ezen belül speciális egységet alkotna), a pénz, a jegybank, vámhatóság és képviselet a külkapcsolatokban (Erdély arányos részvételével). Erdély saját – kétkamarás – törvényhozással és kormánnyal rendelkezne. A képviselõházba általános választásokon lehetne bejutni, de a nemzetiségek számára kialakított külön-külön választókerületek mûködnének. A szenátus a felekezetek, kereskedelmi, ipari, mezõgazdasági kamarák, tudományos intézmények, jogi hatóságok küldötteibõl állna össze, nemzetiségtõl függetlenül. Mindhárom nyelv hivatalos lesz, a helyi közigazgatásban pedig a különbözõ (magyar, román, kevert) nemzetiségi területek/kantonok többségi nyelve lesz a hivatalos. Külön érdekessége a dokumentumnak, hogy az egyes városokat is külön közigazgatási területeknek tekinti (mint municipium). Mindezeket a terveket azonban szeptember 19-én már el is utasították.[62] Ezt követõen 1921-ig további tárgyalásokra is sor került hol olasz, hol francia biztatásra, de akkor már elsõsorban Magyarország nemzetközi elszigetelõdésének megakadályozása, enyhítése érdekében.[63]

Az önálló Erdély elképzelése azonban továbbra is napirenden maradt. A *háborút követõ béketárgyalásokon* Apponyi Albert, a magyar küldöttség vezetõje 1920. január 16-i beszédében az etnikai határok mellett érvelt, a vegyes nemzetiségû területek hovatartozása ügyében pedig népszavazást kért.[64] Az elõzõ év végén Bethlen István és Jancsó Benedek által a béketárgyalásokra készített, *az erdélyi kérdéssel foglalkozó jegyzék* csak a történeti Erdély 15 vármegyéjére (Szilágy, Szatmár megyék egyes részeivel) dolgozott ki népszavazási és kantonizációs tervet, tehát a megszállt Bihar, Arad, Csanád, Torontál, Temes, Krassó-Szörény megyékre már nem.[65] Ez utóbbi területeket népszavazás nélkül kívánták Magyarországon belül megtartani. Erdély speciális helyzetét a régió délkeleti részében, a magyar alföld határától messze található székelyföldi magyar tömbben, a nemzetileg kevert területekben, a térség földrajzi egységében és történelmi múltjából adódó sajátos nemzeti önazonosságokban jelölték meg. A terv szerint az erdélyi románság önrendelkezését három féle módon gyakorolhatná: Magyarországgal gazdasági egységben, de teljes nemzeti autonómiával felruházva; unióban az erdélyi magyarokkal és szászokkal, független Erdélyt létrehozva, illetve Romániával állami közösségben. A kisebbségjogi garanciákat nem tartották elegendõnek, mert azokat közigazgatási rendelkezésekkel semmissé lehetett tenni. Az emlékirat szerint minderrõl népszavazást kellene tartani. Magyar részrõl az elsõ két megoldás valamelyikének elfogadásában bíztak. Úgy vélték, hogy Erdélyt önállóvá kell tenni, befelé pedig nemzetiségi szempontból semlegesíteni kell. Ezért nyelvi szempontból négy területi/kerület típusba sorolták a régiót: túlnyomóan magyar terület, túlnyomóan román terület, túlnyomóan sváb illetve szász terület, vegyes nyelvû területek. Ez utóbbiakon belül is elkülönítették a román-szász-sváb és a magyar-román vegyes területeket. A különbözõ területek/kantonok széles körû közigazgatási és kormányzati autonómiát élveznének a tisztviselõk választása, állások betöltése, kulturális és egyházi ügyek terén. A vegyes területeken két hivatalos nyelv lenne használatos, és a tisztviselõi helyeket a nemzetiségi arányoknak megfelelõen töltenék be. A központi kormányzat három nyelvet használna. A képviselõházi választásokat a nemzeti kataszter alapján bonyolítanák le, és a felsõházban a három nemzet egyforma képviselettel bírna. A terv messze volt a békecsinálók politikai szándékaitól, nem is válaszoltak rá így – az angol és amerikai megértés ellenére – a béketárgyalásokon elõterjesztett nagyhatalmi ajánlatokon már nem változtathatott.

Két hónappal késõbb a magyar békeküldöttség a francia diplomáciának adta át újabb (Bethlen István és Csáky István által kidolgozott) jegyzékét. Ebben a tervezett határok módosítását kérték: a tömbmagyar területek egyben hagyását javasolták a Pozsony-Selmecbánya-Kassa-Munkács-Zilah-Nagyvárad-Arad-Zenta-Zombor-Eszék-Dráva határolta területen. Tehát Kelet-Magyarország vonatkozásában a Partium megtartását kérték, a Bánság hovatartozásáról pedig népszavazás kiírását, míg a történeti Erdély számára autonómiát szerettek volna a román államon belül.[66] A francia-magyar tárgyalások azonban újból eredménytelenül vég-

zõdtek. A trianoni békeszerzõdés után a román külpolitikának, a kelet-magyarországi részek birtokában, még az elõzõeknél is kevesebb érdeke fûzõdött engedmények megtételéhez.

Magyarországi kormányzati tervek

A trianoni békeszerzõdés aláírása után, 1920 õszén Jancsó Benedek irányításával az akkoriban szervezõdõ Népies Irodalmi Társaság[67] szakértõi körében készült a korszak egyik legátfogóbb szakértõi anyaga, egy majdnem 100 oldalas összefoglaló *A román állam kiküldöttjei elé a románok részére jutott magyar területek kisebbségi védelme érdekében megoldandó kérdések* címmel.[68] A feljegyzés három részbõl áll. Elsõként az 1918. november 1. után a román állam részérõl elkövetett sérelmeket veszi tételesen számba. A második fejezet a békeszerzõdések és a kisebbségi szerzõdés magyarázatát adja, illetve az azok kapcsán felmerült kételyek külön tisztázását és külön kisebbségvédelmi egyezmény létrehozását javasolja. A harmadik rész pedig a békeszerzõdés részletes végrehajtásának elemzésébõl kiindulva politikai kérdésekkel foglalkozik. A következõkben ezt a fejezetet ismertetem. A *törvényhozásban való részvétel:* a választókerületek beosztásánál azok a közigazgatási egységek, amelyek magyar tömböket képeznek külön, önállóan kezelendõk. A magyarságnak arányos képviseletet kell nyernie a román parlamentben. A *kormányzati részvétel:* az erdélyi és a bukaresti kormányzatban külön osztályok képviselnék a magyarságot, magyar vezetõkkel a belügy, a pénzügy, a földmûvelésügy, a közoktatás és a vallásügy terén. A *helyi és helyhatósági közigazgatásban való részvétel:* a párizsi kisebbségi szerzõdés és a gyulafehérvári határozatok nyomán tartományi autonómiát kért, kolozsvári központi kormányzattal, amelyhez a belügyi, vallásügyi, közoktatási, igazságügyi, gazdasági kérdések kerülnének. Ezen túl „külön területi, de egységes autonómiájú magyar területek kialakítását" igényelte. Az egyik ilyen terület a Székelyföldet, Tordát, Aranyos, Nagyilonda, Gyulafehérvár és Szamosújvár, Dés területét, a másik pedig Szatmár, Bihar magyarságát foglalná magába. A tartomány közigazgatását a volt magyar közigazgatás mintájára rendezné be a terv (1886. XXI-XXII. tc.). A magyar kisebbség autonómiája területileg lenne elhatárolva. A négy székely vármegyébõl önálló magyar közigazgatási területet alakítanának (Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros-Torda marosszéki kerülete és Torda-Aranyos megye aranyosszéki része). A másik szint a magyar vidékek kialakítása: a magyar többségû járásokat és kisközségeket látnák el megfelelõ magyar adminisztrációval (Kis-Küküllõ, Torda-Aranyos, Kolozs, Szilágy, Szatmár, Bihar). A harmadik szint a magyar városok köre, amelyeket a városi önkormányzati rendszer alapján igazgatnának a magyarok. Ugyanez a beosztás vonatkozna az igazságszolgáltatásra is. A nyelvhasználat terén a régi magyar közigazgatási szabályokat léptetnék életbe: ha a törvényhatóság 1/5-e kéri, akkor a hivatalos államnyelv mellett a kérelmezõk anyanyelvén is lehet vezetni. Szintén a háború elõtti jogokra hivatkozva javasolja a tervezet a nemzeti alapú társadalmi szervezkedést (emlékezzünk vissza Jancsóék ennek pandantját

kívánták a századforduló után megakadályozni). Tehát „meg kell engedi a magyarságnak, hogy társadalmi, gazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, munkás(társadalmi), földmûves(társadalmi) érdekei képviseletére országos bizottságokat alakítson, azt szakosztályokra beosztott hatáskörrel lássa el mindazon kérdésekkel, melyek a magyarság fenti érdekeiben szükségesnek mutatkoznak."[69] A feljegyzés az egyházi és oktatási ügyekben is az 1918 elõtti rendelkezéseket – némileg idealizálva – tartotta irányadónak. Az elképzelésben szintén csak az említés szintjén szerepel Erdély közjogi különállása. A hangsúly már átkerült a magyar kisebbség sérelmeinek orvoslására, illetve a nemzeti alapú területi autonómia megteremtésére. Paál Árpád az úgynevezett Szellemi Front mozgalom irányítójaként kapcsolatban állt Jancsó Elemérrel, tehát nem lehet a véletlen mûve, hogy 1920 szeptemberében a már bemutatott kérvényezési akcióban az övéhez hasonló célokat határoztak meg. A tervezet újdonsága, hogy a közigazgatási/területi autonómia mellett megjelent benne az egész magyar társadalmat átfogó vertikális intézményrendszer kiépítésének kezdeményezése is. A kettõ együtt képezte a nemzeti elkülönülés mint védekezõ stratégia intézményi hátterét, a nemzeti autonómiát.

Az elsõ világháborút követõen a magyar külpolitikai gondolkodásban egyszerre élt az integrális (a történelmi Magyarország egészére igényt tartó) és a korlátozott revízió elképzelése. Abban azonban egyetértés alakult ki, hogy a nemzetiségi és az önrendelkezési elvet egyaránt alkalmazni kell. Bár kormányzati szinten kitértek a pontos igények megfogalmazása elõl, de a felmerülõ elképzelések döntõen a magyar többségû területek visszacsatolását, a többi terület hovatartozásáról pedig népszavazás kiírását javasolták.

Bethlen még miniszterelnöksége alatt (1928) felvetette – a már 1918-1920-ban kialakított koncepciót – a független, de Magyarországgal szoros gazdasági kapcsolatokat ápoló Erdély létrehozásának gondolatát. Ezért „cserébe" lemondott volna Erdély egészének visszacsatolásáról.[70] Erre a javaslatra sem volt azonban nemzetközi fogadókészség.

A nemzetközi erõviszonyok átalakulásával, 1933 tavaszán R. MacDonald brit miniszterelnök javasolta Mussolininek egy a közép-európai viszonyok rendezését célzó többhatalmi szerzõdés létrehozásának tervét. Ezért az olasz diplomácia egyre intenzívebben érdeklõdött Magyarország konkrét területi igényei iránt. Mussolini kérésére Gömbös 1933 tavaszán három pontban foglalta össze revíziós elgondolásait: fegyverkezési egyenjogúságot kért Magyarországnak; a megfelelõ kisebbségjogi garanciák biztosítását a magyar kisebbségeknek; a határok módosítását. A külföldi megfigyelõk számára nem volt világos, hogy a budapesti kormányzat ragaszkodik-e a magyarországi propagandában általános, teljes revízióhoz, avagy elfogadnák-e a Rothermere által javasolt, a nyelvhatárig terjedõ revíziót. Ráadásul 1933 végén Bethlen István új – késõbb ismertetendõ – javaslatokkal állt elõ angliai elõadásaiban. Ezért 1934 tavaszán a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetõjét, Mengele Ferencet bízták meg egy konkrét határterv kidolgozásával. Azonban a jugoszláv király és a francia külügyminiszter elleni Marseille-i

merénylet után, Magyarország érintettsége miatt, a tervezet nem került szélesebb körû ismertetésre a diplomáciai berkekben. A terv abból indul ki, hogy az 1919-es határokat a nemzeti elven túl imperialisztikus katonai és gazdasági érdekek határozták meg és a revízióval ezt kell korrigálni. „Az egyenlõ elbánás elve itt azt követeli, hogy ahol a néprajzi határ a fenti elvekkel nem egészen kongruens, mindkét fél biztonsági szempontjai egyformán vétessenek tekintetbe." Arra törekedtek, hogy az elcsatolt területeket megfelezzék Magyarország és az egyes utódállamok között. „A Romániával szembeni igények lényegében a történeti Erdély határáig terjednek, csupán két helyen van eltérés: Szolnok-Doboka vármegyében a kívánt határvonal eltér egy darabon a történeti Erdély határától és a Lápos folyó vonalát követi – ezzel az Avas-Kõhát-Gutin-Lápos érchegység teljes kincsét a megnagyobbítani kívánt Magyarországnak adja –, az Aranyos forrásvidékétõl kezdve pedig az egykori Hunyad, ill. Krassó-Szörény vármegyét átszelve éri el a Temes forrásvidékét. E megosztás – mely közelít a természetes és egyben történelmi határokhoz – a nyersanyagokat tekintve Magyarországot tekintélyes érc és színesérc telepekkel gazdagítja. Romániának viszont szintén számottevõ mennyiséget hagy meg ezekbõl, ráadásul a sótelepek és a szénhidrogénkincs túlnyomó hányadát."[71] A Partium és a Bánság visszacsatolásával (42 ezer km^2) jelentõs román kisebbség (1,58 millió fõ) is Magyarországhoz került volna. A tervezet nem számolt a Székelyföld visszacsatolásával és a Magyarországhoz kerülõ nemzetiségek, illetve a Romániában maradt 960 ezer fõs magyarság kisebbségi jogvédelmével sem. A terv a terület nagysága és a lakosság lélekszáma tekintetében a környezõ államokkal egyenrangú hatalommá tette volna Magyarországot. Csökkentette volna a nyersanyaghiányt, és a természetes határok – katonai szempontból – védhetõbbé tették volna az országot. A terv jelentõségét – a kormányzati igények egyetlen, konkrét megfogalmazásán túl – abban látom, hogy elsõsorban biztonságpolitikai és gazdasági szempontokból indult ki, nem pedig a Szent István-i Magyarország visszaállításából.

A két világháború között a magyarországi kormányzaton belül a Külügyminisztérium mellett, a Miniszterelnökség II. osztálya foglalkozott a határon túli magyarok ügyeivel. Az osztályt két évtizeden át Pataky Tibor vezette. 1939 márciusában (az elsõ bécsi döntés után) összefoglalta kisebbségpolitikai elvárásait: *Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minõ jogállás volna biztosítható* címû részletes, cikkelyekre bontott törvényjavaslatában, a Magyar Közösség alapokmányaként készült munkaanyagban. A gyulafehérvári határozatokból kiindulva a romániai magyarságot „külön közjogi személyiséggel bíró közösségnek" tekinti. „E közösség tagja minden román állampolgár, aki magát a magyar nemzetiséghez tartozónak vallja."[72] Ezeket (a 21 év fölötti állampolgárokat) a magyar közösség összeírhatja és számontarthatja. A magyarságot összefogó intézmény a Magyar Közösség, amelynek egyrészt az a feladata, hogy biztosítsa a romániai magyarság teljes szabadságát és tényleges egyenlõségét, másrészt biztosítania kell a magyarság kulturális, gazdasági, társadalmi erõforrá-

sainak és intézményeinek fejlõdését. A Magyar Közösség összeírásába felvettek Megyei Bizottságokat választanak, s ezek pedig az Egyetemes Képviseletet választják meg, amelynek rajtuk kívül tagja még a magyar egyházak 40 kiküldötte. Ez a testület a Magyar Közösség legfõbb kormányzó, határozó, szabályalkotó és ellenõrzõ szerve. Az Egyetemes Képviselet építi ki a Magyar Kultúrigazgatóságot, amelynek feladata a kulturális önkormányzat adminisztratív vezetése lesz. „A magyar Közösséget teljes autonómia illeti meg a kulturális élet egész területén. Ez az autonómia kiterjed az összes közoktatásügyi és nevelésügyi és közmûvelõdési feladatok ellátására" (6.). Maga a kultúrautonómia alapokmánya egyrészt a létezõ sérelmek és problémák kiküszöbölésére vonatkozó intézkedésekbõl és az erre vonatkozó garanciák tételezésébõl állt (ezeket nem részletezem), másrészt olyan modellt írt le, amely a húszas évek elejétõl a romániai magyar kisebbségpolitikai szakirodalomban különbözõ változatokban mint stratégiai jövõkép jelent meg. Az oktatásügyben a Magyar Közösség lényegében iskolaalapítási joggal bírna, és az állami magyar iskolákat is rendelkezésére bocsátanák. A kulturális autonómia magába foglalná a nemzeti mûvelõdést, az iskolán kívüli képzést, a magyar cserkészetet; testedzõ testületet, országos egyesületeket, intézményeket hozhatna létre. Az oktatási, közmûvelõdési kérdéseket Pataky igen részletesen, az egész alapokmány 1/3-án keresztül tárgyalta. A kultúrautonómia anyagi hátterét részben a közösség tagjaira kivetett pótadókból fedezné, amely nem haladhatná meg az állami adó felét (16.). A költségvetés másik részét az állam biztosítaná. „Mindazokból az összegekbõl, amelyeket az állam, tartomány, megye vagy község iskolai, nevelési, mindennemû egyéb kulturális, úgyszintén jótékonysági célra fordít, a Magyar Közösségnek olyan hányadot kell rendelkezésére bocsátani, amekkora hányada a magyar nemzetiségû román állampolgároknak az állam, az illetõ tartomány, megye, vagy község egész lakosságában" (17.). További bevételek: bel- és külföldi adományok, alapítványok, örökségek, a magyar Kultúrigazgatóság által engedélyezett gyûjtések, az általa szervezett rendezvények bevételei stb. A Magyar Közösség egész mûködése felett a Közoktatásügyi Minisztérium gyakorolná az ellenõrzést, külön ügyosztályon keresztül, amelyen magyar nemzetiségû tisztviselõk dolgoznának. A vallás- és egyházügyi kérdések taglalásakor a dolgozatomban ismertetendõ tervezetek közül egyedül Patakyé foglalkozott a bukovinai és a moldovai magyarokkal. „A Bukovinában és Moldvában élõ csángó magyarok kulturális életének anyanyelven leendõ ápolása természetszerûleg biztosíttatik" (29.). A kormány közbenjárására „Erdélybõl magyar papokkal töltessenek be a csángó parochiák s ezek mellett Erdélyben végzett magyar tanítók legyenek alkalmazva" (29.). Azonnali hatállyal missziós papok kezdenék meg tevékenységüket, és magyar írás-olvasás tanfolyamokat szerveznének. A közigazgatás és nyelvhasználat terén (IX-X.) „a magyar nemzetiségû román állampolgárokat megilleti az önigazgatás a helyi igazgatás területén" (41.). Ennek megvalósítása két módszerrel lehetséges: az 1918 elõtti önkormányzati rendszer visszaállításával a magyar többségû falusi és városi községekben, járásokban és

törvényhatóságokban; ha az 1938-as közigazgatási törvény marad érvényben, akkor a Székelyföldön, a határvidéki és egyéb magyar többségû városokban és községekben a helyi és az állami igazgatás közegeit (ezek részletes felsorolását adja) a magyar lakosság arányában kell kinevezni. Ezekre (a megnevezett) állásokra az Egyetemes Képviseletnek ajánlási joga volna, és kinevezés csak az ajánlottak listájáról volna lehetséges. Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros és Brassó megyék, valamint a velük határos magyar vidékek egy tartományba osztandók, ugyanez vonatkozna a határ menti magyar területekre is (41.). E két tartományban a hivatalos nyelv a román és a magyar. A magyarság ott, ahol aránya 50%-alatt van, de nagyobb mint 20%, a hatóságokkal való érintkezésben használhatja anyanyelvét. Ugyanez vonatkozik az igazságszolgáltatásra is. Ez a tervezet sok vonatkozásban a késõbb ismertetendõ romániai magyar kultúrautonómia tervekbõl (Tornya Gyula, Jakabffy Elemér, Paál Gábor munkái) merített, azt is lehet mondani, hogy azok összefoglalását adja.

Az elõbb ismertetett dokumentum megszületése után néhány hónappal a Miniszterelnökség (talán épp Pataky Tibor) felkérte Balogh Artúrt, a romániai magyarság vezetõ kisebbségjogi szakértõjét, hogy a budapesti kormányzat számára dolgozzon ki tervet *Erdély Magyarországon belüli autonómiájára*.[73] Balogh tervezetében Erdély tartományi önkormányzattal rendelkezne. Ennek a hatásköre kulturális és népjóléti ügyekre terjedne ki. Intézményei: a tartománygyûlés, a tartományi helytartóság és a magyar kormányban egy tárca nélküli miniszter képviselné az erdélyi érdekeket. A tartománygyûlés tanácskozási nyelve a magyar volna, de a nemzetiségek anyanyelvükön is felszólalhatnának. A tartománygyûlés a maga körébõl képviselõket küldene a parlamentbe. A közigazgatási határokat a nyelvhatárokhoz igazítanák, és a tisztviselõk egy-egy adott egység többségi nemzetiségébõl kerülnének ki. A szerzõ külön foglalkozott a magyar hegemóniát biztosító technikákkal. Ezek egyike a választókerületek magyar szempontból célszerû kijelölése, egy másik lehetõség, hogy a tartománygyûlés tagjainak egy részét az államfõ nevezze ki, harmadik megoldás pedig az, hogy a fontos kérdésekben – éppúgy mint a régi erdélyi országgyûlésben – nemzetiségenként kellene szavazni, és ez biztosíthatná a vétó jogát. Az elõbbiekben ismertetett két tervezet modellértékûen illusztrálja, hogy a kisebbségi kérdésben birtokon belül és birtokon kívül mennyire másként érzékelik a szükséges kezelési módokat.

Tervezetek a nem kormányzati szférából

A magyarországi nyilvánosságban a revíziós elképzelések konkretizálása, az addig általánosan elfogadott integer Magyarország követelés után Lord Rothermere angol sajtómágnásnak az 1927. június 21-i *Daily Mail*-ben megjelent cikke nyomán indult meg. E cikk egy következõ háború elkerülésének zálogát abban látta, ha a békeszerzõdéseket felülvizsgálva módosítják Magyarország határait. Az ott mellékelt térképvázlat alapján Rothermere a határ menti területek visszacsatolását javasolta. Eszerint Csehszlovákiából 1 millió, Romániából 600 ezer és

Jugoszláviából 400 ezer magyar került volna vissza Magyarországhoz. A tervtõl azonban az angol és a magyar kormány egyaránt elhatárolta magát.

A Rothermere akciót követõen a *Magyar Revíziós Liga* is közzétette *elképzelései,* propagandaanyagaiban. Az adatközlésbõl kiolvasható „maximális terv" a határmenti magyarlakta vidékekkel, Muravidékkel, Bácska és Bánság egyes területeivel, Kárpátaljával, Kelet-Szlovákiával és a korridorral Magyarországhoz kapcsolódó Székelyfölddel számolt. A „minimális terv" csak a határmenti magyarlakta régiókra vonatkozott. Míg egy köztes terv a javított Rothermere-vonallal számolt.[74]

A korszak nem kormányzati, a revízióval kapcsolatos álláspontját foglalta össze – lényegében *a Magyar Revíziós Liga koncepcióját részletezve* – egy magyarbarát angol szenátor számára *Kuncz Ödön*, a Pázmány Péter Tudományegyetem dékánja 1934-ben.[75] E szerint a nemzetiség és az önrendelkezés elve alapján a határ menti zárt tömegben lakó magyarságot népszavazás nélkül vissza kellene csatolni Magyarországhoz. Ezzel 1,5 millió magyar térhetne vissza 61 ezer szlovákkal, ugyanennyi románnal és 121 ezer szerb-horváttal együtt. A további 2 millió magyar visszatérésére országokra szabott terveket ismertet. Románia tekintetében: I. a Szatmárnémeti-Nagyvárad közti határ menti, több mint 80%-os magyarlakta sávon kívül a Szatmár megyével határos magyar többségû területeket, Nagyszalonta környékét, Arad megyének az országhatár mentén lévõ magyar többségû településeit is népszavazás nélkül csatolná vissza. Így 413.104 (81,2%) magyar és 61.784 (12,2%) román kerülne vissza. II. e sávot a másik tömbterülettel, a Székelyfölddel – kiegészítve Szászrégen, illetve és Brassó környékével (500 ezer magyar, 91%-os többségben) III. egy „enklávéval"/korridorral (Kolozsváron keresztül északnyugatra a Szilágyságig) kötné össze (299.155 fõ; 43,8% magyar és 366.404 fõ; 53,6% román). Az I-III. területekkel összesen 1.240.387 magyar (67,9%); 506.607 román (27,8%); 31.494 német (1,7%) került volna Magyarországhoz. A Bánság, Nagyszeben, Kõvár, Beszterce nem román többségû területeinek hovatartozásáról népszavazás dönthetne. Ha ezek a területek is visszakerülnének Magyarországhoz, akkor az így nyert lakosság 52,6%-a volna magyar, 29,9%-a román és 13,6% német. E terv megvalósulása esetén kb. félmillió magyar maradt volna Romániában. De ennél komolyabb probléma, hogy az elképzelés nem számol a Romániánál hagyandó észak-erdélyi, illetve a Nagyvárad-Temesvár-Nagyszeben-Kolozsvár közti terület katonai, közlekedési, gazdasági életképtelenségével. Épp a nehézségek miatt komoly megfontolásra ajánlja a szerzõ Bethlen 1933-as elképzelését az önálló Erdélyrõl.

Bethlen István – már nem mint kormányfõ – 1933 õszén *négy elõadást tartott Angliában* a trianoni szerzõdés revíziója témakörében. Ezek egyike, amelyet a Királyi Külügyi Társaságban mondott el, kifejezetten az erdélyi kérdésrõl szólt. A történeti és statisztikai áttekintés után négy megoldási lehetõséget vett számba. 1. A terület megosztását annyiban fogadta el, hogy a határ mentén lakó több mint 700 ezres magyarságot a „jóvátétel elsõ lépéseként" vissza kell csatolni Magyaror-

szághoz. De ez a megoldás a történeti Erdélyben gazdasági és technikai okokból már nehezen megvalósítható, mert a Székelyföldet leszámítva vegyes nemzetiségû községekrõl van szó, ahol ráadásul a városok többsége magyar, a falvaké román. 2. A terület megosztását lakosságcserével Erdély városi és gazdasági fejlettsége miatt vetette el. 3. A határok kisebbségi jogok kiépítésével történõ eltüntetése elvét a kisantant politikusok részérõl figyelemelterelésnek tartotta. Mivel nemzetközi kisebbségvédelemnek semmiféle szankciója nincs, szerinte a Népszövetség hitegetésével szemben az lett volna az igazi garancia, „ha minden állam, amely idegen nemzetiségeket kebelez be a béke megkötésekor, kénytelen lett volna a saját fajához tartozók hasonló számát meghagyni szomszédja fennhatósága alatt."[76] 4. „Erdély újból valamilyen formában önállóvá válna, nem lenne se Romániáé, sem Magyarországé vagy ha úgy akarjuk, mind a kettõnek közös gyermeke lenne.

Erdély területén pedig az ott lakó három nemzet, t.i. a román, a magyar és a szász testvériesen osztozkodna az állami hatalomban, a saját népe által lakott területen pedig helyi nemzeti önkormányzattal bírna."[77] Az önálló államiság lehetõségét Svájc és Erdély történelmi példájával támasztotta alá. Ez az elképzelés az elsõ világháborút követõ alternatívakeresés során kialakított Erdély-koncepciót helyezte politikailag újra elõtérbe, részleteinek kidolgozása nélkül. Románia nem csak ezt a koncepciót, de mindenféle erdélyi regionalizmust elutasított, kormányzati szinten irredentizmussal vádolt ebben az idõszakban. Nem is számukra, hanem az angol és a nemzetközi közvélemény tesztelésére szolgált az elõadókörút. Néhány évvel késõbb, a második bécsi döntés elõtt néhány hónappal a háború után várható békefeltételekrõl készített emlékiratában Bethlen a nyugati hatalmak közeli gyõzelmébõl és egy lehetséges közép-európai föderációból indult ki. A délnémet-osztrák-cseh-magyar kapcsolatrendszerrel szemben egyértelmûen a lengyel-magyar-román szövetség eszméje mellett foglalt állást. Ennek az összefogásnak azonban útjában állt az erdélyi kérdés: „területi kompromisszum, amelyben minkét fél megnyugodhatna, teljesen elképzelhetetlen."[78] A megoldást Erdély mint román-magyar kondommínium megteremtésében látta. „A román megoldás abból állna, hogy az összes magyar, valamint az összes románság egy föderatív államalakulat keretébe jutna, amelynek három tagja lenne, nevezetesen Magyarország a Királyhágóig, Erdély plusz Krassószörény megye és Temes megye keleti részei: a regátbeli Románia, Besszarábia és Déldobrudzsa nélkül, illetve Romániából az, amit Oroszország meghagyna. Magyarország mai keleti határa és a Királyhágó közt lakó románság nagy részét ki kellene cserélni a bukovinai magyarság, a moldvai csángók, és fõleg Bukarestben és más nagyobb városokban élõ székely és Erdélybõl származó magyarsággal és az Alföldrõl kellene még magyar áttelepítés révén a réseket kitölteni".[79]

A korszak magyar revíziós törekvéseinek statisztikai, szakmai érvrendszerének kidolgozásában *Teleki Pálnak* és az általa létrehozott Államtudományi Intézetnek volt kulcsszerepe. Paradox módon Teleki, aki fontos tényezõ volt a bécsi döntések szakmai, diplomáciai meghozatalánál, alapvetõen a történeti Magyarország, a Kár-

pát-medence egységének híve volt, fõképpen történeti és földrajzi megfontolások alapján. A tisztán etnikai alapon meghúzott határok helyett szakemberként történeti és a gazdaságföldrajzi szempontokkal kombinált, egy-egy régió életképességét biztosító beosztás híve volt. 1921-ben – nem közvetlenül revíziós tervként – a problémák kárpát-medencei megoldására javasolta a történeti Magyarország új közigazgatási beosztását az elõbb említett szempontoknak megfelelõen.[80] A húsz nagytáji egység/régió közül tíz jutott a volt kelet-magyarországi területekre. (Bihar: 47% magyar, 47% román; Bácska: 36% német, 31% román, 24,5% magyar, 20,5% szerb; Bánát: 30% román, 27% német, 20,1% szerb, 16,8 magyar; Krassói és Hunyadi hegység: 83% román; Maros-völgy: 72% román, 20% magyar; Szamos-völgy: 62% román, 35% magyar; Szilágy: 70% román, 27% magyar; Mezõség: 58% román, 38% magyar; Szász terület I-II.: 53% román, 20,5% német, 13% magyar; Székely terület: 76% magyar.) Az etnikai arányokat (1910-es adatok) áttekintve érthetõ, hogy miért nem alkalmazták ezt a típusú megközelítést a magyar kisebbség védelmében vagy a magyar szupremácia visszaállítása érdekében.

Az elsõ bécsi döntés után az *Államtudományi Intézet* munkatársai több anyagban, különbözõ terjedelemben összefoglalták Erdély nemzetiségi viszonyait. A lehetséges megoldások közül kizárták a kisebbségvédelmi jogszabályok alkalmazását, a határrevíziót, a népcserét. „Két megoldás maradt tehát: a/ korridor, mely a nagyobbára magyar területeket a vegyes övezetek egy részének inglóbálásával [bekebelezésével] Magyarországhoz visszacsatolja b/ az önálló Erdély feltámasztása s azon belül egy olyan alkotmány életrehívása, mely – Erdély történelmi tradícióinak megfelelõen – a három fõ nemzetiségnek (magyar, román, német) saját településterületeiknek nemzeti szuverenitást ad."[81] A korridoros tervben a Partiumot Aradig és a Bihari hegység nyugati lejtõivel együtt csatolnák vissza. A Székelyföldet a Királyhágón és a Szamos völgyén keresztül lehetne Magyarországról megközelíteni. Északon csak Máramarost nem foglalná magába. Délnyugaton a Bánság, délen Hunyad, Alsó-Fehér, Nagy Küküllõ, Szeben, Fogaras és részben Brassó megye maradna Romániánál. Ezzel Erdélybõl 51.090 km^2-t kapott volna Magyarország és 52.003 km^2-t Románia. A visszakerült részen a magyarok és románok aránya 49,3%:44,6%, a Romániánál maradt területen 11,2%: 64,5% lenne. Az összefoglaló készítõje megállapította, hogy miközben etnikai alapon ez lehetne a legjobb megoldás, államigazgatási, védelmi, gazdasági szempontból, a természetes életszükségletek kielégítése szempontjából rengeteg akadállyal járna.[82] Épp ezért inkább az önálló Erdély létrehozását javasolta. Ebben az esetben is a történelmi Erdélyben gondolkodtak: az Alföld szegélyét és a határhegység nyugati lejtõit Magyarországhoz csatolták volna. A belsõ berendezkedés kulcsa „az egyes nemzetiségeknek a bírt területbe gyökerezõ szuverenitása"[83]. Az egyes nemzetiségek településterületeiken szuverenitással bírnának – a székelyek és szászok a XIX. századig élvezett jogaihoz hasonlóan – nemzeti, kulturális és gazdálkodási szempontból. Erdély közös ügyeiben a nemzeti szuverenitások egyenlõséget élveznének. Az „aránylag tiszta nemzetiségi területeken kívül valószínûleg ki kell alakítani Erdélyben egy vagy több vegyes

nemzetiségû területegységet a tipikusan kevert nemzetiségû vidékeken. Ezek keretében a nemzetiségek együttélését a közigazgatás két- vagy háromnyelvûségével, a bíróságok és egyéb hatóságok, valamint közintézmények nemzetiségi kúriákra való osztásával lehetne rendezni. A kulturális kérdéseket a személyi kataszterekben alapuló kultúrautonómiák ügykörébe lehetne utalni."[84] Az egyes területek mûködésének összehangolása az általános politikai, gazdasági, pénzpolitikai, katonai, külügyi és egyéb kérdésekben egy központi kormányzat feladata volna. Ebben a tervben egyszerre van jelen a területi revízió és az önálló, kantonális államberendezkedés, keresztezve a kulturális autonómiával.

A harmincas évek végén azonban nem a revízió érvrendszere, diplomáciai elõkészítése avagy a külföldi közvélemény, hanem a világpolitikai változások határozták meg a trianoni határok korrekcióját: az elsõ bécsi döntés és Kárpátalja visszaszerzése Csehszlovákia felbomlásához, a második bécsi döntés a Szovjetunió besszarábiai területi igényeihez és az aktuális német-orosz kapcsolatokhoz, a délvidéki területek visszaszerzése pedig Németország balkáni elõrenyomulásához kapcsolódik. Ebben a helyzetben a turnu-severini tárgyalásokon a magyar küldöttség nem a teljes revízióból indult ki, hanem mintegy 69 ezer km^2-es területi igénybõl. Bár Teleki – Bethlenhez hasonlóan – Erdély oszthatatlansága mellett állt ki korábban, most kénytelen volt elfogadni a nagypolitikai realitásokat.[85]

Az Államtudományi Intézetben több változatot készítettek Erdély megosztásáról.[86] 1. Földrajzi szempontból az 1918. november 13-i belgrádi megállapodás Kelet-Magyarországra vonatkozó vonalát követte volna. Ez Aradtól a Maros vonalán – Kolozsvár és Marosvásárhely között a Mezõségen keresztül – a borgói hágóig vezetett volna. 2. Gazdasági, foglalkoztatási szempontok miatt Krassó-Szörény, Temes, Hunyad megyék román lakta része és a Szászföld került volna Romániához. 3. Az etnikai elv alapján gyakorlatilag a Torda környéki kiszögellést leszámítva a második bécsi döntés határával azonos vonalat dolgoztak ki. 4. Az önálló Erdély modelljét Arad és Bihar megye 12.000 km^2-nyi területének Magyarországhoz, Temes és Krassó-Szörény megyébõl pedig 15.000 km^2 Romániához csatolásával dolgozták ki, az egészet hat, illetve nyolc kantonra osztva.

Az erdélyi magyar koncepciók

Grandpierre Emil, a húszas évek elsõ felének meghatározó erdélyi magyar politikusa szerint az évtized elején két eltérõ kisebbségpolitikai cél fogalmazódott meg a romániai magyar kisebbségi elit körében. A problémák Erdély autonómiáján belül történõ megoldásának elképzelése, és a külön magyar nemzeti autonómia programja.[87]A kettõ természetesen nem zárta ki egymást – ez látható az elõbbiekben bemutatott tervekbõl is – és a korabeli politikai diskurzus a transzilvanizmusról folyt, de magyar részrõl ennek ellenére a trianoni békeszerzõdés aláírása után nemzeti autonómiatervek készültek. Ezek rendelkezései, javaslatai egyrészt a korabeli kisebbségi problémák, sérelmek kezelésére, másrészt az újratermelõdésük megakadályozása érdekében, az intézményes garanciák modelljének létrehozásá-

ra vonatkoztak. Típusaikat tekintve a húszas évek elsõ felében a területi autonómia elképzelések, majd a kulturális autonómia modellje került elõtérbe. A húszas évek tervei még a romániai összmagyarságra vonatkoztak, majd az évtized végétõl a párizsi kisebbségvédelmi szerzõdés 11.§-a elõírta székely közületi kulturális autonómia problematikájára összpontosítottak.

A már ismertetett 1920 szeptemberi székelyföldi településenkénti kérvényezési akció célkitûzésesei jelentek meg a Kós Károly–Zágoni István–Paál Árpád írta *Kiáltó szó* címen ismertté vált politikai (program) röpiratban is.[88] Zágoni írta ugyanide *A magyarság útja* címû dolgozatot, amelynek kiindulópontja az, hogy az erdélyi nemzeteknek meg kell szervezniük önmagukat. Ez persze elsõsorban a magyarságra vonatkozott, mert a nemzeti elkülönülés intézményesültsége a szászoknál és a románoknál az impériumváltás elõtti kisebbségi helyzetbõl adódóan jóval elõrehaladottabb volt, mint a magyarság esetében, amely jobbára csak társadalmi egyesületekkel rendelkezett. Zágoni elképzelése szerint „a magyar nemzeti élet" irányítója a demokratikusan megválasztott, kolozsvári székhelyû magyar nemzetgyûlés lehetne. E nemzeti autonómiának mindazok tagjai volnának, akik magukat magyarnak vallják, és önrendelkezési jogukkal élve feliratkoznak a nemzeti kataszterbe. (A zsidóság akár egyénileg, akár testületileg is csatlakozhatna ehhez az intézményhez.) A nyilvántartás segítségével a nemzetgyûlés adót vethetne ki kulturális és nemzeti célok érdekében. A nem vegyes nemzetiségû településeken Zágoni területi autonómia bevezetését tartotta kívánatosnak. Ezen települések közigazgatása a magyar nemzetgyûlés alá tartozna. A nyelvhasználat tekintetében – Kossuth 1859-es álláspontjára hivatkozva – a szerzõ a közigazgatásban a többségi nyelv használatát javasolta, a kisebbségeknek a hatóságok elõtt, az igazságszolgáltatásban biztosítaná az anyanyelvhasználat jogát. A kormányzattal való érintkezésben mindkét részrõl két nyelven küldenék meg egymásnak dokumentumaikat. A törvényeket valamennyi nyelven publikálnák. A nemzeti vagyont a tev nem határolta le a magyarság gazdasági eszközeire, hanem két általános erdélyi probléma megoldására tett javaslatot: a Magyarországgal való szabad határforgalom megnyitására és a régió vasútforgalmának helyreállítására. Az autonómia kulcskérdésének tekintette, hogy az oktatás a nemzeti autonómia belügye legyen. Az állam ne mûködtessen magyar iskolákat. Ez a nemzeti autonómia feladata. Az oktatási intézmények fenntartásáról az állami, erre adott költségvetés arányos részének az önkormányzat számára átadott összegébõl gondoskodnának. A katonaságot szintén az autonómia hatáskörébe rendelné Zágoni népi milícia formájában, önkormányzati finanszírozással, a rendõrséget szintén, sõt azt vegyes vidéken az önkormányzatok közösen szerveznék meg, a nemzetiségi arányszámokat is betartva. A tervezet egyetlen direkt aktuális intézkedése a siguranca (a korabeli romániai politikai rendõrség) megszüntetése lett volna. Zágoni nem mondja ki, de a szövegbõl kiérzõdik, hogy valójában egy nemzeti autonómiák alapján megszervezett erdélyi berendezkedésben gondolkodott.

Az elõbbiek politikai megvalósítására tett javaslatot ugyanazon röpiratban Paál Árpád *A politikai aktivitás rendszere* címû tanulmányában. Ennek lényege, hogy a magyar nemzeti autonómia megtestesítõje a Magyar Nemzeti Szövetség lesz. Ez az intézmény azonban csak mint politikai szervezet jöhetett létre, és épp nemzeti önkormányzati célkitûzései miatt nem engedélyezték a mûködését.[89] A *Magyar Szövetség 1921-es szervezeti szabályzattervezete* célként „fõként az önkormányzat, az önrendelkezési jog és a decentralizáció irányában egységes etnikai kisebbségi keretben való megtartása, vezetése és fejlesztése"-t[90] nevezte meg. Önmeghatározása: „Románia egész magyar, székely, csángó magyarsága, mint egységes és azonos nemzet, szabadság, egyenlõség, testvériség jelszavával, egy egységes és teljes politikai szervezetben, általános és egyetemes magyar nemzeti pártban vagy klubban egyesül."[91] Alapintézményei pedig a községi szervezet és a rendszeres nagygyûlések volnának. Az egy évvel késõbbi ugyanilyen tárgyú tervezet (amikor már különbözõ magyar pártalakulatok jöttek létre és a román pártoknak is voltak magyar politikusaik) az önkormányzatiság szempontjából sokkal visszafogottabb volt." Cél: Románia magyarságának, mint egységes nemzeti kisebbségnek képviselete, kulturális, gazdasági, szociális és politikai érdekeinek biztosítása."[92] A községi szervezetek helyett a megyei választmányoknak nõtt meg a súlyuk, a nagygyûléseket felváltó „Magyar Szövetségi Napok"-nak pedig csökkent. A pártpolitikai szempontok is fontosabbakká váltak, mert a Magyar Szövetség vezetésére egy központi vezérlõ bizottság létrehozását javasolták, amelybe a két párt által választott tagok és a Magyar Szövetség vezetõ tisztségviselõi kerülhettek volna be. Erre azonban a pártok 1922. decemberi egyesülése miatt nem került sor. A létrejött romániai *Országos Magyar Párt programja* azonban egyértelmûen leszögezte a nemzeti autonómia igényét." A magyar anyanyelvû román állampolgárokból alakult nemzeti kisebbség, mint közjogi alany elismerése a gyulafehérvári határozatokban lefektetve lévén és a nemzetközi békeszerzõdésekben biztosíttatván, ezek alapján követeljük a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiságának az alkotmányban való elismerését és az elismerés szükségképpeni következményeként a nemzeti autonómiát. Ugyancsak az alkotmányban biztosítani kívánjuk a romániai összes nemzeti kisebbségek autonómiáját, mely szerint mindenik nemzet önmagát saját nyelvén, saját fiai által kormányozza, saját közigazgatással és igazságszolgáltatással."[93]

A Magyar Szövetség idõszakában Zágoni István részletesebben is kidolgozta már ismertetett tervét, de annak csak töredéke maradt fenn.[94] Szintén 1921-22-ben készülhetett a Magyar Szövetség égisze alatt ismeretlen szerzõ (Grandpierre Emil?) átfogó javaslata *A magyar autonómia vázlata* címmel.[95] A tervezet indoklásában két érv kiemelten fontos. Az egyik az, hogy a magyarság igényei nem szeparációs törekvések. Ezt a szerzõ azzal támasztotta alá, hogy a magyarság politikai programjában nem Erdély autonómiáját, hanem a területi autonómiát vette fel. Az elõbbi cél aktualitása csak akkor jön el „amikor a nemzeti autonómiák mûködése konkrét bizonyítékot fog szolgáltatni atekintetben, hogy céljuk nem az állam

egységének megbontása, hanem épp ennek megerõsítése." (4.) A másik a jogfolytonosság fenntartásának igénye azzal, hogy a fejlettebb (erdélyi) közigazgatási rendszert kellene egész Romániára nézve általánossá tenni, nem pedig a centralizációt kiterjeszteni az autonómiák rovására. A Magyar Szövetség autonómia törekvésének négy fõ területét nevezte meg: egyház, közoktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás. Az egyházi autonómia a protestáns egyházakban a presbiteri rendszer folytán megvalósul, a katolikus egyház esetében pedig az erdélyi fejlõdés speciális intézményeként megteremtõdött római katolikus status intézményében testesül meg. Mindezt a különbözõ szerzõdések sokszorosan biztosították; ha ezek érvényesülnek, a problémák kezelhetõk. A tervezet a közoktatási autonómiát az egyházi autonómia részének tekinti, de hivatkozik a kisebbségi szerzõdés garantálta szabad iskolaalapítási jogára is. Legrészletesebben a közigazgatási autonómiával foglalkozik a szerzõ. Ennek alapfeltétele: 1. az autonómia körében törvény/rendeletalkotás joga; 2. a tisztviselõk választásának joga; 3. a statútumuk/rendelkezések végrehajtásának és a tisztviselõk tevékenységének ellenõrzési joga, a fegyelmi bíráskodással együtt. A közigazgatási autonómia területének meg kell egyeznie a nemzetiségi településterülettel. Erre nézve az egyik megoldási mód, hogy az aktuális közigazgatási beosztás szerint az (1918 elõtti) autonómiát visszaállítanák, a tiszviselõket a lakosság nemzetiségi aránya szerint létrejött képviselõtestületek, törvényhatóságok választanák meg, a nemzeti arányszámok szerint. A másik – a szerzõ által részletesen kidolgozott és középpontba állított – modellben az autonóm terület meghatározásakor három típust különítenének el: 1. Az összefüggõ egységes nyelvû nagyobb területeket, amibõl kettõ is van: a) Maros, Csík, Udvarhely, Háromszék megyék, Brassó, Kis- és Nagy-Küküllõ megyék Székelyföldhöz csatlakozó területei, a Maros-völgyén, Aranyosgyéresen át Aranyosszékkel, Kolozsvárral, Kalotaszeggel összekapcsolva; b) Ugocsa, Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad és Csanád megyék határszéli területei, a városokkal együtt. 2. Kisebb nyelvszigeteket. 3. Beékelt egyes községeket. A tervezet közigazgatási modelljének sajátossága, hogy a nem belügyi közigazgatás kinevezett tisztviselõire is a nemzeti kisebbség központi képviselete tehet javaslatot és ezek tevékenységét a képviselõtestületek és törvényhatóságok ellenõrizhetik. Egy speciális intézményt is megemlített a dokumentum: a közigazgatási kérdésekben legfelsõ fokon döntõ bíróság, az autonóm terület képviseleti szervének meghallgatásával kinevezett tagokból álló osztálya bíráskodna a nemzetiségi területrõl érkezõ ügyekben. Ez elõrevetíti Jakabffy Elemér 1930-as tervezetének Kisebbségi Bíróság intézményét. Az igazságügyi beosztás a közigazgatási beosztáshoz alkalmazkodna, és a nyelvhasználati kérdésekben is az ott érvényes kettõs hivatalos nyelvhasználatot fogadná el. Az országgyûlési képviselet szabályozására a szerzõ két lehetõséget lát. Az egyik szerint a tömbmagyar területeken kellene választási kerületeket kialakítani, s esetleg a közvetlenül nem oda tartozó településeket is össze lehetne vonni egy-egy nemzetiségi választókerületbe. A másik lehetõség az volna, ha eleve meghatároznák, hogy a lakosság arányában hány kisebbségi képviselõ juthat az or-

ságggyûlésbe. Az egész autonómia központi szerve a „magyar nemzeti kisebbségi tanács" volna. Feladata a kormánnyal való kapcsolattartás és a belsõ ellenõrzés. Tagjai: „a Felekezetközi Tanács[96] kiküldöttei, a Magyar Szövetség képviselõi, a magyar igazgatási területek és városok küldöttei és a kormány bizalmi embere."[97]

A tervben nincs szó a kataszteri összeírásról, a magyar önkormányzat belsõ mûködési rendjérõl. A Magyar Szövetség szervezeti kereteinek kialakítására vonatkozó 1921-es és 1922-es tervekhez hasonlóan itt is látható, hogy Zágoni javaslatához képest a belsõ demokratizmus már nem központi kérdés.

Az OMP parlamenti nyilatkozatokban, memorandumokban, a román pártokkal kötött választási paktum-megállapodásokban fogalmazta meg a magyar kisebbség problémáit és azok kezelésére vonatkozó elképzeléseit. Az 1923-as alkotmány parlamenti elfogadása után a párt elnöksége nemzetiségi törvénytervezetet dolgozott ki. Valójában két dokumentumról van szó. Az egyik átfogó alapelveket ad (*A romániai országos Magyar Párt memoranduma a kisebbségek helyzetének rendezésérõl),* a második pedig konkrét törvényjavaslat (Törvénytervezet *a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában).* Az OMP tervezete a helyzet rendezését alapvetõen a nemzeti egyenjogúságban, a jogegyenlõség intézményes biztosításában látta. A memorandum és a törvénytervezet egyaránt döntõen a korabeli kisebbségi sérelmekre reagál. A jogegyenlõség biztosítását létrehozóik részben a nemzeti hovatartozás szabad megválasztásában látták. Kinyilvánították továbbá, hogy a kisebbségi nemzetnek az államhoz és a többségi nemzethez való viszonyát szabályozó törvény életbe léptetése az állampolgári egyenlõségbõl következik. Ennek – mivel nem hozható az alkotmány paragrafusaival ellentétes, a kisebbségre nézve hátrányos törvény – egyedül a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát kell szabályoznia. Ezen belül kezdeményezték, hogy az országosan 3%-os vagy a parlamentben 10 fõs frakcióval rendelkezõ nemzetiség képviselõi anyanyelvükön is felszólalhassanak a parlamentben, külön kisebbségi minisztériumot hozzanak létre, a kisebbségi területeken a többség nyelvén folyjon a közigazgatás. Az oktatásügy területén kívánták az állami, társulati, felekezeti iskolák egyenlõségét a kisebbség számára. Szükségesnek ítélték meg: a felekezetek egyenjogúságát, a sajtó- és gyülekezési szabadságot, a nemzetiségi területek esélyegyenlõségét a gazdaságfejlesztésben, a telepítések leállítását, a nemzetiségi területen saját körükbõl kikerülõ közigazgatást, választójogi reformot az arányos politikai képviselet megteremtése érdekében. Ebbõl a felsorolásból is jól látszik, hogy döntõen a kialakult kisebbségpolitikai viszonyok korrekciójára törekedtek; egyre kevesebb volt az esély arra, hogy kollektív jogalanyiságukat a többségi kormányzat elismerje és a nemzeti autonómiát intézményesítse.

A politikai vezetõk román pártokkal kötött sikertelen paktumkísérletei[98] ellen tiltakozó Reform csoport[99] egy része 1927-ben Kós Károly vezetésével kivált az OMP-bõl és újra megalakította a Magyar Néppártot. Ez a politikai alakulat 1927 augusztusában pályázatot írt ki az alkotmányt kiegészítõ kisebbségi törvény

kidolgozására. Erre a pályázatra készítette el Tornya Gyula csákovai ügyvéd *A Népkisebbségi Törvény tervezete* címû munkáját.[100] A Hermann Müller, Lévay Béla, Dózsa Endre, Torma Miklós által lektorált szöveget Deutsek Géza (késõbb szociáldemokrata politikus) dolgozta át és õ írt hozzá utószót. A XI fejezetbõl álló munka egy teljes kisebbségi törvény, amely az OMP kisebbségi törvénytervezeténél általánosabb kisebbségvédelmi elveket fogalmaz meg. Azzal szemben újra alkalmazná a nemzeti kataszter technikáját, de már nem beszél a többségi magyar területeknek egy magyar autonóm közületi testület alá vonásáról. A nemzeti kisebbségeket nemzetegységeknek nevezi és nevesíti a közösségeket – magyar, szász és német, ukrán, bolgár, török (1.§). „Nemzeti, kulturális és jóléti szükségletek kielégítésére az illetõ kisebbséghez tartozó összes román állampolgárok autonóm közületet alkotnak, melynek közjogi karaktere van. A nemzeti kisebbséghez tartozást igazolja a nemzeti kataszterbe való felvétel, melyet minden nagykorú férfi és nõ kérhet." (2.§) Az autonóm közület irányítója a fõtanács, amelyet a kisebbség választ meg. Az önkormányzat anyagi hátterét a következõ forrásokból biztosítaná: 1. a tagokra kivetett járulékok, 2. állami, megyei, községi hozzájárulások, 3. önkéntes adományok, 4. ajándékozások, 5. hagyatékok, 6. alapítványok, 7. gyûjtések, 8. saját vagyonokból és vállalatokból befolyó jövedelmek, 9. örökli a hozzátartozó és megszûnõ jogi személyek vagyonát. Tornya önkormányzati modelljének része, hogy a kisebbség különbözõ kulturális, gazdasági, politikai egyesületei szindikátusba tömörülhetnek. (17.§) Tehát a kisebbség a kataszteri szervezeten és politikai szervezeten túl a társadalmi-gazdasági életben is vertikálisan megszervezheti önmagát. Az oktatásügyben azonban csak addig ment el, hogy „a nemzeti kisebbségek általában, valamint nemzeti kisebbséghez tartozó egyének, társulatok, felekezetek, egyházközségek, városok, saját költségükön minden fokú és fajú iskolát létesíthetnek ..." (43.§). Tehát nem írja elõ a kisebbségi autonóm közület elsõbbségét az iskolafenntartásban. A kisebbségi önkormányzat szervezetét, hatáskörét Tornya nem dolgozta ki. A kisebbségi törvényt, mint a párizsi kisebbségi szerzõdés szövegébõl átvett és szellemében írt rendelkezések összesítését, az alaptörvény szintjére kívánta emelni (68.§). A nemzeti kataszter és az önkormányzat elvével a szerzõ azért sem tudott mit kezdeni, mert a minta- és hivatkozásként használt nemzetközi szerzõdés sem differenciálta azokat.

A következõ években a különbözõ szakértõk épp ezt járták körül a párizsi kisebbségi szerzõdés 9. és 11. §-át értelmezve. A Tusa Gábor, Papp József, Molnár Dénes, Buza László, Balogh Artúr és Mikó Imre által folytatott értelmezési viták mellett három olyan részletes tervezetet is kidolgoztak, amelyek a végigkísért rendezési modellalkotás legszínvonalasabb teljesítményeinek tekinthetõk. Mindhárom tervezet az OMP felkérésére készülhetett.

A Maniu-kormány, mint már említettük, ígéretet tett kisebbségi törvény kidolgozására. Ez azonban nem készült el. Ugyanakkor Jakabffy Elemér, a Magyar Kisebbség szerkesztõje 1930-ban készítette el kisebbségi törvénytervezetét, amelyet zárt körben, az OMP vezetõi, szakértõi között vitára bocsátott.[101] Ezt

az anyagot azonban nem publikálta. Egy évtizeddel késõbb, amikor Tãtãrescu miniszterelnök ígérte meg a kisebbségi kérdés törvényi szabályozását, Jakabffy szerette volna munkáját (*Tervezet a „kisebbségi törvény" javaslatához)* publikálni lapjában, de a revízióra készülõ magyar kormányzat ezt már nem tartotta idõszerûnek. Ezért a lap már kinyomtatott, a tervezetet közlõ példányai helyett új szám készült és az került terjesztésre.[102] A tervezet központi kategóriája az országos kisebbségi nemzet. Ilyenek a „romániai etnikai kisebbséget képezõ népek: magyar, német, ukrán, bolgár, orosz és szerb", valamint azon más etnikai kisebbségek, amelyekbõl legalább 10.000-en ezt kérik (1.§). Jogállásuk tartalma: „Az országos kisebbségi nemzetek oktatási, más közmûvelõdési és jótékonysági ügyeiket, közigazgatásukat és jogszolgáltatásukat saját nyelvükön a jelen törvény rendelkezései szerint intézik, illetve ezekre befolynak; a törvényhozásban számarányuknak megfelelõen kapnak képviseletet és joguk van megfelelõ képviseletre a központi kormányzatban is." (4.§) A népszámlálás során mindenki, aki valamelyik kisebbségbe sorolta magát, errõl igazolást kap, és ez alapján névjegyzék és kisebbségi választói jegyzék készül. Az elõbbi nyilvános kiigazítása után adja a Nemzeti Katasztert. (6.§) E kataszter választójoggal bíró tagjai választják meg a 60 tagú Nemzeti Tanácsot, amely a kisebbséget a kormány elõtt képviseli. Feladatai (19.§): 1. Kiépíti saját szervezetét. 2. Kijelöl öt egyént, akik közül a kormány kisebbségi alminisztert (államtitkárt) nevez ki. Jelölteket ad a Kisebbségi Bírósághoz és más közigazgatási szervekhez. 3. Javaslatokat terjeszt a kormány elé. 4. Vádat emelhet a kisebbségekkel szemben bizonyos ügyekben törvénytelenül eljárókkal szemben. 5. Elõterjesztést készít a közigazgatási kerületek kisebbségi szempontú kikerekítésére. 6. Felhívja a kormány figyelmét a kisebbségek jogegyenlõségét, sajátos érdekeit sértõ gyakorlatra. Az oktatásügy tekintetében Jakabffy bevezette az országos kisebbségi nemzeti iskolák fogalmát, amelyek felügyelõszervei az Országos Kisebbségi Nemzeti Tanácsok. A OKNT kizárólagosan szabályozza ezekben az oktatás rendjét, a tanterveket és 20 tanköteles után kötelezõen a létrehozásukat. A közigazgatás terén bevezeti a hivatalos társnyelv fogalmát, amely azokra a területekre vonatkozik, ahol a kisebbség a lakosság több mint 50%-át alkotja; itt a hivatalos államnyelv mellett mindenütt használható a kisebbség nyelve. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás képviselõi ezeken a területeken a kisebbségi ügyfelekkel, belsõ ügyekben kizárólag a hivatalos társnyelven érintkezhetnek. (47.§) Ezen területeken csak olyan tisztviselõk és bírók volnának alkalmazhatók, akik ismerik a kisebbségi társnyelvet. (45.§) Ahol a lakosság több mint 20%-a kisebbségi, ott a hivatalos kisegítõ nyelv fogalmát vezeti be, amely a kisebbség számára a hatóságokkal való érintkezésben az anyanyelv használatát teszi lehetõvé, ha kell, a hivatalok biztosította tolmácsolás, fordítás segítségével. (47.§) Teljesen új intézményként vezeti be a tervezet a Kisebbségügyi Bíróságot. A kisebbségi törvény körüli jogviták miatt a Nemzeti Tanács megválasztásának felügyeletére tartja szükségesnek Jakabffy e szakbíróság létrehozását. Összetétele: kisebbségi

nemzetenként egy-egy bírót neveznek ki, de a legkisebb közösség számára is minimum két bírót alkalmaznának, hogy külön-külön tanácsokat tudjanak felállítani. A bíróságnak ugyanannyi többségi, mint amennyi kisebbségi tagja volna. Egy-egy tanácsban az elnökön kívül egy kisebbségi és egy többségi szavazóbíró, a kormány és az érintett Nemzeti Tanács képviselõje kapna helyet. Az egész bíróság a választott bíróságokhoz hasonlóan mûködhetne. Jakabffy tervének nem részletezett külön sajátossága, hogy a Nemzeti Tanács és a kormányzat viszonyát rendkívül precízen szabályozza. A válaszadás, engedélyezés ügyintézésének idejét meghatározza, annak elhúzódását az engedélyek automatikus életbeléptetésével, fellebbezési lehetõségekkel akadályozta. A tervezetbõl teljes mértékben hiányzik a székely kulturális autonómia, a külön területi autonómiát az iskolakérdés kiemelésével és nyelvhasználati szabályokkal oldotta meg. A közigazgatási „kikerekítéseket" is ennek érdekében javasolta.

Merõben más helyzetben és más alapokról készült Paál Árpád tervezete 1931-ben: *Törvény a székely közületek közmûvelõdési önkormányzatáról a Párizsban 1919 december 19-én kötött nemzetközi szerzõdés 11. cikke alapján.* A Nemzeti Parasztpárt-i kormányzást követõ Nicolae Iorga miniszterelnök többször megígérte a kisebbségi kérdés rendezését. Az OMP vezetõi, érzékelve a romló kisebbségpolitikai környezetet, próbáltak biztos kapaszkodókat keresni követeléseiknek. S ekkor már az egyházak is feladták a székely kulturális autonómiával szembeni ellenkezésüket, hisz hosszú ideig attól féltek, hogy a közületi iskola elveszi a magyar egyházi iskolákat. Persze ez a nyilvánosság elõtt úgy jelent meg, hogy nem lehet a székelységet a romániai összmagyarságról leválasztani, mert ez az utóbbi végzetes meggyengüléséhez vezethetne.

Paál központi fogalma a székely közület: „azon állampolgárok szervezett összessége, akik a Székelyföldön és az azzal közvetlenül összefüggõ szomszéd területeken állandó lakosok, magukat magyar anyanyelvûnek vallják és szervezetük alapjaként magukat közös összeírásba foglaltatják".[103] Az intézmény rendeltetése, hogy tagjainak egyházi és iskolai ügyeit az állam felügyelete alatt helyi önkormányzattal maga intézze. Területe: a történelmi Székelyföldnek azon községei és városai, ahol 50%-nál nagyobb a magyar õslakosság aránya. Szervezését külön bizottságok összeíratkozással végeznék el. A székely közület mint intézményrendszer három szintbõl áll: 1. A székely közületi helységbõl, amely szomszédsági-utcarész-utcai-községi-városi egységekbõl áll, ahonnan öt évente 1000 fõ után 10-10 képviselõt választanak, és ezek alkotják a kerületi helységgyûlést. Ezen a szinten bizonyos helyi ügyekben rendelhetnek el szavazásokat.

2. A székely közületi vidék egy-egy vidék vagy több helység egyházi és iskolai kéréseit teljesíti, népmûvelési és népjóléti ügyeit intézi. Tagjai helységenként 2 vagy 4 képviselõ. A kerületek lehetséges székhelyei: Csíkszentmárton, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Barót, Kézdivásárhely, Kovászna, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Szászrégen, Nyárádszereda, Okland, Parajd, Székelykeresztur, Udvarhely. Feladatkörébe tartozik a középiskolák fenntartása, a tanfelügyelet,

a gazdasági pályaválasztás orientálása, inasotthonok létesítése és a közbirtokosság felügyelete.

3. A székely közületi központ az önkormányzat legfelsõ, irányító szerve. A székely közületi vidékek tanácsai választják meg a székely közület nagytanácsát, majd ez 30 tagú központi vezetõséget választ magából. A terv kulcsfogalma az *otthonterület*: a székely közület fizikai kiterjesztése. Lényegét tekintve ez az önkormányzat tagjainak közös vagyoni érdekeltséget jelenti. A következõk tartoznak hozzá: 1. a közület érdekeltségébe tartozó egyházi és iskolai ingatlanok és jogaik, 2. a községi közbirtokosság ingatlanai, 3. a helységenként összeírtaknak a község területén lévõ ingatlanai, 4. a helységben illetékes politikai közösség (az állami közigazgatás szerinti község) belsõ és külsõ határainak arányos része. Ennek az otthonterületnek a megvédése érdekében a közület tagjai kisegítik egymást, elõvásárlási joggal rendelkeznek, a közbirtokok kötelesek segíteni az iskolákat, a föld alatti természeti erõk a népközösség örök használati jogában vannak. Az önkormányzat anyagi alapjait két forrásból fedeznék. Egyrészt a közület egyéni és testületi tagjainak adójuk 1/4-ét vissza kell kapniuk. Másrészt a közület tagjainak adójából a közmûvelõdési ügyekkel kapcsolatos kiadásokra jutó hányad visszakerülne a közület pénztárába. Mindezekért cserébe az oktatás és az egyház fenntartásán túl a közület vállalná, hogy az államhoz vagy a politikai (a területileg illetékes) községhez a közület segélyért nem fordulna. A közületnek az államhoz való viszonyát az határozná meg, hogy az önkormányzat nem kérhetne segélyt az államtól, de az állam se vehetné igénybe az otthonterületet a kerület érdekeltségén kívüli egyházi és oktatási intézmények létrehozására. Az állam megõrizné a székely közület feletti felügyeleti jogát, az iskolákat állami tanfelügyelõ ellenõrizné. A közület hivatalos nyelve magyar volna, míg kifelé románul képviselné magát. A székely közület az egyházi önkormányzatot nem érintené. Az állam addigi segélyezõ, felügyelõ szerepét a közület venné át. Az iskolafenntartás az óvodától a fõiskoláig teljesen a székely közület körébe kerülne át. S ehhez járul a részletes iskoláztatási program, amely a székelyföldi mezõgazdasági szakképzésnek és az ipari-mûszaki képzésnek juttat fontos szerepet. Paál terve egy komoly szegregációs program. Hangsúlyos új elem az állami költségvetéstõl és a politikai községektõl (állami közigazgatási egységek) teljes elkülönülés. Az 1919. januári terve etatista szellemiségébõl csak a közbirtokok kötelezõ iskolai megadóztatása maradt meg.

A székely közületi autonómia az OMP politikai céljai között 1933-ban került a középpontba. A párt marosvásárhelyi nagygyûlésén, jórészt Paál kezdeményezésére, határozatot fogadtak el a párizsi kisebbségi szerzõdés megvalósítása, a székely közületi autonómia létrehozása érdekében. De egyben azt is kívánták, hogy azt iskolai és egyházi ügyekben az egész romániai magyarságra kiterjesszék.[104] Ezt a koncepciót elfogadva készítette el Pál Gábor csíkszeredai ügyvéd, parlamenti képviselõ, a korszak legrészletesebb és elsõsorban az oktatásügyi kérdések szabályozását adó tervezetét (Törvényjavaslat *a „Szövetséges és Társult-Fõhatal-*

mak" valamint Románia között 1919 évi december 9-én Párizsban kötött kisebbségi szerzõdés 11. cikkében biztosított kulturális önkormányzat életbeléptetésérõl).[105] Pál a régi székek magukat magyarnak valló lakóiból szervezné meg a Magyar Kultúrszövetséget. Erre az önkormányzatra ruházná át az adott terület magyar lakosságának oktatási és közmûvelõdési igényei kielégítésének feladatát (3.). A törvény elfogadása után 3 éven belül ezt az önkormányzatot a romániai magyarság egészére kiterjesztenék. A tagság létrehozása itt is kataszterrel történne, de ez már nem csak a Székelyföldre terjedne ki. Az intézmény megszervezésére az OMP elnöke jelölne ki bizottságot, s ez szervezné meg a kataszter alapján az önkormányzati választásokat. Ennek eredményeként létrejön a 21 tagú Magyar Kultúrtanács, amely Magyar Kultúrigazgatóságot (a Magyar Kultúrszövetség adminisztratív, végrehajtó szerve) szervez. A kultúrigazgatóság pedig megyénként tanfelügyelõségeket és iskolaszékeket hoz létre. Az egész önkormányzat kulcsa a Magyar Kultúrtanács, amely többek között irányítja az oktatási munkát, elõterjesztéseket tesz a közoktatási miniszternek, valamint a közoktatási minisztérium és egyéb szervek évi költségvetésébõl az önkormányzatoknak járó hányad kiutalását és felhasználását intézi.

Az ismertetett romániai magyar tervek visszhangjáról azért nem beszélhetünk, mert ezeket általában nem is publikálták, illetve nem jutottak el az ezekrõl folytatandó politikai vitákig sem. Ezeket a terveket a kisebbségi szakértõk-politikusok jövõképteremtési kísérleteinek tekintem. Ebben a jövõkép teremtési kísérletben azt tartom a legfontosabbnak, hogy kidolgozásra és honosításra kerültek azok a technikák és modellek, amelyek a homogenizációs nemzetiségi politikával szemben egy polietnikus, konszociális modell igényét fogalmazzák meg. A nagy kérdés az, hogy ez a szemlélet mennyiben épült be az erdélyi magyar kisebbségi elit politikai kultúrájába? Az 1940-es újabb erdélyi impériumváltás után többségi helyzetben milyen nemzetiségpolitikai, regionális stratégia mellett állt ki? Ennek vizsgálata egy újabb tanulmány feladata.

JEGYZETEK

[1] Erdély alatt 1918-ig a történeti Erdélyt (a Királyhágóig), az ezt követõ szövegösszefüggésben a Magyarországtól 1920-ban Romániához csatolt területeket értem.

[2] A kutatás során elkészült egy forráskiadvány: *Javaslatok, tervek dokumentumok az erdélyi kérdés rendezésére 1918-1940*, amely 80 dokumentumot tartalmaz, 600 oldalon és elõreláthatóan 2000 végén jelenik meg a Magyar Kisebbség Könyvek sorozatban. A tervezetek leíró összefoglalását adom, a német és román elképzeléseket is számbavéve*:* A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918-1940) In *Források és stratégiák.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 29-113.

[3] Ez alatt az etnikai alapon szervezõdõ társadalmi intézményesülést értem.

[4] Borsi-Kálmán Béla: Románia helyzetérõl, fejlõdési trendjérõl és a magyar-román viszonyról a közép-kelet-európai térségben 1989 után. In *A békétlenség stádiumai.* Osiris, Budapest, 1999. 233-281.

[5] A román nemzettéválásnak nincs olyan határozott közös élménypontja, mint a magyar 1848. Másrészt mivel a XX. században a román nemzetépítés során mindig a területi-állami érdekek kerültek elõtérbe, a társadalomépítés kérdése háttérbe szorul, miközben az 1918 utáni erdélyi magyar elit számára ez vált elsõdlegessé még akkor is mikor 1940-44-között újra többségi helyzetbe került.

[6] Lijphart, A.: *Democracy in Plural Societies.* Yale Univ. Press, New Haven-London, 1980.

[7] Bíró Sándor: Az erdélyi román értelmiség eszmevilága a XIX. században. In Deér József-Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok.* Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, Budapest, Atheneum, 1944. II. köt. 126-176.; Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863-64. évi nagyszebeni országgyûlésen.* Bp., 1936.; Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918). In Köpeczi Béla (fõszerk.) *Erdély története.* Akadémiai, Budapest, 1986. III. köt. 1624-1700.

[8] Bárdi Nándor: Az erdélyi kérdés mint közigazgatási probléma. *Magyar Kisebbség* 1998. 1. 114-122.

[9] A korabeli szakirodalom összefoglalója: Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle* 1937. november 201-209., Uõ: A nemzetiségi kérdés nemterületi megoldásai. *Magyar Szemle* 1938. augusztus 303-312.

[10] Popovici, Aurel: *Die Vereinigte Staaten von Gross Oesterreich*. Wien, 1907., 1945-ben: Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykoncepciója. *Külpolitika* 1997. 3. sz. 130-153.

[11] Wesselényi terve: a szász és a székely népességet ki kellene telepíteni az Alföldre a várható nemzeti konfliktusok megelõzése érdekében. Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyûlésben. *Századok* 1979. 5. sz. 851-884.; Dobai-terv 1956-ból. Magángyûjteményben.

[12] A Ceauºescu korszakban a németek és a zsidók kivándoroltatása.

[13] Vintilã Brãtianu gazdasági programja: 1926. október 30-i beszédében összefoglalva, *Universul* 1926. november 3., *Viitorul* 1926. november 2. A liberális álláspontot ismerteti Sextil Puºcariu a *România Noua* 1931 szeptemberi cikksorozatában. Vaida-Voevod numerus valachicus mozgalma: az etnikai arányszám bevezetésének követelése az oktatásban valamint a magán- és közélet minden területén. A numerus valachicus. *Magyar Kisebbség* 1935. 5. sz. 135-137., 1940-44 közti dél-erdélyi viszonyok a Ceauºescu-korszak szisztematizációs programja.

[14] A Székely Kongresszus programja 1902; Darányi Ignác telepítési programja; A román földreform, Anghelescu oktatási reformjai, Vintila Brãtianu és Iuliu Maniu kisebbségpolitikai programjai. A továbbiakat lásd a következõ jegyzet bibliográfiáiban.

[15] Wesselényi Miklós bárónak 1848 augusztus 25-én a felsõházban benyújtott törvényjavaslata a nemzetiségek megnyugtatása céljából; Az 1848 szeptember 23-án a magyar országgyûlés kiküldött bizottsága által készített „Törvényjavaslat az erdélyi románokról"; Az 1849 július 21-én Szegeden megszavazott nemzetiségi törvény; Az 1861. évi országgyûlésen a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmány jelentése és az ehhez csatolt törvényjavaslat; Az 1863/64. évi erdélyi országgyûlés bizottmányának törvényjavas-

lata a román nemzet és annak vallási egyenjogúságának kersztülviteléröl; Az 1868. évi nemzetiségi törvény képviselõházi tárgyalása alkalmából a nemzetiségi képviselõk által elõterjesztett ellenjavaslat; Az 1868. évi XLIV-ik magyar törvény a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában;

[16] A kérdéskörbe tartozó tervek bibliográfiái: Jakabffy Elemér: Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. *Magyar Kisebbség* 1940. 3-4. sz. 66-75.; 5. sz. 96-108.; 6. sz. 133-144.; 7-8. sz. 163-174. Bárdi Nándor: Javaslatok, tervek, dokumentumok az erdélyi kérdés rendezésére. *Magyar Kisebbség* 1997. 1. 80-84. Vincze Gábor: *Törvények, tervezetek az erdélyi nemzetiségi kérdés rendezésére 1944-1948*. SzTE Kortörténeti Gyûjtemény Ms 4355

[17] Részletes áttekintést ad: Fülöp Mihály-Vincze Gábor: *Revízió vagy autonómia* ? Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999.

[18] Az *Ellenpontok* 1982-ben Nagyváradon készített erdélyi kéziratos kiadvány eredeti számai megtalálhatók a Teleki László Intézet Könyvtárában K-666/88. 1-9. sz. Feldolgozását adja: Tóth Károly: Az Ellenpontok rövid története. In *Hova -tovább?* Az ellenpontok dokumentumai. Magyar Ökimenikus Önképzõkör – Savaria Univ. Press, Stockholm – Szombathely, 1994. 15-54. Uo. megtalálható: Memorandum a helsinki értekezlet megállapodásának betartását ellenõrzõ madridi konferencia résztvevõihez. 87-90., Az Ellenpontok szerkesztõségének Programjavaslata a romániai magyarság jogfosztott helyzetének megváltoztatása érdekében. 75-86.

[19] Az elindult dialógus elsõ szövegei: *Problema transilvania*. Editori: Garbriel Andreescu-Gusztáv Molnár, Polirom, Iaºi, 1999. valamint a *Krónika,* kolozsvári napilap havi melléklete *Provincia* címmel: http://www.provincia.ro

[20] Romsics Ignác:Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyrõl. In *Magyarságkutatás Évkönyve* 1987. 49-64.

[21] Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar megegyezés tervei 1918-1938. *Valóság* 1993. 6. sz. 61-82.

[22] K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss*. Ungarisches Institut, München, 1993., Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai startégiái a két világháború között. *Regio* 1997. 2. sz. 32-67.

[23] Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Bp., 1912. 509., Vö. Richly Gábor-Ablonczy Balázs: Jászi Oszkár. In Romsics Ignác (szerk.) *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953*. Osiris, Bp., 1998. 134-155.

[24] Buday Barna (szerk.) *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora.* Bp., 1902, 460.

[25] Pomogáts Béla: Válasz a történelemre. *Alföld* 1986. 7. sz. 66-75.

[26] *Az Erdélyi Szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított Szervezete, Munkaterve és Megválasztott Vezetõ Tanácsa.* Lyceum, Kolozsvár, 1917, 23.

[27] Uo.13.

[28] Uo. 14.

[29] Uo. 17.

[30] Iuliu Maniu: *Problema minoritãþilor*. Cultura Naþionalã, Bucureºti, 1924, 21 p. Iuliu Maniu: A kisebbségi kérdés. Papp Z. Attila fordítása. In L. Balogh Béni (szerk.) *Kötõdések Erdélyhez.* Alfadat, Tatabánya, 1999. 169-188.

[31] Képviselõházi Napló 1917. március 3. Részletesen feldolgozta: Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Magyarságkutató Inzézet, Bp.,1991. 61-63.
[32] Nagybaczoni Nagy Vilmos: *A Románia elleni hadjárat 1916-1917.* III. köt., Bp., é. n. 120-124.
[33] Országos Széchenyi Könyvtár 111.352
[34] Uo. 1-2.
[35] Uo. 2.
[36] Uo. 4.
[37] Uo. 5.
[38] Uo. 64.
[39] Uo. 64.
[40] *Erdély története im.* III. köt. 1698.
[41] Uo. valamint Romsics Ignác: *Bethlen István. i. m.* 66.
[42] *Hungary and her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919-1937.* Oxford Univ. Press, London-New York-Toronto, 1937, 348.
[43] *Károlyi Mihály levelezése* I. köt. 1905-1920. Szerk. Litván György, Bp., 1978. 245.
[44] Richly Gábor-Ablonczy Balázs: *i. m.*
[45] *Világ* 1918. november 14.
[46] A Jászi-féle Nemzetiségi minisztérium „Keleti Svájc" tervezetének fennmaradt vázlata. Közölte: Szarka László: *Duna-táji dilemmák.* Ister, Bp., 1998, 281-284.
[47] Székely Egyesület/Székely Nemzeti Tanács 1918. november 17-i budapesti nagygyûlésének határozatai, MOL K 40—1918—XVIII.—308. 3.
[48] Romsics Ignác: *Bethlen István. i. m.* 73-75.
[49] Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918-1921. *Aetas* 1993. 3. sz. 76-120.
[50] Uo. 92-93. valamint Paál Árpád: *Visszaemlékezés 1918 õszére.* Haáz Rezsõ Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád kéziratos hagyatéka (továbbiakban: HRM PÁK) Ms 7651/337. Uõ. Fogság naplók. uo. 7651/331.
[51] HRM PÁK Ms 7651/153.
[52] Archives de la Guerre, Paris. 20 N 513. Dossier Szeged. Nr. 188. Ismertette: Romsics Ignác: *Bethlen koncepciója i. m.* 51.
[53] *Udvarhely vármegye Intézõbizottságának megegyezéses határozata.* (1920. május 26.) HRM PÁH Ms 7651/184. 1 f.
[54] *Kérés Románia törvényhozásához és a Nemzetek Szövetségéhez.* (1920. szept. 8.,) HRM PÁH Ms 7651/190. 1.
[55] Az erdélyi szászok 1919. november 6-án Segesváron tartott népgyûlése megerõsítette az 1919. januári 8-i medgyesi nyilatkozatot (amelyben Erdély Romániával való egyesítése mellett kötelezték el magukat) és Nagyrománia más német népcsoportjai (a bukovinai, a besszarábiai, a bánsági és a regáti németséggel) közösen vesznek részt az megnagyobbodott ország politikai életében. A gyûlés által elfogadott politikai irányelvek a további szász politizálást a Nagyromániai Németek Szövetségére ruházták. Országos, nem csak a németségre vonatkozó célkitûzésük volt a Gyulafehérvári határozatoknak az egész országra való kiterjesztése (1.), az újonnan csatolt területek eltérõ gazdasági érdekeinek elfogadtatása a gazdaságpolitikában (10.), külön jogrendjük fenntartása és lényegének tartós megõrzése (12.), modern szociális törvények életbe léptetése (11.). Követeléseik – kifejezetten a németségre vonatkozóan – egy nemzeti autonómia alapelve-

it fogalmazták meg, amely az 1918 elõtti nemzetiségi mozgalom tapasztalatainak leszûrésével alakult ki, és késõbb az erdélyi magyar elképzeléseknek is mintául szolgált. Alaptörvényben kérték annak elismerését, hogy a nagyromániai németek politikailag egységes nemzetként szervezhessék meg magukat (2.). Ezen belül honfitársaiknak a német kulturális célok érdekében történõ megadóztatását (3.), saját oktatási intézményrendszert (4.) kértek és „egyenlõ és titkos választójog szerinti törvényhozó testületeik választását országos nemzetiségi kataszter alapján"(5.). A kulturális autonómián túl a közigazgatási területek nemzetek szerinti elhatárolását, a megyei és községi önkormányzatiság fenntartását és azon belül a területnek megfelelõ nemzetiségi tisztviselõi arány biztosítását kívánták. Ehhez társult az anyanyelv, a nemzeti szimbólumok, a német településnevek hivatalos használatának igénye. *Qullen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191-1975.* Köln/Wien, 1975. 268-271.

[56] *Aradi Hírlap* 1918. december 24., *Népszava* 1918. december 24., Feldolgozta: Raffay Ernõ: *Erdély 1918-1919-ben.* Magvetõ, Bp., 1987. 181-183.

[57] Csáky György: *Megváltás.* Schenk, Budapest-Kolozsvár 1919. 23.

[58] Goldiº dolgozta ki a gyulafehérvári határozati javaslat egyik változatát. Eszerint az adott politikai helyzetbõl és a magyarországi, illetve a romániai eltérõ történelmi fejlõdésbõl adódó konfliktusok megelõzése érdekében autonómiát biztosított volna a követelt területeknek. Ennek kereteit és tartalmát pedig a terület lakói (tehát nem csak a románság) által megválasztott alkotmányozó gyûlés határozta volna meg. Goldiº határozat tervezetét közli: Sever Stoica: *Iuliu Maniu.* Cluj, 1934.

[59] Lantos Könyvkereskedés, Bp., 1919. 13.

[60] Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák 1903-1923*. Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvár, 1923. 143-153.

[61] Rugonfalvy Dr. Kiss István memoranduma a román miniszterelnökhöz a román-magyar perszonálunió ügyében (1919. május) Veszprém Megyei Levéltár, Kratochwill Károly hagyatéka. Feldolgozta: Romsics Ignác: *Bethlen koncepciója i. m.* 51.

[62] Román-magyar tárgyalások dokumentumai 1919 második felébõl. MOL K 64—1918-1920—vegyes—8/1919. Feldolgozta Romsics Ignác: *Olaszország és a román-magyar megegyezés i. m*. 68-71.

[63] Uo. 75-76.

[64] *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség mûködésérõl.* I. köt., Külügyminisztérium, Bp., 1920. 276-281.

[65] Uo. 117-133.

[66] Bethlen-Csáky békedelegációs terv a francia-magyar béketárgyalásokra (1920. március 20.) Közölte: *Papers and Documents Relating to the Forreing Relation of Hungary.* Ed. by Francis Deák, Dezsõ Ujváry, Vol. I., Bp., 1939. 897-898.

[67] Bárdi Nándor: A Keleti Akció. In Diószegi László (szerk.) *Magyarságkutatás 1995-96*. TLA, Bp., 1996. 143-190. o.

[68] MOL K 26 1920-XXXIX-9967.

[69] Uo. 72.

[70] Romsics Ignác: *Bethlen István i. m.* 182., Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon i. m.* 71-72.

[71] Uo. *i. m*. 81.

[72] MOL K 764-4. d. 35.

[73] MOL K 764-3. d. a dokumentum kiegészítései: MOL K 764-6.d.-3. MOL K 764-7. d.-5. 26.
[74] *Statistical Data of the Homegeneous Hungarian and German Enclaves in the Sucession States*. Magyar Revíziós Liga, Bp., 1927. Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok* 1997. 2. sz. 322.
[75] Kuncz Ödön: *A trianoni békeszerzõdés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gower angol képviselõhöz.* Egyetemi Nyomda, Bp., 1934. 17 o.
[76] *Bethlen István angliai elõadásai.* Genius, Bp., 1934. 120.
[77] Uo. 86-87.
[78] Bethlen emlékirat a várható békefeltételekrõl. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének idõszakában 1938-1940*. Akadémiai, Bp., 1962, 759.
[79] Uo. 755.
[80] Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról.* Atheneum, Bp., 1934., Teleki Pál revízióval kapcsolatos nézeteit feldolgozta: Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Romsics Ignác (szerk.) *Trianon. i. m.* 12-30.
[81] *Erdély nemzetiségi viszonyai.* MOL K-63-1939-27/4. 46.
[82] Uo.
[83] Uo.
[84] Uo. 50.
[85] Teleki még közvetlenül a második bécsi döntés elõtt is erdélyi kistájakban gondolkodott. 16 egységet különített el és ezzel is azt bizonyította, hogy nem lehet Erdélyt megosztani. Rónai András: *Térképezett történelem.* Magvetõ, Bp., 1989, 224-225., A bécsi döntés körüli diplomáciai háttérmunkáról: Hory András: *Bukaresttõl Varsóig.* Gondolat, Budapest, 1987, 309-347.
[86] Rónai András: *Térképezett történelem i. m.* 226-237.
[87] Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes magyar párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* 1928. október 130-136.
[88] A három szerzõ három tanulmánycíme egymás után következik az eredeti kiadás címlapján. Így rögzül a *Kiáltó szó* közös címként. Kolozsvár 1921. 6-35. az általam ismertetett elképzelés: 33-35.
[89] Mester Miklós: *A Magyar Szövetség története.* Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet Könyvtára (továbbiakban: TLA KEI Kv) K-2871. 25.
[90] HRM PÁK Ms 7651/193. 1.
[91] Uo.
[92] A Magyar *Szövetség szervezeti szabályzatának tervezete.* 1922. május 2. TLA KEI Kv. K-2861. 1.
[93] *A Magyar Párt programja.* Kolozsvár, 1922. december 28., nyomtatvány, TLA KEI Kv. K-2860.
[94] Zágoni István: *A nemzeti autonómiák kiépítésének szükségességéről.* HRM PÁK Ms 7651/778. 2.
[95] TLA KEI Kv. K-2859.
[96] A magyar egyházak képviselõibõl elsõsorban oktatási kérdések egyeztetésére létrehozott, rendszeresen ülésezõ bizottság 1922-1948 között. A húszas évek közepétõl egyben az OMP oktatási bizottságaként is mûködött. Jegyzõkönyvi iratanyaga az Erdélyi Református Egyházkerület Gyûjtõlevéltárában külön fondban található.

[97] *A magyar autonómia vázlata.* TLA KEI Kv K-2859. 12.
[98] Dokumentumait közli és az ezekkel kapcsolatos vitákat áttekinti Gyárfás Elemér: Az elsõ kísérlet. *Magyar Kisebbség* 1937. 3. sz. 77-99., 5-6. sz. 157-158.,
[99] Az OMP belsõ demokratizálását sürgetõ mozgalomról áttekintést ad Mikó Imre: *Huszonkét év.* Stúdium, Budapest, 1941. 66-69.
[100] Erdélyi Magyar Néppárt, Kolozsvár, 1928. 31.
[101] Jakabffy Elemér: *Törvényjavaslat az etnikai kisebbségekrõl.* HRM PÁK Ms 7651/754.
[102] Jakabffy Elemér: *Lugostól Hátszegig.* Emlékirat, kéziratként, TLA KEI Kv K-1486. 92-93.
[103] Kolozsvár, 1931. november 14., korrektúra példány, OSZK 204441., 1.
[104] A Magyar Párt marosvásárhelyi nagygyûlésének meghozott határozata a kulturális autonómia tárgyában. *Magyar Kisebbség* 1933. 14. sz. 435-436.
[105] MOL K 764-5. d. 76-175. ua. töredékesen megtalálható Páll Gábor neve alatt a Kolozsvári Állami Levéltárban fond Partidul Maghiar.

Kovács Éva

Határváltó diskurzusok: Komárom 1918-22, 1938 [1]

Kutatási probléma

Az 1920-as trianoni határokról mindezidáig alapvetõen két narratíva forog közszájon, melyek lényegében lefedik a jelenkori politikai és tudományos diskurzusokat. Az egyik a korabeli központi ideológia revizionista, a magyar szupremáciát hirdetõ etnocentrikus beszédmódja, a másik az újabb történeti kutatások eredményeit összegzõ, az elõbbitõl gyökeresen eltérõ tudományos narratíva.[2] Utóbbi reflektál az elõbbire, mégpedig úgy, hogy azt magát is az elemzés tárgyának tekinti. A kutatások elszaporodásával párhuzamosan csökken az etnocentrikus hagyományok hatása a társadalomtudományokra. (Ez a hatás elsõsorban – egészen a közelmúltig – úgy jelent meg, hogy a témát a szakma is tabuként kezelte ideológiai és emocionális „sûrûsége" miatt. Annak kimondása ugyanis, hogy a trianoni szerzõdés „rossz béke" volt, aktuálpolitikai konfliktusokba sodorhatta a kutatót, illetve olyan nacionalista csoportokba zárta, melyekkel nem szívesen azonosult.) A rendszerváltásnak köszönhetõen Trianon érzelmi és ideológiai tartalmainak megjelenítését a politikai diskurzus „vállalta magára", ezáltal tehermentesítve a történész szakmát. S noha a konzervatív történetírás és a kevéssé innovatív szociológusok így sem maradtak muníció nélkül – gondoljunk csak a szekfûi és Erdei-féle tradíciókra – a legfontosabb akadályok mégiscsak elgördültek az ideológiáktól mentes társadalom- és történettudományos kutatások elõl.

Elég sokat tudunk, tudhatunk tehát arról, hogyan csengett a huszas-harmincas évek Trianonról szóló kánona, mint ahogy mostanra arról is, hogyan látják és értelmezik a történészek a békeszerzõdéseket és az azt követõ évtizedeket. Máig kevés figyelem jutott azonban a mindennapi élet, a lokalitás szintjén megjelenõ egykori Trianon-diskurzusra. Tudomásunk szerint alig készültek történeti, antropológiai, társadalomlélektani vizsgálatok azokról a helyi közösségekrõl, amelyeket közvetlenül érintett az országhatárok megváltozása.[3] Nem ismerjük azokat a mechanizmusokat, amelyek a lelkekben közvetlenül meggyökereztették a revizionista ideológiát, mint ahogy nem ismerjük az új országhatárokkal való együttélésre kialakított mindennapi praxisokat, a helyi közösségek egyedi válaszait, a határváltozás által kikényszerített új társadalmi identitások genezisét sem. Nincsenek tehát a két „nagy" narratívát kiegészítõ, sok esetben összekötõ „kis" történeteink.

Kutatásunk központi kérdése éppen ezért az volt, hogy milyen kapcsolat áll fenn a trianoni országhatárok és az azok közvetlen szomszédságában élõ népesség identitása között. Az identitásteremtés és -formálás lényeges tényezõje századunkban a társadalmi nyilvánosság, aminek egyik alapvetõ aktora a sajtó. Arra voltunk kíváncsiak, hogy

az új országhatár, kezdetben mint lehetõség, késõbb mint tény, majd 1838-ban a határ lebontása miként tematizálódik egy adott település nyilvánosságában, hogyan kínál egyfelõl diszkurzív lehetõségeket az esemény értelmezésére, másfelõl pedig az individuum önnön elhelyezésére az események láncolatában. Elemzésünk nem társadalomtörténeti vagy történelemtudományi vizsgálat, hanem diskurzusanalízis. A forrásul szolgáló sajtó alapján nem a történéseket rekonstruáljuk, hanem azt próbáljuk bemutatni, milyen lenyomata volt annak a tények, hogy az országhatár „átmegy" egy városon, illetve annak, amikor 1938-ban megtörtént a visszacsatolás. Igyekszünk rámutatni arra is, milyen identitásokat mobilizálnak, illetve teremtenek a történelmi fordulatok.

Komárom városa nem került a dolgozatban a szokásos kitüntetett helyzetbe, éspedig azért nem, mert az elemzés nem a mikrotörténet, a *colour locale* bemutatását célozza. A kiemelés nem helytörténeti szempontból történik, hanem a sajátos földrajzi fekvésre való tekintettel. Ennek alapján a diszkurzív „valóság" rekonstruálására teszünk kísérletet, azaz nem a „mi történt", hanem a „hogyan mondták el" kérdésére próbálunk meg választ adni.

Elõzmények: Komárom 1918 elõtt

A jobb megértés érdekében szolgálnunk kell néhány elengedhetetlenül fontos információval a város(ok)ra vonatkozóan.[4] Az északi Duna partján, a Vág torkolatánál fekvõ Komárom az 1920-as trianoni békeszerzõdésekig az Osztrák-Magyar Monarchiában a Magyar Királyság törvényhatósági jogú városa volt. A két part települései 1896-ban egyesültek, azelõtt a balparti Komárom alkotta a voltaképpeni várost, míg a jobbparti rész több településbõl (Új-Szõny, Csillag-erõd, Igmándi-erõd) állt, melyek közigazgatásilag önállóak voltak, gazdasági és társadalmi tekintetben azonban szervesen illeszkedtek a túlparthoz.

Az iparosítás egészen az 1880-as évek derekáig negatívan hatott Komárom dualizmuskori fejlõdésére: a folyóparti város, mely a középkor óta a víziforgalomból élt (fa- és gabonakereskedés, fûrésztelep, élelmiszeripar stb.), a hajózás háttérbe szorulásával és a vasúti szállítás elterjedésével kiszolgáltatott helyzetbe került. A vasúti vonalak (Gyõr-Bécs, Gyõr-Budapest, Bécs-Pozsony, Budapest-Pozsony) legalább 40 km-re elkerülték. A város a vasút (1885) és a dunai hidak (1891) megépítéséig regresszált.

Ugyancsak hátrányosan érintette a városfejlõdést a katonaváros-jelleg: a vár és az erõdítmények. A szabadabb társadalmi rétegek nem szívesen települtek be az erõdökkel teljesen elzárt, óriási katonai népességgel rendelkezõ városba (annál is inkább, mert a korabeli szabályozás szerint a hadi események közben okozott károkat a katonaság nem volt köteles megtéríteni). Az 1896-os egyesülés, a jobbparti vasúti pályaudvar és a hídak felépítése, az erõdítmény-rendszer funkciótlanná válása visszakapcsolta Komáromot az ország vérkeringésébe. Az alig több mint két évtizedes „házasság" után már 1918-ban ismét kettészakadt a város a Duna mentén. Hasonló esetre az európai történelemben igen kevés példa akadt.[5] A balparti Komárom csehszlovák fennhatóság alá került, míg a jobbparti rész Komárom-Újváros néven magyar területen maradt.

A fentiekbõl három témába vágó kérdés máris megfogalmazható:

a) Valóban egyetlen város volt az a település, amelyet a trianoni békeszerzõdések kettészakítottak?

b) 1920 elõtt mennyiben volt „korlátlan” és mindennapos az érintkezés a város két oldala között?

c) Az 1938-as egyesülés más-más államhatárok között zajlott a húszéves fejlõdés után – valóban egyesítette e a városokat, azaz mennyiben tekinthetõ az 1938-as „Nagykomárom” az 1918 elõtti Komárom utódjának?

A válaszok:

a) A közgazgatási egyesülés alig több mint két évtizede történt meg. A jobbpart szempontjából a városi lét ezzel egyidõs. Közigazgatási szempontból az elszakítás annyiban teremtett új helyzetet, hogy addigra kiépült közös városi intézmények, eljárások és kapcsolatok szûntek meg, és helyükbe egy új közigazgatási egység, Komárom-Újváros lépett. A balpart nem vesztett városias mivoltából, ám annál többet gazdasági és társadalmi terepeibõl. A jobbparton álló vasútállomás elérhetetlensége hoszszú idõre megnehezítette a közlekedést, ugyanígy az ottani piacok, üzemek, gyárak és üzletek, a kaszinó, a korzó és a resti is veszteségnek tudható be. Az 1920 elõtti évtizedekben a hidak megépülésével teljesen egybefonódó társadalmi munkamegosztás valóban egy várossá tette a két part településeit.

b) „Korlátlan” érintkezésrõl lényegében csak a hidak megépítése után beszélhetünk. Azt megelõzõen – ugyan állt egy hajóhíd, voltak révészek, élénk tutaj- és csónakforgalom – a téli jegesár és a nagyobb árvízek idõszakosan elzárták egymástól a két partot (ilyen idõszakokban a hajóhidat bevonták a Vág-Duna torkollatába); a balparti Komáromba úgy lehetett eljutni, hogy vonattal le kellett utazni Budapestre, onnan pedig visszautazni. Ez az elzártság évente néhány hétig tartott, egyébként az átjárás korlátlan volt, bár olykor így is fáradságos és költséges vállalkozásnak bizonyult.

c) 1938-ban a balparti Komárno/Komárom visszacsatolása csak egy virtuális Nagykomáromot hozott létre. A két világháború közötti idõszakban a Csehszlovákiához került városrész fejlõdése több okból is megakadt: a túlnyomórészt magyarok lakta településtõl elõbb városi jogosítványait vonták meg, majd a gazdasági fejlesztések kerülték el. A harmincas évek közepére a teljes városgazdálkodási csõd miatt visszaadta önkormányzati jogosítványait is és közvetlen állami irányítás alá került. Ezzel szemben a jobbparti városrészt e két évtizedben erõteljesen fejlesztették, jelentõs számú népesség települt be, lényegében ekkor hozták létre városias intézményeit és infrastruktúráját. Nem volt azonban „története” és történeti mítoszai (Klapka és Jókai), nem azonosította e várost senki a történelmi Komárommal, mindezek a balparton ragadtak. 1938-ra, a sors sajátos fintoraként, a történeti Komárom visszamaradt nagyközségként csatlakozott a hozzá képest virágzó Komárom-Újvároshoz.

Források

Elemzésünkbe az 1918-22 közötti idõszakra 6, az 1938-as évre 4 helyi lapot vontunk be (1918-22: Komáromi Újság, Komáromi Lapok, Népszava, Komáromvármegye Hivatalos Lapja, 1938: Komáromi Lapok, Komáromi Katolikus Értesítõ /Csehszlovákia/; 1918-22: Komáromi Hírlap, Komárom-Esztergom Vármegye Hivatalos Közlönye, Komáromi Õrálló, 1938: Komárommegyei Hírlap, Komárom-Esztergom Vármegye /Magyarország/). Azokat az újságokat választottuk ki, amelyek helyi megjelenésûek és terjesztésûek voltak, nem kerültek be tehát az országos lapok. A 10 sajtótermékbõl teljeskörû mintát vettünk az 1918-1922 közötti idõszakra, illetve az 1938-as évre, minden olyan cikket kigyûjtöttünk, amelyek valamilyen módon a határral foglalkoztak. Így összesen 260, illetve 140 cikk került be a mintába. A nagyobb forrásanyag áttekintését az indokolta, hogy ily módon be tudjuk mutatni a társadalmi nyilvánosság lényegében teljeskörû médiaspektrumát. Az egyes lapok eltérõ hírközlési stratégiákat és stílust alkalmaztak, ami mögött eltérõ identitás-menedzselési eljárások húzódnak meg.

Az alábbiakban röviden jellemezzük a vizsgált lapokat

Komáromi Újság: Komáromvármegyei és városi érdekû társadalmi, közgazdasági hetilap, a Komáromi Vörös Kereszt és a Komáromvármegye Tûzoltószövetségének hivatalos sajtóorgánuma, 1919 végéig jelenik meg, mindvégig a balparton. Fõszerkesztõje Dr. Baranyay József, fõmunkatársa Zilahy Lajos. A lapra mérsékelt nemzeti beállítottság jellemzõ, a hírekrõl korrektül tájékoztatta olvasóit. A csehszlovák cenzúra bevezetése után nem élt a szokásos médiaeszközökkel, hanem az öncenzúrához folyamodott: úgy közölte a híreket, hogy a cenzorok ne húzhassanak ki belõlük.

Komáromi Hírlap: a Komárom Városi Függetlenségi Kör hetilapja, 1918 augusztusától Független Politikai Hetilap. Felelõs szerkesztõje Dr. Peredi Géza. 1920-ban átköltözött a magyar oldalra, ahol már Magyar Irredenta Hetilap alcímmel jelent meg. Új fõszerkesztõje Szabó Andor lett. A lap már az 1920 elõtti idõszakban is elfogult nemzeti irányultságú volt, belsõ publicistájától, Hidegoldali Seregül Gergõtõl (álnév) csehés tótellenes, késõbb antiszemita írásokat közölt. Egyúttal szemben állt a magyarországi polgári forradalommal és a tanácsköztársasággal is. A lap a konfliktusokat nem hallgatta el, mi több, arra használta azokat, hogy általuk a nemzeti identitást erõsítse. Aktív identitás-menedzselés jellemzi: polarizálás, dichotomizálás, nemzeti sztereotípiák mobilizálása, denunciálás stb.

1938-ban utódjával, a *Komárommegyei Hírlappal* találkozhatunk, melyet 1928-ban gründolnak újra, felelõs szerkesztõje Pathó Gyula. A lap regionális hetilapként jelent meg, hangvételét a kor revizionista, nacionalista, antiszemita kánona határozta meg.

Komáromi Lapok: Komárommegyei Közlöny. Lapvezér Tuba János, a helyi takarékpénztár igazgatója, fõszerkesztõ dr. Kiss Gyula. Kezdetben hetilap, aztán 1920-tól hetente kétszer, 1921-tõl pedig már hetente háromszor jelent meg a balparton. Fokoza-

tosan vált a komáromi és a környékbeli magyar kisebbség fõ sajtóorgánumává. Korrekt hírközlés-politika és tájékoztatás jellemzi, rendszeresen beszámolt a helyi eseményekrõl és szóról-szóra közölte a legfrissebb hirdetményeket, törvényeket stb. Elkötelezetten támogatta a városi döntéseket és kritikusan lépett fel a helyi közéleti visszásságokkal szemben. A trianoni békeszerzõdés után aktív kisebbségpolitikai fórummá alakult: agitált a népszámlálások, helyhatósági választások elõtt, és folyamatosan bírálta a csehszlovák állam politikai döntéseit. 1938-ban, elemzési évünkben, ismét hetilap, felelõs szerkesztõje dr. Kállay Endre, fõszerkesztõje dr. Gaál Gyula, szerkesztõje dr. Baranyay József, fõmunkatársai Fülöp Zsigmond és Szombathy Viktor.

Népszava: a még 1905-ben Budapesten gründolt szociáldemokrata lap nevét vette át a „Csehszlovákországi Kommunista Párt Nyugatszlovenszlói Központi Közlönye". 1920-21 között pozsonyi központtal Komáromban szerkesztették. Az újság lojális volt a csehszlovák államhoz és élénk Magyarország-ellenes propagandát csinált, igyekezett a helyi ipari és agrármunkásságot elidegeníteni a „népnyúzó Horthy-országtól". Ugyanakkor a szlovák néppártok ellen is erélyesen fellépett. A kommunista ideológia internacionalista arculatát hangsúlyozta.

Komáromi Õrálló: Keresztény Nemzetvédelmi, Közgazdasági és Irredenta Hetilap, a trianoni béke aláírása után gründolták a magyar oldalon. Szerkesztette Tereskei Miklós János és Pruzsinszky István, mind õk, mind a lap újságírógárdája többségében a túloldalról kiutasított szerkesztõk voltak. A Komáromi Õrálló szélsõséges nacionalista, revízionista, faji alapon politizált, harcos irredentizmus, antiszemitizmus, megrögzött szlovák- és csehellenesség határozta meg a tónusát. Mintánkban a radikális irredenta irányvonal megtestesítõje.

Komáromi Katolikus Értesítõ: a komárno/komáromi katolikus egyházközség és az összes helyi katolikus egyesület hivatalos értesítõje, 1935-ben alapították, havilap, fõszerkesztõje Farkas József tanító. A folyóirat a politikai katolicizmus szócsöve.

Komáromvármegye Hivatalos Lapja: 1904 óta a vármegye közlönye, lényegében levéltári forrás, mert nem tartalmaz mást, mint a vármegyéhez érkezett rendeleteket, törvényeket, utasításokat. A trianoni békeszerzõdés után a magyar oldalra települ át.

Komárom-Esztergom Vármegye: községpolitikai, társadalmi és szépirodalmi újság, felelõs szerkesztõje dr. Nagy Miklós, 1935-ben alakul, Tataóvárosban adják ki. A lap elsõsorban tataóvárosi híreket közöl, de a visszacsatolásokkor élénken foglalkozik Komárommal.

Nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy miért csak magyar nyelvû lapok vannak a mintában, amikor éppen a határváltozások hatásával foglalkozunk. Nagyon egyszerû az ok: sem Komáromnak, sem a tágabb régiónak nem volt szlovák nyelvû lokális sajtója. A várost szinte teljes mértékben magyar anyanyelvûek lakták, a bevezényelt cseh légionáriusok, késõbb morvaországi és szlovák telepesek és hivatalnokok a kormányközeli Slovensky Dejnik c. országos lapot olvasták. Ez az újság azonban csak igen ritkán foglalkozott komáromi ügyekkel, akkor is elsõsorban magyarellenes írásokat közölt, így nem vehettük be a lokális sajtót célzó mintánkba.

Módszerek, az elemzés szempontjai

A kigyûjtött cikkeket két szempontból elemeztük: a diskurzus-analízis szocio- és pszicholingvisztikai módszereivel.[6] Egyrészt azt vizsgáltuk, miképp tematizálódik a határ a helyi kortörténetben. Másrészt, hogy milyen identitás-politikákat hoz létre az új helyzet: milyen magatartás- és identitásmintákat adnak az egyes újságok olvasóik számára az új országhatárral, az abból következõ gyökeres társadalmi, gazdasági, politikai változásokkal kapcsolatban.

Itt kell felhívnunk a figyelmet arra, hogy a XX. század eleji újságírás nem mindenben hasonlít a mostanira, sajátos mûfajok és mûfajelegyek, újságírói hangnem rajzolódik ki a lokális sajtóból. Ennek fõbb elemei a következõk: nem mindig különíthetõk el az idézetek, a hírek és a kommentárok, a közlemények egy az egyben megjelennek az újságban, igen nagy szerepe van a tárcáknak, melyekben közvetlenül kommunikál az újságíró az olvasóval, a vezércikkek többnyire agitációs természetûek, ilyenkor a lap közvetlenül politizál, a közepes és gyenge minõségû irodalmi alkotások is gyakran politikai céllal adatnak közre.

Elsõ történet – elsõ diskurzus: a trianoni határok és Komárom

Az általunk vizsgált idõszak (1918-1922) az újságok krónikája alapján öt szakaszra osztható. E szakaszok többsége bizonyos „nagy" történelmi fordulópontokhoz kötõdik, bár nem mindig esik egybe azokkal, és vannak olyan korszakok is, amelyek várostörténeti változásokhoz kapcsolódnak. A szakaszolás mindazonáltal nem a történeti, hanem a nyelvi szempontok alapján történt: ez azt jelenti, hogy ott szakaszoltunk, ahol a határról szóló beszéd minõségileg változott meg.

I. *Hírek az új országhatárról*

A komáromi lokális sajtó 1918 decemberéig elképzelhetetlennek tartja, hogy Komárom bal partját elcsatolnák Magyarországtól. Az újságok a magyar *szupremácia* pozíciójából írnak, a cseheket és a „tótokat" külön népekként kezelik, s míg az elõbbieket ellenségként tüntetik fel, az utóbbiakról a közös történelem, a „testvéri viszony" alapján írnak. A sorok között az ismert *etnikai hierarchia* rajzolódik ki: a cseheket nagyjából egyenrangú, ám távoli népek, a szlovákok közeli, de „alsóbb" népcsoport. A Károlyi-féle polgári forradalom után az elszakadással szembeni legfõbb érvvé válik az a kijelentés, hogy „a régi rendszer úgyis megdõlt, nem kell elszakadni".

Decemberben a közvetlen fenyegetettség új elemeket visz a sajtódiskurzusba: a határ még mindig a monarchiabeli Magyar Királyság határa, amit *meg kell védeni:* „Védekezzünk! A csehek már Csallóközt és Komáromot is akarják." (KH 1918. 12. 29.). Ebben a néhány hétben egyre több szimbolikus írás jelenik meg: „Komárom feladása a magyar államiság feladása" (KH 1918. 12. 29.), „Csallóköz szittya népe" (KL 1919. 01. 02.) stb. A szimbolikus mobilizáció alapja a *nemzeti azonosság:* a Komáromnál húzódó új határ lehetõsége politikai nonszensznek látszik, hiszen „színmagyar" te-

Idõszak	Esemény	Diskurzus
1918.02.03. 1919.01.10.	*Hírek az új országhatárról*, Nyitra megszállása, Érsekújvár és Komárom úgy dönt, hogy ellenáll, cseh csapatok átlépik a demarkációs vonalat	■ hitetlenkedés, ellenállás ■ baráti közeledés a szlováksághoz („tótsághoz")
1919.01.10. 1919.03.25.	*A csehszlovák légionáriusok (600 fõ) ellenállás nélkül bevonulnak a városba,* új demarkációs vonal a Duna, általános sztrájk	■ a helyzet „átmenetinek" tekintése, kivárás ■ burkolt csehellenesség
1919.03.25. 1919.07.31.	*Ostromállapot kihirdetése* (03.25.), *Komáromot magyar irreguláris csapatok megtámadják,* hogy felszabadítsák, a támadás kudarcba fullad, cseh vérengzés, 400 halott a magyar, 25 a cseh oldalon (05.01.), harcok az egész Felvidéken, ultimátum (06.28.): magyar csapatok az Ipoly mögé	■ cenzúrázott, megfélemlített, drámai ■ irredenta, nacionalista
1919.07.31. 1920.06.05.	*Clemenceau-jegyzék*: határ a fõ-Dunaág, megindul a szlovák hivatalok berendezkedése a városban, végleges kitelepülések, bankjegyfelülbélyegzés, útlevél- és honossági papírok, kiutasítások, kitoloncolások stb., a hídforgalom korlátozott	■ a határ tényként való elfogadása, lelki dráma, elnyomó intézkedések hangsúlyozása ■ irredenta, nacionalista, antibolsevista, antiszemita
1920.06.05. 1922.12.02.	*Trianoni szerzõdés aláírása*, Magyar Népszövetség megalakulása, tisztviselõk elbocsátása, népszámlálás, földreform, telepítések, korlátozott forgalom a hídon és a Dunán, közigazgatási reform: *Komáromot nagyközséggé minõsítik vissza*	■ aktív kisebbségpolitika egyfelõl sérelmi, másfelõl nemzeti alapon ■ irredenta, nacionalista, antiszemita, revansista

rületek kerülnének csehszlovák fennhatóság alá. A néhány héttel korábbi „tót-magyar barátság", a szlovákok „hungarus-tudatának" hangoztatása teljesen eltûnik a lapokból. Helyét a „színmagyarság" hangsúlyozása váltja fel: „cseh, szlovák a területen nem lakott, legfeljebb eljártak oda trombitálni vagy ablakot csinálni"(KH 1918. 12. 29.). Az elõbbi idézet a szokásos etnikai sztereotípiákat mozgatja meg: az „üveges tót" és a „trombitás cseh" békebeli képét veszi elõ és ezzel felülírja a korábban kreált, a békés együttélésrõl szóló szövegeket.

Vegyük észre, hogy e felülírás azt mutatja, hogy a média feladja a magyar szupremácia-pozíciót és lényegében már decemberre *belehelyezkedik az antant és a csehszlovák ideiglenes kormány által kínált diskurzusba:* nem azért nem jöhetnek be tehát a csehek, mert magyarok s szlovákok jól kijönnek egymással a magyar államalakulatban, hanem azért, mert etnikailag tiszta magyar területet vennének így birtokukba.

A megszállás hírére a sajtóban az jelenik meg, hogy minden lényeges társadalmi csoportot *mozgósítani* kell. A Munkástanács, a Komáromi Nemzeti Tanács, a városháza, a Komáromi Független Köztársasági Párt stb. fegyveres ellenállásra szólítja fel a lakosságot. Január 9-re azonban világossá válik, hogy a Károlyi-kormány nem támogatja a fegyveres ellenállást. A sajtóban ez jelentõs törést okoz, a mozgósítást egyik pillanatról a másikra a belenyugvás hirdetése váltja fel.

II. *Komárom megszállása*

A tudósítások már magukon viselik a megszálló csapatok jelenlétét. A lapok visszafogottan számolnak be az eseményekrõl, a nemzeti retorika ideiglenesen kikerül a sajtóból, mi több, *keserû bírálatok érik a magyar kormányt* („ha a magyar kormány ilyen könnyû szívvel le tudott minket rázni a nyakáról, akkor legalábbis nem illik, hogy görcsösen kapaszkodjunk a Jászi Oszkárok és Kunfi Zsigmondok pantallójába" (KH 1919. 01. 12.)). Az újságok a történteket *lokális tragédiaként* értelmezik, Komárom „eleste" számukra a város tragédiája és nem kapcsolódik össze a magyar nemzet „szétesésével", az ország „megcsonkulásával" – mint ahogy a történet néhány hónappal késõbb az országos politikában tematizálódik. A megszállást saját magukra és nem a magyar államiságra vonatkoztatják. („Õs Komárom vára megnyitja kapuit a cseh megszállók elõtt." KÚ 1919. 01. 16.)

A helyzet *átmenetiségét* hangsúlyozzák azzal, hogy mindvégig megszállásról írnak, és egészen a Clemenceau-jegyzékig nem tekintik magukat a cseh-szlovák állam polgárainak. Az átmenetiség, a háborús állapotok kiemelésének másik eszköze, hogy a megszállókat az olasz nemzetiségû parancsnok, Macaluso ezredes idegenbõl származó katonáinak tekintik (a csehek tehát az antant misszió katonáiként jelennek meg a városban, nem pedig mint a cseh-szlovák államiság képviselõi).

A város ettõl a pillanattól valójában *kettészakad* és a két rész közötti kommunikáció egészen a huszas évek elejéig nem rendezõdik. A megszállással egyidejûleg a hidakat lezárják, a vasúti közlekedés csak a balparti vicinálisokon folyik tovább, posta már nem küldhetõ a túlpartra, telefonálni nem lehet a másik városrészbe. A Duna sem hajózható Csicsó és Dunaradvány között, csak kivételes engedélyek birtokában. Az újságoknak innentõl kezdõdõen egyik legfontosabb témája a két város közötti kapcsolattartás lesz.

A csehszlovák megszállásra a Felvidék *általános sztrájkkal* válaszol, a sztrájk kiváltó oka a cseh katonaság rekvirálása, ezt azonban a sajtóból értelemszerûen nem rekonstruálhatjuk (a nyomdászok is sztrájkoltak). A sztrájkolók memorandumot küldtek az antantnak, hogy vonja ki a cseh megszálló csapatokat a Felvidékrõl.

A határhoz fûzõdõ elsõ *tragédiára* sem kell sokáig várni: februárban egy komáromi halászt minden ok nélkül agyonlõ a cseh hídõrség. A temetésen megjelenik az egész város, ily módon tiltakozik a megszállás ténye, a megszállók brutalitása ellen. Röviddel késõbb egy cseh katonát bántalmaz négy suhanc, a tetteseket nem találják meg. Ezzel egyidõben a jobbparti Komárom (Komárom-Újváros), mivel az összes városi intézmény a csehek fennhatósága alá került, a városépítés elsõ mozzanataként *közigazgatási kirendeltséget* kap a gyõri fõhatóságtól.

A megszállás következõ lépéseként zsupán érkezik Komáromba (Jamniczky Ottokár). A cseh közigazgatás megjelenését a sajtó ellenérzésekkel fogadja és folyamatosan tudósít a magyar városi tisztviselõk ellenállásáról. Az újságok helyesen érzékelik, hogy a csehszlovák közigazgatási intézmények megjelenése a *helyzet állandósulását* jelenti: ragaszkodnak tehát a wilsoni elvekhez és az „ideiglenes megszállás" fogalmához. A cseh-szlovák állami tisztviselõt, a zsupánt – hasonlóan az ott állomásozó katonákhoz – nem legitimálják, nem egy igazi állam tisztviselõjének, hanem *komisszárnak* tekintik, akit csak azért fogadnak el, mert mögötte áll az antant és a cseh légionáriusok.

A megszállók betiltják az 1848-as forradalomra emlékezõ március 15-i szabadtéri ünnepségeket. A sajtó nem keres párhuzamot az akkori és az 1919-es események között, ehelyett elsõsorban azt hangsúlyozza, hogy az egész város megjelent a katolikus és a református templomokban. 1919-ben Komáromban március 15-ike legfõbb szimbolikus üzenete az volt, hogy a *magyarok* ünnepe.

III. *Ostromállapot bevezetése, a véres május 1-je Komáromban*

A magyarországi tanácsköztársaság megalakulását Komáromban statárium követte, amely kijárási tilalmat, cenzúrát, a járõrök számának emelését, a dunai híd fokozottabb õrzését is jelentette. A város *társadalmi élete szinte egészen kihalt erre az idõre.* Az újságok csak néhány, politikailag veszélytelen hírt közölhettek: így ebben az idõszakban elsõsorban az új határból fakadó praktikus nehézségekrõl olvashatunk. E hírek üzenete mégis nyilvánvaló: a lapok arról számolnak be, miként veszi át lépésrõl-lépésre a közigazgatás legfontosabb pontjait a cseh bürokrácia (cseh kalauzok jelennek meg a vonatokon, cseh postai tisztviselõk váltják fel azok helyét, akik nem tesznek eleget a „fogadalomtételnek" stb). A balparti város lényegében teljesen *elszigetelõdik,* nemcsak jobbparti felétõl, hanem a Csallóköztõl és a többi felvidéki várostól is.

Május 1-jére virradó éjszaka gyõri és tatabányai munkásokból álló magyar irreguláris csapatok megkísérlik a betörést a városba. A sikeresen induló hadmûvelet – melyet a magyar hadvezetés már nem tud leállítani – késõbb kudarcba fullad: az Érsekújvárról erõsítést kapó cseh csapatok visszaverik a támadókat, illetve beszorítják õket az Erzsébet-szigetre, ahol mindenkit brutálisan lemészárolnak. Az esemény Komárom I. világháborúbeli történetének legvéresebb epizódja. A sajtó természetesen csak a hivatalos verziót közölheti: eszerint 137 magyar és 25 cseh halottja volt az összecsapásoknak.[7]

Eközben a párizsi békekonferencia megállapítja Csehszlovákia végleges határait. Ebbõl az alkalomból a zsupán felhívással fordul Komárom lakosságához, melynek szövegét minden lap teljes terjedelmében közli. A felhívás leszögezi, hogy a „dunai demarkációs vonal most már országhatár, az eddig megszálló csapatok nem idegen területet, hanem országuk határait védik" (KL 1919. 07. 05.). A felhívás egyszerre mutat megértést a „régi haza összeomlása miatt" és fogalmaz meg nyílt elvárásokat a komáromi magyarsággal szemben. Ezek közül a legfontosabbak a lojalitás, a „túloldali veszedelmes csírák" (az irredentizmus, a revizionizmus) elfojtása. Nem hiányzik belõle a fenyegetés sem: „azok ellen, akik államunk léte, területi integritása ellen tevékenykednek, a legkérlelhetetlenebb eszközökkel lépünk fel". A zsupáni irat az eseményeket „megváltoztathatatlan történelmi fordulatnak" tekinti. A *Komáromi Lapok* ugyanabban a számban reagál a zsupáni felhívásra. A válasz az adott körülmények között meglepõen õszinte és konfrontatív: „a színmagyar város" gyászolni akar. A lap a lojalitás követelését is burkoltan elutasítja: „senki se kívánhatja tõlünk, hogy most, az édes anyánk nyitott koporsója mellett a mostoha anya kedvében járjunk".

A határmegállapítások után a harcok tovább folytatódnak egészen június 20-ig (cseh csapatok a komárom-újvárosi vasútállomást, míg a Dunáról magyar hajók Komáromot ágyúzzák). A lapok megjelenése is akadozik. Komáromban feljelentéshullám indul meg, néhány hét alatt tízezer névtelen feljelentést kapnak a hatóságok, melyeket tömeges házkutatások és letartóztatások követnek. A várost teljesen megfélemlíti az új csehszlovák hatalom. A sajtó a rémhírterjesztõk, a névtelen feljelentõk ellen agitál, rengeteg írás jelenik meg arról, hogy „maradjon mindenki nyugton".

A harcok kudarca teszi egyértelmûvé Magyarország szétesését: az újságoknak már a „*tragikus nemzeti katasztrófa"* (KÚ 1919. 07. 31.) a témájuk. A média egyre kevésbé reménykedik abban, hogy a két városrész még valaha is egyesülhet. Az országhatár, a *Duna* egyre több szimbolikus jelentést kap: míg kezdetben csak a városrészek határát, ekkorra már az országok határát is jelenti („szlovák part", „magyar part"), a társadalmi kapcsolatok szétszakítóját, átjárhatatlan akadályt, sorompót rokonok, barátok között „anyák, apák, feleségek, férjek, gyerekek állanak a Duna partján, kérdõ tekintettel ide-odaátra, és hej, de megdagadt ez az öreg folyó, mintha két világrész partjait mosná!" (KH 1919. 07. 13.). Több cikk címében áll: „meghalt a Duna". Mindkét oldal siratja azt, amit elvesztett: *nosztalgikus* írások jelennek meg a balparti kávéházakról, a jobbparti restirõl, a korzóról, az Erzsébet- és az Aranyszigetrõl. Mindebbõl arra következtethetünk, hogy az elõzõ hónapokban a komáromiak számára az ideiglenesség lassan *ténnyé,* az átmenetiség állandósággá vált: a várost kettészakították és ez így is marad.

IV. *A Clemenceau-jegyzék. A csehszlovák közigazgatás kiépülése Komáromban*

A jegyzék újabb fordulatot hoz a határ-diskurzusban. A város, amely addig „befelé fordult", saját helyi tragédiájában élt, „kifelé" is levonja a konzekvenciákat: a városi közgyûlési beszámolók a Magyarország fölött elmondott „halotti beszédrõl" tudósítanak. Valójában csak ekkora ér össze a diskurzusban a város tragédiája a nemzet tra-

gédiájával. A következõ hetekben a város láthatóan *keresi új identitását,* sorra jelennek meg cikkek Komárom jövõjérõl („eldugott határváros lesz vagy katonaváros" KH.1919. 11. 09., „a túlpart nélkül összeomlik Komárom" KH.1919. 09. 14.), a közelgõ parlamenti választásokról (hogyan lehet demokratikusan választani katonai diktatúrában), a rutén autonómiáról (legyen népszavazás Szlovenszkó autonómiájáról). A sajtóból az olvasható ki, hogy a komáromiak igyekeznek megtalálni a helyzetbõl következõ „legkisebb rosszat", s ahogy csökkennek az esélyek, úgy fokozódik az ellenállás a hasábokon.

Az idõközben Magyarországra költözött *Komáromi Hírlap* hol mérsékelt nacionalista, hol szélsõséges irredenta attitûdöt mutat: fokozatosan eluralja a demagógia és a soviniszta hangulatkeltés (itt válik pl. a „tót" igazán denunciáló kifejezéssé). Az irredentizmus antiszemitizmussal párosul és megkezdõdik a késõbbrõl jól ismert bûnbakképzõ mechanizmus: a túlparti zsidók hûtlenek a magyar kisebbséghez, kiszolgálják az új hatalmat.

Nemcsak a *Komáromi Hírlap,* hanem jelentõs számban tisztviselõk, alkalmazottak, tanítók és tanárok hagyják el végleg a várost Párkánynál és Pozsonynál, 40-50 fõs csoportokban. A „testvérváros" lakossága megkétszerezõdik, „égetõ lakáshiányról" és „mesés olcsóságról" számolnak be a lapok. A két település közötti kapcsolattartás az *útlevél-mizériával* foglalható össze, a Clemenceau-jegyzékkel ugyanis érvényét veszti a korábbi átmeneti szabályozás (különbözõ szervek adhattak ki ideiglenes, egyszeri, ill. tartós határátlépési iratokat). Az új útlevélrendelet egy idõre teljesen elszigeteli egymástól a jobb- és a balpartot („valóságos fogoly helyzet").

1920 elejére már a médiában is körvonalazódnak a *magyar kisebbségi politika* irányzatai. A Csehszlovákiához csatolt magyar kisebbségek fél év után alkalmazkodnak az új politikai helyzethez és az érdekképviselet útjára lépnek, pártokat alapítanak. A sajtó a pártpolitikai konfliktusokat többnyire elhallgatja és igyekszik a magyar kisebbséget egységesnek ábrázolni. Amikor ez nem sikerül, akkor egységpártos agitációba kezd. (E kisebbségi politikának 1922-ig csak a csírái jelennek meg a helyi sajtóban, így rekonstruálására nem vállalkozhatunk.)

A Komárom kettészakítása elleni utolsó megmozdulásra 1920. május 15-én kerül sor, amikor Újvárosban tiltakozó nagygyûlést tartanak a trianoni béke közelgõ aláírása ellen („száradjon el a kar, amely aláírja" KH 1920. 05. 16.).

V. A trianoni szerzõdés aláírása, a mindennapi élet új praxisainak kialakulása

A trianoni békeszerzõdés aláírása a komáromi lapokban sokkal kisebb port kavart, mint a Clemenceau-jegyzék. Az eltelt közel egy év alatt nyilvánvalóvá vált a helyiek számára, hogy a békeszerzõdésektõl nem remélhetnek változást. A *kisebbségi diskurzus* 1920 nyarára már bejáratódott: a balparti Komárom ingadozott a sérelmi és a „reálpolitika" között (az egyik a magyarokat ért megkülönböztetések állandó szóvá tevésén, míg a másik az aktuális politikai lehetõségek kiaknázásán alapult). Az újságok – épp a forrás természete miatt – a sérelmi politika oldalára álltak, állandóan beszámoltak a helyi és környékbeli atrocitásokról. Az 1920-22 közötti évek cikkeinek fõ

vonulatát a magyar kisebbség sérelmei adták (tisztviselõk elcsapása, a kultúra elsorvasztása, a földreform hátrányos hatásai, népszámlálási visszaélések, Komárom pénzügyi diszkriminációja, cseh tisztviselõk beáramlása a közhivatalokba, iskolaügy, kivándorlás stb.). Az egyes sajtótermékek (a *Népszava* kivételével) mindazonáltal az *összmagyar kisebbségi érdek* megtestesítésére törekedtek. Vélhetõleg enyhült a cenzúrának a sajtóra nehezedõ nyomása is, a trianoni szerzõdések után sokkal nyíltabbá és kritikusabbá vált a hangvétel.

Ezek az évek az *új államalakulat keretei közé illeszkedés* idõszakát jelentették. A lapokban rendre jelentek meg hirdetések fordítóirodai, ügyvédi, útlevél-ügyintézõ szolgáltatásokról. Az ellenzéki magyar városi önkormányzat, amíg volt, Komárom integritását és viszonylagos (pszichikai értelemben vett) szuverenitását testesítette meg a csehszlovák hatalommal szemben. Az önkormányzati tisztviselõket korábban is nagy tisztelet övezte a médiában, 1920-tól azonban egyenesen *heroizálta* õket a sajtó: a kicsiny és tehetetlen, csorba jogosítványokkal rendelkezõ emberek próbálják felvenni a harcot a hatalmas, agresszív és autoriter hatalommal.

A *szimbolikus politika* szintén újra felvirágozhatott a balparti városban. Ennek két gyújtópontja az 1921-es augusztus 20-i ünnepség és a szeptember elsõ vasárnapjára esõ búcsú volt. A Szent István nap megünneplése sajátos érvelésre kényszerítette a magyar kisebbséget: „nincs olyan törvényes bûntetõjogi rendelkezés, amely a római katolikus vallási ünnepeket betiltja, csak mert magyar fajúak" (KL 1920. 08. 20.). Jól látható a szimbólum-értelmezés „tágassága": a Szent Isván-i ünnepek egyfelõl megengedik a nacionalista-irredenta olvasatot (addigra már ugyanis „szent istváni gondolatként" aposztrofálódott az anyaországban a történeti Magyarország helyreállítása), de egyúttal el is rejtik azt, amikor „magyar fajú" katolikus ünneppé teszik. Mégis a nacionalista-irredenta olvasatot erõsíti a katolikus jelleg, amikor kizárja az összes többi vallásfelekezetet az ünneplésbõl.

Szintén burkolt nacionalista megmozdulásnak tekinthetõ a búcsú, illetve ilyen értelmûen a róla szóló tudósítások. Kiderül, hogy Komárom-Újvárosból tömegesen jelentek meg az emberek „piros derékban (ingben), fehér szoknyában, zöld kötényben" (KL 1921. 09. 05.), a búcsújárókat a határõrség és a rendõrség egyaránt felírta, a diákokat inzultálta. Másfelõl azonban a kettészakított városrészek egyfajta nyilvános találkozójaként, alkalmi újraegyesüléseként is értelmezhetjük az esetet, melynek a „magyar búcsú" elnevezés adja meg valóságos politikai kontextusát.

Az átjárás viszonylagos normalizálódásával új téma kerül a lapok hasábjaira: a *csempészet.* Mindkét oldalon szigorításokkal próbálják megakadályozni elharapódzását, a sajtóból úgy tûnik, eredménytelenül. (Csehszlovák oldalon redukálják és nehezebbé teszik az engedélyek kiadását, magyar oldalon több helyütt is be kell mutatni és lebélyegeztetni az iratokat, mindkét oldalon drágul az ilyen engedélyek elkészítése, megemelik a vámokat, a vonatokra külön ellenõröket küldenek és feljelentés alapján az utólagos házkutatás is lehetõvé válik.)

Nemcsak gazdasági, hanem politikai okokból is növekszik a *határ zártsága* Komárom és Komárom-Újváros között. A helyzet csak 1922 decemberének végére eny-

hül valamelyest, ekkortól már civil szervezetek is adhatnak ki állandó engedélyt (permanenta dovolenka) tagjaiknak (pl. a kereskedõk testülete). Az egész idõszakban mindvégig a legzavartalanabb átjárást a földbirtokosoknak engedélyezték.

A csehszlovák közigazgatási reform (1923. január 1-jén lép hatályba) végleg megpecsételi a balparti város sorsát: az új határokkal elvesztette teljes gyáriparát és vasúti központ-jellegét, a Duna határfolyóvá válásával lényegében leválasztották jobbparti gazdasági és társadalmi kapcsolatairól, a nagymegye-rendszer bevezetésekor pedig megfosztották törvényhatósági jogosítványaitól, *nagyközséggé minõsítették vissza.* Ezzel a korábban még dédelgetett hivatalnok-város ábránd is szertefoszlott. A város egyik bizottsági tagjának „Búcsú õs Komárom város törvényhatóságától" c. beszédét a *Komáromi Lapok* közli (1922. 12. 02.). A beszéd a szokványos historikus elemekbõl épül fel: Komárom honfoglaláskori történetétõl a szabad királyi városi rang eléréséig, a várost érõ csapások lajstromba vételétõl az 1880-as években induló fellendülés feleelevenítéséig. A zárósorok egyértelmûen sejtetik, minek köszönhetõ Komárom bukása: „Lehetetlen az oksági összefüggéseket meg nem találni a mai dekadens állapot és a történelmi erõk okozta viszonyok között. Segítségért kiáltó szavunk elveszett a közélet zûrzavaros káoszában, segítõ kéz felénk nem nyúlt, a város négy év után eljutott az anyagi tönk szélére és ma sajnosan állapíthatja meg a város mindegyik õslakosa, ki ismeri múltunkat, hogy évszázad óta nem voltunk ilyen szerencsétlen helyzetben, mint ma vagyunk."

Összefoglalva a következõket állapíthatjuk meg:

1. A város kettészakításának a helyi sajtóból rekonstruálható története közeli megvilágításba hozza az 1918-22 közötti közép-európai eseményeket. A világháború elvesztése a város egységének elvesztéseként rögzül a helyi tudatban: Komárom kettéválasztásának ténye felülírja a háború, a polgári forradalom és a tanácsköztársaság eseményeit. A helyi politikai diskurzus fõ témájává a határ válik.

2. Komárom (balpart) egészen a Clemenceau-jegyzékig átmenetinek tekinti a cseh megszállást, legalábbis verbális szinten, azonban a sajtóból az is megfigyelhetõ, hogy már jóval korábban átveszi a megszállók által diktált diskurzust. (Ennek legfõbb oka nyilván a megszálló csapatok és a gyorsan beszivárgó cseh közigazgatás jelenléte, illetve maga a nagypolitikai diskurzus.) A statárium erõsen korlátozza a nyelvezetet. Míg a jobbparton nyílt irredenta irányt vesz az újságírás, a balparton visszafogott patriotizmus dominál.

3. Az államisághoz kötõdõ identitást fokozatosan felváltja a kisebbségi azonosságtudat. Az anyanemzet – mostoha szimbolika azonban nemcsak erre, hanem a kiszolgáltatottság érzésére is utal: a lokális közösség azt éli meg, hogy mindkét fél lemondott róla, „két szék között a pad alá esett".

4. A cenzúra által korlátozott sajtónyilvánosságban gyorsan átrendezõdik az etnikai viszonyrendszer is. A tót-magyar együttélés toposzai eltûnnek a lapokból, a balparton a tótok (szlovákok) egyszerûen kiesnek a diskurzusból és a helyüket az idegen, fegyveres „másság", a csehek váltják fel. Az etnikai hierarchia a feje tetejére áll: a ko-

rábbi magyar szupremácia helyett ez a nemzet a „legelhagyatottabb", „legkiszolgáltatottabb" kisebbséggé válik. A pozitív nemzeti identitás legfõbb elemei a kitartás, a gerincesség, a magyar kultúra megtartása lesznek. A jobbparton ezzel szemben visszatérnek a szélsõséges etnikai sztereotípiákhoz: „drótos tót", „üveges tót" stb. Az alakuló új identitás konfrontatív és agresszív: a csehek és szlovákok ellenségek, akiken bosszút kell állni.

5. A város két partja nehezen viseli a kettészakítottságot. Szimbolikusan ez úgy jelenik meg, hogy egyik oldalon sem hajlandók az új városneveket használni (Komárno, Komárom-Újváros), mindkét oldal Komáromnak hívja magát és a másikat is. Ez nagyon megnehezíti a helyi sajtó tanulmányozását, több cikkben csak nehezen vált világossá, melyik oldalról van éppen szó. Elõszeretettel használják a „túlpart", „testvérváros", „odaát", „a megszállt" kifejezéseket, de gyakran találkozunk a „Túlkomárom" névvel is.

Második történet – második diskurzus: 1938, „Túlkomárom" visszacsatolása

Két évtized után a város ismét egyesül. A világháborúk közötti idõszakot feldolgozó történeti kutatásokból tudjuk, hogy e húsz év alatt politikai értelemben más-más fejlõdési utat járt be Csehszlovákia és Magyarország, aminek sajátos vonásai a határmenti kisvárosok arculatán is megmutatkoztak. A magyarországi városka a revizionista, keresztény-nemzeti ideológiához szocializálódott és egy csak részlegesen demokratikus politikai rendszert ismert, míg a túlparton formálisan polgári demokratikus, ugyanakkor etnocentrikus politikai berendezkedés uralkodott, ami a kisebbségek és a többség közötti feszültségeket kevés sikerrel orvosolta.

Ezt a tapasztalatot bizonyos szempontból keresztezte az, hogy a két várost mindennapi és bejáratott kapcsolatok fûzték egymáshoz: az elsõ átmeneti évek után a határok átjárhatóvá váltak, a kisbirtokosok, zártkert- és szõlõtulajdonosok továbbra is mûvelték birtokaikat, a boltosok, iparosok mûködtethették túlparti cégeiket, mûhelyeiket, a napszámosok, cselédek megfelelõ engedély birtokában ingázhattak a két város között és virágzott a csempészet is. Komárno/Komáromot a cseh elsõ köztársaság idején is túlnyomórészt magyarok lakták, s a szlováksághoz történõ asszimilációnak csak a csírái születhettek meg a két világháború között. A „másság", a különbözõség így nem a nyelvben és a származásban öltött testet, hanem épp *az államhatár közelségében:* az ebbõl fakadó mindennapi elõnyök kiaknázásában, illetve a hátrányok állandó kompenzálási kísérleteiben.

Sajátos identitást teremtett tehát az országhatár. Míg a „nagy" történetbõl tudjuk, hogy a politikai színtereken számos ponton kikristályosodott a határon inneni és túli magyarság közötti különbség (államalkotó többség – nemzetiség, hierarchizált politikai viszonyok, melyekben a kisebbségi magyar politikai elit állandóan anyaországi tá-

mogatásra szorul, s szükségszerûen lobbizik kétfelé, nyílt – kódolt revizionista beszédmód, antiszemitizmus a magyar oldalon – a határon túli zsidósággal való összefogás a másik oldalon, etnikailag egynemû ország – etnikailag többnemû ország stb.), addig Komáromban feltehetõen egyedülálló módon a *leglényegesebb elválasztóvonal térbeli maradt* és a Dunában testesült meg. A „másság" persze ettõl még „másság" maradt, a városlakók egymásra reflektáló identitását – noha a tereket 1945 óta ismét csak korlátozott mértékben vehetik használatba – máig õrzi a helyiek emlékezete.[8]

Ez az identitás szükségszerûen ápolta a város múltbéli egységének mítoszát, hiszen éppen ezen alapult. E virtuális egység mellett, ahogy fentebb említettük, fizikailag is összefonódott a két város a mindennapi érintkezésben, ám szintén csak *korlátozott értelemben.* A rokonsági hálózatok, a privát szférák, a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok a két világháború közötti idõszakban újraszövõdtek, a helyi politikai, közigazgatási és kulturális élet köreit azonban nem érinthették a túlpartiak. Az igazi határvonalak tehát a két népesség között, az országhatár mellett, a *politikai és kulturális barrikádok* lettek. Nem kerülhettek „baráti" kapcsolatba egymással a városi önkormányzatok, nem ápolhatták közösen a múltat, mert mindkét államideológia kizárólagos volt és pontosan a másik ellen irányult. Az új kultuszok így végképp egymás megszûntetésére, illetve a bosszúra irányultak, a nemzeti hõsök attól lettek naggyá, hogy a másik népet gyõzték le vagy az által szenvedtek hõsi halált, s további alternatívaként lehetett még közös hõsökön marakodni. Nem mûködhettek korábbi formáikban az egyesületek, meg kellett kettõzniük magukat és a kapcsolatot is csak félformális-féllegális szinten tarthatták (pl. Jókai Egyesület). Kettészakadtak az egyházközségek is és új papok, lelkészek, rabbik kerültek az élükre. Gyökeresen más iskolai szocializációban részesültek a gyermekek, másmás olvasatait sajátítva el a történelemnek, és a példák még sorolhatók. Komárno/Komárom sajátos helyzetérõl tudni kell még, hogy komoly munkásmozgalmi hagyományok keletkeztek a csehszlovák republika évtizedei alatt, erõs szociáldemokrata és kommunista pártszervezet mûködött itt és a magyar pártok baloldali érzelmû ifjúsága is e városban csoportosult.

Adott volt tehát egyfelõl a politikai és kulturális „másság", amit a mindennapi élet a határok átlépésével folyton-folyvást keresztezett, felülírt vagy éppen erõsített a kapcsolatok fajtájától függõen. Másrészt adott volt a bécsi döntés, amely a várost és Dél-Szlovákia jelentõs részét ismét Magyarországhoz csatolta. A helyi lapokon alapuló diskurzuselemzésben arra voltunk kíváncsiak, miképp születik meg a két oldalon a városegyesítõ narratíva.

Az 1938-as év ebbõl a szempontból öt szakaszra bomlik, melyeket, ahogy korábban is, a diskurzusban bekövetkezõ változások alakítottak ki, noha rendszerint kötõdtek a nagypolitika eseményeihez is. Az alábbi táblázatunkban értelemszerûen külön tûntettük fel a két várost, a rendesen szedett részek a történéseket, a kivastagítottak a diskurzus sajátosságait foglalják össze.

Idõszak	Komárom-Újváros (Magyarország)	Komárom/Komárno (Csehszlovákia)
1938 tavasz-õsz *Elõtörténet*	revíziós törekvések hangoztatása, tudósítások a túlkomáromi magyar megmozdulásokról **Diskurzus természete: nemzeti, irredenta**	Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt agitációja a „rendszerváltozásért” és az autonómiáért, június 12. az önkormányzati választásokon gyõz az EP augusztus: EP agitációja az új alkotmányért **Diskurzus természete: nemzeti, autonomista, öncenzúra**
1938. október *Átmenet*	október 6. a cseh-magyar tárgyalások elõzetes idõpontja, tudósítások a magyar politikai eseményekrõl és a túloldali megmozdulásról október 9-12. Tárgyalások tényleges idõpontja, mindenki az utcákon és a Dunánál október 10. a városi közgyûlés Horthy portré festésérõl határoz, a várakozás ideje alatt Komárom igyekszik nemzeti szimbolumokkal ellátni a túloldalt a visszacsatolások méltó megünneplésére **Diskurzus természete: erõsen ritualizált, hatalmi pozíció demonstálása** **A Duna mint határfolyó szimbolikus használatba vétele: a magyar sajtóközpont a Szent Imre luxushajón mûködik, az Erzsébet hídon beszédeket mondanak**	október 1. a csehek lezárják a határt október 4. tûntetésbe csapó magyar istentisztelet a Szent András templomban október 6. nemzeti felvonulás, mindenki az utcákon a Barázda-Kör baloldali fiataljai üzenetet küldenek a magyar politikai közéletnek **Diskurzus természete: a cseh oldalon erõszak és a formális politikai játékszabályok betartása, magyar oldalon bizonytalanság,** **A Duna még “tiltott hely”**

1938. november 2. *Bécsi döntés*	**Diskurzusok összetalálkozása, testvériség, anya-gyermek hasonlat, csehszlovák köztársaság negatív oldalainak hangoztatása, búcsú az elmúlt 20 évtõl, beszámoló a cseh evakuálásról, rekvirálásokról, antikommunizmus, lokalitás historizáló újrarajzolása: Komárom Jókai és Klapka városa, nóták, versek a revízióról**	
1938. november 6. *Visszacsatolás*	november 5. elõkészületek, 10.00 megszólalnak a harangok, leventék és tûzoltók fáklyás felvonulása, Hõsök szobra elõtt szónoklat november 6. megindulnak a magyar csapatok a túloldalra, tudósítás a túlparti eseményekrõl **Diskurzus természete: alapvetõen a túlparti eseményekrõl tudósít**	november 5. kijárási tilalom este és másnap reggel 8-11-ig, Horthy kiáltvány közlése, Temessy altábornagy szózata november 6. csehek kivonulása, magyar csapatok és kormány fogadása **Diskurzus természete: erõsen ritualizált, szervezett, részletes beszámoló, kormányrészrõl konzerv irredenta beszédek, kevés lokális vonatkozás, a helyi közösség aláveti magát a hivatalos beszédmód szabályainak**
1938. november december *Utózöngék*	magyar közigazgatás megszervezése, magyar vállalatok, cégek megjelenése a balparton, Egyesült párti politikusok magyarországi karrierjének nyomonkövetése (Jaross Andor, Szüllõ stb.), a Szlovákiában "maradt" városok kiesnek a sajtó horizontjából **Fordulat a diskurzusban: új identitás kialakítása az egyesülésben: "naggyá, erõssé tenni a hazát", munka, militarizmus, antibolsevizmus, antiszemitizmus**	

I. *1938 tavasz-õsz: elõtörténet*

A két Komárom 1938 õszéig – a sajtó alapján – két különbözõ malomban õrölt. A csehszlovákiai városban az Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt agitációjától hangos a sajtó, s a cikkekben még rejtett utalásokat sem találhatunk a területi revízióra. („A köztársaság nemzetei szemünk elõtt egyesülnek. Egy táborba siet a német, a szlovák, a lengyel, egy táborba tehát minden magyar." KL 1938. 04. 02.) A magyar kisebbséget tömörítõ párt a „nemzeti alapú politikát" („ma mindenkinek felelnie kell, hogy melyik nemzetnek a fia. Kitérés nincs" – nyilatkozza Jaross Andor pártelnök, KL 1938. 04. 06.), a „magyar élettér védelmét" hangoztatja és *auto-*

nómiatörekvéseiben legfõbb szövetségeseinek a német kisebbséget és a szlovákságot jelöli meg („teljes az egyetértés a nemzetiségi kérdésben a szudétanémet párt, a szlovák néppárt, az egyesült magyar párt és a lengyel pártszövetség között." KL 1938. 09. 10.). A szlovák autonómiatörekvések támogatása odáig vezet, hogy augusztusban Hlinkának, az autonomista szlovák Néppárt vezetõjének halálára nekrológ jelenik meg a *Komáromi Lapokban,* melyben méltatják a politikus munkásságát. A magyar kisebbséget igyekeznek monolit egységként ábrázolni, a Lellei-Tyúkoss-féle aktivistákat kiközösítik. A magyar parlamenti képviselõk a sajtó szerint az egész nyarat végiglobbizzák egy új alkotmánytörvényért, mely „valóságos jogokkal ruházná fel" a szlovenszkói magyar népcsoportot.

A június 12-i önkormányzati választásokat az Egyesült Párt megnyeri. A *Komáromi Lapok* aktív részt vállal a propagandában, elsõ oldalon jelennek meg a választási felhívások: „Nemzetünkért és városunkért" stb. Az Egyesült Párt 21, a szociáldemokraták 5, a kommunisták 7 mandátumot szereznek a városi képviselõtestületben. „A vasárnapi választás a magyarság testvéri összefogása volt, ezt továbbra is megtartani és erõsíteni: magyar kötelesség." (KL 1938. 06. 18.)

Errõl a magyarországi oldal hallgat. A szlovákiai magyar politikai küzdelmeknek és sikereknek semmi visszhangját nem találjuk a jobbparti Komáromban. A lokális vonatkozások – a Komáromok egyesülése mint jövõtervezgetés vagy mint a helyi politikai lehetõségek latolgatása – nem mozgatja meg a sajtót. Mindent betölt a *politikai propaganda:* az „összefogás", a békés revízió gondolata sûrûn benne van a levegõben, de csak távoli, országos és nemzetközi szinten. Minden lap részletesen tudósít például a tavaszi Vigadóbeli revíziós ünnepségrõl, a Hõsök terére szervezett szeptemberi tûntetésrõl, vezércikkek jelennek meg „Vesszen Trianon", „Vissza a Felvidéket" címmel.

II. *1938 október: átmenet*

A mélyben persze folyik az információcsere. Októberben a magyarországi Komárom lapjai is részletesen foglalkozni kezdenek a szlovákiai, szûkebben a csallóközi és Komárno/komáromi állapotokkal. A *Komárommegyei Hírlap* beszámol a cseh határzár mögött zajló eseményekrõl: az úttorlaszokról, a vasúti pályák elbontásáról, a rádiókészülék-beszolgáltatásokról, kényszersorozásokról, rekvirálásokról (KMH 1938. 10. 01.).

Az október 4-i Komárno/komáromi revizionista megmozdulás is ékesen bizonyítja, hogy mindkét Komárom sokkal jobban értesült a politikai döntésekrõl, mint azt a sajtó mutatta. A Szent-András templomban a vasárnapi misére ötezren gyûltek össze. A misén „valahogy" elõkerült a „Szûzmáriás nemzetiszínû zászló", megkondultak a harangok és a tömeg a zászlóval végigvonult a Nádor utcán és a Baross utcán, egyenesen a hídig, ahonnan a hídõrség fegyverekkel fordította vissza õket. Ezek után a Dunapartra indultak, közben a magyar Himnuszt énekelték, Nagymagyarországot, Horthyt, Hitlert, Mussolinit éltették, mígnem a magyar polgári iskola egyik tanára lecsillapította a tömeget és a Szózatra visszavitetette a zászlót a templomba. „Rendzavarás nem történt, csupán dr. Váradi (Weisz) Aladár közjegyzõ, kommunista emigráns ablakait verték be és cégtábláját törték össze, de aztán alaposan" – ezzel az antiszemi-

ta fordulattal zárul a túlparti tudósítás „Örömmámor a felszabaduló Komáromban" (KMH 1938.10.08.), mert a hír a csehszlovák oldalon persze nem jelenhetett meg. A tûntetés rituáléja, ha alaposabban szemügyre vesszük, a visszatérés rituáléja. Nemzeti szimbólumokkal felszerelkezve, templomi áldással, templomi zászlóval indul a „túloldalra" a tömeg. A visszatérés „hõsei" a nagypolitika szereplõi: Horthy, Hitler és Mussolini, ezáltal a megmozdulás egyértelmû üzenetévé válik a *revízió.*

Harmadnap, október 6-án – a cseh-magyar tárgyalások tervezett, majd késõbbre halalasztott idõpontjában –, a világosi fegyverletételre emlékezve az egész várost magyar zászlókkal lobogózzák fel, Horthy-képeket tesznek a kirakatokba, kokárdát tûznek magukra az emberek és a komáromi fiatalok felszalagozzák Klapka és Jókai szobrát. A rituálé itt kevert: a március 15-én használatos szimbólumok jelennek meg Világos napján és Horthy portré pontosítja az üzenetet. Az ünnep nem 48-nak, hanem a cseh-magyar tárgyalásoknak, tehát elsõsorban a revíziónak szól. A csehszlovák hatalom gyengeségét, a helyzet átmeneti jellegét mutatja, hogy nem következik véres megtorlás: a hír ugyan nem jelenhet meg a *Komáromi Lapokban,* a rendõrhatósági közleményben azonban „csak" gyülekezési és kijárási tilalmat rendelnek el, letartóztatásokról nincs tudomásunk.

Október 9-én végül megkezdõdnek a tárgyalások: a városok hosszú idõ után újra az országos politika fókuszába kerülnek azzal, hogy a politikai esemény helyszínéül szolgálnak. A magyar delegátus keleti pompával, luxushajón érkezik a helyszínre, külföldi újságírók garmada követi az eseményeket, a lakosság pedig kicsõdül az utcákra, hogy lássa azt, ami a nyilvános helyeken zajlik. A *Komáromi Lapok* továbbra sem tudósíthat, a *Komárommegyei Hírlapban* pedig a csehszlovák szereplõk szinte láthatatlanok maradnak, sem a tárgyalások helyszíne, sem a politikusok nem jelennek meg a tudósításokban („Örömmámor a Nagyduna mindkét oldalán a magyar delegáció érkezésekor" KL 1938.10.15.). Ezzel szemben a magyar kormánytagok programját részletesen ismertetik. A sajtókrónika szerint a Szent Imre luxushajón Kolozsvári-Borcsa Mihály fogadja az Egyesült párti Esterházy Jánost és Jaross Andort, valamint a komáromújvárosi képviselõtestület tagjait, a frontharcosokat, a leventéket, a tatai cserkészeket és a külföldi újságírókat. 16:45-kor érkezik autón Kánya Kálmán és Teleki Pál a hídfõhöz, ahol Alapy Gáspár, Komárom polgármestere mond beszédet, ezután a küldöttség gyalogosan megy át a hídtorlaszok között, majd átszáll a csehszlovák autókba. Komárno/Komárom lakossága fellobogózva, virágesõvel, „Szabadok leszünk!", „Végre itt vannak a magyarok!" felkiáltással köszönti õket. S noha a négynapos tárgyalások eredménytelenül zárulnak, a lap ugyanabban az euforikus hangulatban marad egészen november 2-ig, a bécsi döntésig.

Az eddigiekbõl látható, hogy egyfajta munkamegosztás jön létre a lapok között a Duna két partján. A balparton a cenzúra nem teszi lehetõvé azt, hogy a lakosság a sajtóból is tájékozódhasson az eseményekrõl: a nyilvánosság legfõbb színterévé így az utca, a Dunapart válik. Ezzel szemben a jobbparton a helyi hírek keretezik a túloldali – zárt ajtók mögött zajló – eseményeket. Sajátos kép alakul ki a városokról e hírek alapján: Komárom-Újváros a hídfõnél mintegy a túlpartra üzen: „becsületes magyar szív-

vel várjuk õket vissza: örömkönnyel a szemünkben fogjuk õket a kebelünkre ölelni. Szegények és elesettek vagyunk ugyan, azonban, ha szükség lesz rá, nemcsak az utolsó falatunkat bocsátjuk rendelkezésükre, hanem még gyermekeink utolsó falatjának a felét is". (KMH 1938. 10. 15.) Ezekben a hírekben logikusan alig szerepelnek a csehszlovák politikai szereplõk. Annyit azért megtudunk, hogy a tárgyalások magyar nyelven, megnyugtató hangulatban folytak és Tiso még vacsorát is adott a magyar delegáció tiszteletére. Ez következik egyfelõl a diskurzus általános természetébõl – melyben önmagát beteljesítõ jóslatként kell hangoztatni: „Vissza a Felvidéket!" stb. –, másfelõl a helyi tájékoztatási stratégiából: a város a „miénk" (lesz), „színmagyar" településként kell feltüntetni. Az, hogy egy még másik városról, másik országból tudósítanak, nem derül ki a sorokból: az *országhatárokat a „túlparti testvéreink", „odaát" kifejezésekkel eufemizálja a sajtó.* A cseh tisztviselõi kar jelenlétét, a szlovák lakosságot szándékosan rejti el a lap. Híreiben a sikertelenül záruló tárgyalások ellenére a visszacsatolási elõkészületekrõl tudósít (rendkívüli ülés a városházán, zászlógyûjtés indul a túloldaliaknak, a Magyar a magyarért! mozgalom szervezése stb.).

III. *1938. november 2.: bécsi döntés*

A diskurzusok a november 6-i lapszámokban találkoznak, *ám még nem állnak össze egy kánonná.* A fõszereplõ a túlparti Komárno/Komárom: minden újság elsõ oldalon szólítja meg e város lakosságát. A *Komáromi Lapok* „Komárom lakosságához! Testvérek!" címmel Fülöp Zsigmond városbíró felhívását közli, melyben magasztos hangon juttatja a polgárok tudomására, hogy a „felszabadítás" idõpontja november 6. („Nemzetünk ezeréves történetében új korszakhoz érkeztünk el. A húsz évvel ezelõtt rajtunk elkövetett igazságtalanság gyötrelmes következményei után végre beteljesedett lelkünk forró vágya: a magyar Felvidéket s vele együtt szeretett városunkat visszacsatolták édes hazánkhoz, Magyarországhoz"). E felhívásból tudható meg az is, hogy az ünnepségen maga Horthy is részt fog venni. „Szeretettel kérem fel Komárom lakosságát, hogy az ünnepélyen minél nagyobb számban vegyen részt, kérem a háztulajdonosokat, hogy házaikat nemzeti zászlókkal fellobogózni, kérem az üzlettulajdonosokat, hogy kirakataikat nemzeti színeinkkel feldíszíteni szíveskedjenek." „Isten áldd meg a magyart!" – zárul a felhívás.

A lap ezt a számot szinte teljes mértékben a bécsi döntésnek szenteli. Részletesen beszámol a tárgyalásokról, az új országhatárokról. Tárcák tekintenek vissza az elsõ csehszlovák köztársaságbeli idõkre, Komárom „magyarságára", beszámol a döntés következtében kiszabadult politikai foglyok börtönbeli viszontagságairól, a cseh tisztviselõi kar távozásáról, az evakuálás visszásságairól, az utolsó, elmaradt csehszlovák nyugdíjakról. Több oldalon át cikkeznek az újságírók az elsõ világháború elõtti Komárom dícsõ napjairól és híres személyiségeirõl. Az az érzése támad a kutatónak, mintha a lap a két évtized alatt összegyûlt, a cenzúra által betiltott tárcákat közölné, de visszatérít e gondolattól, hogy e cikkek tele vannak tûzdelve a visszacsatolásra való utalásokkal. A lap ünnepi készülõdésre buzdítja olvasóit, a Jókai Egyesület felszabadulási ünnepséget hirdet november 13-ra.

Megjelennek az elsõ folklorisztikus elemek is, ismert versek rigmusaira átírt revíziós „költemények”, népies dallamok újraverselt változatai. Ezeket a *Komáromi Lapok* is közli a hátsó oldalakon. A cél a politikai üzenet egyszerûsítése, kontextusteremtés, illetve ily módon szabadabban engedhetõ ki az indulat, tágabb teret kapnak a vágyak (Pozsony például csak a dalban kerül vissza: valójában ez a város a bécsi döntés határain kívül reked). Itt most terjedelmi okokból csak a Komáromi Tárogató Horthy-nótáját idézzük, melyet a Kossuth Lajos azt üzente dallamára kellett énekelni:

Horthy Miklós azt üzente:
Útban van a regimentje.
Holnap itt lesz már minálunk,
S mind egy szálig hozzá állunk.
Éljen a haza!

Nótás lesz a Klapka vára:
‘Fel vitézek a csatára!’
S új nóta is zendül itten,
Cseh zsebrákok mars ki innen!...
Éljen a haza!

Drága hazánk, Magyarország,
Mennyi sebtõl vérzik orcád!
De most Horthy katonája
Minden bajod kikúrálja!
Éljen a haza!

Horthy Miklós nehezen vár
Pozsony, Léva, Kassa, Ungvár,
Lobogónkat tûzd ki itten,
Megáld érte az Úristen...
Éljen a haza!

A jó Isten szeret minket,
Letörülte könnyeinket...
Sorvad már itt a cseh világ,
Pusztuljon is mihamarább!...
Éljen a haza!

A nóták, versikék ellenére nem állíthatjuk, hogy teljes fegyverzetükben megjelentek volna az etnikai sztereotípiák. A cikkekben a csehek mint olyanok nem válnak céltáblává, magát a csehszlovák államot és az azt megtestesítõ tisztségviselõket éri bírálat. S mintha teljesen megfeledkeztek volna arról a néprõl, amellyel együtt éltek – a szlovákokról. A város – a lap fényében – a magyarság „mi-tudatában” oldódik fel, abban a *kisebbségi magyarság-tudatban,* amely arra törekszik, hogy visszatérjen a nemzet, „az Édes anya ölébe”.

Sokkal túlfûtöttebb, érzelmesebb – újságíró tollából származik – a komáromi vezércikk és tagolatlanabb maga a *Komárommegyei Hírlap.* Az elsõ oldalon megjelenõ cikkek címei szimmetrikusak a túlpartiéval: „Magyar testvérek!”, „Húsz sötét esztendõ”, „Kedves elszakított Véreink” stb. Ennél fontosabb sajátosság a keresztény nemzeti retorika jelenléte („magyar faj hõsei”, „imádkozzunk mindannyian a Duna mindkét partján”). E retorika teljesen átitatja a *Komáromi Katolikus Tudósító* ünnepi számát („Nincs magyar kultúra, mely nem keresztény.” KKT 1938. 11.-12.) Mindazonáltal a késõbbiek fényében a szöveg az õszinte örömöt is sugározza: „Isten legyen velünk, hogy a legbensõbb megértésben egyesüljünk. A trianoni gát soha éket ne

verjen közénk, hanem a kölcsönös bizalom ezer fajtája hassa át szíveinket és adjon erõt vállvetett közös munkára a haza szolgálatában. Magyar testvéreink! Az Isten hozott Benneteket!"

E napon lép be az események krónikása szerepébe a *Komárom-Esztergom Vármegye* címû tataóvárosi székhelyû hetilap. „A szívek összedobbannak" címmel elsõ oldalon örvendezik a bécsi döntés fölött és itt számol be az azt követõ tatai ünnepségekrõl. Gyõrffy Imre publicisztikájában teljes oldalon emlékezik meg a „legnépszerûbb magyar városról" – Komáromról. Az írás hangvétele erõteljesen cseh- és szlovákellenes, nosztalgikus.

Ez tehát az a pillanat, amikor a *két közösség egymás felé fordul* és a bécsi döntést önmaga szempontjából is értelmezni kezdi. A hatás politikailag erõsen kontrollált, hiszen magyar oldalról kész szimbólumrendszer és beszédmód fogadja a túlpartiakat, melyet azok még nem tettek magukévá, így nem is csoda, hogy nem szólítják meg a jobbparti Komáromot: még tanulják csak az új nyelvet. Komárom-Újvárosban a realitások, az elmúlt idõszakban kialakult „másság" búvópatakként már felbukkan a szövegekbõl („trianoni gát", „magyarabbak vagytok nálunk" stb.), míg Komárno/ Komárom még csak önmagát képes látni és ünnepelni a politikai események tükrében.

IV. *1938. november 6.: visszacsatolás*

A visszacsatolásról tudósító, november 12-én megjelenõ lapok hosszan foglalkoznak a 6-i eseményekkel. A *Komáromi Lapok* öt oldalon keresztül számol be idõrendi sorrendben a bevonulás részleteirõl. Az elsõ hír Horthy mindössze 13 soros szózata a komárno/komáromiakhoz, a második Vitéz Temessy Milán altábornagy ötször hosszabb köszöntõje. Míg a Horthy-szózat a megpróbáltatások-szabadság-hazaszeretet szimbólumrendszerre épít és minden, e területen élõ népet „magához ölel", addig a dandárparancsnok köszöntõje militáns és nacionalista, csak a magyarokat szólítja meg (azokat azonban nem kevésszer, éppen 30 alkalommal a kétharmad oldalnyi szövegben).

Lássuk ezek után elõször a 6-ai eseményeket és azok szimbolikáját! A közvetlen elõkészületeket már elõzõ este megkezdték a komárno/komáromiak, noha az utolsó cseh városparancsnok kijárási tilalmat rendelt el. Másnap reggel 8-ra elkészült a „diadalkapu" és a díszemelvény, virágokat és szõnyegeket helyeztek az ablakokba, fellobogózták a házakat. Ekkor cseh parlamenterek jelentek meg az Erzsébet-szigeten, a híd közepén pedig felsorakoztak a spanyol lovasok és a magyar parlamenterek, akiket Fülöp Zsigmond városbíró a komárno/komáromi városházára kísért és ott megtörtént a város formális átadása-átvétele. A lakosság megéljenezte a parlamentereket.

Háromnegyed 11-kor az utolsó cseh katonák és pénzügyõrök a polgárõrség kíséretе mellett elhagyták az Erzsébet-hidat, az aktust az „egész város csendben nézte végig". Három perccel 11 elõtt a magyar alezredes a cseh õrnaggyal németül közölte: „csapataink három perc múlva átlépik a határt", ezek után az õrnagy is távozott. 11 órakor a magyar katonák felsorakoztak a híd közepén, „Elõre!" felkiáltással eltisztították

az úttorlaszokat és virágesõben átlépték a volt országhatárt. A tömeg jelszavakat skandált: „Horthy, Horthy! Mindent vissza! Éljen Kánya! Éljen Teleki! Duce, Duce!". A „magyar bakák gyönyörrel gázoltak bele" az Erzsébet-hídon virágokból kirakott 1918-1938 alakzatba, majd átmasíroztak a Baross utca elején felállított Diadalkapun, melyen „Isten hozott" felirat állt. A város centrumában a Szent András templom szintén feldíszítve várta az ünneplõket („Téged, Isten dícsérünk"), a téren álló óra reklámüvegeit piros-fehér-zöldre cserélték a „Magyar Hiszekegy" szövegével.

Fél egykor a diadalkapunál váratlanul megjelent Imrédyné, akit Szíjj Margit fogadott és átnyújtotta neki az Imrédynek szánt virágcsokrot. Százhúsz magyar ruhás komáromi lány várta a kormánytagok érkezését. Elõször Teleki és Keresztes-Fischer jött meg, elõbbi azért korábban, hogy mint országos fõcserkész találkozzon a komáromi cserkészekkel, majd megjelent az egész kormány, amelyet Szíjj Margit és Jaross Andor fogadott. Szíjj Margit néhány mondatban mondott köszönetet, Jaross szintén rövid, ám szimbolikus beszédet tartott. „Szegények vagyunk és nem ajánlhatunk fel mást, mint szenvedéseink, könnyeinek gyöngyszemeit és azt a magyar akarást, hogy a felszabadítás nagy mûvét munkáló kormánynak vezetése mellett dolgozunk a most már közös hazának felvirágoztatásán." A beszédekre Imrédy, az „egykori komáromi huszár" hosszan felelt. Elõször meghatottságának adott hangot, majd rátért arra, mit kaphat Magyarország a visszacsatolt területek magyarságától. „Új vágyakat, gondolatokat, törekvéseket hoztok a magyar életbe. Talán feszültségeket is hoztok, de ezekbõl nem fognak villámok elõrobbanni, hanem életet adó áramlások fognak megindulni." Felemlítette a visszacsatolásokból kimaradt „magyar testvéreket", de egyúttal üdvözölte az „ezeréves hazába visszatérõ" szlovák, ruszin és német testvéreket is. „Hûséget hûséggel, szeretetet szeretettel viszonzunk." A tömeg azt skandálta: „Mindent vissza! Pozsonyt vissza, Nyitrát vissza!"

A kormány ezek után átment a Klapka térre és elfoglalta helyét az emelvényen. A katonák és a teljes létszámban megjelent magyar kormány bevonulását a tömeg állandó éljenzéssel fogadta. Horthyné és két fia csak fél kettõre ért a városba. Üdvözlésük után, az ünnepség csúcspontjaként, tengernagyi öltözetben Horthy jelent meg Komárom-Újvárosból fehér lovon és megállt Klapka lovasszobrával szemben. „Felhangoztak a magyar „Hiszekegy" akkordjai, majd Kállay Éva („Isten éltesse a legfõbb Hadurat!"), Imrédy Béla („A látomás beteljesült") és Fülöp Zsigmond („kormányzó urat a legmélyebb alattvalói hódolattal üdvözlöm") köszöntötte a kormányzót. A városbíró hosszú beszéde Komárom, a „szent istváni magyar haza" és a további revízió gondolatára épült. A köszöntõkre Horthy néhány egyszerû és rögtönzött mondattal felelt, utalva a város múltjára és lakói kitartására. Magyarul, németül és olaszul éljenezte meg a tömeg. A katonazenekar „rázendített" a Himnuszra, amit az egész tömeg énekelt, majd a komáromi gyerekek nevében egy magyar ruhás kislány irredenta szavalata következett. A kormányzó a kislányt „jobbról-balról megcsókolta". Végül a „magyar anyák" megkoszorúzták a zászlót. („Mi magyar anyák titkon arra neveltük fiainkat, hogy egykoron e dicsõ honvéd zászló vitéz harcosainak nyomába lépjenek.") Az ünnepséget a csapatok díszmenete és a Himnusz zárta. A várost estére kivilágították.

Mint látjuk, a cseh katonák távozásáig a magyar résztvevõk nem vagy csak csendben ünnepelnek, a valóságos erõviszonyokat, a gyõztes-vesztes szerepeket a diskurzus maga nem, csak a jelenlevõ tömegek és a mozgásirányok mutatják. Még van „két oldal", melyet a híd választ el, s a túlpartra csak akkor lépnek át a magyar katonák, amikor azt a csehszlovák tisztviselõk már elhagyták. Az ünneplés csak ezek után kezdõdhet, kevés a spontaneitás. A vélhetõleg *kész koreográfia* – melyet Horthy már 1920-ban begyakorolhatott – *lényegében mellõzi a lokalitást,* csak a tereit használja és azokat is csak annyiban, amennyiben rímelnek az üzenetre. Az ünnepség több értelemben is *hierarchikus és autoriter*: a felszabadítókat köszöntik a felszabadítottak, s noha a beszédekben megemlékeznek a magyar kisebbség érdemeirõl, azonban ezek közül a legfontosabb a szenvedés és nem valamilyen tett az elmúlt húsz évbõl, továbbá e megemlékezések csupán kitérõi a lényegi mondanivalónak (Nagymagyarország, felszabadítás). A kormányzót, mint láttuk, uralkodóként fogadja a városbíró, aki magát alattvalónak nevezi. Az ünnepség keretét a katonák vonulása adja, a militáns szimbólumok lépten nyomon feltûnnek benne (Horthy például „legfõbb Hadúrként" jelenik meg a honvédõ hõs Klapka szobra elõtt). A felkínált közös identitásban, érintõlegesen ugyan, megjelennek lokális hõsök, ez az identitás mégis merõben általános szimbolikát követ: az ezeréves szentistváni Magyarországét, amelybe, „mint gyermek anyja ölébe, tér vissza" Komárom és Dél-Szlovákia.

A két lap tudósításai szinte szóról-szóra megegyeznek, a különbség csak annyi, hogy a *Komárommegyei Hírlap* beszámolója rövidebb. E tudósítások a szokásostól eltérõen kevés kommentárt tartalmaznak, a szófordulatok, a magasztos szóhasználat mutatják csak az újságírót a szöveg mögött. *A magyar kormány „médiapolitikájának"* (ne feledjük, Kolozsvári-Borcsa a sajtós) *tiszta lenyomatát adják a lapok.*

Furcsán alakul azonban a helyzet az újságok hátsóbb oldalain. Komárom-Újváros az egyesülés után is valamiféleképpen az „anyaország" követét játssza: szervezi a Magyar a magyarért! gyûjtést, a visszacsatolt város kereskedelmi és iparkamarájának felállítását, a közös megyei közigazgatást – egyszóval a visszacsatolás *profán ügyleteit.* A balparti Komárom tovább ünnepel, üdvözlõ táviratokat fogad magyar városoktól, Teleki és a cserkészek, a két Komárom frontharcosainak találkozóiról tudósít, a hálaadó istentiszteletek idõpontját közli, örvendezik a magyar hivatalok és intézmények (posta, rendõrség, csendõrség, vasút, buszjáratok) felállítása fölött. Egyúttal az elmúlt húsz évrõl szóló új narratíva megteremtésén fáradozik, melynek legfõbb sajátossága a *múlteltávolítás:* mintha a tegnap 100 évvel ezelõtt lett volna (a Jókai Egyesület Múzeuma például azonnal gyûjteni kezdi az elsõ csehszlovák köztársaság relikviáit). A közigazgatás elengedhetetlenül szükséges intézményeinek megteremtése mellett nagy hangsúly kerül a szimbolikus „cserére" is: a cserkészek, a Katolikus Legényegylet (KALOT) integrálására, a Vitézi Rend nagykomáromi megszervezésére. A „mindannyian egyek vagyunk" azonossága mellett azonban megjelennek az elsõ diferenciáló hangok is: az egyik publicisztika már azt pedzegeti, hogy aki együttmûködött a csehszlovák állammal, „az most ne álljon az elsõ sorba és ne viselkedjék hangosan". A „*belsõ tisztogatás"* ekkor még szerény és óvatos hangjai néhány hét alatt fel fognak erõsödni.

A „lényeget” – Werth Henrik vezérkari fõnök rendeletét[9] – a *Komáromi Lapok* csak hátul, a 9. oldalon közli. A rendelet a katonai igazgatás alá került „megszállott területek” egyes közigazgatási eljárásait szabályozza. Egyrészt garantálja a jogfolytonosságot azon törvényekre, amelyeket nem tettek semmissé, másrészt katonai igazgatás alá rendeli a közigazgatási és közbiztonsági szolgálatot, rendelkezik a magyar kir. posta mûködésérõl, az iskolai oktatás változatlan formában és tanerõvel történõ folytatásáról, a katonai bûntetõ bíróság felállításáról, a visszacsatolás elõtt kiszabott bûntetések végrehajtásának szüneteltetésérõl. Közli, hogy az anyakönyvezés a korábbiak szerint folyik tovább, míg az elszámolásokra nézvést a magyar törvények a mérvadók. Elõírja az állami tulajdonban levõ ingóságok és a magántulajdonban levõ fegyverek beszolgáltatását, elvonja a gyülekezési jogot, egyesülési jogot (már meglévõ egyesületek esetében is). Engedélyhez köti a kiadói tevékenységet, szabályozza a zárórát. A visszacsatolt területekrõl Magyarország egyéb területeire csak fényképes utazási igazolvánnyal lehet utazni annak, aki nemzethûség, erkölcsi és közrendészeti szempontból kifogás alá nem esik, és csak a kijelölt „határállomásokon” lehet átlépni e területek „határát”. Útlevelet legföljebb 3 hónapra lehet kapni.

A határok tehát még messze nem omlottak le. A „felszabadulás” megemelt, ünnepi narratívája alatt a „megszállás” nyers, profán narratívája húzódik. A magyar katonai hatóságok által bevezetett rendszabályok nem sokban különböznek a csehszlovákoktól: a katonai bíróságról, a korlátozott gyülekezési és egyesülési jogokról, a különféle utazási engedélyekrõl a komáromiak már addig is sok tapasztalatot gyûjtöttek. A különbség formálisan csak annyi, hogy a korábbiakat a csehszlovák, az újakat a magyar hatóságok szabályozták, ill. adták ki. Ezek a határok nemcsak Dél-Szlovákiát választották el a magyar területektõl, hanem Komáromot Komárom-Újvárostól, legalábbis az elsõ idõkben.

V. *1938 november-december: utózöngék*

Az ünnepi hangulat nem szûnik november 6. után sem. A lapok továbbra is magasztos stílusban éltetik a felszabadulást, a mindennapok eseményei és nehézségei alig kapnak nyilvánosságot. Két téma jellemzi a vezércikkeket és a tárcákat. Az egyik a *felszabadulás* maga, amelyrõl újabb és újabb részleteket elevenítenek fel (pl. azt, hogy a csehmagyar tárgyalások idején a komárom-újvárosiak szerenádot adtak Kányának, aki a Zsófia hajón tartózkodott), illetve Horthy éltetése (ez különösen Miklós napkor csúcsosodik ki), a különféle egyesületek ünnepségei, Nagykomárom jövõje. A másik szál a múltba vezet: az *elsõ csehszlovák republikáról szóló narratíva* megalkotásáról van szó. Ennek alapvetõ sajátossága, hogy kizárólag a fájó és negatív epizódokat eleveníti fel (a *Komáromi Lapok* például újraközli a cseh megszállásról tudósító 1919-es írását, „Magyarok a cseh börtönök mélyén” címmel frissen szabadult politikai foglyok börtönbeszámolóit jelenteti meg, a régi határátkelések viszontagságairól stb. olvashatunk).

A visszaemlékezések azonban nemcsak az elmúlt húsz év, hanem a korábbi évtizedek és századok helytörténetét is felelevenítik. E felelvenítések arra hivatottak, hogy *helyreállítsák a „magyar” történelem folytonosságát,* a nemzeti hõsökön, szigorúan

magyar szereplõkön keresztül az ezeréves magyar történelem és Komárom dicsõ múltja mellett eltörpül az elõzõ, rövid idõszak. E sajátos történetszövés egy eddig rejtve maradt „másságról" tudósítja a kutatót: olybá tûnik, mintha az elsõ csehszlovák republika alatt a Felvidéken nem folytatódott volna (a) magyar történelem. Persze tudható, hogy ez nem így volt, hiszen a kisebbségi magyarság mint etnikum ebben az idõszakban is egyedi és csak rá jellemzõ (tehát ebben az értelemben mindenképpen magyar) történelmi szerepbe került, ami nem merült ki a politikai sérelmekben (és itt nem csak a politikai szintereken artikulálódott magyar érdekérvényesítés eseményeire kell gondolnunk, hanem a kisebbségi magyarság kulturális és társaséletére, gazdasági viszonyrendszerére stb.). Helyi és regionális, valamint országos szinten „íródtak tovább" e magyar történelmek, bár láthatóan nem épülhettek be a „Nagymagyarország ezeréves államisága" nagy narratívájába. *Az állami propaganda által elõírt autoriter beszédmód eleve kényszerzubbonyba zárta a kisebbségi magyarságot* (a Felvidéket lakó további kisebbségekrõl nem is beszélve), amely így csak szenvedésein keresztül jelenhetett meg a nyilvános beszédben.

A kisebbségi magyar történelem (és annak szereplõi) által a diskurzusteremtésben elszenvedett vereség egyik legeklatánsabb példája az *antiszemitizmus megjelenése a visszacsatolt részeken.* Tudjuk, hogy a zsidósággal kapcsolatos elõítéletek és politikai szándékok tekintetében nemcsak a csehszlovák és a magyar állam, hanem a csehszlovákiai magyar kisebbség és az anyaország között is lényeges különbségek voltak. A magyarországi politikai antiszemitizmus, mely ott az államideológia részévé vált, nem vert, nem verhetett gyökeret a kisebbségi magyarság körében (legalábbis a nyilvános fórumokon). Ennek praktikus oka a közös kulturális értékek mellett az egymásrautaltságban keresendõ: a magyar pártoknak minden szavazatra, a magyar színházaknak, egyesületeknek minden koronára szükségük volt. A Magyar Nemzeti Párt vezetõi között szép számmal találhattunk olyan felvidéki zsidókat, akik egyszerre kötõdtek a magyar és a zsidó kultúrához, néphez. Jaross Andort, az Egyesült Párt vezetõjét 1938. november 15-én tárca nélküli miniszterré nevezik ki, december 10-én pedig a képviselõház ünnepi ülésen köszönti a 17 új felvidéki képviselõt. (Tudvalevõ, hogy ekkorra már beiktatták az I. zsidótörvényt és Imrédy-kormánya épp a másodikon dolgozik.) Az Egyesült Párt december végi érsekújvári gyûlésén Jaross már azt nyilatkozza, hogy a csehszlovák éra idején „a zsidóság menekült a magyar kisebbség hajójáról", az utolsó percekben is a cseh propagandát támogatta. A miniszter utal arra, hogy a „zsidókérdést" törvényben kell szabályozni és a néhány „jó" zsidó pedig részesüljön egyéni elbánásban.

Összefoglalva Dél-Szlovákia 1938-as visszacsatolásának komáromi diskurzusát a következõket állapíthatjuk meg:

1. A helyi sajtó tükrében a bécsi döntés, a két város egyesülése váratlan politikai eseménynek látszott, melyre egyik város sem készülhetett fel. A lapok hangvétele, stílusa, közéleti problémái teljesen különbözõek voltak: a csehszlovákiai városban a ma-

gyar autonomista törekvések, a magyar oldalon pedig a revizionista propaganda uralta a diskurzust.

2. 1938-ban a városok nem fordultak kitûntetett figyelemmel egymás felé: az országhatárok, a belpolitikai aktualitások lekötötték az újságírói kapacitásokat. Ezzel nem azt állítjuk, hogy nem is figyeltek volna egymásra. Az a hipotézisünk, hogy e témák egyszerûen a „beszélt" nyilvánosságban jelentek meg: a piacokon, a határállomáson, a kávéházakban stb.

3. Október fordulatot mutat a Komáromok médiáiban: a csehszlovák cenzúra miatt a Komárommegyei Hírlap átveszi a tudósító szerepét és részletesen beszámol a túlparti megmozdulásokról. Ezt a közvetítõi szerepet a lap mindvégig megtartja, még a visszacsatolások után is.

4. A visszacsatolás ünnepi eseménye, annak rituáléja „viszi át a túlpartra" és mutatja be az új diskurzust, azt, hogy miként kell ezentúl Komáromban „magyarul" beszélni. E rituálé és a mögötte felsorakozó politikai erõk olyan kizárólagosak, hogy néhány hét alatt felülírják a korábbi kisebbségi diskurzust. Az anyaországi beszédmód eleve kijelöli a „visszatértek" szerepkörét és új identitást kínál a „közös munkálkodás" és a „nemzet feltámadása" eufemisztikus célkitûzéseiben. A szöveget alátámasztó magyar rendfenntartó erõk viseletükkel szimbolikusan, jelenlétük súlyával pedig valóságosan is megtestesítik az új magyar uralmat: imádni õket és félni tõlük mindenki számára kötelezõ.

5. A „nyelvtanulás" lépésrõl lépésre halad. A balparti város még napokon át „ünnepel": ismétli a feladott irredenta leckét. Ebben elõször a reviziós tételek jelennek meg, aztán az etnikai sztereotípiák mobilizálódnak: a csehek, szlovákok ismét ellenséggé válnak. Év végére az antiszemita kijelentések is – az egykori Szlovenszkóra áthangszerelt formában – megjelennek a hasábokon.

Összegzés

Dolgozatunk végén illõ választ adnunk a bevezetõben megfogalmazott problémára. Rekonstruálható-e a komáromi „kis történet", mely a két nagy narratívát kiegészíti, s ha igen, mi a társadalomtudományos szempontból új, eddig ismeretlen eredménye sajtóelemzésünknek?

Vegyük elõször szemügyre a források és a módszer kapcsán levonható következtetéseket. Határozottan állíthatjuk, hogy hibás az a történészi módszer, amely a korabeli sajtót egyfajta rosszul értelmezett „oral history" koncepcióval közvetlen forrásként, az „igazság" krónikásaként, hiányzó adatok lelõhelyeként használja. A korabeli sajtó a valóságnak csak egy sajátos szeletét prezentálja. A történeti vizsgálatoknak tehát magát a forrást is a „megfelelõ helyre" kell tenniük. Ebbõl kiindulva a helyi sajtó – egészen napjainkig – különbözik az országos terjesztésû és a fõvárosi lapoktól. Nemcsak abban, hogy a lokalitás, a helyi események nagyobb szerepet kapnak benne, hanem szerkesztõi, újságírói attitûdjeiben, tájékoztatási politikájában is. A demokratikus tradíciók hiánya még akkor is öncenzúrához vezet, amikor a nagypolitikában már e gátak ledõltek. A kisváros konzervatívabb, megkockáztathatjuk, rendiesebb világában

sokszor nagyobb a tét, mint Budapesten: aki bukik, örökre kibukhat. E túlzott lojalitás, egyszólamúság különösen feltûnõvé válik a harmincas évek végi Magyarország vidéki, kisvárosi sajtójában, fõként akkor, ha a budapesti polgári vagy szociáldemokrata lapokkal vetjük össze.

Más tradíciókat teremt a kisebbségi lét, noha a kisvárosiasság ezekre az újságokra is rányomja a bélyegét. Mégis, magából az etnikai hierarchiából következõen kritikusabb, vagy egyszerûen csak sokszínûbb, élénkebb a szlovákiai magyar sajtó. Ezt a megállapítást erõsíti, hogy – ne feledjük – a magyar lapokat mindvégig cenzúrázták, illetve jól tudták a szerkesztõk, hogy a Csehszlovákiával kapcsolatos magyarországi politikai törekvésekrõl nem akárhogy lehet beszámolni. Igy sok esetben inkább eltekintettek e hírek közlésétõl és a helyi eseményekre, illetve az országos kisebbségi problémákra fordították a figyelmet.

A kisebbségi lét másik, a médiában lecsapódó következménye egy sajátos beszédmód megjelenése. E beszédmód él a csehszlovákiai demokratikus berendezkedésbõl fakadó adottságokkal és lehetõségekkel: nagyobb a szociális érzékenysége, számol a baloldali eszmékkel és érvényesíti a kisebbségi jogokat. Hátrányos társadalmi pozíciói miatt reflexívebb és nyitottabb a hazai médiánál: az önértelmezés, az identitás „menedzselése" erre kényszeríti.

Végül más-más politikai törekvések szócsöve a magyarországi és a csehszlovákiai kisebbségi magyar sajtó. Ez a nyelvezetben, az orientációban is tettenérhetõ. Ezt a folyamatot látjuk megindulni az 1918-22 közötti idõszak elemzésében és ennek megtörését, a közös nyelv megteremtését akkor, amikor 1938-ban sor kerül az egyesülésre. Kutatásunk szerint utóbbinak a kisebbségi magyar „kánon" szükségszerûen a vesztesévé válik.

Ezek után vizsgáljuk meg közelebbrõl a két „kis" narratíva kapcsolatát a nagy történelmi folyamatokkal és azok interpretációival. 1918-ban évszázadok óta nem tapasztalt tragédia érte a trianoni határok mentén élõ népességet. Az elsõ világháború akkor még egyedi és ismeretlen borzalmai után a teljes politikai összeomlás, a változó baloldali rezsimek uralma és a cseh légionáriusok megszállása következett. A Duna egyik pillanatról a másikra határfolyóvá, a Komárom két partját összekötõ híd határállomássá, tiltott övezetté vált. A korábbi életvilágok széthulltak, az éveken át fennálló statárium félelemben tartotta az egész várost.

A diskurzuselemzés kimutatta, hogy az új helyzet drámaian érintette a komáromiakat. Társadalomlélektanilag úgy fogalmazhatnánk meg, hogy teljes orientációs káoszt teremtett bennük: mindennapos, bevett útvonalak, kapcsolatok, intézmények váltak elérhetetlenné az új és zárt demarkációs vonal (késõbb országhatár) miatt. A folyó partja és a híd kiemelt nyilvános helyei voltak a város korábbi életének: munka- és szórakozási lehetõségek kötõdtek a vízhez, közlekedés a hídhoz. E helyek a szó szoros értelemben tiltottá váltak: csehszlovák oldalon drótkerítést húztak a Duna partjára, a hidat katonák õrizték, az országhatárt úttorlaszokkal jelölték és erõsítették meg. Mindkét oldalon a „halál" („meghalt a Duna", „meghalt Komárom") és a „börtön" („fogoly-helyzet") metaforája jelenik meg a leggyakrabban, s nem

a nagypolitika („nemzethalál” stb.), hanem a lokalitás szintjén. A börtön metaforája egy rövid idõre meg is testesül Komáromban: 1920-ban „beszélõt” engedélyeznek a hídon, eszerint délelõtt 10 és 11 között, valamint délután 1 és 3 között a túlpartiak katonai felügyelet mellett találkozhatnak és beszélhetnek egymással a híd közepén, a torlaszok mentén.

A másik, mindezidáig kellõen nem hangsúlyozott következménye a trianoni döntésnek a határmenti (és tágabban az elcsatolt) területek lakosságának csalódottsága, kiábrándulása a magyarországi politikából. Sokkszerû tragédiák gyakori kísérõjelensége a tulajdonítás, itt is ezzel találjuk magunkat szembe: mindkét Komárom sajtója hangoztatja, hogy magára maradt, senkinek nem kell, két szék között a pad alá esett, egyik országban sem bízhat ezentúl a város. A kisebbségi identitás egyik legmasszívabb eleme tehát a kezdetekben gyökerezik és éppen egy, az anyaországgal szembeni negatív tapasztalaton (elõítéleten) alapul: Magyarország nem volt képes e népességet és e területeket megtartani. Az eredendõ másság az országhatárokon kívül és belül maradtak között a kisebbségi magyarság legelsõ új identitáselemei közé tartozik, vagyis korábbi eredetû, mint a többséggel, a csehekkel, szlovákokkal, cseh-szlovákokkal szembeni. Trianon ebbõl a szempontból elõbb és élesebben választja el a magyarokat egymástól mint a többi, többséggé váló etnikai csoporttól.

Mindebbõl az következhetne, hogy a visszacsatolások úgymond „helyreállítják” a széttöredezett magyar identitás egységét, hiszen a határok megszûnnek. Több szempontból sem történhetett így. Láttuk, hogy a visszacsatolás autoriter és militáns narratívája nem kínált lehetõségeket az egyesítésre, mi több, a különbségeket mindvégig megtartotta: „mások” maradtak jogi és politikai értelemben is a kisebbségi magyarok, egyrészt területi és nemzetbiztonsági elvek alapján korlátozták a jogaikat, másrészt diszkurzív eszközökkel különböztették meg õket. A szenvedés és az elnyomattatás kizárólagos és lekaparhatatlan bélyegét végérvényesen 1938-ban ragasztották a szlovákiai magyarságra és tulajdonképpen belekényszerítették – még akkor is, ha nem igazán állt ellen – ebbe a szerepbe.

A komáromi lapok elemzése alapján tovább pontosítható az 1938-as (és az azt követõ többi) visszacsatolás „központilag” elõírt beszédmódja. Errõl röviden a következõket mondhatjuk: az 1920-ban keletkezett irredenta narratíva nem sokat változott a következõ két évtizedben. A használt szimbólumok a Horthy-rezsim alapító diskurzusában már mind megjelentek, mi több, az ünnepi rituálé is 1920-ban keletkezett. Ez az állandóság és a visszatekintve roppant primitív szimbolika arra volt hivatott, hogy épp statikusságával hangsúlyozza: „Nagymagyarország” története folytonos, az elmúlt húsz év rövid, kitörölhetõ epizód csak. A komáromi ünnepség összes szereplõje egyszólamban követi a láthatalan irredenta kottát, s ha erre még nincs elég muníciója, akkor sem mondhat a témán belül mást. Egyszer sem lépett ki a kisebbségi beszédmódból egyik „túlkomáromi” sem, mint ahogy az egyetlen magyarországi politikus, akinek látszólag nem kellett követnie a formaságokat, a kormányzó, Horthy Miklós volt. Mi azonban már ne üljünk föl a látszatnak: õ épp ezt a szerepet osztotta magának, a formákon belül maradt tehát.

Legvégül egy olyan kérdés maradt megválaszolatlanul, amit a bevezetõben tettünk fel: mit tett hozzá kutatásunk az irredenta beszédmód továbbélésének értelmezéséhez? Úgy véljük, mindkét egykori érzés, a tragédia és az elhagyatottság újraélhetõ, feleleveníthetõ, még akkor is, ha a kívülálló értetlenül, vagy akár szappanoperaként tudja csak szemléli azokat. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy szélsõséges politikai csoportok még mindig sikerrel pengetik az irrendentizmus húrjait, noha azt sem kell elfelejtenünk, hogy egy dolog a beleérzési képesség és megint más a racionális politikai szándék és cselekvés. A fennálló különbség alaposan korlátozza e csoportok tényleges mozgásszabadságát. Több közvéleménykutatás vizsgálta a rendszerváltás óta, hogy mennyire irredenta a magyar lakosság és meglepõ adatokkal szolgáltak. E kutatások a felnõtt lakosság 30%-ánál mutattak ki irredenta nézeteket. Megítélésünk szerint ezek az adatok félrevezetõek, hiszen inkább mutatják a fentebb vázolt beleérzõ képességet, mint a reális mérlegelést követõ politikai szándékokat. Másik példánkat, a tulajdonítást szintén több empírikus kutatásban tettenérhetjük. A szomszédos országok magyar kisebbségei körében végzett szociológiai vizsgálatok egyik alaptoposza az „egyedül vagyunk" identitás, melyet a szélsõséges nacionalisták is gyakran meglovagolnak.

A másik figyelemre méltó sajátossága a mai irredenta kijelentéseknek, hogy immár nyolcvan év óta semmit nem változtak. Sem nyelvileg, sem szimbólumaikban, sem jelszavaikban és érvelési logikájukban nem térnek el vállalt elõdeiktõl. Csurka beszédét 1920-ban, vagy 1941-ben is mondhatta volna, s nem tûnt volna fel senkinek, hogy más korból pottyant oda. Ez egyrészt jelenti, hogy az irredenták nem lettek reflexívebbek, nyitottabbak voltak mint 1938-ban – s ezzel saját maguk számára állítják ki a demagógok szegénységi bizonyítványát. Másrészt jelenti azonban azt is, hogy e demagóg beszédmód a magyar politikai élet örökzöldje maradhatott, ez pedig már sokkal szomorúbb.

JEGYZETEK

[1] E tanulmány egy, a *Deutsche Forschungsgesellschaft* (DFG) által támogatott, 1998-2000 között folyó nemzetközi összehasonlító kutatás keretében készült. A kutatás pontos adatai: Universität Freiburg – Sonderforschungsbereich 541 „Identität und Alterität", Teilprojekt B2 „Staatsgrenze und Identität in Osteuropa 1918-1938".

[2] Lásd például Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás.* Osiris, Budapest, 1998.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam.* Napvilág, Budapest, 1998.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* II. III. fejezet. Osiris, Budapest, 1999.; Kövér György-Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris, Budapest, 1998.; Ormos Mária: Trianon a történelemben és a történelmi tudatban. *Világosság,* 1988. 4. sz.; Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920-1935. *Magyar Tudomány,* 1979. 4 sz.; Süli-Zakar István: Magyarország határai. *Limes* 1997. 2. sz.; Szarka László: A 20. századi Kárpát-medencei államhatárok kialakulásának történeti kérdéseirõl. Uo.; Suba János: A magyar-csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitûzése 1921-25 között. Uo.; Gyarmati György: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920-1944.

[3] A projektben éppen ezeket a helyi szinteket vizsgáljuk az osztrák-magyar és a szlovák-magyar határ mentén.

[4] Lásd ehhez Borovszky Samu: *Komárom vármegye és Komárom sz.kir. város.* Bp, én.; Takács Sándor: *Fejezetek Komárom mûvelõdés- és gazdaságtörténetébõl.* Komárom-Esztergom megyei önkormányzat. Tatabánya, 1996., Id. *Szinnyei József komáromi históriái.* H.n., é.n.; Szénássy Árpád: *A komáromi hírlapírás kétszáz éves története (1789-1989).* Tatabánya, Mikolasek Sándor: *Az állami anyakönyvezés Komárom-Esztergom megyében 1895-1995.* Budapest, 1996.; Balogh Kata: *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza.* Komárom, 1996.

[5] Az elsõ világháborút követõen összesen 13 ilyen településrõl tudunk, melyek közül kettõ feküdt a történelmi Magyarország területén: Sátoraljaújhely és Komárom. Lásd Bencsik Péter: Határok és helységnevek Köztes-Európában a 18. század második felétõl napjainkig. *Limes* 1997. 2. sz. 126-127.

[6] A felhasznált módszerekrõl lásd: Goffman, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Budapest, 1981.; Gadamer, Hans-Georg: *Szöveg és interpretáció.* Cserépfalvi, Budapest, é.n.; Foucault, Michel: The Order of Discourse. In Saphiro, M.(ed.) *Language and Politics.* 108-138.p.; Smitherman-Donaldson, G.-Van Dijk, T. A. (Hg.): *Discourse and Discrimination. Detroit.* 1988.; Van Dijk, T. A.: *Comminicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk.* Newbury Park, 1987.; Van Dijk, T. A: *Handbook of Discourse Analysis I-IV*. London, 1985.; Van Dijk, T. A.: *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung.* München, 1980.; Wodak, R.: *Language, Power and Ideology*. Amsterdam-Philadelphia, 1989.; Wodak, R.-De Cillia, R.-Blüml, K.-Andraschko, E.: *Sprache und Macht*. Wien, 1989.; Wodak, Ruth u.a.: „*Wir sind alle unschuldige Täter*" *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Suhrkamp, 1990.; Brown, G.-Yule, G.: *Discourse Analysis*. Cambridge, 1985.

[7] Hadtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a magyar áldozatok száma jóval több, közel 400 lehetett, közöttük polgári személyek és gyermekek is. Lásd: Kecskés László: *Komárom, az erõ-*

dök városa. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1984.; Bárdos László: *A komáromi magánakció.* Komárom, 1960.; Kun Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye.* Komárom, 1937.; Zolnay László: *A tanácsköztársaság napjai Komáromban.* Budapest, 1960.; Holub, Ota: Komárenky masakr. *Ceskoslovensky Voják*, 1971(9) 14.

[8] Hivatkozás az interjúkra.

[9] 381.013/12. Hdm. vkf. polg. rend.

Gyurgyík László

Asszimiláció és társadalmi mobilitás szlovák területen (1950-1991)

A Szlovákiában élõ nemzetiségek Csehszlovákia, majd az abból kiváló szlovák állam kereteiben egymástól eltérõ mértékben hasonultak a többségi nemzethez, s ugyanakkor a társadalmi mobibilitásuk is kimutathatóan különbözik egymástól.

Dolgozatomban a Szlovákiában huzamosan együtt élõ nemzetiségek kapcsolatának eme összetevõi – az asszimiláció és a társadalmi mobilitás – összefüggéseire helyezem a hangsúlyt. E tekintetben a felhasználható adatforrások köre korlátozott. Releváns adatokat csak az országos, a lakosság egészére vagy nagy részére kiterjedõ adatgyûjtések – a népszámlálási és a népmozgalmi statisztika – szolgáltatnak. Vizsgálatomban ezekre az adatokra támaszkodom. A kiinduló hipotézis, hogy a nagyobb mértékben asszimilálódott nemzetiségek mobilabbak, mivel nagyobb mértékben akkulturálódtak – vették át a többség kulturális szokásait – és integrálódtak a többségi társadalomba. Ez olyan tényezõ, ami jelentõs mértékben megkönnyítheti a társadalmi ranglétrán való elõrehaladást. Feltételezhetõ az is, hogy a mobilabb nemzetiségek hasonulása elõrehaladottabb, intenzívebb, mint a kevésbé mobil nemzetiségeké.[1a]

Elméleti alapvetés

Az asszimiláció határcsökkentõ folyamat, ami akkor következik be, ha két vagy több közösség, etnikai csoport vagy kisebb társadalmi csoport tagjai kapcsolatba kerülnek egymással.[1]

A társadalmi mobilitás – az egyének és családok mozgása a társadalmi osztályok és rétegek között –, tehát az a jelenség, amikor az egyén vagy család társadalmi helyzete megváltozik, például parasztból munkás, vagy munkásból értelmiségi lesz.[2]

Az asszimiláció vizsgálatában az M. M. Gordon által felállított és J. M. Yinger által módosított modellbõl indultam ki. Ez a modell az asszimilációt 4 dimenzió – akkulturáció, strukturális asszimiláció (integráció), vegyes házasodás, identifikációs asszimiláció – mentén vizsgálja, melyek közül az integráció a meghatározó: „...ha egyszer a strukturális asszimiláció bekövetkezik, az asszimiláció többi típusa természetes módon végbemegy. Nem az akkulturáció, hanem sokkal inkább a strukturális asszimiláció a záróköve az asszimiláció boltozatának.[3]

Az asszimiláció lefolyását – tág értelemben vett – társadalmi tényezõk gyorsíthatják, vagy lassíthatják.[4]

Az etnikai-nemzetiségi közösségek asszimilációját befolyásoló tényezõk:

Asszimilációs hatás	Vegyes vagy semleges hatás	Disszimilációs hatás

A vizsgált etnikai – nemzetiségi csoport részére, illetve azon belül:

1.	A teljes népességhez viszonyítva kiscsoport	A teljes népességhez viszonyítva nagycsoport
2.	Szállásterülete szórt	Szállásterülete koncentrált
3.	Lakóhelyén régóta él	Lakóhelyén rövid ideje tartózkodik
4.	Az anyaországba való visszatérése nehéz és ritka	Az anyaországba való visszatérése könnyû és gyakori
5.	A többségi nyelvet beszéli	Eltérõ nyelvet beszél
6.	A többséggel azonos vallású	A többségtõl eltérõ vallású
7.	A domináns csoporttal azonos „fajú”	A domináns csoporttól eltérõ „fajú”
8.	Önkéntesen vándorolt be	Hódítás vagy kényszer következtében került a jelenlegi állami keretek közé
9.	Kultúrája a többségi nemzethez hasonló	A többségi nemzettõl eltérõ kultúrájú
10.	Az óhazában zajló politikai-gazdasági változásokat elutasítja	Az óhazában zajló politikai-gazdasági változásokat elfogadja
11.	Osztály és foglalkozási szerkezete homogén	Osztály és foglalkozási szerkezete heterogén
12.	Átlagos iskolai végzettsége magas	Átlagos iskolai végzettsége alacsony
13.	Csekély diszkriminációval találkozik	Nagy mértékû diszkriminációval szembesül
14.	Kevés elõítélettel szembesül	Nagy mértékû elõítélettel találkozik
15.	Nagy társadalmi mobilitású társadalomban él	Kis társadalmi mobilitású társadalomban él
16.	Eltérõ a nemek aránya	Egyenlõ a nemek aránya
17.	Gazdaságilag növekvõ társadalomban él	Gazdaságilag szûkös vagy stagnáló társadalomban él
18.	Erõs a külsõ fenyegetettség	Kicsi a külsõ fenyegetettség
19.	A korábbi államisággal kapcsolatos közös emlékezet elmosódott	A korábbi államisággal kapcsolatos közös emlékezet eleven
20.	A teljes állampolgári státusz biztosított	Az állampolgári jogok nem vagy csak korlátozott mértékben biztosítottak

A vizsgált társadalmon belül a nemzetiségek asszimilálódását egy olyan szélesebb társadalmi tényezõkomplexum hátterében értelmezzük, melynek részét képezik a vizsgált társadalom mobilitási jellemzõi.

Módszertani szempontok

A társadalomtudományok azon területei, melyek az asszimiláció vizsgálatával foglalkoznak, a kérdés más-más vetületére, dimenziójára fektetik a hangsúlyt.

Mivel az asszimiláció lefolyását nem lehet közvetlenül mérni, ebbõl adódóan vizsgálatára többféle mutató használatos. A rendelkezésemre álló adatforrások három megközelítési módot tesznek lehetõvé:

a/ demográfiai vizsgálat, amely a népszámlálási és a népmozgalmi adatok különbözete alapján becsüli az asszimiláció mértékét (Katus László: Asszimiláció és nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában (kézirat) In: Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle, 1974. 4. sz.)

b/ a társadalomtudományi kutatásokban gyakori egy bizonyos mutató idõsoros trendjei alapján becsülni az asszimilációs folyamatok lefolyását. Ilyen a gyakorlatban bevett és használt mutató a vegyes házasságkötések arányának alakulása. (M.M. Gordon: i.m.)

c/ megbecsülhetõ az asszimiláció a népszámlálások során általában feltett két kérdés, a nemzetiség és az anyanyelvi hovatartozás különbözete alapján.

A társadalmi mobilitáskutatások a társadalmi helyzetet fõleg a foglalkozás, de a jövedelem, az iskolai végzettség, a kedvezõbb vagy kedvezõtlenebb lakóhely, az egyéni megbecsültség vagy presztízs alapján határozzák meg. (Az ilyen kategóriák közötti mozgást is mobilitásnak tekintjük.)[5]

Tekintettel arra, hogy a csehszlovák népszámlálások nemzetiségi bontásban nem tették közzé a népesség foglalkozási csoportok szerinti megoszlását (a korábbi évtizedekben bevett gyakorlatnak megfelelõen két osztályba és egy rétegbe sorolták be a vizsgált népességet), ezért vizsgálódásunkban a társadalmi mobilitást az iskolai végzettség terén történt elmozdulással mérjük. Tesszük ezt annak ismeretében, hogy az iskolai végzettség és a foglalkozás közötti szoros összefüggés ellenére a társadalmi mobilitásnak az iskolai végzettségre történõ szûkítése egyfajta információveszteséggel jár, így bizonyos mértékû torzulást is eredményezhet.

Hasonló módon a generációk közötti elmozdulást sem rögzíthetik pontosan az egymást bizonyos – esetünkben két évtizedes – idõeltolódással követõ népszámlálások adatsorai.

Vizsgálatunkban lényegében azokat a szlovákiai nemzetiségeket vesszük górcsõ alá, amelyekre vonatkozóan statisztikai szempontból releváns, értékelhetõ adataink vannak az elemzésünkbe felvett 1950 és 1991 közötti idõszakból. Ekkor a vizsgált térségben – Csehszlovákia területén – nem következtek be olyan politikai változások (határmódosulások, államalakulatok felbomlása), melyek a statisztikai adatsorokban hiá-

tust, szakadást eredményezhettek volna, ugyanakkor ahhoz elég hosszú idõszakról van szó, hogy a vizsgált folyamatban már bizonyos változások kimutathatók, megfoghatók legyenek. Bizonyos vonatkozásokban ennél szûkebb, többnyire az 1970 – 1991 közötti idõszakra vonatkozó adatsorokat is elemeztünk, tekintettel az adathiányra.

Empirikus adatok

A szlovákiai nemzetiségek körében zajló asszimilációs folyamatok empirikus vizsgálatához tekintsük át Szlovákia nemzetiségi összetételének alakulását. Az 1921 és 1991 közötti idõszakban e téren alapvetõ változások történtek.

1. A nemzetiségek arányának változása Szlovákiában
1921–1991 (Az 1921-es állapot = 100%)

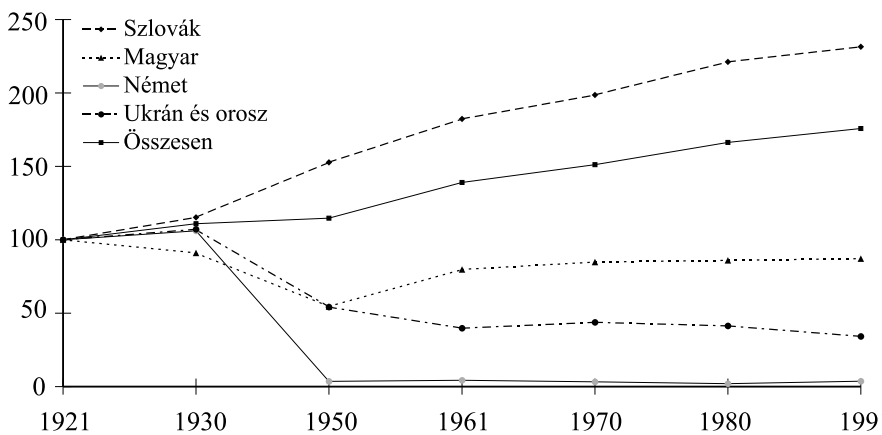

Az országrész lakossága dinamikusan növekedett. Az összlakosság száma több mint 75%-kal nõtt, ugyanakkor az egyes nemzetiségekhez tartozók száma és aránya igencsak eltérõ mértékben alakult. Jelentõsen megnövekedett a szláv nemzetiségûek aránya, csak a szlovákoké 131%-kal emelkedett. /6 Valamennyi nem „csehszlovák" nemzetiség aránya csökkent. Így például a magyarok részaránya mára az 1921-es lélekszámuk 87%-ára, az ukránoké 34%-ára zsugorodott. Töredékére apadt a második világháború évei alatt a zsidó és pár évvel késõbb a német nemzetiség. A cigány népességet az 1921-es és 1930-as népszámlálások ugyan kimutatták, de ezt követõen csak 1990-ben tettek közzé romákra vonatkozó adatokat.

A vizsgálatba bevont nemzetiségek – csehek, szlovákok, magyarok, ukránok/ruszinok, németek és romák (cigányok) – az egyes szlovákiai nemzetiségek típusait is reprezentálják. Ez a megközelítés lehetõvé teszi, hogy a vizsgálandó nemzetiségek között többségi és kisebbségi, bevándorló és „õshonos", tömbben élõ és szórvány nem-

zeti közösségeket, valamint egy etnikai csoportot is megkülönböztessünk. Az utóbbi a nyugati értelemben vett „faji csoport" kategóriának felel meg.

A nemzetiségek asszimilálódásának folyamatát – a módszertani szempontokat ismertetõ részben említett – három módszer közül kettõvel kíséreljük meg nyomon követni. (A népmozgalmi és a népszámlálási adatok összevetésétõl technikai okokból eltekintünk).

A vegyes házasságok arányának mint asszimilációs mutatónak az alakulását az egyes nemzetiségek vonatkozásában a *2. grafikon* szemlélteti.

Csehszlovákia megalakulása után közvetlenül a vegyes házasságkötések aránya (a jelenlegi értékekhez viszonyítva) igen alacsony, mindössze 4,4% volt. 1990-ig az országos értékek csaknem megháromszorozódtak, miközben a szlovákiai nemzetiségek aránya jelentõs mértékben apadt. A korábbi (1920-as és 1931-es) adatoknak a késõbbiekkel való összevetése bizonyos módszertani problémákba ütközik.[7]

A legnagyobb mértékû vegyes házasodás a leginkább szórványosodó, legkevésbé kompakt településszerkezettel rendelkezõ nemzetiségek esetében mutatható ki. Az általunk vizsgált nemzetiségek közül 1920-ban csak a németek esetében haladta meg a vegyes házasságkötések aránya a 10%-ot, a többi nemzetiség esetében – a szlovákok kivételével – az országos átlagérték (4,4%) felett volt.

A második világháborút követõ évek jelentõs mértékû népmozgásai, elszlávosító törekvései ugrásszerûen megnövelték az egyes nemzetiségeken belül a vegyes házasodás mértékét.

Az 1960-1991 közötti idõszakban a vegyes házasságok aránya országos mértékben folyamatosan emelkedett, ugyanakkor igen nagyok a különbségek az egyes nemzetiségek vonatkozásában. 1991-re a német nemzetiségûek szinte kivétel nélkül csak vegyes házasságot kötnek, döntõ mértékben a csehek és a ruszinok/ukránok is. A csehek, mint zömmel elsõgenerációs bevándorló nemzetiség, nagy arányú vegyes házasodása a migráció következményének tekinthetõ. Legnagyobb részük munkavállalás, tanulás céljából került Szlovákiába.

A magyar nemzetiségûek esetében az országos mértéket jelentõsebben meghaladó növekedés ugyan alatta van a többi kisebbség vegyes házasodásának, de az 1980-as évek végére a vegyes házasodás így is megközelítette a 30%-ot.

A vegyes házasságkötések arányának éves szintû változása – amirõl a népmozgalmi adatok tájékoztatnak – csak a vegyes házasodás egyik vetületét, a dinamikáját jellemzi. A vegyes házasságok arányának alakulását a vizsgált nemzetiségekre vonatkozóan az 1980-as és az 1991-es népszámlálási adatok alapján vizsgáljuk meg *(3. grafikon).*

A népszámlálási és népmozgalmi statisztikák egymással összevethetõ eredményeket nyújtanak, azaz az utóbbi évtizedek vegyes házasodási trendjei az egyes nemzetiségeken belül hasonló jellegû heterogenitásra utalnak, ugyanakkor nem csekély eltérések is megfigyelhetõk: a korábbi évtizedek vegyes házasodási trendjeit tekintetve, a vizsgált idõpontokban magasabbnak kellene lennie a vegyes házasságban élõk ará-

2. A vegyes házasságkötések arányának alakulása Szlovákiában nemzetiségek szerint 1920–1990

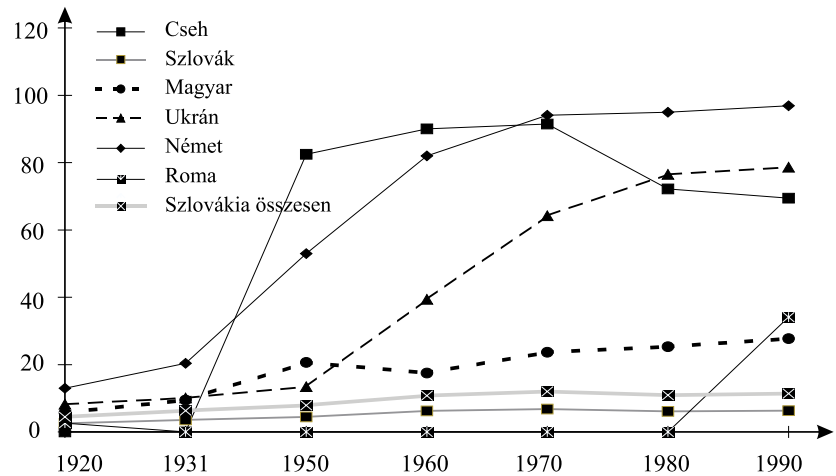

3. A vegyes házasságban élõk aránya Szlovákiában nemzetiségek szerint 1980–1991

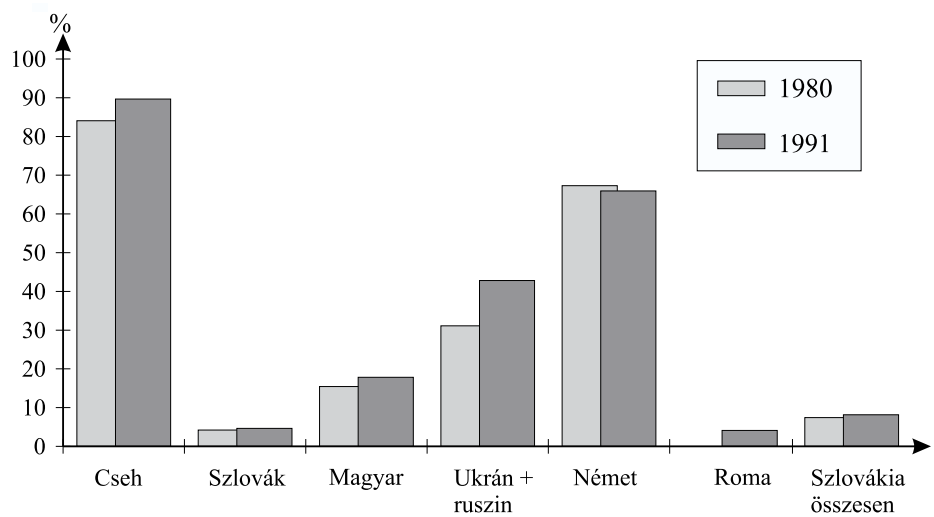

nyának. A várhatónál alacsonyabb arány feltehetõen a házasságon belül bekövetkezett valós, vagy névleges, (formális) nemzetváltásra vezethetõ vissza.[8] Külön említést érdemel a roma népességen belüli vegyes házasságok aránya. Figyelembe véve, hogy Szlovákiában a legnagyobb társadalmi távolság a roma és a nem roma népesség között mutatkozik, a roma népesség 4,1%-os vegyes házasodásra vonatkozó adatai hitelesebbek mint az 1990-es népmozgalmi adatok.[8a]

4. Szlovákia népességének anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlása 1970–1991

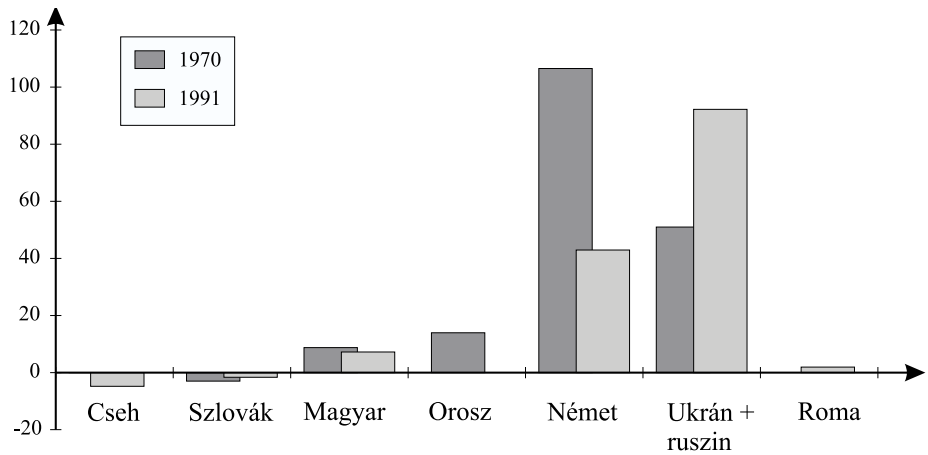

5. Szlovákia nemzetiségeinek megoszlása a helységben élõ nemzetiségek aránya szerint 1991-ben

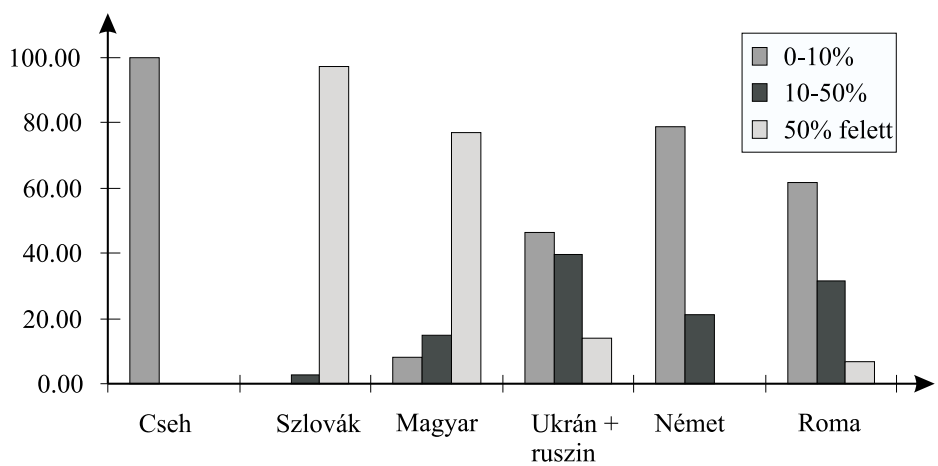

Ezért feltételezem, hogy az egyes idõpontokban rögzített vegyes házasodási mutatók alapján objektívebben jellemezhetõk az egyes nemzetiségek vegyes házasodási jellegzetességei, és egyúttal asszimilálódása is, mintha a házasságban élõk nemzetiségi összetételébõl indulnánk ki. Ugyanakkor az egymást követõ népszámlálási adatsorok összehasonlítása a népmozgalmi adatoknál pontosabb információt nyújt a vizsgálat idõpontjában az egyes nemzetiségeket körülvevõ társadalmi légkörrõl. Gyökeres

változás érzékelhetõ az 1989-es fordulat után a németek esetében. Nemzeti hovatartozás szerinti lélekszámuk 1980 és 1991 között csaknem megduplázódott, s – valamennyi vizsgált nemzetiség közül egyedül – a vegyes házasságban élõk aránya is csökkent, míg országosan a heterogám házasságban élõk aránya emelkedett.

Az asszimilációs folyamatok vizsgálatának további lehetõségét az anyanyelvi és a nemzetiségi hovatartozás összevetése jelenti. A nemzetiségek akkulturációja – az anyanyelv szerinti és a nemzetiségi hovatartozás közti eltérés – mutatja az asszimiláció elõrehaladottságát az egyes nemzetiségek tekintetében. Minél nagyobb mértékû a két mutató közti különbség, annál nagyobb a vizsgált nemzetiség asszimiláltságának mértéke.

A nemzeti közösségek anyanyelv és nemzeti hovatartozás szerinti összevetése *(4. grafikon)* lehetõséget nyújt az *asszimiláló* és az *asszimilálódó* nemzetiségek megkülönböztetésére is.

Az *asszimiláló nemzetiségeknél* (a vizsgált nemzeti közösséghez viszonyítva) magasabb az anyanyelv mint a nemzetiségi bevallás szerint tartozók száma. Az *asszimilálódó* nemzetiségeknél ez fordítva van.[9] Vizsgálatunk megerõsíti a többségi két nemzetiség, a csehek és a szlovákok asszimiláló mivoltát, a többi vizsgált nemzetiséget mint asszimilálódót mutatja ki.[10] Ugyanakkor ez a megközelítés is, hasonlóan az elõzõhöz, magán viseli a vizsgált idõszakban uralkodó, a nemzetiségeket körülvevõ általános és parciális társadalmi légkör hatását, ami módosítja a folyamatos trendek manifesztálódását. Az 1991-es népszámlálás idõpontja a nemzeti hovatartozás vállalása szempontjából kedvezõbb volt, mint az 1970-es (az 1968-at követõ „normalizálódás" kezdeti idõszaka). Egészében véve kisebb mértékû volt a többségi nemzethez tartozók aránya a két vizsgált mutató különbözete alapján. Ugyanakkor az egyes nemzetiségek esetében már érdekes differenciálódás figyelhetõ meg. Az ukránok (és ruszinok) hasonulása a többségi etnikumhoz dinamikusan folytatódott, ezt csak megerõsíti, hogy tovább emelkedett azok aránya, akik csak anyanyelvük vonatkozásában vállalták nemzetiségükhöz való kötõdésüket. A nemzeti kisebbségek másik pólusán a német mivolt felértékelõdése bontakozik ki, ugrásszerûen nõtt a magukat a nemzeti hovatartozás szintjén is németnek vallók száma, ebbõl adódóan jelentõs mértékben csökkent a csupán anyanyelvük vonatkozásában német kötõdésûek aránya. A magyar népesség esetében a két vizsgált mutató közti eltérés csökkenése is inkább az adott idõszakra korlátozódik, a nemzetiségi lét vállalását idõlegesen erõsítõ tendenciákra vezethetõ vissza, s nem a kisebbségi lét vállalásának javulását biztosító tartós folyamatok megjelenésének következménye.

A nemzetiségek településszerkezeti jellemzõi ugyan nem közvetlen összetevõi az asszimilációs modellnek, de e folyamatokat meghatározó tényezõk közül az egyik legdominánsabbnak tekinthetõk. A hasonulás lefolyása jelentõs mértékben eltérõ a nemzetiségek által lakott községekben többséget alkotó vagy szórványban élõ nemzetiségek esetében. A települések nemzetiségi megoszlása azon mutatók közé tartozik,

melyeket, ha rendelkezésre állnak a szükséges számsorok, különösebb nehézség nélkül egzakt módon is mérhetõk. *(5. grafikon)*

A könnyebb összehasonlítás végett csak három kategóriába soroljuk a vizsgált helységeket, külön kategóriaként kezeljük a többségi (50% feletti), a kisebbségi (10-50%) és a szórványjellegû településeket (a vizsgált nemzetiségek aránya nem éri el a 10%-ot).[11]

A legkompaktabb etnikai térszerkezettel – a szlovák népesség mellett (több mint 97%-ban többséget alkot lakóhelyén) – a magyar közösség rendelkezik. Több mint 3/4-e él többségi, mintegy 15%-a kisebbségi, s 8%-a szórványjellegû településeken. A szlovákiai kisebbségek közül a csehek élnek a legnagyobb mértékben szórványban (egy települést kivéve a lélekszámuk mindenütt 10% alatt van).

Az 1930-as állapotokhoz viszonyítva a legnagyobb mértékben a kisebb lélekszámú nemzetiségek településszerkezete változott meg. 1930-ban az ukránok/ruszinok kimutatott településszerkezeti jellemzõi nagyjából a magyar népességével voltak egybevethetõk, 1991-ben alig 15%-uk élt többségi területen, s kisebbségi területen is csak 40%-uk élt). Az etnikai szállásterület eróziója csak részben magyarázza a két nemzetiség fejlõdésében lejátszódó jelentõs különbségeket.

A nemzeti közösségek településszerkezetének további jellemzõje *urbanizáltságuk mértéke.* Szlovákia népességének több mint 54%-a él városokban. Igen szélsõséges keretek között mozog az egyes nemzetiségek urbanizáltsága. Az országos értékeknél jóval magasabb a városokban élõ cseh népesség aránya. Ugyanakkor ez alatt van az ukránok és ruszinok, valamint a romák városiasodása. Valamennyi vizsgált nemzetiség közül a magyar lakosság él a legnagyobb arányban faluhelyen, illetve rurális jellegû településen (60,44%). A német népesség urbanizáltságára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal.

A városi lakosság aránya Szlovákia nemzetiségei körében (százalékban kifejezve):

magyar	szlovák	roma	cseh	ukrán+ruszin	Szlovákia összesen
39.56	58.76	41.40	80.25	52.98	54.20

A Szlovákiában élõ nemzetiségek közül a legkevésbé asszimilálódónak a magyarság, utána az ukránok/ruszinok, s végül messze leszakadva a németek tekinthetõk. A romák több szempontból is speciális esetet képeznek, s a velük kapcsolatos hiányos és pontatlan adatok vajmi kevés támpontot nyújtanak valós helyzetük értékelésére.

Az egyes nemzetiségek *társadalmi mobilitását* nem áll módunkban a standard, hagyományos mutatók segítségével nyomon követni. Nem állnak rendelkezésünkre adatok az egyes nemzetiségek foglalkozására, anyagi helyzetére vonatkozóan. Ellenben az iskolai végzettség két vetületben is vizsgálható: nemzetiségi bontásban két idõpont között, másrészt a változás folyamatát egyes, a korábbi évtizedekre visszavetített kohorszok segítségével.

Az 1991-es adatok szerint az országos átlagot (1,99) meghaladó iskolai végzettséggel a csehek (2,38), az ukránok (2,14), a németek (2,04) és a szlovákok (2,03) rendelkeztek. Az országos átlag alatt a magyarok (1,74) és végül a romák (0,97) voltak.[12] *(III. táblázat)*

Az 1991-es eredményeket az 1970-essel összevetve némi eltérést tapasztalunk az egyes nemzetiségek mobilitásában. 1970-ben az országos átlag (1,53) felett csak a csehek (2,04) és a szlovákok (1,54) voltak, ettõl némileg elmaradva, az ukránokkal azonos pontértékkel rendelkeztek a németek (1,50), s végül a magyarok (1,38). Ha összevetjük az 1970-es és az 1980-as években az iskolai végzettség szintjén mért mobilitás dinamikáját az egyes nemzetiségek szempontjából – az 1970-es értéket véve 100%-nak –, akkor azt tapasztaljuk, hogy a legdinamikusabb fejlõdés e téren az ukránoknál (109,7%), a németeknél (104,4) és a szlovákoknál (101%) volt, megelõzve az átlagostól elmaradó mértékben fejlõdõ magyarokat (97,4%) és cseheket (89,8%).

A társadalmi mobilitás dinamikájában bekövetkezett változásokat több tényezõre vezethetjük vissza. Az ukránoknál az elmúlt évtizedekben bekövetkezett nagymértékû asszimiláció –, mely szinte párhuzamosan haladt a nemzetiségi iskolahálózatuk felszámolásával – minden bizonnyal a mobilitást elõsegítõ tényezõként hatott. Megvizsgálandó még, hogy milyen mértékben járult hozzá az ukránság felemelkedéséhez az 1989-et megelõzõ évtizedek politikai légköre, melyben egyfajta „pozitív diszkrimináció" mutatkozott meg irányukban. Míg egyik oldalon fokozatosan felszámolódott az ukrán nemzetiségi iskolahálózat, másrészt jelentõs képviselettel rendelkeztek az 1989 elõtti Csehszlovák politikai elitben, talán nem utolsósorban mint a „testvéri Szovjetunió" egyik szláv népének megtestesítõi.

A németek társadalmi mobilitásának magyarázata több kérdést vet fel. Esetükben nagyobb mértékben merül fel a velük kapcsolatos statisztikai adatok megbízhatóságának kérdése (lélekszámuk 1961 és 1980 között mintegy a felére csökkent, de egy évtized alatt, 1991-re csaknem megduplázódott). Felmerül a kérdés, hogy nem azok vállalták-e inkább nemzeti hovatartozásukat, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek? Társadalmi mobilitásuk esélyeit még növelhette is, hogy gazdasági szempontból kamatoztatható határon túli kapcsolatokkal rendelkeztek.

A csehek iskolai mobilitásának dinamikájában bekövetkezett stagnálás ellenére továbbra is a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezõ nemzetisége Szlovákiának. A stagnálás oka lehet az is, hogy Csehszlovákia 1968-ban bekövetkezett föderalizációját követõen visszaszorult Szlovákiában a cseh értelmiség korábbi kiemelkedõ szerepe. A föderációt megelõzõ évtizedekben a cseh országrészbõl a szlovák „perifériákra" nagy számban kerültek ki magas végzettségû szakemberek. A föderalizáció, valamint a két országrész közti mûveltségbeli különbségek csökkenése következtében apadt a két országrész közti migráció, s így az irányított földrajzi mobilitás helyett – esetleg mellett – megerõsödtek a földrajzi mobilitás spontánabb formái (házasságkötés, továbbtanulás, munkavállalás stb.)

A magyar népesség iskolai végzettségének alakulását (társadalmi mobilitását) jelentõs mértékben meghatározták a magyarságot sújtó intézkedések (kitelepítések,

reszlovakizáció, lakosságcsere), melyek a lélekszám csökkenése mellett szelektíven befolyásolták a társadalmi szerkezetet is. A lakóhelyük elhagyására kényszerítettek között a magyar átlagnál nagyobb arányban voltak értelmiségiek és módosabb gazdák, mint az iskolázatlan, szegényebb rétegekhez tartozók.

Az egyes nemzetiségek társadalmi mobilitásának különbségei még inkább nyilvánvalóvá válnak, ha ötéves korcsoportok kohorszai szerint vetjük össze iskolai végzettségüket. *(IV. sz. táblázat)*

Valamennyi nemzetiség közül kiemelkedik a fiatalabb német generációk iskolai végzettségének alakulása. A negyvenes években született nemzedékektõl folyamatosan a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Az összlakosság azonos kohorszátlagánál folyamatosan 16-22%-kal magasabbak az iskolai végzettség szerinti mutatóik. (A német nemzeti közösség egészének az országos átlagtól alig magasabb végzettségrõl tanúskodó adatai az igen kedvezõtlen korösszetételre – a fiatalabb korosztályok igen alacsony arányára vezethetõk vissza.) Némileg alacsonyabb iskolai végzettséget mutatnak ki az ukránoknál (10-16%). A csehek iskolai végzettsége kohorszonként ugyan magasabb az országos átlagnál, de fokozatosan csökken az egyes kohorszokon belüliek iskolai végzettsége. Az 1920-as években születettek iskolai végzettsége még 60%-kal haladta meg az országos átlagot, az 1947 után születettek esetében már csak 5-7% között mozgott ez az érték. Ennél is alacsonyabbak a szlovákok mutatói, folyamatosan 2-3%-kal magasabb az iskolai végzettségük az országos átlagnál. Ettõl alacsonyabb végzettségûek a magyarok (10-18%) és a romák (60%). A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján az utóbbi két nemzetiségnél lényeges javulás nem várható.

Összefoglaló

Kutatásunk eredményei megerõsítik hipotézisünket, mely szerint a nagyobb mértékben asszimilálódott nemzetiségek társadalmi mobilitása magasabb a disszimiláltabb etnikumokénál.[13]

Nemzetiség	Vegyes házasságok (%)	Iskolai végzettség (%)
cseh	89,67	2,38
szlovák	4,65	2,03
magyar	17,83	1,74
ukrán-ruszin	42,82	2,14
német	65,95	2,04
roma	4,12	0,97
Szlovákia összesen	8,18	1,99

A legnagyobb mértékben a németek és az ukránok asszimilálódtak, s egyúttal a legmagasabb iskolai végzettséggel is õk rendelkeznek. A magyarok kisebb mértékû asszimilációját az országos átlagtól jelentõs mértékben kisebb iskolai végzettség kíséri. A romák alacsony mértékû vegyes házasodása jelzi interetnikus kapcsolataik korlá-

tozott jellegét. A csehek 1992-ig különleges helyzetben voltak, csaknem teljes mértékû heterogámiájuk ellenére tartós intragenerációs identitással rendelkeztek. A csehszlovák interakció sajátosságai a politikai változások következtében nagy valószínûséggel megváltoztak, s feltehetõleg az asszimilációs késztetések elõbb-utóbb náluk is megnyilvánulnak.

A mobilitási trendek értékelése több kérdést vet fel.

Milyen mértékben torzítja, mérsékli a szlovákok iskolai végzettségét a romák tömeges szlovák nemzetiségûként való identifikációja? Körülbelül hasonló súllyal merül fel ez a kérdés a magyar népességre vonatkozóan is.

Mire vezethetõ vissza egyes kisebbségeknek a többségi nemzetnél is dinamikusabb mobilitása? A kérdés elsõsorban az ukránokra vonatkozik (a velük kapcsolatos adatok megbízhatóbbak, mint a németek esetében). A kisebbségi szláv nemzetiségûek esetében a többségi nemzettel való nyelvi közelség minden bizonnyal asszimilációt serkentõ tényezõként lép fel, ami a szlovák nemzeti hovatartozás felvállalásában is megnyilvánul, ugyanakkor a származás szerinti szláv nemzetiségekhez való kulturális kötõdés akár több generáción keresztül is felvállalható lehet. Irányukban nincs olyan erõs – a többségi és a kisebbségi oldalról is megnyilvánuló – lélektani kényszer, ami a magyarokéhoz hasonló egyirányú nemzeti elkötelezettség elvárásában jelentkezne.

A romák vonatkozásában csak hézagosan van módunkban statisztikailag is alátámasztható összefüggésekre rámutatni. Vizsgálatuk csak nagyon korlátozott mértékû hozadékkal jár a nemzetiségi kutatás keretei között. Annyi bizonyos, hogy esetükben a szociális és szociálpszichológiai összetevõk kutatásának sokkal nagyobb súllyal kell szerepelnie, mint a többi nemzetiséggel kapcsolatban.

Végezetül a szakmai korrektség megkívánja, hogy megfogalmazzuk módszertani korlátainkból fakadó kételyeinket is. Korábban már jeleztük, hogy az asszimiláció és a társadalmi mobilitás kapcsolata egy olyan összetett kapcsolatrendszerbõl lett kiragadva, ahol az egyes tényezõk más tényezõk hatását erõsítik vagy gyengítik, esetleg egy adott tényezõ hatása mögött egy vagy több látens tényezõ rejlik. Jelen kutatásunkban ezeknek a hatásoknak kiszûrésére a rendelkezésre álló adatok korlátozott voltából adódóan nem volt mód.

Az együttjárások egy vonatkozásával – a településszerkezeti jellegzetességekkel részletesen is foglalkoztunk, de egy komplexebb, árnyaltabb megközelítéshez a rendelkezésre álló makro szintû adatokat a késõbbiekben survey jellegû kutatásokkal lehetne kiegészíteni.

JEGYZETEK

[1a] A társadalmi mobilitás és az asszimiláció összefüggéseivel a magyar társadalomtörténeti kutatók közül többen foglalkoztak, lásd.: Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 1974. 4. sz.; Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 1993. 4. sz. 18-28.

[1] Yinger, John M.: *Ethnicity: Source of Strength? Source of Conflict.* State University of New York Press, Albany, 1994.

[2] Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Osiris, Budapest, 1997.

[3] A négy csak analitikus szinten elkülöníthetõ dimenzió jelentõs mértékû összefüggésben van egymással, s az egyes dimenziók jelenléte többnyire elõbb vagy utóbb kiváltja a többit is. Gordon, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin.* Oxford University Press, New York, 1964.; Yinger, John M.: *i. m.*

[4] Yinger, John M.: *i. m.*

[5] Andorka Rudolf: *i.m.*

[6] Ha eltekintünk a csehektõl, akik csak a közös állam létrejöttét követõen jelentek meg nagyobb számban, lélekszámuk a politikai viszonyoktól függõen változott az országrészben.

[7] Az 1920-ban és 1931-ben a cseh és szlovák nemzetiségeket a „csehszlovák" kategóriába vonták össze, ezenkívül az 1921-es adatok nem nemzetiség, hanem anyanyelv szerinti kategóriákat tartalmaznak. Ugyanakkor az 1950-es adatok a negyvenes évek második felében lezajlott elszlávosító törekvések miatt nem tekinthetõk nemzetiségi szempontból relevánsnak.

[8] Ziegenfuss, Vladimír: Národnostní smíšenost manželství v ÈSSR. *Demografie* 1966. 1.; Koneèná, Alena: Národnostní homogamie a heterogamie v ÈSSR. *Demografie* 1977. 1.

[8a] A szlovákiai romák száma az egyes vizsgálatok szerint többszöröse a kimutatott 1991-es létszámnak. Nagy a valószínûsége, hogy a roma népességen belül a ténylegesen homogám roma házasságban élõk aránya még a kimutatott értékeknél is magasabb.

[9] A szlovákiai viszonyokra érvényesnek tûnõ feltételezés a két kategóriának a mindennapi gyakorlatban betöltött szerepén nyugszik. A hivatalos személyi adatfelvételek során a nemzeti hovatartozást a nemzetiség kategóriájával rögzítik, az anyanyelvre csak a legritkább esetben, s akkor is csak közvetve kérdeznek rá.

[10] A nemzeti közösségek ilyen megkülönböztetése csak nagycsoportok szintjére értendõ. Kisebb csoportok szintjén, például települések, helységek, vagy egyéni szinten bármelyik nemzetiség vagy etnikum irányába bekövetkezhet nemzetváltási folyamat.

[11] Dolgozatunkban szórvány jellegûnek azokat a településeket tekintjük, amelyekben a vizsgált nemzetiség aránya 10% alatt van.

[12] A nemzetiségek iskolai végzettségének összehasonlításához indexszámítást végeztünk, melynek során négy iskolai végzettséget különböztettünk meg. Az egymást követõ iskolai végzettséggel rendelkezõk az elõzõtõl eggyel nagyobb pontértéket kaptak. (alapiskolai=1, szakmunkás=2, középiskolai érettségivel=3, egyetemi és fõiskolai=4). Az indexszámításban megadott súlyok, pontértékek mellett ellenõrzésképpen ettõl eltérõ (1, 1,5, 2, 3) értékekkel is elvégeztük a számítást. A két eltérõ súlyértékekkel végzett számítás során kapott sorrend azonos volt. Az országos átlagot mindkét esetben 100-nak véve, jelentõsebb eltérés csak a romák esetében mutatkozott.

[13] A táblázat a vegyes házasságban élõk arányát nemzetiségek szerint és a nemzetiségek iskolai végzettség szerinti megoszlását tartalmazza az 1991-es népszámlálási adatok alapján Szlovákiában.

I. táblázat. Szlovákia lakosságának
nemzetiségi megoszlása 1910 és 1991 között.[1]

Év	Cseh	%	Szlovák	%	Magyar	%	Német	%
1910[2]	7489	0,26	1688155	57,82	884309	30,29	198304	6,79
1921[3]	72635	2,42	1952368	65,06	650597	21,68	145844	4,86
1930[3]	121696	3,65	2251358	67,61	592337	17,79	154821	4,65
1950	40365	1,17	2982524	86,64	354532	10,30	5179	0,15
1961	45721	1,10	3560216	85,29	518782	12,43	6259	0,15
1970	47402	1,04	3878904	85,49	552006	12,17	4760	0,10
1980	57197	1,15	4317008	86,49	559490	11,21	2918	0,06
1991[4]	52884	1,00	4519328	85,69	567296	10,76	5414	0,10
	ukrán+ orosz	**%**	**lengyel**	**%**	**Egyéb+ ismeretlen**	**%**	**Össz,**	**%**
1910[2]	97162	3,33	10069	0,34	34306	1,17	2919794	100,00
1921[3]	88970	2,96	6059	0,20	84397	2,82	3000870	100,00
1930[3]	95359	2,86	7023	0,21	107199	3,22	3329793	100,00
1950	48231	1,40	1808	0,05	9678	0,28	3442317	100,00
1961	35435	0,85	1012	0,02	6621	0,16	4174046	100,00
1970	42238	0,93	1058	0,02	10922	0,24	4537290	100,00
1980	39260	0,79	2053	0,04	13242	0,27	4991168	100,00
1991[4]	30478	0,58	2659	0,05	96276	1,83	5274335	100,00

[1] A lakosság száma Szlovákia II. világháború utáni területére átszámítva Az 1921, 1930, 1950-es adatok a jelenlévõ népességre, az 1961, 1970, 1980, 1991-es adatok a lakónépességre vonatkoznak.

[2] 1910-ben a nemzetiségi megoszlás az anyanyelvi hovatartozás alapján feltüntetve.

[3] az 1921-es és az 1930-as népszámlálás egyéb kategóriája tartalmazza a zsidó nemzetiségûeket is. Számuk 1921-ben 73211 (2,44%),1930-ban 72026 (0,22%).

[4] Az 1991-es népszámlálásban elõször szerepelnek morvák, 6037 (0,11%), sziléziaiak 405 fõ (0,01%), romák 75802 fõ (1,44%), rutének 17197 fõ(0,33%).

Táblázatunkban az egyéb és ismeretlen kategóriában vannak feltüntetve.

1991-ben az ukrán+orosz kategória az ukrán és rutén nemzetiség összesített adatait (az orosz nékül) tartalmazza.

II. táblázat. A vegyes házasságkötések aránya Szlovákiában nemzetiségenként (1920-1990)

Év	Cseh	Szlovák	Magyar	Ukrán	Német	Roma	Szlovákia összesen
1920	*	2,52	5,70	8,23	12,99	2,60	4,44
1931	*	3,55	9,44	10,11	20,38	*	6,31
1950	82,47	4,49	20,63	13,44	52,98	*	7,90
1960	90,01	6,24	17,51	39,35	82,00	*	10,76
1970	91,44	6,82	23,66	64,23	94,06	*	12,00
1980	72,15	6,13	25,32	76,47	94,94	*	10,90
1990	69,41	6,33	27,74	78,66	96,90	34,10	11,38

III. táblázat. Szlovákia nemzetiségeinek iskolai végzettség szerinti megoszlása 1970-ben és 1991-ben.

Nemzetiség	Alapiskolai	Szakmunkás és szakiskolai	Középiskolai	Egyetemi és főiskolai	Iskolai végz. nélkül	Összesen
a) 1970						
Ukrán	62,95	10,98	14,90	5,17	6,00	100
Magyar	67,80	20,80	7,62	1,36	2,41	100,00
Cseh	41,88	25,27	16,03	15,87	0,95	100,00
Szlovák	60,37	20,83	13,19	3,23	2,38	100,00
Német	62,95	10,98	14,90	5,17	6,00	100,00
Összesen	61,01	20,73	12,65	3,16	2,46	100,00
b) 1991						
Ukrán[1]	37,92	17,78	28,61	13,65	2,04	100,00
Magyar	49,65	26,76	18,79	3,64	1,16	100,00
Cseh[2]	24,01	28,58	28,66	17,68	1,07	100,00
Szlovák	36,46	28,72	25,31	8,17	1,34	100,00
Német	41,15	22,71	22,89	12,09	1,16	100,00
Roma	76,68	8,68	0,85	0,13	13,66	100,00
Össszesen	38,25	28,20	24,37	7,73	1,46	100,00

[1] ukrán + ruszin

[2] cseh+morva+sziléziai

IV. táblázat. Szlovákia nemzetiségeinek iskolai végzettség és korcsoportok szerinti megoszlása 1991-ben[12]

Kor-csoportok	Magyar	Cseh*	Roma	Ukrán+ Ruszin	Szlovák	Német	Szlovákia össz.
15-19	1,46	1,50	1,06	1,56	1,49	1,51	1,48
20-24	2,25	2,40	1,10	2,67	2,46	2,83	2,41
25-29	2,21	2,61	1,04	2,79	2,52	2,99	2,47
30-34	2,11	2,58	1,00	2,80	2,45	2,88	2,39
35-39	2,03	2,48	0,95	2,68	2,36	2,69	2,31
40-44	2,00	2,43	0,95	2,62	2,34	2,69	2,29
45-49	1,81	2,47	0,84	2,44	2,18	2,50	2,13
50-54	1,62	2,38	0,78	2,17	1,92	2,22	1,88
55-59	1,40	2,40	0,62	1,98	1,73	1,84	1,70
60-64	1,30	2,45	0,65	1,63	1,55	1,70	1,53
65-69	1,24	2,33	0,59	1,39	1,43	1,60	1,42
70-74	1,19	2,10	0,56	1,39	1,36	1,57	1,35
75-79	1,13	1,95	0,49	1,21	1,22	1,36	1,22
80+	1,07	1,71	0,38	0,94	1,09	1,27	1,09

* Cseh – csehek+morvák+sziléziaiak

Zsinka László

A regionális problémák megoldásának nyugat-európai tapasztalatai
A területi kiegyenlítés nemzetállami politikái 1945 után

A nemzetgazdaságon belül kialakuló területi egyenlõtlenségek társadalmi-politikai konfliktusok forrásául szolgálhatnak. A területi egyenlõtlenségek többféle módon jelenhetnek meg: az egyes régiók közötti jövedelmi, életminõségbeli különbségek, illetve bizonyos területeket sújtó, a nemzeti átlagot messze meghaladó munkanélküliségi arányok formájában vagy válságiparágak kialakulásában. Az egyes régiók gazdasági teljesítõképessége, jóléte közötti gyakran erõteljes eltérések a nemzetállami kormányzat számára hosszabb távon elkerülhetetlenné teszik a területi kiegyenlítés módszereinek, eszközeinek kidolgozását. A továbbiakban e kérdéskör egy jellegzetes részterületével, a régiók közötti különbségek és az abból származó társadalmi konfliktusok mérséklésének, megoldásának nyugat-európai tapasztalataival fogunk foglalkozni. Az úgynevezett regionális politikák, amelyek elsõsorban ezt a célt szolgálták, és amelyek szerepe fõleg a második világháború után erõsödött meg, az ötvenes-hatvanas évekre már jellegzetes arculatot öltöttek. Ezeknek a politikáknak az elbizonytalanodása, majd átalakulása a hetvenes-nyolcvanas években kezdõdött meg, összefüggésben a hetvenes években kibontakozó világgazdasági változások következményeivel.

A területi politikák elmúlt évtizedekbeli megváltozása így az 1945 utáni nyugat-európai gazdaságtörténet nagy törésvonala szerint alakult. A háborús újjáépítés, az ötvenes-hatvanas évek erõteljes gazdasági növekedése – általában évi 4-5% –, optimizmusa és az ehhez kapcsolódó gazdaságpolitikai szemléletmód éppúgy meghatározta az akkori regionális politikákat, mint ahogy a hetvenes-nyolcvanas évek válsága, a korábbi konszenzusok felbomlása és a gazdaságpolitika általánosabb elbizonytalanodása a területi válságkezelés újrafogalmazására ösztönzött.[1] Ezért az ötvenes-hatvanas és a hetvenes-nyolcvanas évek regionális politikáit rövid összehasonlító tipológia keretében fogjuk elemezni. Bemutatjuk a területi politikák átalakulásának jellegzetes irányait és utalunk az emögött meghúzódó szemléletváltás általánosabb összefüggéseire. Mivel az Európai Unió a magyar gazdaság számára feltételezhetõen számos többletforrást biztosító regionális politikájának jellegzetességei is a területfejlesztésben lejátszódó paradigmaváltás alapján érthetõk meg, az összevetés tanulságai akár várakozásaink szempontjából is érdekesek lehetnek. Végül néhány általánosabb természetû kérdést fogalmazunk meg a területi politikák néhány jelenlegi sajátosságával kapcsolatban.

Területi politikák Nyugat-Európában az ötvenes-hatvanas években

A második világháború utáni évtizedek a társadalmi egyenlõtlenségek területi következményeinek mérséklése és elhárítása szempontjából is új korszakot jelentettek Nyugat-Európában. A „területfejlesztés" és a „területi politikák" fokozatosan a nemzeti gazdaságpolitika saját szemléletmóddal és eszközrendszerrel rendelkezõ részterületévé alakultak. A huszadik század elsõ felében egyes országokban – például Angliában – a regionális politika kezdeményei már megfigyelhetõk voltak, de elterjedésük és növekvõ jelentõségük csak a világháború után vált általánossá a nyugat-európai országokban. Az ötvenes-hatvanas években a nemzeti kormányok a költségvetési újraelosztásra szánt pénzeszközökbõl komoly összegeket fordítottak területfejlesztésre.

A területfejlesztés mellett szóló szempontok politikai és gazdasági természetû érvek voltak. A szabadpiaci rendszer szociális korrekcióját végrehajtó második világháború utáni nyugat-európai nemzetállam legitimációja megkövetelte, hogy az egyes országrészek és régiók között ne legyenek elfogadhatatlan mértékû életszínvonal-különbségek. Másrészt az is világossá vált, hogy egyes térségek nagymértékû leépülése és válságövezetté alakulása a térbeli és ágazati kapcsolatokkal erõteljesen behálózott modern nemzetgazdaság körülményei között már nem maradhat elszigetelt probléma, hanem negatív gazdasági hatásokat gyakorol más régiókra is.

Végül arra is utalni kell, hogy – akárcsak az agrárpolitika esetében – a régiók közötti konvergencia hosszabb távon bizonyos költségek megtakarítását is lehetõvé teheti. A közösségi agrárpolitika hatvanas évekbeli bevezetése például a vidéki életszínvonal emelkedésével növelte a vidék vonzerejét és népességmegtartó erejét. Ezzel mérsékelte a városi infrastruktúrákra nehezedõ nyomást, amit csak további költséges beruházásokkal lehetett volna korszerûsíteni és kiterjeszteni, ha az urbanizáció és a települési koncentráció szempontjából amúgy is kulcsfontosságú évtizedekben újabb migrációs hatóerõk jelennek meg.[2] A regionális politikák hasonlóképpen mérsékelhetik a jövedelemkülönbségeket, s ezáltal az elvándorlás kényszerét, másrészt hozzájárulhatnak az egyes vidékek saját infrastruktúrájának felértékelõdéséhez – például az ingatlan- és a földárak emelkedéséhez – , harmadrészt – noha ez inkább csak a hetvenes évektõl vált problémává – megakadályozhatják a válságtérségek végletes degradációját. Ezeknek a térségeknek a leépülése kellõ kiegyenlítõ politikák híján olyan társadalmi-gazdasági folyamatok kiindulópontja lehet, amelyek felszámolása vagy visszafordítása egy bizonyos ponton túl már csak jóval nagyobb beruházások és költségek árán lehetséges. A regionális politika értelmét tehát ebben az összefüggésben nem is annyira közvetlen hasznával lehet jellemezni, hanem azzal, hogy hosszabb távon komoly társadalmi költségek megtakarítását és szociális konfliktusok elkerülését teheti lehetõvé.

A regionális konfliktuskezelés és politikák jellegzetességei az ötvenes-hatvanas évekbeli gazdaságpolitikai szemléletmód összefüggésében érthetõk meg. Ennek egyik legfontosabb vonása a társadalmi folyamatok irányíthatóságába vetett hithez, egyfajta társadalmi mérnökség (social engineering) eszméjéhez kapcsolódott. A területi politikák változatos és széles eszköztára többek között azért alakulhatott ki, mert a korabe-

li társadalomtudományi gondolkodás a gazdaságpolitikai „operáció" lehetõségéhez is optimista módon viszonyult (szemben azzal az elmúlt évtizedekben megfigyelhetõ elbizonytalanodással, amit „operációs válságnak" is szoktak nevezni). A második világháború utáni Nyugat-Európában kialakuló vegyes gazdaságok irányítási rendszere szélesebb értelemben is biztosította az aktív regionális politika lehetõségét.

A regionális politika szemléletét elsõsorban a keysiánus-keresletösztönzõ, fõleg méretgazdaságossági szempontokat figyelembe vevõ, illetve a növekedést és a mennyiségi szempontokat mindenek elé helyezõ gazdaságpolitika határozta meg, amely erõteljesen centralizált, a tervezés lehetõségét bizonyos korlátokkal elfogadó állami politikák függvényében alakult. Mindez a második világháború utáni évtizedek alapvetõ jelentõségû gazdaságfejlõdési tapasztalatára épült: a tömegtermelésen alapuló fordista-taylorista iparszervezési formák elterjedésére, a kapitalizmus helyett inkább az ipari társadalom paradigmájára, a tartós fogyasztási cikkek kiépülõ piacára és a nyersanyagigényes iparágakra.[3] „A terjeszkedõ, jóléti javakra orientált iparágak nemcsak tõke-, hanem munkaintenzívek is voltak. Ezért a vállalkozók saját országaikon belül olyan területeket kerestek, ahol a bérszínvonal viszonylag alacsony volt, ahol még lehetett munkaerõ-tartalékokat mozgósítani úgy, hogy a beruházások nem gyakoroltak azonnal nyomást az általános bérszínvonalra ... A teljes foglalkoztatottság megvalósítására törekvõ állam támogatta ezt a regionális fejlesztési stratégiát. Az ipari országok kormányai közül sok maga is folytatott regionális politikát közvetett és közvetlen szubvenciók segítségével, hogy a magánberuházásokat gazdaságilag visszamaradott területekre irányítsa. Példa erre a második világháború után az Egyesült Államok délkeleti részének iparosítása, a Mezzogiorno fejlesztése Olaszországban, új növekedési központok kiépítése Franciaországban, az ipari növekedés Nagy-Britannia keleti skót régióiban, Belgium flamand területein...".[4]

A második világháború utáni közgazdaságtudományban uralkodó helyzetbe kerülõ neoklasszikus-keysiánus szintézis által meghatározott gazdaságpolitika a piaci elvek és az állami intézkedések sajátos keverékében gondolkodott. A keynesi megfontolásokat nemcsak válsághelyzetekben érvényesítették, hanem az új gazdaságpolitika a növekedés minden áron való elõmozdítására mindennapos alkalmazást nyert. A korabeli gazdaságirányítási szemléletmód által meghatározott területi politika lényege abban állt, hogy a termelési tényezõk – elsõsorban a tõke – áramlását költségvetési eszközökkel nagymértékben módosítani lehet, az elmaradott térségekbe tehát adó- és egyéb kedvezményekkel annyi többletforrás telepíthetõ, amely hosszabb távon mindenképp gazdasági növekedéshez és az életszínvonal emelkedéséhez vezet. A felzárkóztatási gazdaságfilozófia tehát a termelési tényezõk mobilitását akarta növelni a klasszikus-neoklasszikus közgazdaságtan szellemében.[5] A területi politika logikája így összességében nem függesztette fel a piaci elveket és az üzemgazdasági szempontokat, de azok az állami ösztönzõk, amiket a forráselosztás és a fejlesztés érdekében alkalmazott, csak a határozott állami intervenciót elfogadó keysiánus szemléletmód számára tûnhettek piackonformnak. A szabadpiaci elveket következetesen képviselõ közgazdászok számára nyilvánvalóan túllépték a megengedhetõ határokat. A klasszikus-

neoklasszikus ortodoxia szerint a közvetett támogatások és ösztönzések bizonyos formái már torzíthatják a termelési tényezõk optimális mozgását – az optimális forrásallokációt –, így jóléti veszteséget okoznak. Az állami támogatások, szubvenciók ötvenes-hatvanas években alkalmazott formái az erõteljesen szabályozott – regulált – piac mechanizmusaira épültek. Az ezekre az évtizedekre jellemzõ regionális politikát „térbeli keysianizmusnak" is szokták nevezni.[6]

A területfejlesztési célokat oly módon kívánták megvalósítani, hogy úgynevezett „növekedési pólusokat" jelöltek ki az egyes elmaradott térségekben. „A növekedési pólus elmélete, illetve a polarizált fejlesztés diffúziójának gondolata Francois Perroux nevéhez fûzõdik. Ez az elmélet teremtette meg annak a területfejlesztési programnak az alapját, amely bizonyos ágazatokban és bizonyos településekben – külsõ erõforrás segítségével – végrehajtott beruházásokból a fejlõdés automatikus szétterjedését várta. A területfejlesztési programoknak tehát az a feladatuk, hogy kijelöljék a növekedési pólusokat és a fejlõdést elõsegítõ beruházásokkal indítsák el a kedvezõ folyamatokat. Ezek az erõfeszítések idõvel meghozzák a maguk gyümölcseit...".[7]

Franciaországban, ahol a területfejlesztés egyik fontos célja volt a Párizs-központú nemzetgazdaság súlypontjainak átrendezése, úgynevezett „ellenpólus városokat" határoztak meg, amelyek fejlesztésétõl kiegyensúlyozottabb gazdaságszerkezet kialakulását várták. Ezek olyan települések voltak, amelyekre a fejlesztési forrásokat összpontosították – vagy beruházási és adókedvezményekkel ide áramoltatták – , mert úgy vélték, hogy a modernizációs hatások ezekrõl a középponti szerepkört betöltõ településekrõl könnyen átterjedhetnek a környezõ területekre, ami hosszabb távon az egész elmaradott térséget mozgásba lendítheti. A decentralizált iparfejlesztés „kezdetben a Párizsból kitelepítendõ vállalatokra koncentrálódott, késõbb a beruházásokra adott közvetlen támogatások, kedvezmények rendszere ... új vállalatok alapítását ösztönözte a fejleszteni kívánt térségekben. A városi infrastruktúra fejlesztésére kidolgozták a három fokozatú városhierarchia rendszerét. A legmagasabb szinten álltak az ún. ellenpólus városok ..., középszinten a közepes méretû városok ... , míg az alsó szintet a falusi térség jelentette. Egyidõben született meg tehát az ellenpólus városok fejlesztési programja a középváros-hálózat fejlesztésével, amelyet ugyancsak ebben az idõben egészített ki az új városok építési programja."[8]

Olaszországban a meridionalista gazdaságpolitikusok a déli területek elmaradottságának felszámolására szintén kidolgozták a növekedési pólusokra épülõ területfejlesztési stratégiát. Egyik legjelentõsebb képviselõjük, Saraceno koncepcióját az ötvenes-hatvanas években kísérelték meg konzisztens támogatási rendszerré alakítani. Azokat a 200 ezer lakosnál nagyobb és már komolyabb ipari bázissal rendelkezõ településeket, amelyekben erõteljesebb iparfejlõdésre láttak esélyt, úgynevezett iparfejlesztési körzeteknek minõsítették, a 75 ezer fõnél nagyobb létszámú, alacsonyabb iparosodottsági mutatókkal bíró településeket pedig úgynevezett iparosítási gócokká nyilvánították. „Dél-Olaszországban 42 körzetet és iparfejlesztési központot jelöltek ki. Fejlesztendõ térségnek minõsült a déli területek 29%-a (a népesség 45%-a élt itt)."[9]

Az így kialakuló regionális politikák a fejlesztésre kijelölt térségeket néhány központilag meghatározott, elsõsorban mennyiségi mutató alapján választották ki. A területi politika eredményességét is e kvantitatív jelzõszámok alapján értékelték. Bár ezek a mutatók sokat alakultak és finomodtak, területfejlesztés alatt az ötvenes-hatvanas években mégis elsõsorban a nagyipari modernizáció és üzemszervezési módszerek általánossá emelt mintáinak külsõdleges átvételét és megvalósítását értették. Az adott térséget nem társadalmi és kulturális hagyományaik és gazdasági lehetõségeik alapján komplex módon vizsgálták, hanem fõleg a kijelölt fejlesztési központok felõl értelmezték. A területfejlesztõk számára az elmaradott térség tehát nem társadalmi és kulturális tradíciók összességeként, ezek mintegy sajátos és változatos térképeként jelent meg, hanem a fejlesztésre kijelölt néhány település pontokkal jellemezhetõ halmazaként, amelyeket a központilag meghatározott jelzõszámok alapján írták le.[10]

A regionális politika a települési folyamatok koncentrációját elõmozdító vagy annak lehetõségeit felhasználó nagyberuházásokra és urbanizáción alapuló fejlõdési modellre épült, a termelési tényezõk mobilizálását szorgalmazta, és eredményességét mennyiségi változások alapján ítélte meg. A területfejlesztési politikák a fejlesztésre kiszemelt régió szempontjából mind az állami, mind a magánszféra szempontjából jelentõs külsõ forrásbevonásra – tulajdonképpen a források interregionális átcsoportosítására, újraosztására – épültek, ugyanakkor mellõzték a helyi erõforrások adta lehetõségeket. A modernizációs elméletben általában véve is nagy szerepet kapó diffúzió (vö. Daniel Lerner munkássága) jelenségét kulcsfontosságúnak ítélték. Ugyanakkor nem vették figyelembe azokat a helyi társadalmi-kulturális tényezõket, amelyek éppenhogy akadályozhatják a diffúziót, és enklávészerû nagyipari üzemek kialakulásához vezethetnek a fejlesztésre kijelölt térségekben.[11]

Ha a fejlesztésre kijelölt térség gazdasági színvonala vagy társadalmi-kulturális jellemzõi nem szolgáltatnak megfelelõ fogadó közeget, megvan a veszélye annak, hogy az indusztrializációs hatások nem terjednek szét az elmaradott régióban, hanem a modern ipar és a tradicionális szféra továbbra is „duális gazdaságot" alkot. A közgazdasági szakirodalom ezt a jelenséget a fejlesztési központ és környezete között létrejövõ tovaterjedõ hatások és ágazati kapcsolatok mennyiségével vagy azok hiányával szokta jellemezni. A diffúziót akadályozó különféle tényezõk egyik legkoncepciózusabb leírása Myrdal munkásságában jelent meg, aki a „terjedési hatások" és a „visszasodró hatások" tipológiájának kidolgozásával jellemezte az elmaradott térségek felzárkózásával kapcsolatban felmerülõ problémákat.[12]

A fejlesztési célok elsõsorban a beruházások és a tõkejuttatások, valamint a munkahelyteremtés felõl közelítették meg az adott területet, ugyanakkor a munkaerõ minõségi vonatkozásaival és szerkezetével kapcsolatos jellemzõk kívül maradtak az értékelések hatáskörén. A nemzetgazdaság legfejlettebb területein uralkodó pozíciókat betöltõ nagyvállalatok elsõsorban már lefutó életciklusban lévõ vagy környezetszennyezõ iparágakat telepítettek a fejletlen térségekbe, míg a központban a termelésszervezési és szolgáltatási szerepkörök maradtak. Ez egyrészt a központok tercierizálódásához vezetett és fenntartotta a függés szálait a centrum és

a periféria között, másrészt a centrumtérségeket elkényelmesítette, mert az állami pénzek és a kitelepült iparágak pótlólagos lehetõségei hátráltatták a szerkezetváltás kényszerét. A kitelepített iparágak gyakran olyan egyoldalú iparszerkezetet eredményeztek a fejlesztendõ övezetekben, ami a késõbbiekben könnyen kerülhetett válságba. A területi munkamegosztás szerkezete a kétségtelen szociális eredmények ellenére is gyakran a centrumtérségek javára fejlõdött. Másrészt – a szocialista iparosításhoz hasonlóan – a területi szinten történõ tervezéshez képest a gazdaságpolitikákban jóval nagyobb szerepet kaptak az egyes ágazati politikák. A nyugat-európai országokban ez ugyan nem vezetett az ágazati érdekek olyan zûrzavarához – és azok negatív területi következményeihez – mint a „létezõ szocializmus" országaiban, hiszen az egyes ágazatok legalább formálisan koordináltak a területi szintre vonatkozó terveiket illetõen. Ugyanakkor a területfejlesztésnek ez a módja inkább a központi hatalom szemléletét és célkitûzéseit fejezte ki és csak kevéssé volt alkalmas a régiók társadalmi-gazdasági érdekeinek a megjelenítésére.[13]

Szintén problémát jelentett, hogy az állami támogatások elsõsorban a tõkeberuházásokat kedvezményezték. Ezért fõleg tõkeigényes iparágak kialakulásához vezettek az elmaradott térségekben, amelyek viszont kevéssé voltak alkalmasak a munkanélküliség problémáinak megoldására. Pontosabban a munkahelyteremtés eredményei és az állami ráfordítások, fejlesztési pénzek nem voltak arányban egymással. A felzárkóztatási politikák eredményessége egyébként is hagyott maga után kívánnivalókat. Olaszországban például a Dél fejlesztését szolgáló pénzügyi alapok körüli korrupció, a fejlesztési tervek politikailag motivált célkitûzései, a Dél-Itáliában megtelepedõ északi nagyvállalatok ipartelepítõ tevékenységének ellentmondásos hatásai következtében a regionális politikákat számos kritika érte. Az ipari nagyberuházások eredményeként létrejövõ és a helyi gazdasági környezetbe beilleszkedni képtelen nagyüzemek jellegzetes példái több dél-itáliai városban megfigyelhetõek voltak. (A szakirodalom ezeket nevezte „sivatagi katedrálisoknak".) A „regionális politika felülrõl" koncepciója mindezen ellentmondásai ellenére kétségtelenül hatalmas eredményekhez is vezetett – például Angliában 1961-83 között képzõdött 450 ezer munkahely majdnem hetven százalékát a támogatott térségek adták –, bár hatékonysága ott is állandó szakmai és politikai viták tárgya volt.[14]

A „regionális politika felülrõl" korszaka összességében a területi különbségek bizonyos fokú mérséklõdéséhez, vagy legalábbis a kedvezõtlen irányú folyamatok fékezéséhez vezetett az ötvenes-hatvanas évek Nyugat-Európájában. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra a talán nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy az egész nemzetgazdaságra kiterjedõ tartós gazdasági növekedés vélhetõen egyébként is az elmaradott területeken lett volna a legerõteljesebb. Az alacsony munkabérek tõkevonzó hatása valószínûleg állami beavatkozás nélkül is kibontakozott volna, és a szegényebb területekre áramló tõkeberuházások pusztán a neoklasszikus közgazdasági tételek alapján is megmagyarázhatók lennének. Így a területfejlesztés gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának megítélésekor külön nehézséget jelent, hogy nehéz szétválasztani az utólérési folyamat összetevõit és felbecsülni, hogy mennyiben az elmaradottságból eredõ

többletlehetõségek és mennyiben az átcsoportosított külsõ források okozták a kevésbé fejlett térségek fokozatos mozgásba lendülését.

Emellett arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a regionális politika feladatai általánosabb értelemben is más környezetben határozódnak meg akkor, amikor az egész nemzetgazdaság tartósan magas növekedést mutat. A nemzetgazdaságok kontinentális léptékû liberalizációja – az EGK megteremtése és a vámok lebontása – ebben a helyzetben nem került szembe a vámunió miatt erõsödõ verseny következtében az egyes régiók és térségek közötti különbségek olyan mértékû növekedésével, amelyek kezelése a regionális politika elsõ számú feladatát jelentette volna. Az ötvenes-hatvanas években az „okozati viszony a kereskedelem és a növekedés között ... nemcsak egyirányú (volt), mint ahogy azt többnyire feltételezik. A belsõ EGK-vámok és mennyiségi korlátozások gyors felszámolása 1958 és 1968 között nagyrészt a magas növekedési rátával és az alacsony munkanélküliséggel jellemezhetõ, kedvezõ makroökonómiai helyzet mellett volt lehetséges. A nemzetközi kereskedelemnek való kitettség mind a munkaerõ, mind a tõke számára alkalmazkodási költségekkel jár együtt. Ezeket a gyors növekedés idején könnyebb felszívni, ami által csökkenteni lehet a potenciális vesztesek ellenállását. Ez egy tényleges visszatérõ kör lehetõségére utal: az 1950-es évek végének és az 1960-as éveknek kedvezõ makrogazdasági körülményei, amelyek különbözõ tényezõk kombinációjának tulajdoníthatók, olyan feltételeket teremtettek, amelyek lehetõvé tették a római szerzõdés aláírását és kereskedelmi intézkedéseinek a sikeres végrehajtását. A liberalizálás azután több kereskedelemhez vezetett, ami viszont hozzájárult ennek az idõszaknak a rendkívüli növekedési rátáihoz."[15] A kereskedelmi liberalizáció tehát nemcsak a növekedés oka, hanem okozata is volt. Ebben a gazdasági helyzetben a regionális felzárkóztatási politikák elsõsorban a tradicionális szektorok felszámolására, modernizációjára irányultak és a hetvenes-nyolcvanas évektõl eltérõen nem, vagy csak kevéssé kellett megbirkózniuk a lelassuló növekedéssel egybekapcsolódó kereskedelem-liberalizáció veszteseinek és az ebbõl eredõ területi különbségek kihívásaival.

A területi politikák válsága a hetvenes években

A számos kritika ellenére az ötvenes-hatvanas évekre jellemzõ területfejlesztési paradigma felbomlása mégsem annyira belsõ ellentmondásai miatt gyorsult fel, hanem a hetvenes évek gazdasági válsága és annak társadalmi-politikai következményei miatt. A változások két legfontosabb aspektusa, a globalizálódás és az ötvenes-hatvanas években kialakuló ipari struktúra válsága – gyakori kifejezéssel a posztindusztriális gazdaságok kialakulása – a területi politikákat is új helyzet elé állította. A hetvenes-nyolcvanas évekbeli átalakulás összetett voltát egyébként jól jellemzi, hogy a változások nem korlátozódtak a reálgazdaság területére. Az ipari állam irányítási rendszere és gazdaságpolitikai alapelvei körüli politikai konszenzus már a hatvanas évek végétõl megkérdõjelezõdni látszott. A hetvenes évek gazdasági válságával egy idõben erõsödtek meg a nemzetállami politika egységesítõ hatásaival szemben fellépõ regionális mozgalmak, kulturális identitáskeresések.[16]

A területi politikák átértékelése így egyéb más gazdasági, társadalmi és kulturális tényezõkkel összefüggésben értelmezhetõ. Egyrészt hatást gyakorolt rá a nemzeti gazdaságpolitikai koordináció globalizációs hatásokból eredõ általánosabb természetû kompetenciaválsága, ami beszûkítette a területi válságkezelés addig kialakult lehetõségeit. Az ipari struktúra válságával küszködõ nyugat-európai országok a nyolcvanas évekig hatalmasra növekvõ szubvenciókkal kísérelték meg életben tartani a hagyományos iparágakat. A felülkerekedõ neoliberális-monetarista alkalmazkodási politikák viszont fokozódó mértékben helyezték a hangsúlyt a reálalkalmazkodásra és egyre kevésbé részesítették védelemben a gyengébb versenyképességû ágazatokat vagy régiókat. Ez a változás a regionális politikák számára is új követelményeket jelentett. Egyre inkább elkerülhetetlenné vált a válságba került térségek megújításával, gazdasági erõforrásaik aktivizálásával kapcsolatos új módszerek kidolgozása.

A lelassuló növekedés és az ennek nyomán kiélezõdõ harc a mind szûkösebb forrásokért a megerõsödõ regionális identitásokat gazdasági érdekeik erõteljesebb megfogalmazására késztette. Ekkortól figyelhetõ meg, hogy regionális üzleti csoportok önálló modernizációs elképzeléseket fogalmaznak meg. A regionális gazdasági érdekcsoportok fokozódó mértékben váltak érzékennyé a nemzetállami fejlesztési célok régióspecifikus problémákkal kapcsolatos érzéketlenségére. „Az indusztriális társadalomfejlõdés negatív következményei – gazdasági hanyatlás, depresszió – ellen, az egyes régiók modernizálása érdekében különbözõ regionális érdekcsoportok léptek fel ... A modernizációs erõk saját gazdaságfilozófiát alkalmaztak a központi gazdaságpolitika ellen, s ennek megvalósításához különbözõ regionális érdekszövetségek szervezõdtek." A hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó közigazgatási decentralizáció, devolúció hamarosan jogi lehetõséget is teremtett bizonyos gazdaságirányító és -szervezõ tevékenységek megszerzésére. „E tájegységek gazdasági-politikai koalíciói (különösen, ha az etnoregionalizmus erõi is jelen voltak) nyomásgyakorló tevékenységükkel elõsegítették a központi hatalom decentralizálását, az erõs közigazgatási középszint megteremtését."[17]

A keysiánus-neoklasszikus közgazdasági szemlélet pozícióinak megkérdõjelezõdése és az állami beavatkozás visszaszorítását megfogalmazó törekvések megerõsödése a területi politika elméleti hátterét illetõen is megbontotta az addigi gazdaságpolitikai konszenzust. Ekkortól jelentek meg azok a nézetek, amelyek a területfejlesztés teljes visszaszorítására törekedtek a „tiszta piaci elvek" alapján vagy a helyi közösségek önálló problémamegoldó képességének hangsúlyozásával. Ez a szemléletmód arra helyezte a hangsúlyt, hogy a fejlett ipari országokban az egyes régiók közötti különbségek nem lényegbevágóak, így a gazdaságpolitikának fõleg nemzeti szintû támogatási formákat kell kidolgozniuk. A területi támogatási rendszer szûkítésére törekvõ gazdaságpolitikai irányzat jellegzetes módon tûnt fel a thatcheri Nagy-Britanniában a nyolcvanas években: „...a konzervatív kormány a Munkáspártétól merõben különbözõ alapon közelítette meg a regionális politikát. Az új fejlesztési politika részben a tory ideológiából származott... A thatcheri adminisztráció ténylegesen lemondott a kormányzat regionális kiegyenlítést szolgáló funkciójáról. Bár formálisan nem számolta fel

a támogatott térségeket, kiterjedésüket azonban szûkítette, megszüntette a különleges fejlesztési területeket, a kedvezményezett térségekben élõ népesség aránya 15% alá csökkent. Az ezekbe irányuló területfejlesztési eszközök mértékét a kormány jelentõsen mérsékelte. A közvetlen területfejlesztési kiadások érzékelhetõen a 70-es évtized 600 millió fontjáról a 80-as évtized közepére 500 millióra, majd a 90-es évtized elejére 300 millióra csökkentek."[18] Nem jutottak nyugvópontokra azok a viták sem, amelyek ellentmondásosan értelmezték a területi politikák értelmét. A szakirodalom álláspontja ma is megoszlik a regionális politikák hatékonyságát, felzárkóztatóképességét illetõen. Az Európai Unió regionális támogatási forrásai, fejlesztési projektjei és a velük kapcsolatos politikai természetû vagy nemzetállami érdekeket kifejezõ viták jól tükrözik a kérdés bizonytalanságait.

Az ipari struktúra válsága miatt új típusú problémák és úgynevezett válságtérségek megjelenésével kellett számolni. A közgazdasági szakirodalom a „dezindusztralizáció" jelenségét, azaz az ipar leépülésének folyamatát az újonnan iparosodott országok erõsödõ versenyének hatására a hetvenes évek egyik fontos jelenségének tartotta, ami világgazdasági kihívások fokozódásával együtt oda vezetett, hogy ismét növekedni kezdett a gazdag és szegény régiók közötti jövedelmi rés. A regionális politika tehát éppen akkor igényelt volna a kedvezõtlen folyamatok megfordítására a korábbinál nagyobb forrásokat, amikor a gazdaságpolitika neoliberális fordulata csökkenteni kívánta az állami újraelosztás mértékét. Másrészt a „gazdasági növekedés lelassulásával, sõt stagnálásával eltûnt az az anyagi forrás, amelyet ezidáig az állam többek között a területfejlesztésre, a térbeli különbségek kiegyenlítésére fordíthatott. Ez volt az a »többlet«, amely oly módon szolgálhatta az elmaradott területek fejlesztését, hogy nem sértette meg a fejlett térségek gazdasági újratermelési folyamatait".[19] Az igények növekedése és a beszûkülõ pénzügyi lehetõségek sajátos paradoxonként jellemezhetõk és útkeresésre ösztönözték a területi konfliktus- és válságkezelés politikáit.

Területi politikák a nyolcvanas-kilencvenes években

A területi politikák a visszaszorításukra irányuló törekvések ellenére lényegében a nyolcvanas években is megõrizték jelentõségüket. Ugyanakkor maguk a területi kutatók is megosztottak abban a kérdésben, hogy az elmúlt évtizedekben a regionális közgazdaságtan és a területfejlesztés válságáról kell-e beszélnünk, vagy inkább megújulásáról, átalakulásáról. Egyesek kiemelik, hogy „a klasszikus elemzési rendszer megújítása éppen az egyes termelési tényezõknek az újszerû térbeli megjelenése tanulmányozásával történt meg."[20] Eszerint a tudásintenzív iparágak kialakulása és a globalizáció hatásai a területi kutatások és a regionális politikák számára gyümölcsözõ kihívást jelentettek, s hozzájárultak az újabb módszerek és területfejlesztési technikák létrejöttéhez. Mások ezzel szemben éppen a regionális kutatások válságáról és az igazi megújulás hiányáról értekeznek.

A területfejlesztés helyzetének megértése, behatárolása az elmúlt évtizedekben egyre kevésbé képzelhetõ el a világgazdasági változások alapos elemzése nélkül.

A globalizálódó világgazdaságban a régiók is jóval bizonytalanabb helyzetbe kerültek. Megnövekedett az egyes térségeket érõ gazdasági-kereskedelmi hatások ereje és egyre gyorsabban változnak az oligopol multinacionális szféra által uralt gyártási technológiák. A nemzetközi pénzpiacok szabályozatlansága, a tudásintenzív iparágak beruházásigényes volta komoly kihívást jelent a gyengébb gazdasági szereplõk számára. A nemzetközi gazdasági aktorok – állami és nem állami szereplõk egyaránt – egyre gyakrabban nyúlnak a nem gazdasági jellegû nyomásgyakorlás eszközéhez. A nagyvállalatok munkaerõ-megtakarító beruházásokat és állandó vállalati összevonásokat, fúziókat, kivásárlásokat hajtanak végre, amivel a gazdasági környezet változékonyságát, képlékenységét állandósítják. Mindez együtt jár az állami reguláció visszavonulásával és kompetencia-válságával. A bizonytalanság légköre, a felgyorsuló mûszaki fejlesztés mind határozottabban érvényesülõ kényszere és ennek nagyfokú tõkeigényessége az egyes térségek közötti különbségek növekedésének immanens tendenciáját hordozzák.

Ebben a helyzetben felértékelõdött a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás jelentõsége. Az egyes régiók versenyképessége nagymértékben attól függ, hogy mennyire képesek vonzóvá tenni magukat a nemzetközi tõkeberuházások számára. A klasszikus telephelyelméletek ma már egyre kevésbé képesek leírni a vállalati szereplõk megtelepedési motivációit. Az újabb iparágak számára „a munkaerõ, annak képzettsége, termelési ismeretei, a különféle szolgáltatások, a lakókörnyezet minõsége, a kedvezõ közlekedési kapcsolatok ... egyetemek, kutatóintézetek" mind nagyobb jelentõséggel bírnak.[21] A regionális fejlesztésben érdekelt gazdasági és önkormányzati vezetõk világosan látják, hogy piacépítõ tevékenységük sikere elsõsorban e feltételek megteremtésétõl függ. Mindezek a szempontok a gazdasági tényezõkön túlmutató „innovációs miliõ" lehetõségére utalnak, amelynek fokozódó mértékben képezik részét a „puha" szociokulturális tényezõk. „A területi szint sajátosságai, egyediségei éppen ezekben a miliõ-elemekben foghatók meg, s alakításuk befolyásolja a regionális növekedést."[22]

A regionális miliõ sajátosságai tehát két új elem megjelenésére utalnak a területi politika szemléletében. Egyrészt felértékelõdött a régió gyors megújulásra, új tevékenységek befogadására való készsége. A gyorsan alakuló világgazdasági környezetben és az ipari struktúraváltás kényszerei közepette a változásra való készség, az alkalmazkodóképesség kulcsfontosságú szerepet kapott a sikerek elérésében. Az „innováció" központi jelentõségû kategória lett, s ezzel összefüggésben kibontakozott az újdonságot jelentõ gazdasági, társadalmi szerepkörök térbeli megjelenését vizsgáló kutatások módszertana.[23] Másrészt megnövekedett a helyi társadalom hagyományainak, szokásainak a jelentõsége. A „kultúra" ebben az összefüggésben egyre inkább mint gazdasági erõforrás jelenik meg. A területfejlesztésben végbemenõ szemléletváltás eredményeként a tradíciók szerepe már nem az ötvenes-hatvanas évekre jellemzõ modernizációs elméletek alapján kerül bemutatásra. Az akkori felfogás a regionális politika célkitûzéseit a modernizációs elmélet szélesebb perspektívájából szemlélte, aminek az a megfontolás is részét képezte, hogy a „hagyományos társadalmakat" fokoza-

tosan a „modern társadalom” váltja fel. Ez a megközelítés egyfajta „nagy átalakulásban” gondolkodott és a társadalmi folyamatokat a fejlõdéselvûség nevében értelmezte.[24] Ebben a perspektívában a társadalmak egy olyan képzeletbeli skálán helyezhetõk el, amelynek a tradicionális-modern ellentétpár képezi a két végpontját. A regionális politika hetvenes évek elõtti logikáját ez a felfogás határozta meg. A nyolcvanas-kilencvenes évek gondolkodásmódja szerint viszont az egyes térségek, régiók a tradicionális és modern társadalomelemek sokrétû összességébõl állnak, amelyek a külsõ feltételek változásától függõen válhatnak a régió helyi erõforrásaivá. Ebben a megközelítésben a régió már nem a növekedési pólusok felõl értelmezõdik, ami a gazdasági-technológiai modernség kiindulópontját képezõ pontok halmaza, hanem társadalmi és kulturális hagyományok és különféle gazdasági, intézményi sajátosságok változatos együtteseként. A szemléletváltozás következtében „ma már óvatosabb álláspont van elterjedõben a radikális átalakulásokkal kapcsolatban, és nagyobb az érdeklõdés aziránt, hogy olyan fejlõdési formákat találjanak, amelyek az adott helyen már gyökeret eresztett tevékenységbõl indulnak ki. Bebizonyosodott, hogy könnyû félredobni az évszázadok során felhalmozott kulturális örökséget, szervezési tapasztalatokat ... de nagyon sok idõ kell ahhoz, hogy új értékek létrejöjjenek.”[25] A fejlõdés tehát nem egyenes vonalú és nem jelenti azt, hogy minden régiónak azonos fejlõdési szakaszokat kell végigjárniuk, hanem függ a helyi társadalmak hagyományaitól. Ez a felfogás elveti a modernizáció-modern váltás egyetemes modellé kiterjesztett felfogását és egymástól különbözõ, de egyenértékû fejlõdési utakban gondolkodik.

Az indusztriális társadalom, a fordista-taylorista iparszervezési eljárások hetvenes évektõl megfigyelhetõ válsága és a világgazdasági korszakváltás új gazdaságszervezési formák kialakulásához vezetett az elmúlt évtizedekben. Egyrészt a fejlett ipari országokban a nemzetgazdaság egészére nézve is fontossá vált a kis- és középvállalatok által a termelési folyamatok megújításában játszott szerep. Ezzel összefüggésben a területfejlesztési politikák is egyre nagyobb figyelmet fordítottak a kisvállalati szféra megerõsítését szolgáló intézkedésekre. Annál is inkább, mert ez az a terület, ahol a régió infrastrukturális, szakképzési telephelyelõnyein túlmutató társadalmi-kulturális sajátosságai – speciális termelési kultúrák, a családok vállalkozásban játszott szerepe – igazából megjelenhetnek. Másrészt a kisebb gazdasági egységek az innovációorientált regionális politika fontos célterületei lehetnek. A kis- és középvállalatok tehát egy-egy térség helyi adottságaitól függõen egyszerre válhatnak a terjeszkedõ tudásintenzív iparágak megtelepedésének színterévé, illetve szolgálhatják a hagyományos termelési kultúrák „piacosítását”, kommercializációját.

A területfejlesztés újabb elemei között az „ipari körzet” fogalma is fontos magyarázó elvként tûnt fel. A területi kutatók Marshall meghatározását használták fel annak a jelenségnek a bemutatására, hogy egy adott területen hasonló vagy ugyanazon iparágakon belül nagy számban megtelepedõ termelõk a térség gazdasági viszonyaira kedvezõ hatásokat gyakorolhatnak (pozitív externáliák és egyfajta „ipari légkör” kialakulása). A nyolcvanas években a regionális kutatók elsõsorban a „Harmadik Itália” modell példáján mutatták be az ipari körzetekbõl adódó gazdaságfejlõdési sajátosságokat.

Az északkelet-olasz iparosodás tapasztalatai általánosabb értelemben is felhívták a figyelmet a hagyományos termelési kultúrákból és az ipari légkörbõl adódó régiófejlesztési lehetõségekre.[26]

A nyolcvanas-kilencvenes évek területfejlesztésében fokozódó jelentõségre tett szert a helyi társadalmak konszenzuskultúrája és konfliktusmegoldó képessége is. A területi és regionális önkormányzatok fejlesztési terveinek sikere ma nem kis mértékben függ attól, hogy az adott térségben milyen a munkaadók és a munkavállalók, illetve a jelentõsebb üzleti csoportok és az önkormányzatok viszonya. Fontos, de nehezen mérhetõ tényezõvé vált a bizalom mértéke a különbözõ társadalmi csoportok között az egyes régiókban.[27] Az állami szerepvállalás részleges visszavonulásával megnövekedett a munka, a tõke és a helyi kormányzatok között létrejövõ új típusú kapcsolatok jelentõsége a területfejlesztésben.

A világgazdasági változások hatására újrafogalmazódó területfejlesztési paradigma tehát nagy szerepet szán a helyi erõforrásoknak – tradíciók, a helyi társadalom konszenzuskultúrája, humán erõforrások – és az idõközben végbemenõ jogi-közigazgatási decentralizáció okán a helyi társadalmak most már jogkörökkel is biztosított konfliktusmegoldó képességének. Hangsúlyoznunk kell, hogy a hetvenes-nyolcvanas évektõl a legtöbb nyugat-európai országban megszervezõdõ, megerõsödõ közigazgatási mezoszint – régiók – nemcsak az etnoregionalizmus eredményeként fogható fel, hanem egyben sajátos színterét jelentette a gazdasági válságból való kilábalás új területi-regionális módszereinek. Ezzel összefüggésben értelmezhetõ az a tény is, hogy több nyugat-európai ország nemcsak a közigazgatási decentralizáció útján növelte meg a régiók gazdasági hatáskörét, hanem új területfejlesztési törvényt is alkotott. A regionális politikának ezt az új korszakát az ötvenes-hatvanas évek idõszakával szembeállítva elõszeretettel jellemzik a „regionális politika alulról" kifejezéssel, jelezve ezzel az állami túlközpontosítás visszaszorulását és az interregionális forrásátcsoportosítással szemben az „önerõs fejlesztés" felértékelõdését.[28]

A piaci dereguláció hatására visszaszoruló ágazati politikákkal szemben megfigyelhetõ a területi szint bizonyos mértékû felértékelõdése a gazdaságfejlesztésben, ami elsõsorban a nemzeti gazdaságpolitika területi hatásainak konzisztensebb összehangolásában, egyes ösztönzési alapok decentralizálásában, a regionális döntéshozó és érdekképviseleti erõk pozícióinak megnövekedésében ragadható meg. Az elérhetõ állami fejlesztési források egyrészt mind mennyiségükben, mind felhasználhatóságukat illetõen beszûkültek – elsõsorban az oktatás, az infrastruktúrafejlesztés terén –, másrészt csak jóval szigorúbb feltételek mellett – például saját hozzájáruláshoz kötve – érhetõk el, harmadrészt szigorúbban értelmezik a piackonformitást mint az ötvenes-hatvanas években.

A területfejlesztés ezen elveinek jellegzetes példája az EU regionális politikája, amely az útkeresés olyan eredõjének tûnik, ami a neoliberális laissez-faire és a szabályozott kapitalizmus híveinek Bizottságon belüli vitái alapján formálódott. Ugyanakkor többen e politika korlátozott eredményeire hívják fel a figyelmet, s talán inkább politikai alkuról, mint szemléleti konszenzusról beszélhetünk a területi kiegyenlítés el-

veit és módszereit illetõen. Így arra is nehéz hiteles választ adni, hogy a regionális politikák – szakmai, tudományos megalapozásukat és gyakorlatukat tekintve – az ötvenes-hatvanas évekhez képest érdemben továbbfejlõdtek-e, mivel kiküszöbölték az állami beavatkozás pazarló és egyoldalú elemeit és jobban figyelembe veszik a helyi fejlõdési sajátosságokat. Eszerint az EU a területi kiegyenlítés szempontjából „ideális" fejlõdési modell lenne, ahol jól megvalósul az ötvenes-hatvanas évek túlterjeszkedõ jóléti állama és a neoliberális laissez-faire közötti egyensúly. Vagy inkább arról van szó, hogy a második világháború utáni évtizedek a vállalkozói szabadság és a társadalmi szolidaritás egyensúlyára vonatkozó nyugat-európai konszenzusa a területi politikák összefüggésében is lényegében felbomlott, s a jelen regionális politikák csak némi elleplezését jelentik annak a ténynek, hogy a globális városrendszerek és a nagy nemzetközi gazdasági szereplõk világában nem lehet érdemben mérsékelni a területi konfliktusokat, válságokat. Eszerint a területi politikán belül megjelenõ üzleti érdekeltségek és üzleties elemek is (például piaci városmarketing) a nyolcvanas évek globális kapitalizmusára utaló jelek lennének, amelyek a közösségi érdekeket és választásokat jószerivel ellehetetlenítik.[29]

A területfejlesztésben nagy szerepet játszó endogén forrásokra épülõ fejlesztési modell esetében is fel kell tenni a kérdést, hogy a helyi erõforrások aktivizálása az egyes régiókban olyan jelenség-e, amely mérsékli és kiegyensúlyozza az egyes térségek közötti polarizációt vagy éppenséggel maga is része a polarizálódási folyamatnak. Bizonyos, hogy a régiók szolidaritása az elmúlt évtizedekben nem erõsödött, és elsõsorban a nyolcvanas évektõl hallhatók olyan kijelentések, hogy a egyes régiók felkarolása eleve értelmetlen vállalkozás. Másrészt az is kétségtelen, hogy a hetvenes évektõl a régiók közötti jövedelemkülönbségek nem csökkentek.[30] Ezzel nem akarjuk megkérdõjelezni a területi kutatások és a területfejlesztés jelentõs szakmai eredményeit, sem a vállalkozók, az állam és az önkormányzatok közötti együttmûködés biztató jeleit, pusztán arra utalunk, hogy a jelen világgazdasági környezetben ezeknek az eszközöknek a hatásfoka kétséges. A kérdés eképpen való felvetése azt is jelzi, hogy a nyugat-európai társadalmak az ötvenes-hatvanas évek növekedésének lezárulása és társadalmi konszenzusának felbomlása óta bizonytalanok abban, hogy miképpen viszonyuljanak az újliberalizmus és a laissez-faire kihívásához és nem találják meggyõzõ módon azt a társadalommodellt, aminek mentén új konszenzust lennének képesek kialakítani.

JEGYZETEK

[1] A nyugat-európai gazdasági növekedés kérdéséhez: Walt Rostow: *The World Economy. History and Prospects*. Macmillan, London, 1978. és Herman van der Wee: *A lefékezett jólét.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986., valamint egyebek mellett Charles Kindleberger mûvei.

[2] Az agrárszektorba való jövedelemátcsoportosítás általánosabb természetû okaihoz: Palánkai Tibor: *Az európai integráció gazdaságtana.* Aula, Budapest, 1995., 243-245.

[3] Az ötvenes-hatvanas évek növekedési folyamatairól, ezek területfejlesztési hajtóerõkkel való összefüggésérõl, illetve hetvenes-nyolcvanas évekbeli átalakulásukról: van der Wee: *i. m.* 2. fejezet és Horváth Gyula: *Európai regionális politika.* Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998. 30-37. 189.
Az „ipari társadalom" paradigmájához: Raymond Aron: *Eighteen Lectures on Industrial Society.* Weidenfeld and Nicholson, London, 1967. és John K. Galbraith: *Az új ipari állam.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

[4] Van der Wee: 1986. *i. m.* 46.

[5] Ehhez: Enyedi György (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlõtlenségek Magyarországon.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.; Rechnitzer János: *Területi stratégiák.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998.; Horváth: 1998. *i. m.* és Van der Wee: 1986. *i. m.* elméleti kérdésekkel foglalkozó fejezetei.

[6] Horváth: 1998. *i. m.* 63.

[7] Barta Györgyi: Fordulóponton a magyar területfejlesztési politika, avagy szem elõl veszítjük-e a francia mintát? *Tér és Társadalom* 1992. 1-2. 20.

[8] Barta: uo. 20-21.

[9] Horváth Gyula: *Az olasz regionális fejlõdés.* In Horváth Gyula (szerk): *Régiók és városok az olasz modernizációban.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993. 35.

[10] A régió „térszemléletéhez": Sergio Conti: Mítosz és valóság: a kisvállalatok szerepe az olasz területi fejlõdésben. In Horváth Gyula (szerk): *Régiók és városok az olasz modernizációban.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993. 285.

[11] A térbeli diffúzióhoz: Daniel Lerner: *The Passing of Traditional Society.* Modernizing the Middle East, New York, 1958.

[12] Myrdal nézeteit és a „duális gazdaság" elméleti interpretációit ismerteti: Szentes Tamás: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai.* Aula, Budapest, 1995. 547-554.

[13] Az államszocialista korszak területfejlesztésérõl: Hajdú Zoltán: Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus idõszakában. In Enyedi (szerk.): 1993. *i. m.* 39-56.

[14] Horváth: 1998. *i. m.* 64.

[15] Loukas Tsoukalis: *The New European Economy.* Oxford University Press, Oxford, 1991. 27. Idézi: Palánkai: 1995. *i. m.* 153.

[16] A történelmi kulturális identitások megerõsödésérõl és a jogi-közigazgatási viszonyokra gyakorolt hatásáról: Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország).* MTA Állam- és Jogtudományi Intézete kiadványa, Budapest, 1993.

[17] Horváth Gyula: Az európai regionális politika és Magyarország. In: Balogh András – Papp Gábor (szerk.): *Magyarország az európai regionális együttmûködésben.* MTA Regionális Kutatások Központja, Magyar Külügyi Intézet, Budapest, 1998. 17.

[18] Horváth: 1998. *i. m.* 78.

[19] Barta: 1992. *i. m.* 22.

[20] Rechnitzer: 1998. *i. m.* 19.

[21] Uo. 20.

[22] Uo.

[23] Innovációk megtelepedéséhez – a kérdés idegen és magyar nyelvû szakirodalmához – összefoglaló: Rechnitzer János: Innovációs pontok és zónák, változási irányok a térszerkezetben. In: Enyedi (szerk), 1993. *i. m.* 75-76. és 100-101.

[24] „Nagy átalakulás": Polányi Károly kifejezését a tradicionális-modern váltást jellegzetesen bemutató modernizációs elméletek megközelítésmódjának érzékeltetésére használjuk. Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Mészáros Gábor kiadása, 1997.

[25] Giorgio Fuá: Iparosítás Északkelet- és Közép-Olaszországban. In Horváth (szerk.): 1993. *i. m.* 72-73.

[26] A „Harmadik Itália" kérdésérõl a nemzetközi szakirodalomban lásd: Arnoldo Bagnasco, Sebastiano Brusco és Giorgio Fua cikkeit. Magyarul rövid összefoglalás a „Harmadik Itália modellrõl": Spéder Zsolt: Egy sikeres gazdaságfejlõdési „minta" – és néhány megfontolás a magyar gazdaságpolitikát illetõen. In Veress József (szerk.): *A gazdaságpolitika változó súlypontjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 197-215.

[27] E kérdés teoretikus igényû kifejtése: Francis Fukuyama: *Bizalom.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

[28] A regionális politikában megfigyelhetõ paradigmaváltáshoz: Horváth: 1998. *i. m.* 30-50. és 189-202. és Rechnitzer: 1998. *i. m.* 17-41.

[29] A laissez-faire és az intervencionista gazdaságpolitikát követelõk vitájához: Theo Hitiris: *Az Európai Unió gazdaságtana.* Mûszaki Könyvkiadó, Budapest, 1995. 294-300.

[30] Hitiris: 1995. *i. m.* 239.

244 üres

Illés Pál Attila

A lengyel közigazgatási reform kritikája

1. Elõzménytörténet

Lengyelország határai, a több mint ezer éves államiság ideje alatt, gyakran változtak. Eközben a létrejövõ területi egységek az adott helyzetnek megfelelõen több-kevesebb mértékben rendelték alá magukat valamely centrális hatalomnak.

Az elsõ piasztok idején fõleg a nagyobb folyók mentén (Odera, Visztula) alakultak ki, elsõsorban törzsi alapon szervezõdõ régiók, amelyek a késõbbi századok folyamán egyre inkább megerõsödtek. A XI-XII. század fordulóján (Ferdeszájú) Boleszláv király végrendelete csak megerõsítette ezt a folyamatot. Az országot felosztotta fiai között, ezután a különbözõ területek, pontosabban fejedelemségek állandóan versengtek egymással, az uralkodás jogával természetszerûen mindig a legerõsebb fejedelem rendelkezett.

(Nagy) Kázmér király uralkodása alatt csak részben történt meg a fejedelemségek egyesítése, a központi királyi hatalom megerõsítése, maradtak bizonyos területek, amelyeket nem sikerült egységes irányítás alá vonni. Ettõl az idõszaktól kezdve számítható a kötelékek lazulása Nyugat-Pomerániával, és ekkortól járt külön úton – többszáz éven keresztül – Szilézia is. Majd Hedvig királynõ és Jagelló litván fejedelem házasságával olyan új területek kapcsolódtak az országhoz, amelyekre addig a lengyelek legfeljebb hadjáratokat vezettek.

A második világháborút lezáró békediktátumok következtében létrejött a mai Lengyelország, amelyhez nyolc történelmi régió tartozik: Szilézia, Nagy-Lengyelország, Nyugat-Pomeránia, Kis-Lengyelország, Mazóvia, Pomeránia, Podlázia és a Porosz vidék. Ezenkívül elkülöníthetõ két kisebb régió: a közép-lengyelországi sieradzi területek és Kujávia, valamint a nagy kiterjedésû Kis-Lengyelország még további három – krakkói, szandomiri és halicsi – részre tagolható. Ily módon tulajdonképpen 12 régiót kapunk *(ld. az 1. számú térképet).* A történelmi idõszakokban ezt a felosztás nagyrészt tükrözte a vajdasági rendszer.

Lengyelországnak a XVIII. század végén bekövetkezett felosztása után a porosz és osztrák befolyási övezetben nagyrészt érintetlen maradt a belsõ területi tagozódás, ám az orosz birodalom erre egyáltalán nem volt tekintettel. Máig kimutatható az, hogy a keleti népesség identitásában a regionális tudatnak igen kis szerepe van.

Az elsõ világháború után a II. Köztársaságban a felálló új közigazgatási rendszer egyszerre követte a történelmi hagyományokat és volt tekintettel az ország mesterséges feldarabolása során meghúzott határokra. A második világháborút követõen felálló közigazgatás ettõl annyiban tért el, hogy a régi pomerániai vajdaságból leválasztot-

ták a bydgoszczit, valamint az elveszített Lemberg vonzáskörzetében megalakult a rzeszówi vajdaság. *(Ezt a helyzetet mutatja be a 2. számú térkép.)* 1975-ben a kommunista hatalom a vajdaságok számát 14-rõl 17-re emelte *(ld. a 3. számú térképet)*: Opole, Zielona Góra és Koszalin új alakulatok voltak, elõzmények nélkül.[1]

A rendszerváltás után újból elõlépett a közigazgatás módosításának kérdése. Jan Krzysztof Bielecki és Jan Olszewski miniszterelnökök mûködése alatt erre számos terv lett kidolgozva.[2] 1992 októberében a Hanna Suchocka vezette kabinet a feladatok irányítására külön kormánybiztost is kinevezett Micha³ Kulesza személyében. Miután 1993 nyarán kormányválság tört ki – a Szolidaritás megbuktatta saját kormányát – az ideiglenes választások nyomán felálló szociáldemokrata-parasztpárti, azaz balközép koalíció a négyéves kormányzás alatt nem foglalkozott érdemben a közigazgatási reform kérdésével.

2. Út az 1998-as reformhoz

Az 1997-ben hatalomra jutó Jerzy Buzek vezette jobboldali koalíció már a választási kampány alatt egyik fõ céljául tûzte ki az 1974 óta mûködõ önkormányzati rendszer megváltoztatását[3]. Az új parlamentbe bekerülõ pártok többsége támogatta ezt az elképzelést. Így most már alig egy év alatt – a korábbi elképzelések figyelembe vételével – a reformtervezet elnyerte végleges formáját, megkapta minden szinten a jóváhagyást és kiírhatták az új törvénynek megfelelõ önkormányzati választásokat.[4]

1997-1998-ban a reformtervezet vitája az egész lengyel társadalmat megmozgatta. A Szejmen kívül foglalkozott vele a média, a politikai pártok mellett a különbözõ társadalmi szervezetek rendeztek e tárgyban konferenciákat, gyûléseket, nem voltak közömbösek a gazdasági és kereskedelmi kamarák, és természetesen az utca népe sem.

Meg kell jegyeznem, hogy a kisebbik kormánypárt, a Szabadság Unió (Unia Wolnoœci – UW) állt ki a leghatározottabban a reform mellett. Már 1993-at megelõzõen is sokat foglalkoztatta szakembereit a probléma. Mindenekelõtt a központok fejlesztésének lehetõségeire koncentráltak amiatt, hogy a párt támogatottsága a városokban volt a legnagyobb. Az egyedüli parlamenti erõ, amely ellene volt a reformnak abban a formában, ahogy a törvényhozás elé került, a Lengyel Parasztpárt (Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL) volt, azaz a korábbi baloldali koalíció kisebbik pártja, amely azonban olyan súlyos vereséget szenvedett a választások alkalmával, hogy voksai nem igen jöttek számításba. A Parasztpárt elképzelése szerint megmaradt volna a két szintû önkormányzat és nem változott volna a vajdaságok száma. Az álláspont érthetõ: a fennálló közigazgatás a falusi népességnek kedvezett.

A parlamenti pártok többsége a háromszintû (megye – járás – helyi, községi önkormányzat) közigazgatási rendszer létrehozását tartotta fontosnak, amitõl az adófizetõktõl befolyó közpénzek jobb ellenõrzésének lehetõségét, s a regionális fejlõdés eredményesebb támogatását, politikai téren a demokratikus mechanizmusok fejlõdését, valamint a többpártrendszer megerõsödését, új kulturális dimenziók megteremtõdését, a civil társadalom fejlõdését várták.

1. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS A TÖRTÉNELMI TARTOMÁNYOK

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

1. województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)
2. województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)
3. województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)
4. województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)
5. województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)
6. województwo Łódzkie / Łódzi vajdaság (Łódź)
7. województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)
8. województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)
9. województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
10. województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszló)
11. województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
12. województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
13. województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
14. województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
15. województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
16. województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

2. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS 1946-BAN

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

1. województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)
2. województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)
3. województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)
4. województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)
5. województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)
6. województwo Łódzkie / Łódzi vajdaság (Łódź)
7. województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)
8. województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)
9. województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
10. województwo Dolnośląskie / Alsó-Szléziai vajdaság (Boroszló)
11. województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
12. województwo Śląskie / Szléziai vajdaság (Katowice)
13. województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
14. województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
15. województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
16. województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

3. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS 1975-BEN

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

1. województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)
2. województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)
3. województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)
4. województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)
5. województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)
6. województwo Łódzkie / Łódzi vajdaság (Łódź)
7. województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)
8. województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)
9. województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
10. województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszló)
11. województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
12. województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
13. województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
14. województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
15. województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
16. województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

A szavazati jogról az AWS-SLD véleménye az volt, hogy azt meg kell adni minden felnõtt lengyel állampolgárnak, aki az országban állandó lakhellyel bír. A kereszténydemokrata-liberális Szabadság Unió ezt a jogot kiterjesztette volna a legalább két éve Lengyelországban élõ azon külföldiekre is, akik olyan ország állampolgárai, ahol a lengyelek is szavazhatnak[5].

A hatáskörrel kapcsolatban a reform szükségessége után ez volt a második vitapont – a kormány és a reformot támogatók azt a véleményt képviselték, hogy mind több feladatot át kell vállalniuk a központi vezetéstõl a regionális struktúráknak. Lengyelország ugyanis túlzottan központosított állam volt, amelyben a rendelkezések nagy része Varsóban született. J. £opuszañski (az AWS radikális keresztény-nemzeti szárnyához tartozó) képviselõ hozzátette, hogy lehetõvé kell tenni a nyugati régiók számára a gazdaságilag erõsebb Németország felé orientálódást.

Varsó 1994-tõl 11 önálló önkormányzati egységre oszlott, amelyek közül a legnagyobb a Centrum 1 millió lakossal, a legkisebb Wilanów 12 ezer lakossal. Maga a Centrum Varsó 70%-a, ehhez jön további hét kerület. A kormány tervei szerint ezek a kerületek is önálló önkormányzati egységgé váltak volna. Kwaœniewski elnök azonban a javaslatot nem írta alá, így itt az önkormányzati választások a régi rendszerben zajlottak. Megkapja viszont Varsó a járási státuszt, amelynek adminisztrációja átvette az addigi varsói vajdaság bizonyos feladatait.[6]

Az élénkebb vitát kétség kívül a vajdaságok számának és ehhez kapcsolódva egy-egy vajdaság területének kijelölése váltotta ki. Az ideológiai színezetet sem nélkülözõ országos politika küzdött meg az egyes kis régióknak az egyik vagy másik vajdasághoz tartozás igényét megfogalmazó követeléseivel.

A kormány a létezõ 49 megye helyett 12-õt akart, hogy ezáltal csökkenthesse a hivatalnokok létszámát, a helyi adminisztráció mûködési költségeit, és lehetõvé tegye a nagy nyugati tartományokkal való együttmûködést, ezen keresztül a nagy régiók külön brüsszeli képviseletét.

Az ellenzéki SLD véleménye szerint csak annál nagyobb tagoltság biztosíthatja az ország különbözõ területeinek egyenlõ fejlõdését, azaz nagy gazdasági különbségek kialakulásának elkerülését. A kormányoldal ellenérve: ha a vajdaságok száma több lesz mint 12, akkor a gazdag régiók között szegények is lesznek, tehát maga a reform hozna létre gazdasági egyenlõtlenséget. Jól példázzák ezt a vállalkozások: a sziléziai vajdaságban például 12 régió esetén 339 ezer, 15 esetén 303 ezer, 16 esetén pedig már csak 263 ezer; a sziléziaiból kikerekített opoleiben csak 48 ezer; a pomerániaiban 12 régió esetén 227 ezer, 15 esetén 107 ezer, 16 esetén pedig 114 ezer, míg a belõle elkülönítendõ kujáviaiban 74 ezer vállalkozás lenne.[7]

Helyi szinten számos esetben az egy megyén belüli jelentõsebb városok nem tudtak megegyezni a kompetenciák elosztásában. Ilyen a közép-lengyelországi Czêstochowára, Kielcére és Radomra kiterjedõ régió kialakításának esete. Radom, amely a három közül a legkisebb, épp erre hivatkozott, amikor magának vindikálta a központ szerepét. Az érvelés szerint a két másik nagyváros úgyis dominálni fog, másrészt pedig 1976-ban Radom azon kevés települések egyike volt, amelyek fellázadtak

4. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS AZ 1998. ÉVI ELŐZETES TERVEZET SZERINT

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

1. województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)
2. województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)
3. województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)
4. województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)
5. województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)
6. województwo Łódzkie / Łódzi vajdaság (Łódź)
7. województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)
8. województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)
9. województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
10. województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszló)
11. województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
12. województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
13. województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
14. województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
15. województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
16. województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

a kommunista rendszer ellen, s ennek következményeit késõbb a saját bõrükön tapasztalhatták, így a „szívességet” most kárpótlásként venné. Hasonlóan ellentét állt fenn Pomerániában, S³upsk és Koszalin vagy az UNESCO világörökség listájára felkerült Toruñ és a Nyugaton ismeretlen Bydgoszcz között. A volt vajdasági központok vagy kisebb tájegységek a gazdasági értelemben fejlettebb régiót akarták választani. Ott, ahol a szocialista nehézipar terhes öröksége megvolt, senki nem akarta a tõkéjét beruházni. Jó példa erre a fentebb már említett Czêstochowa és Opole, amelyek attól tartottak, ha a Katowicei megyéhez kerülnek, akkor az õ pénzüket is a reorganizációra váró sziléziai iparvidék nyeli majd el. A dél-lengyelországi kisváros, ¯ywiec a pénzét és tõkéjét a felújításra váró krakkói belvárostól féltette és szívesebben csatlakozott volna a gazdagabb sziléziai iparvidékhez.

A létükben fenyegetettséget érzõ korábbi vajdaságok vagy éppen önjelölt régiók érdekeik érvényesítése reményében számos eszközt bevetettek. Nem számított ritka esetnek a különbözõ petíciók gyártása, a közlekedés megbénítása, tüntetések szervezése. Czêstochowa az Európa Tanácsnál is tiltakozott, mivel szerinte nem folytattak társadalmi konzultációkat, a kormány teljesen ignorálta a lakosok és a helyi közigazgatás akaratát. A városnak sikerült megnyernie magának a Jasna Góra-i pálos kolostor priorját is (az egyházi hierarchia képviselõi ettõl az egy esettõl eltekintve nem nyilvánítottak hivatalosan véleményt), aki a kormány egyik zarándoklata alkalmával a televízió nyilvánossága elõtt szólította fel a miniszterelnököt és a minisztereket a czêstochowai vajdaság megtartására. Nézete szerint itt van Lengyelország lelki értelemben vett fõvárosa, s a támogatás megtagadása a pápa ellen is irányuló cselekedet.

Az Alsó és Felsõ Szilézia között elhelyezkedõ opolei terület (amely a lengyelországi németség legfõbb lakóhelye – talán épp ennek köszönheti sikerét) szintén külön régióként kívánt megjelenni, s ennek érdekben még Németország wroc³awi fõkonzulja, Roland Klierov is fölszólalt (amit természetesen lengyel politikai körök nem vettek jónéven)[8].

Bydgoszcz városa az állami fõcsatornán az esti híradó elõtt vásárolt reklámperceket, amelyben szellemesen saját helyzetét elõször egy temetéssel ábrázolta, majd a rossz álomból felriadva a kibontakozó pozitív jövõképet mutatta be.

Megemlíthetõ még az egyre dinamikusabban fejlõdõ dél-lengyelországi Bielsko-Bia³a is, amelynek képviselõi, 10 km-enként váltva egymást, futottak el Varsóig, hogy felhívják magukra a figyemet.

A kormány is rendelkezett programmal arra vonatkozóan, hogy a reformelképzeléseit a társadalom lehetõ legszélesebb rétegeivel megismertesse és elfogadtassa. Az önkormányzati program kormánybiztosa sajtókonferenciákat hívott össze, találkozott a parlamenti frakciókkal, részt vett a lengyel püspöki kar konferenciáin, közös találkozókat szervezett az önkormányzati tisztviselõkkel, valamint a polgármestereket tömörítõ szervezetekkel, elõadásokat tartott felsõoktatási intézményekben, tudományos és szakmai szervezetekben, a regionális politikát tárgyaló nemzetközi konferenciákon vett részt, találkozott a külföldi lengyel emigráció képviselõivel, megbeszéléseken vett részt a helyi és országos sajtó kiadóival, információs tárgylásokat tartott a lengyel, valamint a külföldi újságírókkal. Összességében 1998-ban mintegy 300

olyan rendezvényen járt, amely a reformmal foglalkozott[9]. A televízió különbözõ csatornáin vetített rövid információs blokkok össz ideje meghaladta a 700 percet. Mindebbõl az állami televízió vette ki a legkisebb mértékben a részét, ugyanis a vezetés (gyaníthatóan politikai okok miatt), csak fizetett reklámperceket volt hajlandó a reformnak szánni. A hivatal külön internetes oldalt is beindított.

A közvélemény-kutatási adatok mégis inkább azt mutatták, hogy a kormány nem a legteljesebb mértékben tudta meggyõzni a társadalmat az általa javasolt megoldás helyességérõl. Az 1998 áprilisi felmérések szerint az akkor elõterjesztett 12 vajdaság és kb. 300 járás modelljét a lakosságnak mintegy 36 százaléka támogatta, 43%-a pedig ellene volt. A 12-es modell bukása után az elõterjesztett 15-ös változatot júniusban szintén 36 százalék támogatta, 40 százalék pedig nem. A bizonytalanok és közömbösek aránya a két felmérés alatt alig változott[10].

A kormánybiztos, valamint a belügy- és adminisztrációs miniszter közötti együttmûködés ellenére a kötelezettségek és felelõsségek felosztása ezen két hivatal között számos problémát okozott. Különösen sok gondot jelentett az a munkamegosztás, hogy a kormányon belül a kormánybiztos volt a felelõs a törvényelõkeszítésért, a parlamentben viszont a kérdés már a miniszterre tartozott. A reform következtében átdolgozásra kerülõ támogatási rendszer egyes tételeit – a közpénzekrõl, valamint a területi önkormányzatok bevételeirõl szóló módosításokat – a kormánybiztos is csak kész állapotban, a miniszterekkel együtt kapta meg, anélkül, hogy a járási és vajdasági önkormányzatok kiadásait meghatározó elvekrõl ismeretei lettek volna. Hasonló helyzetben voltak a képviselõk és az önkormányzatok is.

Végül is a közigazgatási reform konfliktusokat gerjesztett a politikai pártok között és az egyes pártokon belül is. A kormány által beterjesztett 12-es javaslat a koalíción belüli viták miatt bukott el (többen ez okból hagyták el a legnagyobb kormánypárt frakcióját).

Az eset tanultságait kihasználva a kormány a legközelebb benyújtott 15 régiós változatnál már szigorú szavazási fegyelmet rendelt el. Így a tervezet keresztülment a parlamenten, ekkor viszont a köztársasági elnök vétózta azt meg. A baloldali erõk támogatásával hatalomra jutott Aleksander Kwaœniewski elnök, hogy kipróbálja erejét az új koalícióval szemben, illetve régi pártja nyomásának engedve az SLD 17-es terve mellett kezdett el nyíltan kampányolni: sorra felkereste azokat a városokat, amelyeket a kormány nem, de a Demokratikus Baloldal Pártja viszont új régióközpontonként szeretett volna látni.

A politikai kompromisszum végsõ eredménye – a 16 vajdaság – igazából egyik felet sem elégítette ki.

3. Mit hozott a reform az országnak?

A megvalósult háromlépcsõs önkormányzati rendszer (2489 önkormányzat, 308 területi járás, 65 városi járás, 16 vajdaság) minden korábbihoz viszonyítva újat hozott, ha hasonlítani akarjuk, akkor a II. Köztársaság felépítéséhez áll a legközelebb. A reformot

az ország konzekvens és folyamatos decentralizációja tette lehetõvé. A régióknak juttatott alanyiság egyenrangúvá tette õket a központi hatalommal, amin keresztül a civil társadalom erõsödik. A régiók és járások létrehozása a szûkebb környezettel, tájegységgel való azonosulást, a társadalom önrendelkezésének jobb kiépülését segítheti.

A felállított régiókat három követelményrendszer alapján lehetne vizsgálni:

1. Aszerint, rendelkeznek-e történelmi, kulturális hagyományokkal? Ez alapján megállapítható, hogy az új régiók többsége rendelkezik ezekkel a kulturális, történelmi hagyományokkal, s határai (kis eltérésekkel) egybe is esnek a történelmileg kialakult régióhatárokkal *(ld. az 1. számú térképet)*. Ez alól két kivétel van. Az egyik a szentkereszt-hegységi vajdaság, amely a ma létezõ formájában nem képezett soha önálló régiót. A középkor és újkor folyamán Kis-Lengyelország északi része volt, az ún. szandomiri terület, az ország többszöri felosztása következtében Oroszországhoz, s ezen belül késõbb a Kongresszusi Királysághoz került. Leválasztották róla a radomi vidéket, amivel léte gazdasági értelemben megkérdõjelezõdött.

A másik kivétel a lubuszi terület, amely a történelmi Lengyelország és Felsõ-Szilézia egy részébõl alakult.

2. Aszerint, tekintettel voltak-e az új régiók határainak kijelölése alkalmával a földrajzi tájegységekre? Ide tartozik a Kárpátok vonulata, amelyen két vajdaság, a kis-lengyelországi és a kárpátaljai, valamint a Szudéták, amelyen Alsó- és Felsõ-Szilézia osztozik. A mazúri tavak vidéke, amely szintén külön földrajzi egységként kezelhetõ, nagyrészt egy, a warmia-mazúriai vajdaság határain belülre került.

3. Aszerint, hogy az új régiók rendelkeznek-e gazdaságilag erõs, megfelelõ infrastruktúrával rendelkezõ központokkal. A kérdés megítéléséhez vegyük szemügyre ezeket az új központokat.

Régió-székhely	Népesség	Régió-székhely	Népesség
1. Bia³ystok	282 530	9. Olsztyn	169 876
2. Bydgoszcz	386 268	10. Opole	130 119
3. Gdañsk	461 354	11. Poznañ	580 048
4. Katowice	348 974	12. Rzeszów	161 267
5. Kielce	212 596	13. Szczecin	418 985
6. Krakkó	740 539	14. Varsó	1 624 843
7. Lublin	356 010	15. Wroc³aw	639 399
8. £ódŸ	812 317	16. Zielona Góra	117 850

Megfelelõen erõs, jelentõs központnak tulajdonképpen csak a 300-350 ezres lélekszámot meghaladó városokat tekinthetjük. Kisvárosias Zielona Góra, Opole, Kielce. Rzeszów, Olsztyn, Bia³ystok azért nem sorolható közéjük, mert Lengyelország északkeleti területén ez az egyetlen, aránylag dinamikusan fejlõdõ nagyváros.

Régió-székhely	Felsõoktatási intézmény	Egyetemisták fõiskolások száma	Rádió-, és tv-adók	Alapítványok, egyesületek	A város 1 lakosra esõ jövedelme
1. Bia³ystok	7	28 826	4	319	362
2. Bydgoszcz	4	25 187	6	372	347,7
3. Gdañsk	6	41 450	4	699	498,3
4. Katowice	8	62 754	5	476	473
5. Kielce	6	30 877	4	269	317,2
6. Krakkó	15	102 240	8	1148	379,4
7. Lublin	5	60 942	5	532	312,2
8. £ódŸ	14	61 315	7	770	367,6
9. Olsztyn	5	20 404	3	276	343,9
10. Opole	2	20 657	4	193	613,5
11. Poznañ	16	87 024	8	788	402,3
12. Rzeszów	4	25 400	5	237	360,2
13. Szczecin	10	47 220	10	375	430,8
14. Varsó	54	173 873	32	3965	1204,7
15. Wroc³aw	15	79 001	7	769	484,2
16. Zielona Góra	3	21 968	4	194	412,8

A táblázatból kiderül, hogy a fent kisvárosnak titulált Bia³ystok több szempontból (felsõoktatási intézmények, hallgatók száma) nem csak Rzeszówot, Zielona Górat, Opolét, Olsztynt, hanem még Bydgoszczot is megelõzi, sok tekintetben egyenlõ szinten van Kielcével. Bia³ystok az egy fõre esõ jövedelem szempontjából is megelõz öt várost, többek között Lublint – Lengyelország keleti felének egyik oktatási, kulturális központját. Ami viszont a táblázatból nem derül ki, az az egyes vajdaságokon belüli többi város helyzete, s ilyen szempontból a lublini vajdaságban pl. Zamoœæ fejlõdése dinamikusabb, mint magáé a központé[11]. Opole kiemelkedõen magas egy fõre esõ jövedelme megtévesztõ, ugyanis a vajdaságon belül nincs is más jelentõs város.

Az új rendszert vizsgálva megállapítható, hogy a kormány által korábban felvázolt 12 nagy régiót magába foglaló reformtervezet több szempontból is jobb megoldás lett volna, mint a bevezetésre került 16-os változat *(ld. a 4. számú térképet).*

Régió	Terület	Népesség	Székhely	Járások száma
1. Bia³ystok-vidék	20 180	1 224 189	Bia³ystok	14
2. Lublin	25 266	2 252 337	Lublin	20
3. £ódŸ	22 053	3 080 012	£ódŸ	22
4. Kis-Lengyelország	26 609	4 812 874	Krakkó	30
5. Kelet-Kislengyelország	19 471	2 306 348	Rzeszów	23
6. Mazóvia	34 741	4 998 465	Varsó	37
7. Nyugat-Pomeránia	24 651	1 925 729	Szczecin	19
8. Pomeránia	32 424	3 918 027	Gdañsk	30
9. Alsó-Szilézia	26 725	3 557 134	Wroc³aw	33
10. Szilézia	20 428	5 539 664	Katowice	26
11. Warmia-Mazúria	24 202	1 460 247	Olsztyn	21
12. Nagy-Lengyelország	36 081	3 592 863	Poznañ	35

Az Európai Uniós csatlakozás kapujában a leggyakrabban elõkerülõ szempont, hogy a régiók megfelelõ partnerei tudnak-e majd lenni a Nyugaton már mûködõ nagy központoknak. Nyugat-Európa nagyobb területû, népesebb és fejlettebb országaiban megközelítõleg ugyanannyi régió mûködik, mint ahányra a reform tagolta Lengyelországot. (Németországban szintén 16, Spanyolországban 17, Franciaországban 26, Olaszországban 20.)[12] Véleményem szerint az eredményesebb együttmûködés, valamint verseny szempontjából jobb lett volna az említett államoknál kisebb területû és kisebb népességû Lengyelországban kevesebb, de erõsebb régiókat létrehozni.

A lengyel vajdaságok fõ jellemzõi[13]

1	2	3	4	5	6	7
1. Alsó-Szilézia	19,9	2 985	12,3	1133	1161	60
2. Kárpátalja	17,9	2 122	11,7	884	911	30
3. Kis-Lengyelország	15,1	3 215	7,1	940	965	60
4. Kujávia-Pomeránia	17,97	2 100	13,6	1048	1071	45
5. £ódŸ	18,2	2 663	11,0	992	1001	60
6. Lublin	25,1	2 239	9,6	833	855	30
7. Lubusz	13,9		12,4	1048	1071	20
8. Mazóvia	35,7	5 068	7,3	1273	1305	60
9. Nagy-Lengyelország	29,8	3 351	7,8	951	982	60
10. Nyugat-Pomeránia	22,9	1 731	13,1	1034	1071	30
11. Opole	9,4	1 089	9,8	1037	1056	25
12. Podlázia	20,2	1 223	9,5	854	864	25
13. Pomeránia	18,2	2 185	10,4	1042	1090	50
14. Szentkereszt-hegység	11,7	1 326	11,9	895	909	30
15. Szilézia	12,3	4 882	6,2	1051	1066	60
16. Warmia-Mazúria	24,2	1 460	18,9	1002	1017	15

1 Vajdaság (régió)
2 Terület (ezer km^2)
3 Népesség (ezer)
4 Munkanélküli
5 Az önkorm. költségvetésének teljes jöv. zl/személy
6 Az önkorm. költségvet. teljes kiad. zl/személy
7 A jelentõs vállalkozások átlagos száma

A 12-es elképzeléshez képest ez a változat három aránylag gyenge vajdaságot eredményezett: a szentkereszt-hegységit, a lubuszit és az opoleit, amelyek különválasztása négy megyét – a sziléziait, a kis-lengyelországit, a nagy-lengyelországit, valamint a pomerániait – gyengítette.

A reform sem oldotta meg a Gorzów Wielkopolski és Zielona Góra közötti, vagy a Toruñ és Bydgoszcz közötti konfliktust (sõt, mivel a versengõk egy vajdaságba kerültek, az még erõsödött is). A Toruñ és Bydgoszcz közötti ellentétnek ráadásul politikai alapja is van, amit a megfelelõ körök kihasználnak a maguk javára.

A szomszédos országokkal, eurorégiókkal való együttmûködés szempontjából hátrányt jelent az is, hogy kettõ helyett így most már öt megyének nincs közvetlen határkapcsolata. Különösen nagy hátrányt eredményezett a lubuszi megye létrehozása (Poznañ szempontjából) Berlin és Poznañ között, amely Berlinnel nem tud versenyezni, Poznañt pedig gyengíti.

Elemezve a régiókon belüli pozitív és negatív tulajdonságokat, eltérõ képet kapunk[14]. Az élcsoportba három vajdaság tartozik: Kis-Lengyelország, Alsó-Szilézia és Pomeránia.

A következõ csoportba azok a vajdaságok tartoznak, ahol a pozitív és negatív adottságok fele-fele részben oszlanak meg. Ilyen többek a között a mazóviai vajdaság, ahol a fõváros köré települõ iparon, vállalkozásokon kívül fõleg mezõgazdasági területek találhatók.

A legrosszabb osztályzatot az egyik legkisebb területû és népességû szentkereszthegységi vajdaság kaphatná, amelynek egyetlen elõnye – központi fekvése – is látszólagos, ugyanis az országon belül egyfajta „belsõ perifériát” képez.

Magyarázatra szorul még az a tény, hogy az új lengyel közigazgatási reform kétféle járást különböztet meg. Az egyik a területi járás, a másik a városi. Az utóbbi azt jelenti, hogy mindazon települések, amelyek korábban vajdasági székhelyek voltak, vagy népességük meghaladja a 100 ezer fõt, külön járásokat képeznek, de egyben a róluk elnevezett járásnak is a központjai. Megkérdõjelezhetõ ennek a rendszernek a jogossága olyan járások esetében, ahol 500-1000 lelkes falvakon kívül nincs város, így a székhely egy külön városi járást alkot. (A járások számának csökkentése nem lenne célszerû, az a feladatuk, hogy az elmaradottabb vidékeket, rétegeket helyzetbe hozzák.)

És végül megfogalmazódik bennem a kérdés: vajon rendelkeznek-e az új közigazgatási egységek megfelelõ pénzügyi alappal ahhoz, hogy a rájuk újonnan kirótt kötelezettségeknek eleget tudjanak tenni? Helyes-e, hogy miközben a gondokat decentralizálták, a pénzügyi alapokat viszont centralizálták? A hibák kijavítására lehetõséget ad, hogy 2000. december 31-ig határidõ van szabva a reform értékelésére, ami után akár változtatásokra is sor kerülhet.

JEGYZETEK

[1] M. Koter: Polskie regiony. *Wspólnota,* nr. 12, 21 marca 1998. 16-17.
[2] A regionális fejlõdést felügyelõ intézet jelentése szerint csak 1990-92 között 26 változat született.
[3] Edward Gierek, a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) elsõ titkára nevéhez fûzõdik az a változtatás, amikor a korábbi 17 vajdaság helyett 49 kisvajdaságot hoztak létre.
[4] M. Kulesza: Sprawozdanie dzia³alnoœci Pe³nomocnika rz¹du ds. Reform ustrojowych pañstwa. *Samorz¹d regionalny,* nr. 7-8. 1999. 3-26.
[5] Projekty ordynacji wyborczej do gmin, powiatów i województw. *Wspólnota,* 4.
[6] *Rzeczpospolita,* 7. paŸdziernika 1998.
[7] *Gazeta Wyborcza,* 17. lipca 1998.
[8] *Gazeta Wyborcza,* 16 lutego 1998.
[9] M. Kulesza... 17.
[10] Obywatele o nowym podziale administracyjnym kraju. *Wspólnota,* nr. 29. 18. lipca 1998. 6.
[11] *Rzeczpospolita*, Nowe województwa po reformie – Lubelskie, 23. wrzeœnia 1999.
[12] Regiony Europy – silne i samodzielne. *Wspólnota,* Pismo Samorz¹du terytorialnego, VIII. 14 lutego 1998.
[13] E. Wysocka: Nowa regionalizacja Polski – próba oceny. *Samorz¹d terytorialny,* 12/1998. 3-17.
[14] G. Gorzelak, B. Ja³owiecki: Strategie polskich regionów w procesie integracji europejskiej. *Samorz¹d terytorialny,* 1999. nr. 1-2. 29-62.

V.
KONFLIKTUSKEZELÉS A KISEBBSÉGI NYILVÁNOSSÁGBAN

260 üres lap

Hizsnyai Zoltán

Szunnyadó öntisztulási reflexek

– Artikulálatlan konfliktusok a szlovákiai magyar nyilvánosságban –

Amikor elfogadtam a megtisztelõ felkérést, hogy a Közép-Európa Intézet ez évi, *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok* címmel megrendezendõ konferenciájának *Konfliktuskezelés a kisebbségi nyilvánosságban* címû záróvitája elõtt beszédet tartsak, néhány húsz-huszonöt évvel ezelõtti dél-gömöri bicskázás emléke villant át az agyamon. Még az oldalam is felsajgott, ahol a végsõkig kifinomult – és meg kell hogy mondjam, minden látszólagos kulturálatlansága ellenére is igen jól szuperáló – konfliktuskezelés klenódiumát hordozom. Mondom, nagy baj nem lehet, a bicsakolás helyi technikáiról és hagyományairól órákig tudnék beszélni, a kezelésrõl is vannak némi fogalmaim, ami pedig a nagyobb nyilvánosságot illeti, az krimplen báli ruháját nyakába kapva, még jóval az érdekegyeztetés végkifejlete elõtt sikoltva hazaszaladt.

Csakhogy valószínûleg nem ilyen egyszerû a dolog, nem ezt várják tõlem a jeles intézmény falai között. Akkor hát mit?! Egyáltalán, hogy merülhetett fel a nevem?! Hiszen még az ide vonatkozó irodalmat és szakterminológiát sem ismerem, nem ez az én igazi kutatási területem, sõt, nincs is nekem olyan.

No, de hát épp ezért vélem úgy, mégiscsak valami régi vagdalkozás lehet a dologban. Mert hát voltak nekem ilyen ügyeim azután is bõven, hogy hetyke kusztorámat akkurátus penicilusra cseréltem. Esszében ritkán tudtam megszólalni úgy, hogy legalább egy kisebbfajta botránynak ne kavartam volna. Igaz, ez sohasem volt célom.

Sõt, úgy gondolom, a megfogalmazott és napvilágra jutott – az artikulálódott konfliktusok olyanok a legkülönbözõbb kórkezdemények kamuflálására különben is hajlamos társadalmi organizmus számára, mint az emberi szervezet számára például a láz. Az egészséges szellemi és anyagi metabolizmus egyenesen megköveteli az öntisztulási reflexek jó hatásfokú paralel mûködését – megkockáztatnám: még a kórokozó vírusok folytonos jelenlétét is. Ha a nagy, ellenõrizetlenül akár szörnyû kataklizmák elõidézésére is alkalmas társadalmi problémák csírái hiányoznának, ha ez a veszélyes vírushalmaz netalán nem lenne jelen valamely társadalomban, könnyen elcsenevészesedhetne a közösségi szervezet immunrendszere. De ilyen veszély, hál' istennek, sehol sem fenyeget: ez a vírustenyészet valamilyen egészen kezdetleges formában talán még a pigmeusok törzseinél is kimutatható, nemhogy a fejlõdéseszményt már évszázadokkal ezelõtt szinte minden más idea fölé emelõ Európában. Ott munkál Európának még olyan társadalmaiban is, ahol az idõ (értsd: fejlõdés – gondold: változás) menete akár egész történelmi korszakokra is megállni látszik – talán leginkább éppen ott.

Amibõl viszont nem következik eleve, hogy az adott társadalom életének konfliktusai artikulálódnak, a központi idegrendszer – a nyilvánosság – megkapja a megfelelõ információ-ingereket, lázas viták során kiértékeli azokat, s megteszi a megfelelõ ellenlépéseket.

Ahol ez bármi okból nem történik meg, vagyis a belsõ konfliktus mibenléte nem fogalmazódik meg kellõ plaszticitással a nyilvánosság elõtt, következésképp a társadalom – ergo: a vírushordozó – nem szembesül folyamatosan mindenkori belsõ állapotával, s nem esik át az épp aktuális öntisztító kúrán, ott, bizony, a szellemi-kulturális anyagcsere törékeny ekvilibriuma meginog. Ha pedig ez az állapot huzamosabb ideig fennáll, a metabolizmus egyensúlya végképp fölborul. Vagy megszûnik a társadalom szervezetének központi irányítása, és az egyes szervek – az érdekcsoportok – a központi érdekeket és az azok érvényre juttatását szolgáló írott és íratlan törvényeket figyelmen kívül hagyva próbálják érvényesíteni saját rövid távú érdekeiket, s ezzel mintegy a civilizáció elõtti idõk szintjére vetik vissza a közösség szellemi-anyagi önmegvalósításának lehetõségeit, vagy egyszerûen kómába esik a társadalom, megszûnnek magasabb rendû, magasabb szervezettségû életfunkciói, s csupán vegetatív reflexei révén mutat bizonyos életjeleket. Mint egy növény.

A szlovákiai magyar közösség – ha ezt a metaforát szõjük tovább – egy sötét pincében álló, fény felé nyúltában idétlenül hosszúdadra sikeredett, szomorú, sápadt kaktusz. És nem is csak hogy azzá lett, hanem – legalábbis második (1945 utáni) megtestesülésekor – eleve annak indult. Kómában született újjá. Az okok ismeretesek: az ingertranszformációra, az érdekellentétek artikulálására egyedül hivatott szellemi központot – az értelmiséget – már a szülész leoperálta a kisdedrõl. De nem csak az értelmiséget fokozott mértékben érintõ kitelepítések okozták a máig meglévõ organizációs zavarokat a Szlovákiába szakadt magyarság társadalom életében. A közösségi alapok lerakásának, a szervezeti-szellemi alapvetések elkészülésének és rögzülésének, az érdekegyeztetésnek a kor sem kedvezett. A masaryki Csehszlovákiában bontakozó polgári öntudat már 1938-ban, a horthysta államigazgatás szerveinek fellépése során erõsen megtépáztatott – az impériumváltás eufóriáját követõen több helyen tüntettek például a hatóságok különbözõ túlkapásai ellen –, a kitelepítések, deportációk, majd a gottwaldi bolsevikterror utáni idõkre pedig egyszerûen írmagjuk sem maradt azoknak az impulzív és autonóm személyiségeknek, akik a kritikai szellem, következésképp a közösség önreflexivitásának – tulajdonképpen tehát civilizációs identitástudatának mindenkori letéteményesei a modern európai társadalmakban. Ugyanakkor nagyon sokáig az új generációk tagjai számára sem voltak adottak az ilyen irányú orientálódás feltételei, s persze, különben is szigorú pártfelügyelet alatt álltak a nyilvánosság különbözõ fórumai. És mivel a drákói regula egészen a hatvanas évek végéig valójában nem is volt kit sújtson, a nemzetiségi civiltársadalomnak sem lehettek olyan mártírjai, akik érvényes erkölcsi-politikai tõkét kovácsolhattak volna egy, a normalizáció, majd az egyre jobban elbizonytalanodó, nyolcvanas évek közepi

langyos-szürke proletárdiktatúra idején már elvben lehetséges szellemi partizánháborúra. A hatvanas, illetve a hetvenes évek végén eszmélõ nemzedékekbõl ekkorra kinõtt már ugyan egy rendkívül korlátozott létszámú ellenzéki csoport, ám tevékenységük, érdeklõdésük, olybá tûnik, egészen a rendszerváltást közvetlenül megelõzõ idõszakig kizárólag a nemzeti kisebbségi jogok védelmére irányult. Ez pedig a közösség belsõ konfliktusainak feltárása és kezelése, a polgári-állampolgári öntudat, a kritikai szellem megteremtése szempontjából nemcsak hogy nem minden, hanem egyenesen annak további akadályát is képezheti, hiszen a külsõ politikai szándékok elleni fellépésnek befelé egységesítõ, nézetkülönbségeket elfedõ, egyetemes kulturális orientációkat nivelláló, feszültségoldó hatása van. Látszatra, idõlegesen.

A rendszerváltásig ennél alig valamivel történt több adott témánkat illetõen. Kivirágzott a kaktusz. A kómás beteg izomrostjai össze-összerándultak. A rángásokban kulcsszerepet vállaló idegek azonban továbbra sem szállítottak a beteg szervezetre vonatkozó lényegi információkat, az értelmiségiek nem fogalmaztak meg belsõ érdekellentéteket, csoportigényeket, kulturális stratégiákat, csupán a jogvédõ taktika területén próbálgatták szárnyaikat, s ott is beérték túlspekulált, agyonóvatoskodott stratagémák olykori alkalmazásával, és mintha minden kifelé irányuló tettük hátterében egy olyan belsõ üzenet rejlett volna, hogy gyerekek, együtt kell tolnunk a szekeret, ne bontsuk meg a belsõ egységet, ne áruljuk el a közös ügyet. A megmaradás ügyét. De mi az, ami megmarad?! Hasonlít-e még valamelyest arra, amibõl oly sok mindent fel kellett áldoznunk a közös küzdelemhez szükséges látszategység oltárán?! Erre senki sem keresett választ. S a kaktusz csak nyúlt, csak nyúlt a pislákoló, rezge fény felé, melyben késõbb, új viszonyok, új kihívások közepette a Jókai Egyetem, a magyar helységnévtáblák és az iskolai bizonyítványok délibábjai tûntek fel. Szellemi stratégiai fegyverek telepítésére nem került sor. A látens konfliktusok nem artikulálódtak és nem lettek kezelve. A mély eszméletlenség állapotában kóma-sógor alapon intézték *önérdek*egyeztetésüket a szervek. Nem volt az egészben egy szemernyi tartás, elvi szilárdság, hosszú távú koncepció. Hacsak nem a politikai deklaráció szintjén. Azt aztán süthettük.

Aztán beköszöntött november, a bársonyos. Megnyíltak a fórumok; új lapok indultak, a régiek is szélesre tárták lapjaikat a legkülönbözõbb szemléletek képviselõi elõtt. És dõlt az ideológia minden irányból. Végbement a polarizálódás, mármár úgy nézett ki, mintha az értelmiség felriadt volna Csipkerózsika-álmából, de a frontvonalak természetesen a pártideológiák mentén húzódtak és – ami még ennél is szomorúbb – a csatározások megint csupán a különbözõ külsõ nyomásokra adandó reakciók milyensége körül folytak, a taktika, a harcmodor megválasztása körül csaptak össze az indulatok, mintha a szlovákiai magyar közösség tetszhalott állapotból való fölpofozása egyes-egyedül a nemzetiségi jogok „megadásától”, az anyagcsere-zavarok elhárítása új intézmények engedélyezésétõl függene. Mintha világos lenne a cél. Ámde mi lesz azután, amikor a kaktuszt végre kierõltettük a napra: például ki fog a – különben adminisztratíve egyetlen tollvonással létre-

hozható – Jókai Egyetemen tanítani, amikor még a meglévõ felsõoktatási intézményeink színvonala sem kielégítõ, a magyar nyelvû rádiós és tévés mûsoridõk esetleges megnövelésével miként birkóznak meg a többnyire még ma is siralmas szakmai nívón álló szerkesztõségek stb. stb. – no, hát a hasonló gyakorlati kérdésekrõl érdemben a mai napig sem esett szó. Még a pusztán gyakorlati kérdésekrõl sem.

A szellem embere pedig még kétségeinek is alig adott hangot, nemhogy javaslatokkal állt volna elõ. Nem csoda: az értelmiségnek még az aktivizálódott kicsinyke hányada is jobbára a politika holdudvarában igyekezett berendezni szellemi mûhelyét, a politikai kívánságlista összeállítása körüli csetepatékra fecsérelte értékes alkotóenergiáját. Ezekben az összetûzésekben egyébként – persze, a legkisebb párt részérõl – elhangzottak józan vélemények (például a kisebbségi felsõoktatás továbbfejlesztésérõl), így hát az egyszeri (néhai) értelmiségi akár úgy is gondolhatta, a megfelelõ politikai szekértáborban, a lehetséges legnagyobb politikai tõkét maga mögött tudva, tehát a lehetõ legnagyobb súllyal képviseli a szakmai szempontból ésszerû megoldást, pedig éppen alapvetõ életstratégiája kérdõjelezõdött meg azon egyszerû oknál fogva, hogy politikai értelemben a kisebbség kisebbségének szerepében soha sem fejthetõ ki akkora nyomás a politikai képviseletre, mint a független (adott esetben akár éppen a felsõoktatásban szerepet vállaló s képzettségét „mellesleg” a gyakorlatban is kamatoztató) értelmiségi pozíciójából. S, bizony, amit elérni véltek a látszólagos nagyobb befolyás révén, mindig elveszett a könyörtelen politikai alkuk vámján.

Egyszóval állva vártuk a labdát. És aki néha-néha mégis bemozdult, hacsak az ülepét vakarta is meg kicsikét, azt nagyon nem szerettük. Mit mozogja szét a nagyjelenetet, relativizálja az egyértelmû dolgokat, a jogos igényeket. Vagy: mit vagdalkozik, és éppen most – mindig éppen most! –, amikor higgadt, tárgyszerû szakmai vitákra, megegyezésre van kilátás. Mintha civil társadalomról, független értelmiségirõl, kritikai szellemrõl, a szellemi szenvedély kultúraformáló erejérõl sohasem hallottak volna. Mintha természetesnek fogadnák el a szlovákiai magyar médiában, a nyilvánosságban és az értelmiség körében uralkodó állapotokat, nevezetesen, hogy még az az elenyészõen kevés artikulálódott konfliktus is, ami a nyilvánosság elõtt terítékre kerül, a politikai hovatartozás reprezentációjaként kontextualizálódik. Hogy ebben a sajtóban elõbb-utóbb, de inkább elõbb, mindjárt az elsõ leírt sortól minden frázispuffogtatássá, diplomatikus körülményeskedéssé vagy – jobb esetben; habár, ki tudja – tudományos virágnyelven elõadott, leheletfinom sejtetésekkel, nehezen kibogozható vagy egyenesen megfejthetetlen célzásokkal tûzdelt lamentációkká, avagy politológiai leckék felmondásává fajul. Nincs rangja a kételkedésnek. A kétségek felvetése kötözködésként, a saját álláspont határozott megfogalmazása a probléma leegyszerûsítéseként esik latba. Aki megszólal, és mond is valamit, az gyanús. Minden oldalról. A problémaérzékenység, a kérdõjelek arányos széthelyezése izgatásnak, felforgató tevékenységnek minõsül. A felkiáltójelek aránytalanul egy helyre csoportosítása – egyébként helyesen – még a pártvillongások, az ideológiai küzdelem számlájára íratott. Amíg voltak

pártok. Amíg voltak felkiáltójelek. Ma már ott tartunk, hogy kitérõ válasszal kell beérnünk akkor is, ha a pontos idõ felõl érdeklõdünk.

Sejtettem, hogy a lehetetlenre vállalkozom. Olyasvalamirõl kellett volna itt beszélnem, ami tulajdonképpen már nagyon-nagyon régen nem is létezik. „Konfliktuskezelés a kisebbségi nyilvánosságban." A fönti témameghatározásból egyedül a „kisebbségi" szó az, ami a szlovákiai magyar állapotokra is vonatkoztatható – igaz, az aztán hatványozott mértékben. A valós *konfliktusok* ugyanis nem jelennek meg a széles nyilvánosság elõtt, *kezelésükrõl* következésképp szó sem lehet. És ezért valójában klasszikus értelemben felfogható közvélemény sincs – tehát *nyilvánosság* sem létezik. Vagy inkább mondjuk így: a nyilvánosság, a közvélemény is kisebbségi. Csak a kisebbség elenyészõ – s ezért már-már deviánsnak tetszõ – kisebbsége alkotja.

És itt érkeztünk el a kaktusz egyik oldalhajtásához, az irodalmi élethez. Ennek a többitõl semmivel sem kevésbé szúrós oldalágnak az árnyékában adtam én a fejemet arra a vagdalkozásra, aminek ezt a mostani felkérést, ezt a kései „tetemrehívást" is valószínûleg köszönhetem. Az esszé, a pamflet és a napló határmezsgyéjén keletkezett, eleve kihívónak, sõt, egyenesen provokatívnak szánt szellemi villódzásaim kilencvenegy tavaszától kilencvenhárom végéig jelentek meg, többnyire az Irodalmi Szemle hasábjain. Tehát akkoriban, amikor a burában született irodalom – a társadalommal egyetemben – kikerült már a permanens forradalom rosszul szelelõ inkubátorából, és ideje lett volna már, hogy levegõt vegyen, hogy föleszméljen, és elszámoljon a kómában töltött évtizedekrõl. 1996-ban – a kis számú, ám annál zavarodottabb és majd' minden esetben hátulról érkezõ közbeszúrás néhány írásos dokumentumával kiegészítve – egy kis, még szerény jelentõségénél is mélyebben elhallgatott könyvecske született belõlük. A címe Mûfajtalankodás. A leginkább elevenbe vágó suhintásoknak a Fábry Zoltánt (fõképp esztétai, irodalomítészi minõségében) leintõ részek bizonyultak. No, meg az olyan definíciószerû összefoglalások, mint például ez: „...hosszas eszmefuttatásomba kerülne közös nevezõre hozni a szlovákiai magyar író lelkében és fejében mindmáig egymás mellett élõ eszméket: proletár internacionalizmust és nemzeti sorstudatot, szugerált kisebbségi létérzést és a kultúrfölérendeltség lefojtott érzetét, vállalt hídszerepet és látens irredentizmust, vulgármaterializmust és feudális nosztalgiát, falut és várost, a hatalom iránti lojalitást és a sejtetések mélységes mélyén lakozó ellenzékiséget, konformizmust és tehetséget – tüzet és vizet. A szlovákiai magyar író a provinciális végletek hibridje. Tehetsége csak nagyon ritkán lel egérutat tudatának hasadékain. Csapnivaló könyveket ír, brilliáns negyedfejezetekkel, de még a mégoly szépen megterített asztalok sarkán is ott díszeleg guszta kis meisseni porcelántégelyben egy darabka balkáni kaka." A fönti idézetben megfogalmazott szomorú megállapításaimat nem csak a szlovákiai illetõségû magyar irodalmárok '48 után induló elsõ generációinak képviselõire, hanem, sajnos, a mai ötvenesektõl felfelé a közírók, publicisták, s egyáltalán, a humán értelmiségiek nagy többségére is érvényesnek látom. Mint ahogy a szlovákiai magyar írókra és az irodalmi

életre is maradéktalanul ráillik mindaz, amit föntebb a nyilvánosságról, a kritikai szellemrõl, az értelmiségrõl és egyebekrõl elmondtam. Bizony, az írók nagy-nagy többségére is. És az már korhatár nélkül! A hagyományokhoz híven a legfiatalabb tollforgatók sem igen kezelik nyilvánosan saját természetes konfliktusaikat. Sem a magamfajta vagdalkozásokra nem kaphatóak. Ennek, persze, több oka is lehet. Egy részük egyszerûen vissza sem pillant, annál intenzívebben tekint körbe. Más részük nagyon is gyakran fordul hátra, csak hát nem a földre szegezi a tekintetét. És eközben – persze, csak a tehetségesebbek – szépecskén haladnak elõre. Csupán ennyit látok belõlük. Nem tudom, valójában mi zajlik közöttük. Milyen hatásfokon kommunikálnak és konfliktuskezelnek a saját köreikben, kasztjukban. Annyi bizonyos, határozott, ám korántsem önelégült tekinteteket, pallérozottságot, erudíciót – koraérettséget, emelt fõket látni. Valamiféle arisztokratikus távolságtartást. Nem kaptak – helyben legalábbis nem kaphattak – az egészséges irodalmi hierarchiára jellemzõ viselkedésmintákat, mégis erõsen érezhetõ közöttük a kiérdemelt irodalmi rang, az aktív mûveltség, a szellem tisztelete. Nem áll tõlük távol a játékosság, az önirónia, mégis öntudatosak, stíluseszményükben megingathatatlanok. Egyáltalán: emberként, íróként, író-emberként egyaránt van stílusuk, tartásuk. Amolyan kis Máraik. És mindez együttvéve – közöttük, persze hogy csak közöttük – minden leírt és leíratlan szó nélkül is egyfajta konfliktuskezelés. És nem is egészen hagyománytalan. Csak éppen mélyre, térben és idõben irtózatosan mélyre kell meríteni empátiánk hálóját...

Évtizedekkel ezelõtt, valamikor az ûrkorszak kezdetén, szóval már a gumicsizmás-svájcisapkás kollektív gazdálkodás idején, élt valahol a Rima-völgybõl kiágazó, agyagdombok övezte dolinák valamelyikében egy tagbaszakadt juhász. Nagy, mint a csûrkapu, tenyere akár a mángorló, bicsak- és fokosforgatásnak, konfliktuskezelésnek széles körben elismert és tiszteletet parancsoló mestere. Történt egyszer, hogy aranyvesszõs tanyájáról átrándult az egyik közeli faluba, hogy a búcsúi mulatságokból kivegye a részét. A rá esõ részt, miként a többit is, a helyi lajbliszaggatóban mérték, ott horgonyzott le tehát a mi emberünk is juhászpajtásainak társaságában, merthogy csordás, pláne kanász szóba se jöhetett asztaltársaságnak. Nem is beszélve holmi feldmívesekrõl. Ahogy egyre több rész lelt gazdára, a helybéli „szlivovisszák” részérõl felmerült egy olyan, a legrészesültebbek számára leteperhetetlenül a tettek mezejére sodró gondolat, hogy a rátarti bacsót meg kéne regulázni. Amikor aztán kajla békanyúzóikat követve vagy hárman-négyen kitámolyogtak ezekre a vége-hossza nincs mezõségekre, a lapaj juhász, hosszú fokosára támaszkodva, már ott unatkozott. Elég az hozzá, ezek minden teketória nélkül nekifogtak csipkedni-böködni-gyakdosni, már a vér is elég rendesen felszivárgott a gatyakorc fölé, de a mi emberünk csak a fogát szívogatta nagy savanyúan, oszt támaszkodott tovább a sokat látott fokosa fejire, esze ágába’ se vót nekiveselkedni, hogy szétüssön a hetvenkedõk között. Idõbe telt, amíg a sok-nagy nógatásra fitymálva kiköpött, körülményesen félig a csalatkozott asztaltársaság fe-

lé fordította kapitális kosfejét, osztén – de csakis a pajtásai számára – megformulázta a környülállást: „Paraszttal nem verekszek!”

Hát szóval így... Reméljük, ilyesvalami van a mi maroknyi tehetséges, fiatal író-értelmiségeink hallgatása mögött. Szerintem ez van. Ez pedig – már ha az erõhatalom közép-európai reneszánszának veszélyeire, illetve a nagyobb közösségi egységek adaptációs lehetõségeire gondolunk – némi reménnyel kecsegtet.

Ennél pozitívabb helyzetjelentéssel és vízióval nem szolgálhatok.

268 üres

Papp Z. Attila

„Konfliktuskezelés” a romániai magyar sajtónyilvánosságban

A címben használt idézõjel nem véletlen. Hogy miért folyamodtam ehhez, remélem, az alábbiakban kiderül. Mielõtt bármilyen konfliktusról, vagy annak valamilyen kezelési módjáról szólnék, elõbb vegyük szemügyre a cím második részét.

Az elmúlt majdnem egy évtizedben nagyon sok jelzõvel illették a romániai magyar nyilvánosságot (RMNY), illetve több leírást olvashattunk e szféra mûködésérõl. Mielõtt én is elmondanám a magam elbeszélését e témakörben, nagyon röviden hadd idézzem fel, néhány szerzõ hogyan, miképpen jellemezte az RMNY-ot, illetve az ebben megjelenõ diskurzusokat mostanig.

Cs. Gyímesi Éva *egynemûsítõ diskurzusról* beszélt, Bíró Zoltán *affirmativizmus*ról, Magyari Tivadar kolozsvári szociológus *monopolista diskurzusról,* Horváth István *önkorlátozó sajtónyilvánosságról,* Bakk Miklós-Horváth Andor-Salat Levente egy közös tanulmányukban a romániai magyar média-politizálást összefüggésbe hozzák a *közgondolkodás túlpolitizált és alulinformált* voltával, Magyari Nándor László egy 1991-ben megjelent tanulmányában a nyilvános beszéd *ráolvasás-jellegét* emelte ki, Egyed Péter egy interjúban azt állította, hogy a sajtó képtelen elszakadni a korábbi beidegzõdésektõl és megreked a helyi intrikák szövevényében, Veress Károly *dilettánsok heroizmusát* emlegette könyvében, míg az irodalom kapcsán az hangzott el Láng Zsolt részérõl, hogy ez kirekesztésen alapuló „*bolsevik” irodalom.* A sort nyilván lehetne folytatni, de számomra most nem ez érdekes, hanem inkább az, hogy a kilencvenes évek különbözõ szakaszaiban különbözõ szerzõk által megfogalmazott kritikák mintha mind ugyanazt sugallnák: a RMNY a politika (pontosabban az RMDSZ-politikája) által megfertõzött állandó betegnek tekinthetõ, aki akkor is az egység és közösség eszméjérõl papol, amikor történetesen orvost kellene hívnia.

A fenti jellemzések tekinthetõk szakmai-értelmiségi bravúrnak, de az a tény, hogy nyilvánosan 1990-ben és 1999-ben is hasonlót lehet állítani a nyilvánosságról, legalább három dolgot jelez:

– egyrészt a szakmai nyilvánosság gyengeségét, „feed-back impotenciát” (ugyanis megállapításai nem kapnak olyan társadalmi támogatottságot, hogy az képes lenne problémamegoldásként visszahatni);

– másrészt a nyilvánosság homofil (hasonló értékekhez kapcsolódó) újratermelését jelenti;

– harmadrészt pedig arra utal, hogy ez a nyilvánosság szelektív mechanizmusai mellett néha permisszív is, hiszen a létét megkérdõjelezõ vagy támadó állítá-

sokat is feldolgozás (kritika) nélkül magábafogadja (egy idekívánkozó példa: az egyik napilapban különösebb vita nélkül megjelenhetett a sajtót alapjaiban bíráló cikk).

Talán ez az utóbbi állítás a maga kissé paradox mivoltával felveti azt a kérdést, hogy a RMNY-ban egyáltalán létezhetnek-e konfliktusok? Létezhet-e olyan közegben értelmes vita, ahol a résztvevõk konszenzust várnak el, a másképp gondolkodókat pedig lehetõleg mellõzik? A romániai magyar közeg mintha még mindig nem nõtt volna fel a nyilvános vita gyakorlatához, a konfliktusok nyílt meg-, illetve kibeszéléséhez. Pedig az elõbb felsorolt, nyilvánosságra vonatkozó leírások azt jelzik, hogy szakmai-értelmiségi körökben van némi igény a független véleményalkotásra.

A RMNY-ban megjelenõ konfliktusok elemzése elõtt javaslom, hogy ezt a sajtónyilvánosságot analitikusan válasszuk szét két dimenzióra, ugyanis a nyilvánosság egységes masszaként való kezelése éppen a már jelzett etnikai egység jegyeinek perpetuálásához vezethet. A sajtónyilvánosság szerkezete bonyolultabb annál, hogy egyetlen fogalmi ernyõvel letakarjuk. Úgy gondolom a RMNY-ban két szintet külön kell választanunk: egyrészt létezik az úgynevezett *szétterjedõ nyilvánosság,* másrészt pedig számolnunk kell a *helyi nyilvánosságokkal* (ez a megállapítás fõképp az írott sajtóra vonatkozik, de valószínû, hogy többé-kevésbé az elektronikus média generálta nyilvánosságra is érvényes) A két szint megkülönböztetését részint az empíria követeli meg, részint a felbukkanó konfliktusok természetrajzának elemzéséhez szükséges elméleti keretet is szolgáltatják. (Szociológusok ilyenkor azt szokták mondani, tekintsünk ezekre weberi értelemben vett ideáltipikus konstrukciókra, hiszen lényegében egyik szint sem létezik tiszta formában a „valóságban", e konstruktumok pusztán a megértést segítik elõ.)

Az alábbiakban részletesebben kifejtem e két szféra mûködését, illetve jelzem azt is, milyen típusú konfliktusok jelentkeznek az egyes szinteken.

A. Szétterjedõ nyilvánosság

Ezt a nyilvánosságot azok a sajtótermékek kreálják, amelyek az elõfeltételezett romániai magyar társadalom egészét, vagy nagy részét szeretnék lefedni (ide tartozik pl. a Romániai Magyar Szó, Erdélyi Napló, a Hét, a Korunk, de többé-kevésbé a megyei lapokat is ide sorolhatnánk).

Ez a nyilvánosság etnikai reprezentatív nyilvánosság[1]: ez azt jelenti, hogy ebben a szférában a magyar etnikumnak mint olyannak a megmaradására vonatkozó tematizációk kerülnek elsõsorban napvilágra, azonban mivel ez a megmaradás az RMDSZ által politikailag felvállalt cél, a nyilvánosságot elárasszák eme poltikáról szóló hírek, fejtegetések, interjúk stb. Ebben a kontextusban a romániai magyar ember olyan politikai állat (*zoón politikon*?), akinek a megmaradást, egységet kell folyamatosan táplálékul szolgálni. Természetes, hogy ebben a közegben a felmerülõ magyar-magyar konfliktusok politikai vagy sorskérdésként bukkanak

[1] A reprezentatív nyilvánosság kifejezés Habermastól származik és a nyilvános szférának hatalmi jelekkel való feltöltését jelenti.

fel. Azonban ezeket nem nevezhetjük egyértelmû vagy nyílt konfliktusoknak, hiszen a háttérben végighúzódik az egység kötelezõ eszméje. Az egység eszméje nemcsak a szóhasználatban szembetûnõ (a gyakori többes szám elsõ személyben való fogalmazás), hanem bizonyos tabuk továbbélésében is. Az ebben a nyilvánosságban megszólalók vagy megszólítottak mintha kerülnék a különbözõség felvállalását és ez elvezet a szakirodalomból ismert „hallgatás spirálja" (E.N. Neumann) jelenségének elmélyüléséhez, azaz a többségi és az ettõl eltérõ kisebbségi vélemények közötti különbségek növekedéséhez.

A szétterjedõ nyilvánosságban megjelenõ viták, mint említettem, elsõsorban politikai jellegûek, pontosabban az RMDSZ-en belüli konfliktusok kicsapódásai. Érdekes itt azonban megjegyezni, hogy ezekre a belsõ konfliktusokra a nyilvánosságban elõször nem a RMNY-on belül reflektáltak, hanem a román nyelvû médiában. A politikai és értelmiségi elit e konfliktusoknak tudatában volt, azonban mégsem merte nyiltan felvállalni a nézeteltéréseket, sõt még ma is az egység diskurzusával próbálja eltakarni. Az úgynevezett radikálisok és mérsékeltek közötti konfliktusoknak az egység mítoszába vetett hit általi feloldására mindkét oldalról találhatunk példát: (a két szárny közötti ellentét) „mondvacsinált megkülönböztetés, amelyet a románok eszeltek ki, hogy megbontsák sorainkat", ugyanis „a két nézet képviselõi korántsem ellenségei, hanem sokkal inkább harcostársai egymásnak". A kataszter ügy kapcsán pedig a „radikálisok" oldaláról hangzott el: „a kataszter össznemzeti cél mindmáig, olyan ami normális esetben összeköt s nem szétválaszt". A szétterjedõ nyilvánosság hiába szembesült e megosztottsággal, továbbra sem próbálja kiaknázni az ebben rejlõ lehetõségeket, és folyamatosan újratermeli a megmaradás vonzáskörébe tartozó szimbolikus szférát. Továbbra is tabukat éltet, és nem teszi nyilvánvalóvá a politikai elit vitáinak tétjét: itt hatalmi harcokról van szó, amelyeket akár mannheimi szótárral is leírhatunk, aki szerint a tudást a társadalomban elfoglalt hely határozza meg, ezért a hatalomban levõk társadalmi tudása szükségszerûen ideologikus, míg az ellenzékben levõk kénytelenek az utópia fegyvertárához nyúlni.

E szétterjedt nyilvánosságban tehát inkább konfliktuselkerülõ technikákról beszélhetünk, amely eljárások közül a következõket említhetjük meg:

– *álviták:* ezek olyan viták, ahol a vitaindító barátian felszólít több szerzõt, hogy egy adott témában fejtsék ki véleményüket. A beérkezett írások egyszerre jelennek meg, ezért tényleges egymásrareflektálás nem történik, és késõbbi lapszámokban sem történnek visszautalások. Az külön elemzés (network-analízis) tárgyát képezné, hogy kik a felkért szerzõk. (A Korunkban például nemrégiben Makkai Sándor Magunk revíziója c. könyve kapcsán volt egy ilyen „vita". A beérkezett írások szerzõi mindannyian „író-emberek" voltak, a legfiatalabb pedig negyvenéves);

– *nyílt levelezgetés,* azaz nyílt levelek sajtón keresztül történõ küldözgetése. Ez azért konfliktuselkerülõ technika, mert a nyílt levél csak egyfajta figyelmezte-

tés, a konfliktus nem tud kibontakozni, a nyilvános sorokba szedett feszültségek nem oldódnak fel, kompromisszumos megoldások nem születnek;

– *álinterjú:* az újságíró mintegy aládolgozik a megkérdezett politikusnak, aki viszont hatalmi hierarchiájának tudatában elmeséli, hogy „mirõl szól a világ", tehát az a társadalmi valóság, amelyben az olvasó él nem az újságíró és a politikus egyenrangú verbális interakciójából konstituálódik, hanem a hatalmi szempont érvényesül;

– *a potenciális konfliktusok exportálása, illetve importálása:* a magyar-magyar konfliktusok elemzése helyett a magyar-román konfliktusok kerülnek elõtérbe. A magyar-magyar konfliktusokat sokkal profitálóbb (anyagilag is) az anyaországba exportálni és a magyar belpolitika mezsgyéjén elhelyezni (példa: a Partiumi Keresztyén Egyetemrõl a Népszabadságban megjelent cikkekre való reflektálás).

Valószínûleg további technikákat is tetten lehetne érni, jómagam csak a legszembetûnõbbeket említettem meg. A nyilvánosság ilyetén való mûködése természetesen összefügg a nyilvánosságot termelõk szakmai felkészültségével, az egyes szerkesztõségek, a politikai, üzleti és civil szféra közötti összefonódásokkal, hiszen ezen tényezõk is befolyásolják a „szerkesztõség mint szûrõ" jelenségét. Az elsõsorban szimbolikus szférát újratermelõ, az etnikai határokat megerõsítõ szétterjedõ nyilvánosságban a kizáró jellegû „vagy-igen-vagy-nem" konfliktusok (A.O. Hirschman) szeretnének felszínre törni.

B. Helyi nyilvánosság(ok)

Úgy gondolom, a RMNY-nak az elmúlt években kibontakozóban van egy lokális szintje is. Azért használom a többes számú *helyi nyilvánosságok* kifejezést, mert ez a fajta nyilvánosság több olyan szigetszerû kezdeményezést takar, amelyek mondhatni Erdély teljes területét lefedik, de egymással ritkán kommunikálnak. Nem azért, mintha ezek az újságok egymással konfliktusban lennének, hanem azért, mert hatókörük, célkitûzéseik, gondjaik általában egy városhoz és annak környékéhez, vagy egy vidékhez kapcsolódnak.

A helyi nyilvánosságokban sokkal inkább testközelbe kerülnek az emberek mindennapi gondjai, következésképpen itt jobban artikulálódnak bizonyos konfliktusok. A nyilvánosságnak ez a szintje strukturális értelemben megközelíti a habermasi értelemben vett polgári nyilvánosságot. Míg a polgári nyilvánosság az állam és a társadalom között feszülõ térben helyezkedik el, ezek a helyi nyilvánosságok egy település és annak vezetõi közötti, nagyon gyakran feszültségteljes teret kívánják betölteni. E nyilvánosságok tematizálásai szükségszerûen helyi dolgokra vonatkoznak, mûködésük során környezetére ráfigyelõ polgárokat feltételeznek. A nyilvánosságnak ebben a szférájában a magyar-magyar konfliktusok nem úgy jelennek meg, mint az elõbb vázolt szétterjedt nyilvánosságban. A konfliktusok szociális, gazdasági vonalak mentén is élesen kidomborodnak, és ennek

természetszerûleg helyi politikai vonatkozásai is vannak. Ebben a nyilvánosságban egy magyar politikus nem föltétlenül RMDSZ-politikus, és a politikusok kiváltképpen helyi dolgokban nem lehetnek kizárólagos valóságértelmezõk. Ez érthetõ is, hiszen egy település vonatkozásában az ún. informális nyilvánosság (azaz köztudat) és a helyi sajtónyilvánosság között nincs, nem lehet olyan nagy szakadék, mint pl. egy országos nyilvánosság és közvélemény esetében.

Az etnikai, szimbolikus szféra itt is jelen van, de arányait tekintve korántsem olyan nagy, mint a másik nyilvánosságban: az egység eszméje itt nem tör kizárólagosságra, hanem többé-kevésbé spontán módon beépül a helyi identitás valamelyik szintjére.

A helyi nyilvánosságok között adott téma kapcsán lehet nézeteltérés, de mivel ezek egymástól függetlenül mûködnek, valódi konfliktus nem alakulhat ki, hanem inkább a helyi, régiószerû sajátosságok domborodnak ki: egy román-magyar jégkorong-mérkõzés megítélése másképp történik például a margitai és a gyergyói helyi lapban.

A kettõs nyilvánosság és a konfliktusok lehetõségei

A fentiekben röviden jellemzett nyilvánosság két szintjén a konfliktusok másképp jelennek, illetve jelenhetnek meg. A szétterjedt nyilvánosságban, mint láttuk, elsõsorban politikai jellegû konfliktusok bukkanak fel, míg a lokális nyilvánosságokban a szociális kérdések körüli viták bontakoznak ki. Albert O. Hirschman kifejezéseit használva, az elõbbi szférában „vagy-igen-vagy-nem", míg az utóbbiban „több-vagy-kevesebb" jellegû konfliktusokkal kell számolnunk. A szétterjedt nyilvánosságban egyfajta harc zajlik a kizárólagos jövõkép forgalmazásáért, míg a helyi nyilvánosságokban alkupozíciókért, kisebb közösségek, települések életét konkrétan befolyásoló döntéshozói pozíciókért küzdenek. Itt nem egy legitim jövõkép a tét, hanem a mindennapi életvitel jobbítása. Az elsõ fajta nyilvánosság hierarchikus berendezkedést sugall, a második pedig a viszonyok horizontális pályára való helyezését sûrgeti.

Természetesen a két szféra között léteznek átjárások, ezek a csatornák pedig etnikai jellegûek. A szétterjedt nyilvánosság ugyanakkor szociálisan érzéketlen, míg a helyi nyilvánosság mûködtetése szakmai okok miatt helyenként esetleges. Az elõbbi politikába való begubózást, az utóbbi pedig lokalitásba való elzárkozást eredményez.

Végezetül egy normatív kijelentés. A konfliktusok hiánya a professzionalizmus értékmérõje. A konfliktusok nem a közösség szétforgácsolását jelentenék, hanem sokkal inkább a realitásokkal való nyílt szembenézést. Éppen a problémákkal való szembesülés bátortalansága az, ami a közösség, az egység eszméjét irreálisan felértékeli. Tehát: több konfliktusra volna szükség és akkor érdemben lehetne beszélni a konfliktuskezelési módozatokról is!

274 üres

Szerbhorváth György

Konfliktuskezelés

– Vajdasági magyarok –

Könnyû dolgom van: az utóbbi tíz, de különösen az utóbbi fél évben a vajdasági magyarokkal annyi minden történt, hogy a külsõ szemlélõ, elemzõ számára szinte paradicsomot jelent e közeg, akárhová nyúl, csupa érdekes dolgot talál. A biztos találatok tömkelegét viszont azért nehézkes egy komplex elemzésbe beépíteni, mert a radikális és gyors változások miatt körülményes jól feltérképezni a folyamatok irányát, és a felvázolható forgatókönyvek annyira ultrapesszimistáknak tûnnek, hogy az egész búskomorságba és búsmagyarkodásba torkollik, s emiatt aztán alig hihetõ. Pedig nem járunk messze a valóságtól, ha kijelentjük: a történetnek sok szempontból vége.

Az 1989-90 elõtti idõkre most azért nem érdemes sok szót fecsérelni, mert egyrészt az akkori kisebbségi nyilvánosság eseményei nem sokban különböztek a más szocialista nyilvánosságok rendszerében véghezmentektõl: kisebbségi avagy nemzetiségi volt ide vagy oda. Az állampárti metódusok uralták az egész terepet, a szereplõk 99 százaléka – mondjanak ma bármit is – a hallgatólagos szabályoknak megfelelõen viselkedett: alkukat kötöttek, az ugrálókat ellehetetlenítették, a vitákat inkább felülrõl gerjesztették, a konfliktusok megoldásának tipikus útja pedig az volt: ha hallgatsz, a zsebedbe kapsz, ha nem hallgatsz, a fejedre.

Minthogy a mai vajdasági magyar közszereplõk túlnyomó többsége a szocialista érában szocializálódott, nem csodálkozhatunk azon, hogy reflexeik, attitûdjeik, módszereik, vágyaik és elvárásaik nem sokban különböznek az egykoriaktól. Habitusuk zömében maradt a régi, és egy különös ok fedi el mindezt: a jugoszláviai háborúk, amelyek mintegy paravánt vontak a kisebbségi közösség köré. A soha nem látott és érzett külsõ veszély hatása lehetõvé tette a közszereplõk számára, hogy félresöpörjék azokat a diskurzusokat, amelyek a legtöbb közép-kelet-európai államban végbementek: a felelõsség és a bûn diskurzusáról lenne itt szó. A szerbiai diktatúra falai között magától értetõdõ állásponttá vált, hogy a kisebbségi bajokért, a kisebbségen belül létrejövõ konfliktusokért a körülmények – azaz a többségi társadalom viselkedése, illetve a rezsim – tehetõk felelõssé, és maguk a vajdasági magyarok még véletlenül sem. Ez a kibúvó –, amely szociálpszichológiailag teljesen érthetõ, hisz egy bevett klisérõl van szó, miszerint kudarcainkért mások okolhatóak, a sikereinkért viszont mi magunk tettünk valamit –, szóval ez a kibúvó lesöpörte azokat a kérdéseket, amelyek e közösség megújulásának alapját képezhették volna. A háború és méginkább a felgyorsuló kivándorlás alatt és után megoldatlanul tették félre a múlt konfliktusait, miközben a szerbiai háborús diskurzusból átvették – eltanulták az uralkodó elemeket. 1992 után ugyanis az egyik

domináns vita a nyilvánosságban az eltávozottakról, a különféle okokból külföldre menekülõkrõl – elköltözöttekrõl szólt: ahogyan a szerbeknél is, itt is egyfajta patrióta – áruló dichotómia felállítására került sor. Természetesnek, illetve érthetõnek mondható ugyan ennek létrejötte, de nem üdvözölhetõ: a maradók (azaz a (lokál)patrióták, akik úgymond a közösségi érdekeket helyezték elõtérbe) a távozókat (az egyéni érdekeiket preferálókat, másképpen az árulókat) kezdték el nyösztetni. Habár ezen egyoldalú polémia nem vált oly durvává, mint a szerb nyilvánosságban, éppen egyoldalúsága miatt, illetve amiatt, hogy a megszólaltatott távozók eleve a vádlottak padjára kerültek, mintegy prejudikálva, hogy bûnösök a közösség otthagyásáért, tehát az egyoldalúság miatt inkább szociálpszichológiai és szociológiai eszközökkel értelmezhetõ a jelenség: az otthonmaradtak saját bajaikért részben saját sorstársaikat vonták felelõsségre, ha már a szerbiai nyilvánosság felé a vajdasági magyar nyilvánosság kölcsönösen lezárta a csatornákat, ily módon téve önmagukat morális bajnokokká. Ahelyett, hogy józan párbeszédre törekedtek volna, a kollektivista eszmék mögé bújva antipluralista, antidemokratikus, némiképp nacionalista közösségi életet képzeltek el helyénvalóként, és ez sajnos meg is valósult. A veszélyérzet miatt minden belsõ konfliktust megtárgyalatlanul hagytak, mondván: a megmaradás érdekében soha nem látott egységbe kell tömörülni, ahol a máskéntgondolkodásnak helye nincs, illetve csak egyfajta belsõ máskéntgondolkodás képzelhetõ el, ami logikai nonszensz. De különben is: egy morális bajnoknak mindig igaza van, gondolták, ergo semmi szüksége sincs önreflexióra, szkepszisre, önvizsgálatra.

Az elhallgattatás és az elhallgatás, a saját igazukba vetett feltétlen hit szükségszerûen vezetett el oda, hogy az 1994-tõl végzetesen megosztott politikai és kulturális elit közötti dialógus megszakadt, és az árulókról inkább a belsõ árulókra tevõdött a hangsúly – és itt ismét egyfajta szerb-milosevicista minta lebeghetett a szemük elõtt, és a metódusok kísérteties hasonlóságának megállapítása elkerülhetetlen. Még a szocialista politikai kultúrát is bõven alulmúlták ez idõszakban a közszereplõk.

1999 elejére aztán, mondhatni, letisztult a kép. A sajtót, illetve a kulturális, politikai és közélet egészét bekebelezõ Vajdasági Magyar Szövetség tevékenységének hála elérkeztünk a Kánaánba: a külsõ szemlélõ legfeljebb azt láthatta, hogy konfliktus csupán a VMSZ és a többi magyar párt, azaz elsõsorban a VMSZ és a VMDP között van, e konfliktus viszont valahol tökéletesen érdektelen, hiszen a hatalmat megszerzõk és a hatalmat elvesztõk csatáinak utórezgései már nem bírtak olyan jelentõséggel, hogy megbolygathassák a harmóniát. A VMSZ által uralt szférák feletti civil elenõrzés ugyanannyira hatástalan maradt, már ha volt egyáltalán hatása, mint ahogyan az uralkodó szerbiai pártkoalíció feletti civil ellenõrzés is teljesen marginális. Amikor egy mûvelõdési egyesület csak úgy tud magyarországi közpénzekbõl segélyt szerezni táncoscipõk és citerahúrok vásárlására, ha kollektíve belép a VMSZ-be, akkor ott már érdektelenek a nyilvánosságban megjelenõ konfliktusok, hiszen a VMSZ – a diktatórikus szerb rezsimmel mintegy fel-

osztva a terepet – a mindennapok oly kis szegletét is „államosíthatta", pontosabban közösségesíthette, mint a néptánc vagy a nyári táborozások. Ha ez ellen senki sem emelt szót, vagy ha akart is, erre nem volt lehetõsége, akkor itt csak azt állapíthatjuk meg, hogy a nagy szerb diktatúra tengerében egy kis magyar diktatúra jött létre egy olyan oppozíció meglétével, mint amilyen Szerbiában is él és virul: egy olyan ellenzékrõl van szó, mely ugyanazt szeretné megszerezni magának, mint ami az uralkodók kezében van, s ezeket az eszközöket szegrõl-végrõl úgy is használná, hiszen argumentációs logikája ugyanarra az elemekre épül.

Amikor a bombázás elõtti napon elhagytam (a) Vajdaságot, világosan éreztem, hogy itt valaminek nagyon vége van – persze ez nem a személyemhez kapcsolódik most. A bombázások alatt és után, már amennyire ezt innen meg lehet állapítani, a vajdasági magyar nyilvánosság, amúgy tökéletesen érthetõ okokból, méginkább szûkre zárta az egyéni szabadság terepét: igaz, részben a valós cenzúra vagy éppen az öncenzúra hatására. Az azóta megjelent sajtótermékekbõl mindannak a kvintesszenciája köszön vissza, ami a korábbi periódusban is megvolt, de nem annyira pregnánsan. A teljes magárahagyatottság érzésével küzdõ kisebbség képviselõi – politikusok és sajtómunkások – tökéletesen zárták soraikat: a költõ verset írt Kasza Józsefhez, az újságíró meg termelési riportot az aratás-cséplésrõl, az értelmiségi pedig a búbánatba menekült, és a bombák hatására minden alól felmentette magát, a gondolkodás alól is. Egy mondatban összefoglalva: ma azért nincsenek konfliktusok a magyar kisebbségen belül – leszámítva a VMSZ és a VMDP tökéletesen tárgytalan vitáját az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanácsról és egyebekrõl –, mert mindenki úgy érzi: a háború miatt annyit szenvedett, hogy igazi áldozattá vált, márpedig az áldozat maga sohasem lehet bûnös és felelõs, hiszen áldozatisága ez alól eo ipso felmenti. Ilyen körülmények közepette világos, hogy konfliktust sem kell kezelni: nem kell sen kit elhallgattatni, sem kioktatni, nem kell vitázni, mert semmiféle vitatéma nem merült fel. A vajdasági magyarság, olvashatjuk ki a leíratlan sorok közül, ma abszolúte egységes: kiszolgáltatott a felsõbb erõknek, ütik-verik jobbról-balról, gazdaságilag teljesen ellehetetlenítették, áldozattá vált, márpedig az áldozat sohasem saját ereje által mászik ki a verembõl, hanem úgy és akkor, ahogyan és amikor azt az õt verembe juttatók akarják. Ebben persze van igazság. Kérdés: az áldozatot meddig kell sajnálnunk tehetetlenségéért, és vajon a küzdõszellemet számon kérhetjük-e rajta.

Noha most egy pillanatra ismét elõjöttek a régi klisék a távozókról – például hogy az elmentek milyen gyorsan boldogulnak, lám, már mobiltelefonjuk is van –, azt azért észre kellett venniük az otthonmaradóknak is, hogy vajdasági magyar diákok százai igyekeztek át Magyarországra, hogy itt tanuljanak tovább. A diákokat persze nem lehet leárulózni és számon követelni rajtuk a (lokál)patriotizmust – mi több, egyesek még azt is elismerték, hogy egyéni életútjáról mindenkinek szívejoga maga dönteni –, de azzal a szokásos siránkozásokon kívül senki sem mer számot vetni, hogy ezek a jelek világosan elõrejelzik a közösség halálát, hogy durván

fogalmazzak, illetve azt mindenképp, hogy tíz-húsz éven belül nem lesz semmilyen elitje a vajdasági magyarságnak.

Végezetül szólnék még egy akutt kérdésrõl, amely ugyan folyamatosan jelen van a kisebbségi nyilvánosságban, de igazán a mostani háború alatt manifesztálódott leginkább. Az anyaország és a kisebbség kapcsolatáról van szó, mely a kisebbségi nyilvánosságban mindig is egy specifikus konfliktusként jelentkezett. A magyarok Vajdaságban – pontosabban a médiában megnyilatkozók – mindig is kritikával illették a magyarországi magyarokat, illetve a kormányzatot. Ennek egyik alappillére még a szocializmusból származik; lényege, hogy a vajdasági magyarok fõleg az eltérõ életszínvonal és a kvázi-demokratikusság miatt lenézõen viszonyultak az anyaországiakhoz: nemzeti identitásuk egyik köve a csak nálunk kapható rágógumi és farmernadrág, no meg a konyak lett az Adriai tenger mellett. A délszláv háborúk miatti életszínvonal-csökkenés és az új kisebbségi helyzet megélésekor, ezt a gõgös viszonyulást elfeledve, inkább büszke koldusként viselkedtek, akirõl hirtelenjében már kötelessége gondoskodnia az anyaországnak, a nemzetnek. A nyilvánosságban ez a konfúz helyzet persze felemásabban jelentkezett: olykor az volt a jó, ha jött valaki Magyarországról, s okosakat mondott, máskor meg az érkezõt nem is várták, hanem a „nekünk ne okoskodjanak itt ezek a magyarok" felkiáltással utasították el az együttmûködést. Azaz a nyilvánosság szereplõi képtelenek voltak egy Magyarországgal, a magyar nemzettel és a másutt élõ határon túli magyar kisebbségekkel való egészséges viszony kialakítására. Ez különösen igaz a két legnagyobb pártra, a VMSZ-re, mely unos-untalan azt hangoztatja, hogy minden magyarországi politikai erõvel egyformán kapcsolatot akar kiépíteni, illetve a VMDP-re, amely átesve a ló túlsó oldalára, a Fidesz-MPP-hez kötötte oda magát, mintha értelme lenne e vazallusi viszonynak.

Ezek után nem csoda, hogy a NATO-bombázásokkal teljessé vált a magárautaltság és a tehetetlenség érzete. Ha jól érzékelem, a vajdasági magyarok – ismét csak érthetõ módon – abszolúte elutasították a Csurka-féle opciót, de természetszerûleg nem tudták azt sem megérteni, mit mond Orbán Viktor miniszterelnök akkor, amikor azt állítja, hogy a bombázások tulajdonképpen a vajdasági magyarok érdekeit is szolgálják. Ezen érzetük jogosan erõsödött meg az ún. békekötés utáni idõszakban, amikor világosan láthatják, hogy az anyaország semmiféle lényegi segítségnyújtásra nem képes, azon felül, hogy a vajdasági magyar pártokon keresztül próbál ügyködni a semmiben. A kulturális elit pedig – miközben magyarországi közpénzekbõl éldegél – újabban nem gyõzi hangoztatni, hogy mennyire nem képesek megérteni gondjaikat az anyaországiak (az eszükbe sem jut, hogy esetleg õk maguk is rosszul kommunikálnak az anyaország felé). Ennek függvényében azt kell mondanom, hogy a konfliktusok nem elsõsorban a vajdasági magyarok között jelentkeznek – nagy most az egység a szerencsétlenségben –, hanem a magyar–magyar és a vajdasági magyar–szerb relációban. A vajdasági magyarok soraiban a körülmények hatására egy paradox jelenség, egy paradox xenofób viszony kezd kialakulni – úgy a többségi szerbek, mint az anyaország viszonylatá-

ban. És akármennyire is képesek vagyunk ezt megérteni, sõt akár még akceptálni is, az egyre inkább bizonyosnak tûnik számomra, hogy a nyitottság hiánya végzetes lehet – ha már nem az.

Kiadja a Teleki László Alapítvány, Budapest
Felelõs kiadó: Diószegi László
Nyomdai kivitelezés: PrinterArt Kkt.